

ГЕОРГІЙ КНИШ

ОБІТНИЦЯ

РОМАН

Львів • «Каменяр» • 1989

ові

ди,
рб-
ми,
и й
ст-
ли-
гра
зих
ра-
и з

рім
ри-
ник

й у
роки
ла-

3

ББК 84Ук7
К53

Роман-хроніка українського радянського письменника відтворює картини гострої антифеодальної боротьби на Україні в першій половині XVII століття, опору католицькій експансії на східно-слов'янські землі, пов'язаного з іменами видатного просвітителя Л. Зизанія, гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного та ін.

Роман-хроніка українського советського писателя воссоздает картины острой антифеодальной борьбы на Украине в первой половине XVII века, сопротивления католической экспансии на восточно-славянские земли, связанного с именами выдающегося просветителя Л. Зизания, гетмана П. Конашевича-Сагайдачного и др.

Художник *Евген Безніско*

Рецензент *В. П. Колосова*

Редактор *В. Т. Звенигородський*

К 4702640201-029 41-89
М214(04)-89
ISBN 5-7745-0037-3

© Видавництво «Камінь», 1989

Присвячується батькові
митрофорному
протоієрею
Арсенію Гнатовичу

ЧАСТИНА ПЕРША

ЛАВРЕНТІЙ

Розділ I

Літа 1618; у пущі поблизу Корця Лаврентій відбув зустріч із своїми парафіянами.

Ліс видавався гарним і приязним, як і всякий куточок природи, куди ще не ступила нога шляхтича або магната. Давним-давно протоптана стежка, що звивалась поміж старезними замшілими соснами, вкрилася стрімкими пагонами папороті, колючими батогами ожини й малини. Подекуди з утоптані землі вистромлювалися зелені гострячки ялинок — маленьких, пустотливих, мов діти, — вони розбігалися одесною і ошуйцю, загаптовуючи вже ледь помітну стежку, котра губилася в хашах. Легкі подуви теплого вітру шелестіли у соснових верхів'ях, і здавалося, що від того шурхоту сонячне проміння набиралося сили, прослизало крізь глицю й осявало бурштинові стовбури з нарослим на них мохом.

«Мох... Ознака здоров'я... Знаця, лісу ніхто не тривожить, крім звірини... — міркував перехожий, простуючи стежкою і сторожко прислухаючись. — Ніхто сюди не потикався... Буде затишно... Молільник дістане спокій для роздумів...» — мав на увазі себе.

Перехожий зупинився. Взутий у стоптані шкіряки, вдягнений у прості полотняні плондрики, забарвлені в цибулястий колір; широкі плечі облочені в легкий охабень з довгими рукавами; голова ховала-

нахилів і уподобань. Корець розташувався осторонь, хіба що путівцем через Новоград-Волинський лучиться з Києвом, через Славуту — з Острогом, через Здолбунів — із Львовом і Луцьком...

Отець Лаврентій сперся на лікоть. «І чого лізуть до голови ці думки; коли навколо така благодать? Є місце на землі для людини, для її роботи... Є де зерно посіяти і меч викувати... Потомників зростити і упокоїтися навічно... Кипить ворожнеча за душі, за володіння ними... То визначальне... Чей же той, хто оволодіє душами, спроможен узяти під своє кермування і осідки, і міста, і всю землю... І вже не вольними почуватимуться, а закованими в заліза... Чого варте тіло, позбавлене душі? Кінь, віл, віслук, придатний лише до безтямної, виснажливої — від смеркання до смеркання — роботизни... Мішком із м'язів і кісток обертається й така людина... От що мені болить...»

По той бік річечки над деревами з тривожним скрекотом закружляли кілька сорок. Прислухавшись, почув віддалене гавкання вижлів, а невдовзі із-за дерев виступили розсипані ланцюжком люди, вбрані в кояри — шкіряні панцирі, що прикривали спину і груди чи від удару списа, чи від ікла дикого вепра та від кігтів ведмеда. Затиснені під ліктями ручниці і рогатини, прилаштовані до широких чересів піхви з ножами, топірці і шестопери з довгими рукоятями — із того всього отець Лаврентій упізнав осочників, князівських загоничів-полювальників. Трохи осторонь, облощений в яскраву зелену чугу з короткими, до ліктя, рукавами, у високих, до стегон, шкіряках-чоботях важко ступав доглядач мисливських угідь Корчина Коч, могутній, затятий, відданий родині князя, повз його погляд ніщо в лісі не прослизало, дарма що мав помітну причинку — більмо на лівому оці.

Отець Лаврентій знав, що Корчину ще в отроцтві запримітив володар Корця. Трапилось так, що на полюванні загнаний тур зламав ратище князя. Корчина не завагався виступити з-за його спини і голіруч схопити тура за роги. Оп'ятеричившись, напружив могутні м'язи й поступово зрушив рогату голову ліворуч, пригнув її донизу. Зблідлий князь Яким чекав на хряскіт потрощених людських кісток і на болісний зойк... Замість того бачив, що голова тура торкається запіненними ніздрями трави: налиті кров'ю очі звіра зятаглися плівкою знесилля. Вихопивши з піхов меч, князь Яким ступив уперед і встромив його поміж ребер тура. Обважніла, закривавлена рудувато-чорна гора завалилася набік і застигла нерухомо.

Князь, витерши травною двосічне лезо, кинув меча до піхов:

— Хто ти еси, отроче? Щоб відав, кому винен куну за свій живот.

Отрок стояв спокійно, споглядаючи, як запопадливо і квапно наближаються ловчі й осочники.

Князя вразили спокій і врівноваженість отрока: груди його дихали вільно й легко, наче й не було тяжкої борні з туром.

— Гадаеш, волостелине, що віддячуешся мені... Насправді ж, складаеш собі ціну. Своєму животу, — усміхнувся отрок, відкривши рівні й білі, мов перемиті, зуби.

Князь спохмурнів, замислився. Влучний дотеп спершу обпик його, як образа: ніхто не смів так вільно й невимушено промовляти до нього. Але ж ніхто не врятував його життя.

— Беру тебе до двору. Зверхником настановлю. Лицарем зроблю!

— Лицарями стають! — отроку набридло вправлятися в гостроті язика з князем. — Тісно буде при твоєму дворі, зачакну. Ліпше настанови мене старшим над угіддями від Корця до Устя. Мені кожен куш там посміхається.

Так Корчина Коч став довіреною людиною князя в цих пушах на берегах Корчика.

Отець Лаврентій з цікавістю придивлявся до доглядача, що наближався. Корчина, не спиняючись перед річкою, рішуче забрів у воду, розкидаючи бризки. Зачерпнув долонею води, омочив лице. Слідом за ним через річку перенесли на плечах мисливську здобич ловчі — хто сарну, хто козу. Плямистий коник перетягнув легкий плетений візок з двома ікластими вепрами в нім.

Доки ловчі складали здобич під височенною ялиною, а осочники заходилися білувати сарну, Корчина відійшов убік, і незабаром там заструмував догори легкий паховитий димок. Наказавши одному з осочників: «Підкинь поживи!», доглядач лише тоді наблизився до Лаврентія, вклонився:

— Пристав, отче, в наших хащах? — показав, що упізнав перехожого. — Невдатно драбанувати потай... — остеріг від небезпеки.

— Щось я тебе не помічав у храмі... — отець Лаврентій зумисне вдавав, що не знає, з ким його звела доля.

— Як є! — охоче відгукнувся Корчина, сідаючи поруч на мураву. — Ти доматур, сидиш біля жони з дітьми, біля своїх богів, а мене ноги кормлять.

Лаврентія доразливо кольнуло упізнання про своїх богів; він кинув на Корчину гострий погляд:

— Хіба у тебе свої боги? Які ж? Лоторські, католицькі чи православні?

— Мої власні. Добрі чи люті, залежно від того, що я заслужив. Не привезені з чужих земель і морів. Тутешні.

Корчина повернув лице до отця Лаврентія. Русяві перстеньки волосся облямовували вугласте підборіддя; тонка хребтина носа закінчувалася чутливими ніздрями; волохаті брови насупилися над різни-ми очима — одне було синім, як річкова гладінь із відбитим у ній небом, друге зятагнулося білуватим, прогаптованим червонястими жилками більмом; коротка міцна шия вросла у круті плечі, що горбилися могутніми м'язами. Доглядач видавався породженням темних пуш, такий воістину міг скрутити в'язи турові.

— Як же вони виглядають? Бачив їх? Знаєш ймення? — кпив отець Лаврентій, певен, що загнав Корчину в глухий кут; по багатьох весях, містах, замках ходила добра слава про братів — оборонців православ'я, доходила й до круля Речі Посполитої, викликаючи люту ненависть, якими отець Лаврентій пишався; тож хіба не здолати йому сили поганських богів, котрі стали вимирати ще при рівноапостольнім князі Володимирі. — Стрибог, Перун, Дажбог — то вони?

— Ні, отче, ні... — розсудливо заперечив Корчина, і в його блакитному оці заярили іскрини тепла. — Вони старші, вони різніші. От твій ношанець зав'язується мотузком... — Він простягнув товсті, порепані,

вкриті пошраминами пальці, несподівано ніжно торкнувся прядивного мотуза. — Ним не можна в'язати худобину. Якщо мотузом скрутили або прив'язали корову, то я ним не скористаюся для ношання. Не кину мотуз у баюру, не зв'яжу ноги свині. Дух мотуза, що дає йому силу, помститься. Ще є дух Лісу, дух Води, розмаїті болотні духи. Найстаріші ж — Мати Родючості і Мати Того Світу.

— То ти не християнин! Хіба тебе не скроплювали свяченою водою? Не нарекли? Не повісили хрестика на шию?

— Чому ж ні! І скропили, і нарекли, і хрест повісили... Ось він, — висмикнув з-під шкіряка потемнілий від поту гайтан із хрестиком на нім.

— Так чому ж?.. — почав отець Лаврентій і зупинився від владного поруху руки Корчини.

— Ви за свій хрест проливаєте ріки крові, загачуєте їх трупами закатованих. Один перед одним вихваляєтеся, хто правдивіше вірить своєму богу. Що за тим криється. Ви гризетеся за поживніші шматки, за пишніше оболочення, за повніші скриниська золота, за більші маєтності. Наш хрест не такий. Наш хрест — гілчастий, святе дерево. Ми його сприймаємо як священний знак: нескінченну зміну років, місяців, днів означає воно. Народження, змужніння, зрілість й відмирання провіщає гілчасте дерево.

— Подиву гідна суміш первісного християнства і поганства, — скрушно промовив отець Лаврентій.

Осочники вже оббілювали сарну, натягли вивернуту шкіру на копили; інші настромили на рожен тулуб і, перемовляючись, понесли до заглибини, звідки курився дим.

— Бачите, отче? Мати Лісу обдарувала нас удачею, дала поживу для тіла; не пошкодувала вивернениці для вогнища; Мати Родючості скроплювала дощем і росою полявини, щоб вирости ті терпкі приправи, без котрих м'ясо не смакує. Мати Того Світу підземними ручаями виносила нагору сіль, щоб ми її видобули у варницях і посипали м'ясо...

— Пупом землі вважаєш себе. Хіба воно все твоє дідицтво? Прах еси, хроб земний!.. — гнівно шарпнувся отець Лаврентій.

— Впізнаю вас, святі і преподобні! — зверхньо зронив Корчина, блиснувши більмом; розгладжуючи руді перстеньки бороди, він звівся на ноги і, щоб сховати вираз свого лица, повернувся в сторону заглибини, звідкіля долинало пахиття підсмаженої свіжини. — Доки ви не вимаглюєте чужого бога і чужі молитви в баюрі власної віри, ви й своїм богам вагаєтесь вклонитися... Хто ж тоді ви? Пастирі і вівці? Так?

— Хіба погано? Перед лицем єдиного божества в трьох лицах.

— Страх як погано! — було помітно, що Корчина затаївся. — Раби божі, раби панські, раби ляцькі... Де ж людина?

— Бог її сотворив. Не блазною! — гостро докинув священник.

— Пригляньтесь до мого гілчастого хрестика. Бачите — дев'ять гілочок на священному дереві, дев'ять квіток на гілочці кожній, дев'ять ягідок визріває... З кожної квіточки. Якщо рахувати дні і ночі, доки сонце зробить річний оберт на небі, вийде всього сімсот двадцять

дев'ять. Ми, лісовики, віддавна означали час трилисником, а землероби — конюшиною, що є те саме — три рази по дев'ять. Рік поділяємо навпіл — літо й зима. По-вашому це буде від Юрієвого до Михайлового дня і від Михайлового дня до Юрієвого. Скажи мені, отче, чим різниться наше числення від вашого?

— Є, є різниця!.. — сердито заперечив отець Лаврентій, зводячись на ноги. Та, зауваживши глузливу посмішку Корчини, охолов. Тут, у лісі, буде так, як у великому світі: диспутації, іноді навіть криваві, не виявляли й не могли виявити переможця; завсігди брала гору брутальна сила, підступ альбо олжа. Він втягнув носом повітря. — Ліпше скуштуємо свіжини.

— Мудро, отче! — Корчина підкликав осочника. — Покрий лопухами пень у затінку. Несіть туди дичину.

Коли всі вмостилися навколо пня і сивуватий ловчий заходився простягати кожному відітнуті гостролезим ножом соковиті шматки м'яса із зарум'яненою скоринкою, з хаші, здіймаючи з голів плескати полотняні шапки, виступили знеможені чоловіки, вбрані в латану-перелатану лопотину. Вони мовчки вклонилися Корчині.

— Не годиться, щоб ми набивали собі тельбухи, а отсі, може, ще й крихти не спожили... Іди, Списе, дай їм.

Осочник, якого Корчина назвав Списом, неохоче відклав на пень напівобгризену лопатку сарни, похмуро підвівся. Він був тонким і худорлявим, схожим на жердину. Ховаючи невиразні, безбарвні очі, буркнув під ніс:

— Княжчини ж нікому не дозволено...

— Князь Яким довірив мені ці пуші задовго до смерті своєї. Хіба не відаєш? — неголосно, але з притиском обірвав його мову Корчина.

Спис відступив від пня, наблизився до візка, висмикнув звідти забиту дику козу; тримаючи її за задню ногу, підтягнув до прохачів, кинув.

Пожадливо схопивши закоцюблу тварину за передні і задні ноги, прохачі зникли в гущавині. Спис знову сів на старе місце, простягнув руку до м'яса.

— Люди цілий день з косою та ціпом... — Корчина скося зиркнув на Списа. — Не гречний ти чоловік, не жалісливий. Сіроманцем зиркаєш на зголоднілих ратаїв. Не можна у лісі бути такому!.. Дивись, відпроваджу до замку.

Осочники і ловчі їли мовчки, зосереджено, як і належить втомленим людям. М'ясо споживали без хліба, здобрюючи його цибулячим чи слив'яним соусом, як то віддавна велося на князівських учтах. Соуси брали з дому у видовбаних з липового дерева ляганках — плескати посудина на зразок чаші, які щільно закривалися припасованими кришками, теж дерев'яними. Кожен обструганою паличкою діставав уподобаний соус, змащуючи м'ясо.

— Куди простуєте, отче? — запитав Корчина, витерши жмутком трави масні губи.

— Хочу оглянути своє надання. Фольварк і сільце за Заріцьким, ставок, млинок... Землю Цуцатинську з полями, сіножатями, бортями... Бабине і Піддубець... Найважлише — відвідати Устя, там про-

буває преподобний кир Єпіфаній, є общежительна обитель. — Лаврентій не хотів виказувати справжньої мети.

Корчина згідливо кивнув головою. Є, як їй не бути; він і митрополита Єпіфанія знає; такий собі сухенький дідок, грек, по-нашому ледь навчився просити там хліба чи води; у себе на вітцівщині, казали люди, немалою головою був; їх таких є кілька, що від злиднів повтікали сюди... А так нічого, зупольно жие зі схимниками, тільки відгородив невелику комірчину, себе тримає в суворості, братію теж: збитного не допускає.

Отець Лаврентій, порадівши добрій звістці, закинув за плечі ношанець і зібрався простувати далі.

— Не ходіть, отче, берегом Корчика... Накиньте гаку. Забачите хатку на курячих ніжках — поспитайте.

Отець Лаврентій марно поривався розпитати пильніше: Корчина звелів ловчим і осочникам рушати. Ланцюжок полювальників миттю розсипався у хащах; форналь затоптав вогнище і цвюхнув батіжком. М'язиста постать Корчини врізалася в зарості підліска, крутим плечем розсовуючи ще не заматерілі стовбурці беріз і грабів. Сухе потріскування висохлого гілля під ногами подаленіло.

Розділ II

*Тоді ж за три тисячі стадій, альбо за чотири поприща, ос-
кільки поприще має сімсот п'ятдесят стадій, а в кожній —
сто сажнів, що од землемірів відомо. Так числив
Лаврентій.*

Послухавши доброї чи недоброї, він ще не знав, ради Корчини, отець Лаврентій борзо потюпавав наїждженою просікою, затканою обабіч колючим зелено-червоним батожинням ожини з китицями незрілих плодів, вигляд яких викликав оскомину: зате на малинових стебельцях яріли, наче розігріті на черені, набряклі запахущим соком ягоди. Набрал повну долоню, кинув до рота.

Погляд його упав на невисокий, обчухраний від кори стовпець, подібний до верей, бачених у Корці мало не при кожному подвір'ї: на стовпи-верей навішувались ворота. Виходить, що поприще він подолав, залишилося ще три... В безлюдді, у безмовності.

Він вирушив у дорогу пішки, самотою, не хотів їхати брожком з причетником, з дяком, з дяконом; вони б відсторонили, відтерли від Лаврентія людей, йому ж конче потрібні здібанки із тими, хто не встиг потертись серед княжої челяді, набратися від неї догідливості, улесливості, криводушності — всього, що гасить світильник чистого чуття й думки, — отже, й слова.

А так не міг не вибратися в дорогу після суворої заборони княгині Анни відправляти щорічну службу вшанування пам'яті блаженного мученика Марка Календаря, на яку збиралися всі посполиті Корця — з посаду, з передмістя, зі слобідок. Та служба доводила її до нестями, і не без причини. Ще замолоду волостелин Корця Яким

звелів посадити на палі чотирьох братів-неслухів, з-посеред яких найменший чудом вижив: його мати вночі здійняла сина Марка і шезла разом з ним, наклавши незмивну пляму на князя, що не спромігся укоськати хлопа. Той Марко був десь аж на Афоні, зажив слави мученика. Тепер піп, пригрітий і приголублений родиною князя, приводить на ту блюзнірську відправу її сина — молодого Самійла й ніби тиче в очі князю: «Зри! То твій отець вчинив!» Такого княгиня Анна не подарує!

Лаврентій не дуже-то зважав на гнів княгині: крихтою хліба більше, крихтою менше... Обійдеться своїм. Поблизу Корчика мав кілька упругів ріллі. Зорав, засіяв. Сіпшов за ралом, сини Сашко та Іван за погоничів були.

Болючіше дошкуляв клопіт інший. При замковому храмі Лаврентій уфундував маленьку шкілку. З осені до Великодня в паламарці сходилося семеро-восьмеро ратайських синів, котрих він навчав читання, лічби, співу. Збиралися після недільної відправи. Кмітливі отроки приносили із собою в скудельних бутликах інкваст, витягали троки, вимережували риски, кола, хрестики, а далі — буквиці й числа. За п'ять седмиць він клав перед ними свій друкований у Вільні «Лексис», припрошуючи їх переписувати визбирані ним слова. Як бракувало книги — поважної, об'ємної, — щоб отроки привчилися до читання й вирозуміння прочитаного!

Тіе школою він продовжував давню диспутацію з братом Стефаном, якому доводив, що і без насильства можливо здобути якусь волю для посполитих — нехай хоч духовну.

Після відправи на честь Марка Календаря княгиня Анна розігнала шкілку. Лаврентієві лишилося втішатися тим, що в Корці з його засіву зійшло не менше ста чительників.

Його ніщо не тримало в містечку. Отож він і вибрався затемна, щоб замкові вартівники не помітили. Начебто вирушив доглянути своє надання. Своє — до пори, до часу, доки ласка княгині не всохне, як роса під сонцем.

У дорогу його покликкала причина вельми поважна. Десь у цьому краї, найімовірніше в Усті, мала бути книга, котрої він жадав чище від першого самостійно прочитаного ним слова.

Ще за свого побутування в Баркулабові він дізнався од князя Соломерецького, що на Волині є щонайменше дві писані на цих землях книги, в котрі прорвався простий язик посполитий. Лаврентія аж холодом обсіпало од тієї щемкої звістки: малі, німі раби, розвіяні в заліснених і заболочених просторах, подолали лютий відчай, виявили вроджений розум, щоб озватися до світу своїми болями й муками, поки що вкладеними в жорстке річище віковичних переказів — евангелій і біблій.

Кричівський староста князь Соломерецький звідомляє, що він сам тримав обидві. З однієї вичитав, що за зволенням старця Михайла Васильовича, вона була виложена, або перекладена, із язика болгарського на мову руську. Налаштована книга смиренним і боголюбивим ієромонахом Григорієм, архімандритом Пересопницьким. Той чернець мав пильність і любов до писання. Князь зауважив, що переписувач

походив із галицького містечка Сянок, з чого робив висновок, що книга сотворена чистим південно-руським язиком з додатком церковно-слов'янських слів.

Другу книгу сотворив писарчук Дмитро із Зінькова. Біблію старого завіту він переклав прямо з єврейського язика на руський; у складних місцях Дмитро користувався і слов'янськими словами. Цей переклад Лаврентій знав, стрічався з ним у Віленській братській книгозбірні.

А от перша, перша! Лаврентій аж затремтів від недбало кинутого князем зауваження, що той бачив її в Чорторії при відвіданні княгині Софії, своєї далекої родички. Старенька, висохла володарка Клевані, Белюва й Пересопниці з неабиякою гордістю переповідала рядки післямови: книга вчинена накладом княгинь Заславської і Голшанської при Івані Федоровичі Чорторійським.

Лаврентієві не раз уявлялося, як він схилитиметься над сторінками, перетлумлюючи їх на простий язик, щоб книга заговорила спершу до чад — отроків і отроковиць, навчила їх промовляти, думати, отже, й діяти по-своєму, повертаючи їм власне розуміння, поцінування і засвоювання всього належного од предків, щоб уміти покористуватися неоціненним набутокм задля дня грядущого.

Він уявляв собі проминулі дні дидакальства в Острозькій академії й ректорства у Львівській братській школі, коли його серце напиналося, ніби жегель, від нестримної жаги передати все здобуте, все знає отим замурзаним, нечесаним і забитим, сумирним і тихим, галасливим і мовчазним, нахабним і сором'язливим чадам, своїм потомкам. Чи в італійському дворіку поблизу Успенської церкви у Львові, чи у вологих закутках занепаłego берестейського гімназіуму, чи в кімнатах Віленського учидлища — скрізь він усього себе віддавав отроцькій своїй обітниці — розпрямлювати зігнутих, наснажувати зневірених, моцнити ослаблених.

Власне задля цього він лаштував і свій «Адельфотес», і граматику, і «Лексис», мовби сходинки до більшого, виднішого всім звідусюди храму думки, чуття, діяння, вкладеного у слово, визначеного ним, осмисленого.

Входом до того храму мала стати вагоміша, об'ємніша книга, в котрій запечатлувався б досвід людей із найдавніших часів і країв; прагнув покласти її перед ясні очі краян: запозичуйте, черпайте, навчайтесь. Хіба важливо, що ті писання перейшли через руки жерців та ієреїв? Вагоміше те, що книга вивищуватиме насельників.

Лаврентій вважав, що варто скористатися із духовної звитяги московита Івана Федорова, який обдарував краян львівським «Апостолом» і острозькою «Біблією», а також кількома азбуковниками та букварями. Альбо друками доктора Георгія Скорини. Та й Вишенський Іван казав: відправи чинить словенським язиком, витлумлюйте ж їх — простим.

От чому й завдав собі солодкого клопоту Лаврентій — якщо поталанить, витлумити цілу Біблію простою мовою, скориставшись із видрукованих книг. Переднім сповненням обітниці мало б стати перекладення Євангелія.

Не виключено, що десь тут, в окрузі, він натрапить хоч би на один із списків книг. Тим паче, що на прикметі був певний осідок, де список міг би зачатися.

Передовсім мав на увазі знає ще до прибуття в Корець: десь тут осіла родина славетного архімандрита Києво-Печерського Никифора Тура, відомого Лаврентієві ще із гіркого Берестейського собору, де приснопам'ятний муж мудро і сміливо повставав проти накидання католицького зашморгу на православне поспільство. Кількома роками пізніше Никифор зібрав люд грошовий зятяговий, тобто наймане війсьсько, і прокотився з ним по маєтностях відбіглого митрополита Михайла Рогози по Волині і Білій Русі. Скидалося на те, що Никифор не проминув Остропа, Клевані і Чорторії. Всі розмірковування приводили до селитьби Турів.

Неквапна хода сприяла роздумам. Лаврентій ішов просікою, прорубаною не так уже й давно. Нею рухалося кільканадцять оружних загонів утекших до унії князів, котрі квапилися хто до тодішнього круля Сигізмунда III під Смоленськ, хто до самозваного царенка Дмитрія з малжонкою Марилькою, дочкою львівського воєводи Юрія Мнішка. На Московщині тліють кості посічених і постріляних зайд, а просіка заростає. Полишилися з того часу тільки знакові стовпи... Ось ще один.

На галявину несподівано вихопився дикий вепр-одинець, низько опустивши рило із білими смужками іклів, що вирізнялися на тлі сіристо-чорної щетини, потовщені біля запінених губ і гострі вгорі. Хрюкнувши зволоженим, рожевим п'ятачком, ніби розжареним у кузні й приліпленням до рила, вепр прожогом кинувся до невисоких кущиків. Отець Лаврентій стривожено спостерігав, як звір трюхикає просто до сосни, за котрою він причаївся. «Ото халепа!» — міцніше стиснув посох і відразу ж згадав, що дикі кабани зосліпу біжать прямо, нікуди не звертаючи, тож і сховався за стовбуром.

Коли ліс знову занімів, отець Лаврентій довго прислухався. Побачивши по той бік галявини ще один знаковий стовп, зважився податися навпрошки, щоби швидше перейти небезпечне місце, хоч просіка звертала дугою праворуч. Зминаючи свіжі кротячі горбки, він квапливо переставляв ноги. Зачавкала вода, і раптом тривка на погляд площа, вкрита світло-зеленою, ніби вицвілою на сонці травою, хитнулася, здибилася хвилею й прорвалася, не витримавши ваги перехожого. Отець Лаврентій по пояс провалився у твань, відчув пекучий холод води. Щастя, що не забрався далі. Відкинувшись на спину і розпростерши руки, довго виборсувався на сухе, лишаючи за собою неширокий рив, наповнений смердючою болотною водою.

Вибравшись нарешті, стягнув із себе одяг, розстелив усе сушитися на сонці поблизу тієї ж великої сосни, за якою ховався від вепра, наламавав ліщинового гілля з густим лапатим листям і втомлено сів на нього.

Голова отця прихилилася до шерехатої соснової кори, очі заплющились, ріденька борідка, мов суха вицвіла конопля, піднялася до гори і він заляк у глибокому сні, який повертає стомленій людині силу.

Прокинувся так само раптово, як і заснув: щось його потривожило. Знав давно, що людина не цілком занурюється в сон, якась потаємна її частина вартує, оберігає. Годилось би йменувати її ангелом-хранителем. Протерши очі, пильніше приглянувся до лісу за галявою.

На відстані двох стадій височів подібний до шолома горб з розкиданими по схилах опоками — скелями й окремими каменями. Гострі і круглі, вони, здавалося, безладно повзли до маківки горба, однак, доп'явшись до крутизни, не втрималися на ній, скотились донизу і завмерли, надаремно очікуючи, коли повернеться спроможність знов рушити у не раз повторювану дорогу. Пригадалася почута від мандрівного грека-киновіта з Афону байка про велетня Сізіфа. Днесь та байка вбралася в об'єми й кольори, набула виразності.

Одягся і покочив просікою праворуч, обходячи підступну галявину. Поміж каменями по схилу піднявся на горб.

«Хатка на курячих ніжках... — похитав головою отець Лаврентій, нишпорячи поглядом по закіптявілому стовбуру. Не інакше, як осідок родини Турів. — Як же туди потрапити?»

У хатці щось заскрипіло, вона здригнулась і почала обертатися навколо осі. Перехожий не без зачудування спостерігав, як, описавши широке коло, до землі побіля його ніг приткнувся дерев'яний настил, подібний до сходнів на корабель (він їх бачив у Ярославі, коли навчав синів князя Олександра Костянтиновича Острозького). Обертання хатки не здалося чимось дивним: вітряки на Поділлі теж оберталися, щоб вітер упав на їхні крила.

Не вагаючись, отець ступив на хиткий поміст і, забачивши відчинені двері, увійшов до хатки. В сінях уздовж стіни лежали набиті чимось мішки, стояли колоди з медом, висіли підвішені на кілочках копчені ковбаси й окости. Він прочинив ще одні двері; там була світлиця з верстатом, за яким сиділа красна дівця і ткала полотно. Вона не злякалась, лише, озирнувшись, скрушно промовила:

— Погано дому без вух і без очей.

— Чоловіки чи старші від тебе є?

— Батько і мати подалися у позичку плакати, вуйко пішов через ноги в очі смерті дивитися.

Подивувався отець Лаврентій її словам; ворухнувся недобрый здогад: «Чи не відьма?» Заспокоїв себе тим, що нечиста сила не встопить перед хресним знаменням, і тому лагідно сказав:

— Отроковице, з твоїх химерних слів я нічого не второпав. Поясни, що ти хотіла сказати?

Дівця одійшла від верстата і, дивлячись крізь вузьке віконечко, відповіла:

— Не второпав? Ти увійшов до світлиці й побачив мене у буденному одязі. Якби в хаті був пес, він почув би, як ти підходиш і загавкав. Це вуха дому. А коли б у світлиці була моя дитина, вона б побачила крізь вікно, як ти підходиш, і повідомила б мене. Це очі дому. Сказала я, що мої тато й мама пішли у позичку плакати. Означає се, що вони подалися на погреб і там плачуть. Коли настане час їм померти, то інші плакатимуть за ними. Це позичковий плач. Про вужа ж сказала так тому, що вони дереволазці-бортники, в лісі збиратимуть

мед. Видряпається на високе дерево і, глянувши через ноги вниз, подумав, як би йому не зірватися. Тому й сказала: пішов через ноги в очі смерті дивитися. Скажи ж про себе. Хто ти?

— Людина есм. Странник... — непевно відгукнувся гість, озирючи світлицю. — Хто ж воздвигнув цю селитьбу дивну?

— Обличність твою начебто знаю... Сідай же до столу, зволож свою гортань прісним медом і живильною водою, ублажи утробу свою свіжим хлібом з копчениною.

Вона розстелила на столі імат вибіленого полотна, поставила дзбанок, вкритий візерунками таріль з добрячим шматком окосту, хліб.

— А ти хто? — питав, кусаючи хліб і м'ясо.

— Маю два н. десять літ. Роджена того літа, коли нас в унію перелицьовували. Мешкали в Острополі. Перекотилися через місто козаки Косинського і Наливайка... Слідом за ними гетьман Радзивілл з литвою і татарами... Семеро братів було у тата, і всі уціліли, вбереглися. Стукнув мені тоді сьомий рочок, і я вже все добре пам'ятаю. Страшно жилося... Латиняни обернули наші храми на костьоли. Що не день заковували в заліза остропільчан, тягли до в'язниці. Годі й казати, скільки крові вицідили з нас...

Дзюркотливим потічком напливала оповідь дівці:

— Найменший брат мого тата, полювальник, примітив отсе місце. Хаші, опоки, горб... Для селитьби рачій не треба. Два літа стекло за водою, доки брати витесали з опок отой стовбур і оте гілля, на котрім ми справували поміст для дому.

— Як? — ошелешено запитав отець Лаврентій, аж його прядивна борідка підскачила догори. — З каменю? Гадав, що з дерева...

— Це зверху, щоб відвести очі. Чужий і безжалний світ... Напасники звідусіль... Нехай думають, що то дерево. Палитимуть — не зотліє, вилізи сюди ніхто не спроможеться. А родаки чи добрі люди — їм сходні спускаються. Середульший вуй зробив, майстровитий він. Ходи, чоловіче, увидиш.

Маленькою драбинкою, затисненою між простінками, вона вивела отца Лаврентія на піддашся, показала на об'ємистий плесканий црен — такі клепані казани отець Лаврентій бачив на Засянні, неподалік від Ярослава, в них випаровували сіль. Другий црен був прилаштований на протилежному боці піддашся. В схилах даху зяяли квадратіві отвори, які зсередини зачинялися віконницями.

— Скільки я сходив країв, скільки бачив... — стримуючи подив, прорік отець Лаврентій. — Не доводилося здібати такого.

— Отче Лаврентію! — вимовила дівця, украй ошелешивши завітальника; вона дивилася на нього спокійно, не визивно. — Іноді з наймолодшим вуем, рідше зі своїм нареченим я відвозила корчаги з медом до Корця. Знаю вашу паніматку, слухала, як ви службу правите. Хіба я відкрилась би сторонньому? Відаю про що питаєте. Вам погамувати цікавість, а нам воно все єдино, що життя.

І тут отцю ніби туман розвіявся в голові. В пам'яті зринули слова Корчини про хатку на курячих ніжках; згадав, як тоді суворе, видублене негодою і спекою лице доглядача пом'якшилося, зробилося

мрійливим і погідним; навіть більмо на оці не спотворювало його виразу.

— Добираючись сюди, я стрів Корчину...— відвівши погляд убік, повідомив отець Лаврентій; почувався недобре, ніби крізь шпарину вивідав не призначену для нього таємницю.— Пригостив мене свіжиною, розповів про дорогу. То він?

— Чого критися? — Дівця все-таки зашарілася.— Не один рік як я заручена. Не з Корчиною...

— Прибудете — повинчаю за християнським звичаєм,— пообіцяв отець Лаврентій, не наважуючись запитати прямо про її приналежність до релігії, хотів, щоб сама сказала.

Дівця поклала палець на уста: мовляв, тихо, хтось наближається до оселі. Під дахом потемнішало — видать, сонце зовсім зайшло. Вони спустилися в сіни; дівця стала на порозі вхідних дверей і, здійнявши догори шуйцю, оклинула того, хто з'явився внизу. З-за її плеча отець Лаврентій побачив статурного крем'язня в полотняних плюндриках, у фалендишевій сорочці, перепоясаній шкірятком; трохи позаду повільно переставляла ноги по настилу обважніла, повновида жінка.

— Не нудьгувалося, Гандзю? — лагідно запитав чоловік, торкнувшись плеча дівці вкритою пошраминами рукою.

— Не було коли, ткала...— даючи дорогу батькові, відступила з порогу дівця.— Ще й гістонька привело до нас. Корецький протопіп, отець Лаврентій.

— Он як! — озвалася мати.— Гість у дім — вітха для серця... Чоловіче, неси меду, неси наливок, я з наїдками не забарюся. Ходім, доню, підмогнеш.

Господар повів отця Лаврентія повз округлу стіну: «Не інакше, як стовбур, на якому стоїть хатка» — подумав гість. Вони зайшли в просторішу світлицю: посередині стояв грубо витесаний стіл, який з боків обступав такі ж лави, кожна на трьох чоловік. В торці стола і навпроти стояли зграбні опорядковані стільці з високими прямими спинками, вкритими різьбленими візерунками, що зображували оленів, сарн, турів.

Почулися кроки, прочинилися двері — до світлиці зазирнула господиня:

— Остапе! Прийшли Іван, Сень і Стах. З Гнилої Пущі болотні ущепні йдуть...

— Притихни! — трохи підвищив голос господар.— Скажи Сенькові. Він знає. Ти, отче, не переймайся: нам ніхто не ушкодить...

Однак Остап Тур помилився. Небавом він це сам зрозумів. Хатка здригнулася і, судячи з похитування підлоги, почала обертатися так, щоб вхідний настил, відокремившись од землі, піднявся на безпечну височінь.

— Поглянь, отче! — Остап запросив гостя до вікна.

Світляний ланцюжок обкравив підніжжя горба, утворюючи нерівний пояс. Звідти раз по раз долинали моторошне завивання: тонкий, дещо застуджений голос заводив довгу руладу, підіймаючись до високих, пронизливих тонів і опадаючи до низького, погрозливого клеко-

танья. Скидалося воно на виття самотнього сіроманця. Напнутим на дерев'яні обручі розмальованим жовтими візерунками бубном з-за лісу викочувався місяць.

— Хе-хе! — осудливо обізвався Остап.— Знову Болотний Дик привів своїх облізливих хортів. Ніяк не заспокоїться.

До світлиці мовчки увійшли п'ятеро кремезних, мов з колоди витесаних, мужів, спритно розібрали зброю. Не вимовивши жодного слова, вклонились мимохідь отцю Лаврентію і зникли.

— Гервасій з дружиною в лісі,— зазирнула ще раз господиня.— Подам вам підкріпитися. Вранці буде видно...— вона загадково посміхнулася.

Розділ III

Тоді ж Остап Тур озирається на десять літ, альбо на сім тисяч двісті дев'яносто днів і ночей, якщо числити час за трилисником чи конюшиною, а може, ще на півстілки.

На столі з'явилися корчаги з різними медами — липовим, луговим, гречаним; на окремих тарелях господиня подала хліб з кмином, тонко нарізану шинку, свіжу оленину, розсипчасту ячмінну кашу, трохи згодом принесла у череп'яній посудині цілого запеченого зайця. Отець Лаврентій мимохідь зауважив, про себе, що родина Турів не дуже-то й дотримується князівського ущиплення; воно не припиняє їхнього полювання.

— Не подивляйтеся, отче,— прозірливо витлумачив його думки Остап.— Коли хто хоче увійти до чужої родини, то іноді й заплющує очі... Дичина в лісах є, не зубожіє княжчина, коли я візьму сарну, зайця, оленя. Зате ми віддячуємося. Мед і хутро, полотно і віск. З Болотним Диком миром жиемо...

— Вдруге чую. Що то за потвар? — отець Лаврентій чув од парадфіян те ім'я, але пропускав його повз вуха, як недолугу вигадку, перебільшену чутку альбо казку, якою застрашують дітей і отроків, щоб не наразилися на лихо; він також не цурався думки, що непрохідні хаші Полісся навіюють людям химерні уявлення про різних потвар — добрих і лютих, огидних і звабних...

— Неподалік від нас болото. Десь зо п'ять поприщ, якщо простувати на північ. Сперва глицевий ліс листвяним зміниться. Далі підгорбкувата низина з вільхою, осикою, березнячком. Нога у мох вгругає, з-під нього виступає вода. Необережний крок — і засмокче твань. Ми ще отроками були, коли зважились перейти болото... В руках — довгі поперечини, на них опиралися, коли засмоктувало. Гервасій ледь не пропав. Утрюх його витягали... За день добулися до острівця. Хочеш, коротко розповім дещо про родину Турів, що світові дала сім мужів?

— Ще б пак!

— Ну то слухай. Було це ще в тому шістнадцятому за лічбою столітті, якщо вірити латинянам; вони, шельми, вигадали новий кален-

дар, звісно, не на власну, а на нашу погибель, хоч і ми не ликом шиті, ревно дотримувалися свого календаря і до шляхти своїх празників не прилагоджували, сповняли за давнім звичаєм.

Гандзя ж повідала, як свою оселю кервавицею скропляли, як вертали камінь і подвигали колоди, ну і все таке інше.

Руководжем у нас був Гервасій, один із старших братів. Вони близнюки з Никифором. По вісім років сповнилося їм, коли татарський калгамурза вдерся в наші краї. Опинилися близнюки в Сурожі, де їх купив константинопольський паша Махмуд. Паша приставив до Гервасія своїх воєнників, а Никифора забачив якось протосинкел патріарха Ієремії, теж Никифор, і хлопчина припав йому до душі. Протосинкел викупив малого з неволі за ті гроші, що з Московії від тодішнього царя Івана Грозного надходили. Викупив і заходився вчити отрока святі книги читати, спостигати, як праведники мужами віри ставали. А Гервасій вправлявся із оружжям. Паша Махмуд не міг надивуватися бистрому отрокові; як вийде рубатися на ятагнах — заматерілі беї і яничари поступалися йому; як візьме до рук гаківницю — летючу птицю вицілить під хмарою. Вже підвусного отрока за його розум до таїн допустили, показали, як з грецьким вогнем вправлятися.

Хоч Махмуд-паша, який уже султанським візирем став, не дозволяв близнюкам бачитись, вони обминали всі загради і стрічались. Іноді на березі Боспору, іноді у ятці православного, потурченого крамника Македона; крамник тужив за вітцівщиною, тож скроплювало його душу рідне слово, чуте від краян. От у тій ятці Никифор подав якось братові, що тодішній патріарх Ієремія, за радою протосинкела, бере його, Никифора, в мандри до Московії. Чи хоче Гервасій повернутись? Ще б пак! Одначе як непомітно шезнути, щоб не привернути уваги візира Махмуда? «Вихід... Вихід... Вихід», — бурмотів Никифор, никаючи поміж колон Софійського собору, зазираючи до храму Влахернської богоматері, штовхаючись серед розмаїтого люду на неосяжному, крикливому, пістрявому, рухливому, вусатому, бородатому, голеному, багатому, вбогому, ницому, поважному, чесному, шахрайському константинопольському ринку, де торгували цілими країнами і окремими людсьми, цілими віросповіданнями і окремими храмами, де гроші цінувалися вище життєіснування, але існування відділялося від особи, статі, віку й набувало самодостатності, мовби воно мало неперехідну вартість, залежно від того, за кого вона призначалась. Тут крамарювали жіночим тілом і південними прянощами, чоловічими м'язами і кінською статтю, оружжям і книгами, вірністю і зрадою, волею і ланцюгами, хутром і булатом, хмільним трунком і розп'яттям... Люди здобувають гроші. Гроші здобувають людей.

«Хочеш молоденьку ханум? — вкражливо запитав висловусий Македон, смикаючи за простромлену у волохату мочку свого вуха візерунчасту сергу, маленьку подобу місяця. — За це мені прощення виклопочеш від наших. Інакше гендель пропаде. Ніхто з ренегатом крамарювати не схоче...»

Бранка була справді вродливою, не більше п'ятнадцяти літ, вона

якраз входила у жіночу силу, як наливне яблуко, ще не визріле остаточно, затінене листям. Чорні круті брівки, як шнурочки, маленькі груденята, стрункі стегна, прикриті шматиною — перший-ліпший підстаркуватий мурза не завагався б потрусити калиткою за втіху володіти цією живою перлиною. «Я тобі виклопочу прощення, — зважився Никифор, гарячково міркуючи: зрадить його Македон чи ні? Як вберегтися від зради? — Не за дівчину...» — «А за що? — загорілися очі Македона. — Чого жадаєш?» — «Є тут один краєнин. Хоче додому...» — Никифор не назвав брата. — Прийду з ним уночі. Знайди для нього перуку, вбери в лахміття й приведи на причал до катарги. Наглядачі й митники не приглядаються до мандрівників. Їм важливе число. Я домовлюся про те тамент. Принесуть». Македон опустил очі, торкнувшись візерунчатої серги, що означало згоду. «Не сумнівайся, крамарю! — втішив його Никифор. — Ти не продешевив. Наш чоловік заплатить сповна. Чи грішми, чи гострим булатом...»

Усе влаштувалось якнайліпше. Візир Махмуд вирядив Гервасія з відділом яничар до недалекого містечка Халкідон, знаменитого тим, що у нім відбувалися собори православного духовництва. Гервасій з півдороги повернувся до Константинополя, пробрався до Македона. Пізньої ночі, непомітно помінявшись місцями із ченцем, він пройшов на катаргу разом з почтом патріарха, де його зустрів брат-близнюк. Перепливли Босфор, висадилися на крем'янистий, випалений сонцем берег, звідки починався битий шлях до Андріополя, через Болгарію, через Дунай — до вітцівщини. Никифор також зостався з Києві, прийняв схиму...

— Покійний архіандрит Києво-Печерського монастиря — твій брат? — Лаврентій хотів ще раз почути потвердження, що не омилився, що перебуває там, куди хотів потрапити.

— Єдинокровний і єдиноутробний.

— Бачилися з ним після повернення від турків?

— Попрошались. Перед постригом. Він не цурався цього розпачливого в притомності світу. Перебрався у світ посту, покаяння і молитви.

Лаврентій забачив полицку з книжками, наблизився, заходився переглядати:

— Нічого вартісного брат не дав у дарунок?

— Об тім ще скажу. — Остат зволожив горло добрим ковтком меду. — Повім тобі, отче, як Никифор доступився до поваги і шани братії у Києві. Перед прийняттям схими він, просиджуючи цілими днями у монастирській книгозбірні, знаходив немало записів про те, як не служили, а панували ієрархи в Києво-Печерській архіандрії. Тому й не дивувався, що за вісімдесят років змінилося тридцять п'ять архіандритів — два Вассіани, Ігнатій, Антоній, Пафнутій, Іоанн Покровський, Іона Деспотович, Софроній... Вони проходили ненажерами із загребущими руками й порожніми серцями, лишаячи після себе, наче після наскоку татарської орди, спустілу казну, знелюднені келії. Навіть круль Сигізмунд Август не змовчав одному із них — Софронію, пишучи: «Дізналися ми, що ти, будучи архіандритом монастиря печерської богоматері, чиниш не так, як годиться робити

духовній особі... Від твого жорстокого поводження з крилошанами, застолпниками, слугами і людьми монастирськими багато з них розбіглися з монастиря, так що раніше на криласах було по декілька десятків крилошан, а тепер там стоїть по одному старцю. Багато хто із монастирської братії й тепер сидить за твоїм наказом у ланцюгах. Втікачів з монастиря, згодом зловлених, ти піддаєш жорстоким катуванням... Софроній усе майно втікачів забирав собі. Різні доходи з монастирських володінь відсилав на Волинь своїм родичам, дітям, нічого не лишаючи на погамування щоденних потреб братії. Забирав книги, срібло, мідь і нічого не вертав... Поглянь, отче! — Остап узяв з полиці манускрипт і простягнув гостеві. — Це «Поминання Пресвятої Владичиці нашої Богородиці й Приснодіви Марії і преподобних Богоносних отець наших печерських Антонія й Феодосія і всіх святих печерських».

Лаврентій пробіг очима передне слово. Згадка, що перший упис згорів, коли безбожні огаряни спустошили церкви, спалили книги й образи... Далі згадувалися вселенські патріархи, митрополити, печерські архимандрити, князівські, боярські ради, прості люди... Довго приглядався до витертого місця, зрештою встановивши, що тут був згаданий зрадливий й підступний сотворитель Флорентійської унії Ісидор. Поверх ледве видимих літер вписано ім'я російського митрополита Олексія...

— Бачиш? — пояснив Остап. — Витерто. Брат мені казав, що сміливість безвісного скриптора, палкого патріота і непримиренного ворога унії, стала для нього, схимника Никифора, взірцем, гідним наслідування. Він вирішив віддати служінню православ'ю все набуте біля патріаршого престолу, почерпнуте від протосинкелів й пастирів, скусних у знанні й тлумаченні писань отців наших, у налагодженні общежительної обителі. День при дні, ніч за нічю відстоював всеношні, заутрені, дотримувався суворого посту. За три роки до настання унії печерська братія обрала Никифора своїм архимандритом, чому сприяла здобута ним повага, суворе дотримання чернецького чину Василія Великого. Новопосвячений митрополит Михайло Рогоза підтримав обрання діяльного й розсудливого інока, пов'язуючи з ним честюлюбні заміри: Рогозі руки свербіли, коли пригадував лаврські скарбниці... Митрополит не запитував, а Никифор не потверджував, що прилучиться до його зазіхань, лише вичікував зручного випадку, щоб безпечно вийти з-під високої опіки. І Никифор таки дочекався. То сталося, коли віленські братчики листовно звідомили патріарха Іеремію, що новопоставлений митрополит перейняв од своїх попередників не благочестя і смиренність, а нелюдську зажерливість. На патріарха, певно, вплинуло й те, що Рогоза відмовився сплатити йому чинш за висвячення. Список з відповіді патріарха братчикам люб'язно надіслав до Києва віленський архимандрит Леонтій Карпович, сподіваючись, що дав до рук молодого архимандрита гостре оружжя. Никифор дізнався, що патріарх відлучив Рогозу від церкви, погрожуючи: коли той не виправиться, буде скинений остаточно.

За кілька днів до Никифора надійшов другий лист, привезений священником Костянтином Григоровичем. «Іх преосвященство кли-

чуть тебе прибути в Новоградок-Литовський. Хочуть, щоб ти прийняв посвячення від них, яко од свого старшого», — сказав посланець. «Нап'ямню тобі, отче... — Никифор обачно приймав його у присутності двох впливових ченців, які б згодом могли посвідчити на його користь. — Києво-Печерський монастир дістав патріаршу ставропігію. Тому не підлягає Рогозі!»

«А буде оний Никифор відмовлятися, прещая йому перебувати в обителі, велів сказати митрополиту», — мовби не чуючи, твердив своє тілистий, червонощокий, з шельмуватим поглядом отець Костянтин. «Зупини свій млин», отче! Послухай старших! — обурилися покликані на розмову схимники. — Обрані братією архимандрити наші мають право приймати посвячення не тільки від митрополита, але й од якого завгодно православного єпископа. Так що отцю митрополиту немає діла до печерської архимандрії, нехай він доглядає за порядком у Новоградку». Розлючений Рогоза вдруге прислав отця Костянтина з наказом: «Без мого митрополичого благословення Никифору не жити в обителі». — «Як і раніше, коли я відпровадив тебе з тим, що пан твій немає тут ніякого права, з тим поїдеш і тепер», — була відповідь. Костянтин Григорович з'явився втретє: «Не підкоришся, окаянний Никифоре, буде доведено до відома круля». — «Я відпроваджував тебе з тим, що митрополит не має тут ніякої влади, — Никифор з гідністю поглянув на посланця, додав: — Поважаючи тебе, як духовну особу, прошу більше до мене не приїжджати». А тут і Берестейський собор грізним громом прогуркотів. Никифор Тур оповістив усіх православних, чому Рогоза перекинувся до латинян. Православні прокляли митрополита й інших відступників, позбавили сану. Відступники в свою чергу те саме вчинили з православними ієрархами, зокрема з Никифором. Послухай, отче! Вичитаю тобі зі списаного листа. Повертаючись із Берестя, брат дав переписати послання Рогози: «Складаємо тебе із столиці архимандритства твого, абись не дерзнув епітрахиль на вию свою возлагати і віднині ніякого священодійства правити... А хто б тебе мав за архимандрита або пресвітера, яко од нас виклятого, сам хай буде проклятим і дім його від Отця, Сина і Святого духа». Не одному Никифору дісталося, а ще й єпископам: львівському — Балабану та перемиському — Копистенському.

Остап Тур, повідаючи, то сидів за столом, наповнюючи корці медом, то підходив до вікон, позираючи на ланцюжок вогнів і прислухаючись до протяжних вигуків, подібних до вовчого завивання. Місяць уже встиг переповзти небесний перевал і тепер котився донизу, щоб небавом зануритися в темну, волохату зелень десь далеко на заході.

Отець Лаврентій був вдячний господареві. Він знав багато чого і про Берестя, і про мужню поведінку князя Острозького, протосинкела Никифора, архимандрита Тура, але не з такими виразними подробицями.

— У нас в запасі є ще одна ніч, — сказав Остап. — На сході вже сіріє. Скоро люди Болотного Дика позаповзають в кущі. Нам теж пора спочити. Брати припилюють.

— Чого ті люди домагаються? — спитав отець Лаврентій.

— Та-а... Родинна справа, — відбувся незрозумілим поясненням господар і провів іерея до ложниці.

Розділ IV

Остап Тур поринає у роки минулі, а отець Лаврентій порівнює їх зі своїми спострегами, бо й сам пережив подібне.

Коли Гандзя їх розбудила, сонце світило у вікна, чітко вирізняючи і хатні речі, і зброю на стінному килимі. На столі вже стояв об'ємистий горщик молока, оточений невеликими кухлями, наче квочка з курчатами, нарізаний великими куснями білий, добре випечений хліб лежав на узорчатих тарелях. Отець Лаврентій згодом, коли уся родина сіла за трапезу, запитав, що то за візерунки на горщику, на кухлях і тарелях.

— То Гандзя з мамою та брати розстаралися, — відповів Остап. — Неподалік у нас глинище, тож вони на піддашші гончарню налаштували. Обпалюємо в лісі. У візерунках — наш календар... Трафунок такий вийшов, що взяв я жінку собі від литви... Давній рід хороший, від латгалів іде. Коли ще тато жили, ми міркували, й випадало так, що прадіди наші мечниками були у війську князя Олександра, Невським найменованим... Вона й навчила Гандзю мережити трилисники. Про них ще Корчина Коч говорив.

Знадвору долинуло якесь завивання, пронизливе бряжчання заліза, ніби хтось несамовито бив у металеве калатало. Господиня занепокоєно зирнула на чоловіка.

— Гервасій за ними припилънує, — допивши молока і ставлячи кухоль денцем догори, заспокоїв Остап.

— Молоко свіже, парне, — відзначив отець Лаврентій. — Хліб ще теплий...

— Споживайте на здоров'я! — не завагався Остап, суворо глянувши на жінку, потім засміявся. — Маємо свої способи...

— Я, звісно нічого... — ніяково мовив гість, хоч у його голосі приховувався докір. — Я прийшов і піду, а вам жити... Я що хочу спитати: Болотний Дик, ти упіймав його, хто і що він?

Остап подивився в одне й друге вікно, озирнувся на дочку:

— Два дні тому ти мовила, що ми ходили плакати у позичку, бідалась, що у нашого дому немає вух і очей... Що ж днесь?

— Ні, ні! Ще раз ні! — затялась дівця.

Отець Лаврентій не міг зрозуміти, від чого відмовляється Гандзя.

Брати хутенько встали із-за столу. Їхні кроки пролунали десь над головами, певне на піддашші, і стихли. Господиня збрала посуд, втерла стіл. Батько підізвав дівцю до вікна:

— Зри! Він не такий вже кугляр. Дужий, ставний...

— Ні! — Гандзя вискочила у вузькі дверцята.

— Не зволючиш її до свого жадання... — не то поскаржився, не то пожалів сам себе Остап.

— Що ж так?

— Журба гризе її... Не хочу вдаватися до знути. Вся в мене! — він ще раз виглянув у вікно, заспокоївся. — Чув, отче, поклик? Болотний Дик за Гандзею побивається. Почалося все з Острополя, коли їй два рочки сповнилося...

Слухаючи Остапа, Лаврентій уловлював, як його самого настигають відгуки давнього сперечання із Стефанком. Він, Лаврентій, тоді рішуче відкидав зневолення, принуку. Никифор Тур не обирав: на силу відповів силою.

Ревнитель унії Сигізмунд III виклопотав у папи Климентія VIII буллу, якою Печерська архімандрія з усіма її маєтностями і доходами передавалась під владу київських уніатських митрополитів, щоб силою прилучити її до єднання з костьолом римським. А через сім років, уступаючи новому проханню круля, він звільнив Печерську архімандрію з-під влади київських митрополитів-унітів. Не з доброї волі то було вчинено: у папських руках не вистачало належної моці. Папський документ ще тільки йшов до круля, а Сигізмунд, вволюючи наполягання Рогози, вже доручив маршалку мозирському Стефану Лозці відібрати монастир у Никифора і передати його Рогозі. Лозка послав до монастиря возного київського генерала Романа Вівсяного з двома воєнниками.

Лаврентій уявляв собі, як ті троє зупинилися навпроти замкненої кам'яної брами. Всередині, за ворітьми, стояли ченці у чорних кафтанях. Полишивши свій чернігівський престол, князь Святослав Микола Данилович прийняв постриг у Печерському монастирі, звів ці ворота, а на них кам'яну церкву... Правнук великого Ярослава три роки теж сидів тут. То як ченцям було вволювати зазіхання уніатів-чужинців!

— Не впустимо! — пролунало з натовпу; ченці ближче підійшли до воріт. Лаврентієві чулося клацання їхніх бачмажників.

— Дамо вам нового архімандрита, — пообіцяв Вівсяний.

— Архімандрита маємо, не треба іншого. Митрополита у Києві нема: котрий був Михайло Рогоза, того, яко відщепенця віри нашої церкви восточное, іж він віри наше одступив, духовнії наші на синоді у Бересті з митрополитства зложили, і ми його за митрополита не маєм...

Печерський ігумен Никон, диякон Іона, ключник Сава, паламар Гедеон, іконник Герасим, другий Протас і другий Аврамій (бо неподалік з ручницями і з запаленими гнотами стояли перший Протас і перший Аврамій) та ще чимало людей тримали в руках пістолі й шабелі. «Так само, як чинив Стефаній!» — подумалося Лаврентієві.

Возний генерал заходився добиватися до архімандрита. Ченці закричали: «Ми сього права тут, у Києві, будучіє, моцно бороним». Ігумен Никон подав лист з підписами братії й монастирською печаткою. Тепер маршалок Лозка подав їм три крулівських листи, згорнувши рурою і встромивши у щілину. Спробував погрожувати, що коли його не пустять до архімандрита, круль накладе на обитель штраф в десять тисяч коп, але погрожував без певності, якось неохоче. «Сила приборкала силу...» — подумав Лаврентій. Ченці відвер-

нули од воріт і попростували до храму. Коли ж хтось із запопадливих уніатів спробував перелізти, щоб відчинити ворота, з-за вежиці вистромився довгий спис і скинув зухвальця. Бамкнув дзвін — раз, другий, третій... Від недалеких будинків бігли кияни, дуже нагадуючи озброєних козаків. Возний генерал зі своїми супровідниками чкурнув геть від Лаври, щоб не встрявати в оружну сутичку, де й голову не важко загубити, не те що крулівську грамоту; з голови ніякої копії не виготовиш. Відступив і маршалок.

Кликали Никифора й на суд до Сигізмунда III. Братія відраяла архімандрита від поїздки, доручивши з'явитися на крулівський суд київському шляхтичеві Білоберезькому і ченцеві Феодосію з писаними повноваженнями, наперед відаючи, що круль візьме сторону Рогози. І справді, посланцям вручили декрет, яким Сигізмунд III скасував право Никифора на Печерську архімандрію й відсторонював його від монастиря, котрий з усіма маєтностями і доходами передавав Рогозі, та попереджав, що коли Тур не підкориться, на нього буде накладено штраф у сто тисяч коп грошей литовських. Наглядачем за виконанням декрету призначався дворянин Іван Кошиць. «Щедро круль накладає штрафи», — зневажлива усмішка торкнулася уст Лаврентія.

— Про все те розповів мені брат Никифор, коли відвідав отсю нашу оселю, де ти нині перебуваєш, отче. Ми її вже підвели під дах. Брат з'явився в супроводі затягових оружних людей. Ми, всі шість братів, висповідали його, а він і не крився; звідомив нас, що в Білій Русі, у Литві, на Волині Рогоза при сприянні Івана Кошиця посадовив своїх урядників. «Вижену їх, — пообіцяв. — Негоже, щоб ляхи надягали на православну шию латинське ярмо. Брате, ти спритний в оружному ділі, — звернувся він до Гервасія. — Посприяєш?». Вирушили з ним п'ятеро, я з жінкою zostався наглядати за оселею. За Случем до Никифора стали прилучатися цілі юрми селян; особливо охоче йшли ті, хто переховувався від окатоличування в лісах та на болотах. Вони пішли до монастирських маєтностей, вибираючи темні ночі. За сигналом Гервасія — пострілом з армати — натовп оточував відомі Никифору з монастирських реєстрів фольварки і висмикував призначених Рогозою управителів з ложниць. У селах Осовище й Іванишевичі під Мозирем Никифор справив службу божу й на прохання православних насельників забрав із собою лютого уніата Гурія Островецького, котрий тортурами заганяв людей до златинізованих храмів. Перебравшись до Новогрудського воеводства, Никифор напав на села Хоромці, Бордичі, Іздимники, Поріче, Косориг, Доколе... «Нападав не на села! — казав, повернувшись, Гервасій. — На підпанків уніатських...» Другого Рогозиного управителя Федора Пучковського він віддав на поталу юрмі, і того розтерзали тут же. Никифор підійшов до самої оселі відступника-митрополита в Новогрудку, перехопив лямент його до литовського трибуналу. Ось що там писалося...

Остап відсунув на полиці манускрипт і взяв перев'язаний стрічкою папір. Розвужливши його, заходився читати:

— «Невиправний Тур з численними відщепенцями, остальцями і наливайками напав на монастирські церковні маєтки...» З наливай-

ками! Северину відітнули голову сокирою, а їх тисячі постали! Канцлер Лев Сапіга наказав полоцькому хорунжому силою витрутити Никифора з ченцями, повернути маєтності Рогозі. Два полки переслідували братів-близнюків. Якби Гервасій на Прип'яті не відбився від рейтарів арматами, то невідомо, чи уцілів би хто...

— Брати нічого не привезли тобі, Остапе, з тих наїздів? — Лаврентій чекав хоча б непевного упізнання про якісь книжки. Брат Стефан в особі Никифора Тура дістав потвердження на користь сили.

— Все, що мав, я тобі відчитав, — сумовито озвався Остап. — Немає ні книг, ні Никиф... Помер, царство йому небесне. Печерська лавра перейшла до р... нового архімандрита. Зі Львова, ти повинен його знати — Єлисей Плетенецький.

Він довго мовчав. Лаврентієві здавалося, що Остап у своїй голові пересуває важенне каміння діткливих спогадів, яке завдає йому ран, болю, жалю. Ніби опам'ятавшись, спитав гостя:

— Як ти з княгинею Анною? Хочу знати тому, що в одній з тобою волості жиємо. Під її владою...

Лаврентій побіжно розповів про відправу на честь Марка Календаря, про руйнацію княгинею його маленької школи.

— О, вона така, що не поступиться! — озвався Остап. — Ось ці маєтності, де мешкаємо, полювання, рибні лови належать Печерському монастирю. І Анна, і її чоловік Яким з поміччю родича — гетьмана Ходкевича запрагли видерти їх в архімандрію. Позва за дозвою. Досі не замириється... — Остап потер долонею чоло, ніби розпрямляючи зморшки. — І Никифор, і Рогоза померли в один рік. Брата похоронили з шаною. А Рогоза... Поталанило мені того дня бути в Новогрудку. Людей у соборі зібралася жменька. І це при митрополичій службі, при антифоні. — Остап скрушно похитав головою. — Стою, чую шепіт, що в соборі лихо оселилось, мститься відступників. Аж ось підкотила карита. Двоє слуговин вивели під руки блідого, змарнілого чоловіка в клобуку, з білою бородою. Запалі щоки, тремтячі руки... Підвели до паперті. Хори грянули стрічний піснеспів. Стариган підняв ногу, щоб наступити на сходинку, — і не дотягся. Здавалося, що Рогозу хтось невидимий тримає ззаду. За четвертим разом йому те вдалося. Устеленою килимами підлогою його провели до вітваря, переоблачили. Відчинилися царські врата, і уніатський митрополит з'явився на амво-ні — тремтячий, зляканий. Його маленькі полохливі очі, ніби неспроможні ні на кому й ні на чому зупинитися, перебігали зі стелі на підлогу, зі свічок на ікони... Рука із затисненим у ній хрестом здійнялася, щоб поблагословити парафіян. Зізнаюся, отче Лаврентію, я йому навіть поспівчував. Не дай боже звідувати таку нелюдську муку! Поміж людей прослизнув шепіт. І тут хрест випав із рук Рогози, а сам він, мовби його хтось невидимий штовхнув межі плечі, теж повалився на правий бік. У соборі пролунав загальний зойк. Хори занімили. Причетники підскочили до зрайці, підхопили попід руки, щоб звести на ноги Рогоза вигукнув якусь лайку, засмикався, із вуст його виповзла смужка крові. Перестрашені віруючі кинулися геть із собору. Я на мент затримався. Побачив, що Рогоза витягнувся і застиг непорушно. Гріх думати лихе. Та хіба можна відігнати... То його прибили кров і

муки запроданих католикам краян. За два дні його віднесли на цвинтар.

— Патріарх Ієремія не хотів висвячувати Рогозу. Правду він казав: самі переконаєтесь, чи був він гідним. Переконалися, хоча й запізно, — сказав Лаврентій.

Того дня Лаврентій, вражений оповіддю про смерть Рогози, довго не міг заснути. Чув, що і господар не спить.

— Чуєш, Остапе? — запитав Лаврентій. — Хотів би почути про болотних людей, що твоєю оселю облягли.

— Ще дізнаєшся... Спи.

Розділ V

Тоді ж, на третій день перебування Лаврентія в селитьбі Остапа Тура, прояснилося, хто такий Болотний Дик і чому його люди об'явилися тут.

Його вивів зі сну якийсь гамір, гвалт. Здіймалися й опадали голо- си, під ложницею щось бухало, немовби хтось дужий безнастанно бив великою довбнею. Отець Лаврентій скочив з ложниці, нап'яв на себе охабень, просунув голову в ланцюжок від наперсного хреста. У світлиці не було нікого.

Визирнув у відчинене вікно, сподіваючись побачити димки від вогнищ, котрі ще звечора оперізували підніжжя горба, а біля них похму- рі й загадкові постаті людей Болотного Дика. Натомість його погляд охопив гострозелені вершки сосен і ялин та безхмарне небо над ними із самотнім білим баранцем хмари, яка безтурботно пливла кудись ближче до сонця. Подумалося, що з невідомих йому причин госпо- дарі повернули хату так, щоб настил знову простягнувся до землі, і тепер якщо не Болотний Дик, то хтось із його наближених добувся до господарів, затіяв суперечку.

В переплетінні гучних голосів він уловив Остапів та його жінки, котрі вперто нагадували про якісь обіцянки, а також ще один — роз- важливий, густий, який владно перекривав усі вигуки. Цей голос ви- дався знайомим, недавно чути, однак отець Лаврентій не міг збагну- ти, де саме і коли. Та при якомусь вигуку йому наче пелена з віч упала. Як він міг не впізнати голосу, котрий раєв шукати хатку на курячих ніжках! Забути білявого, могутнього, з русявою борідкою, Корчину Коча, доглядача княжчини!

Поткнувся до дверей, у котрі, пам'ятав, увіходив до світлиці, але вони не відчинялися. Протилежні двері відчинилися, та за ними ні- кого не було. Отець Лаврентій проминув ще декілька дверей, доки не вийшов на залиту сонцем площинку, від котрої донизу вели сходні- настил. Саме тут з'юрмилися мешканці дому. Серед усіх виділялася могутня статура Корчини. Навпроти нього, опершись однією рукою в бервено ошепа, а другу поклавши на руків'я застромленого під ши- рокий поцяцькований черес пістоля, мовчки стояв сутулуватий висо- кий чоловіча з шляхетними рисами лица; поміж сірими, трохи при-

мруженими очима випнувся прямий ніс, примхливі тонкі губи були міцно стиснуті. За зовнішнім спокоєм незнайомого відчувалися збуд- женість і гнів, ладний вибухнути щомиті.

— Дик! Чом ти вперся, як віслик? — впився у незнайомця синім, незамутненим оком Корчина.

«Оце і є той загадковий Болотний Дик! — з цікавістю придивляв- ся до нього отець Лаврентій. — Тут причаїлася таїна. Яка?»

— Не до тебе поклони б'ю! — розтулилися тонкі губи Болотного Дика. — Не до тебе стелю топчу.

— Що їй робити? — воїх мокрих палатах? Верхи на палях си- діти? — смикала господиня за накинуту на плечі Дика плямисту оленьчу шкіру. — Жаб їсти? В рогіз одягатися? Чи сторчголов у воду?

Остап, по-батьківськи ніжно дивлячись на Гандзю, причаїв по- смішку:

— Раду радимо, Гандзю. Корчина славен... Та й Дик не з остан- ніх...

Отець Лаврентій зрозумів, що йдеться про давнє суперництво між двома молодиками: котрого із них назве своїм судженим метка і вродлива дівця. Як би там не чубилися поміж собою молодики, йому було ясно, що в різні часи свого дівування вона віддавала перевагу одному чи другому й від того вони обидва вважали, ніби дістали якесь запевнення, а тепер обидва питалися ради у власного серця, дуфаючи лиш до нього, забувши про того найвідданішого радника, до котрого варт промовляти, — про її серце.

— Ходімо, отче, геть! — Остапові не хотілося, щоб свідком родин- ної суперечки зробився хай і поважний, але ж сторонній чоловік, хоча йому надано право освячувати поєднання двох сердець іменем творця і освячувати появу тих, хто з'явиться на білий світ після його благословення. — Не від нас почалося...

На подив отця Лаврентія, господар повів його не до мешкання, а вниз, туди, де ще диміли вогнища, навколо яких сиділи й лежали незнайомі озубілі люди. Здебільшого худорляві, бліді, озуті в личаки, вбрані у плетені з висушеного рогозу холошні й наплічні накидки, з-під яких у декого визирали почорнілі від поту сорочки. Деякі тон- кими, іноді майже без м'язів, руками кволо перетирали висушене зілля, набиваючи ним вербові люльки.

Поодаль, біля іншого вогнища, примостився гурт ловчих і осочни- ків. Дужі, м'язисті, рухливі, вони різюче відрізнялися від перших. Вирлокий Спис, примовляючи улюблене «мати божа, триручниця, поможи», обертав насаджену на рожен сарну з розчепіреними ніжка- ми без копит; гарячий лій скапував з тулуба бурштиновими крапля- ми, потрапляючи на жеврій, вони на мент пригашували тліючі жарини, щоб наступної миті здійснити над потьмянілим місцем жмуток пло- мінців, від яких розносилося довкола смаковите пахіння. Ловчі й осоч- ники чекали поживи спокійно, певні, що вона від них нікуди не дінеть- ся; болотні люди поводили носами й пожадливіми очима пасли за- каштанілий тулуб, ладні кинутись до вогню, стягти смаженину з рож- на й занурити зуби у молоде, дбало приготоване м'ясо.

Спис, обертаючи рожен туди-сюди, краєчком ока споглядав муки голодних людей, не без злої втіхи постогнуючи від вдовolenня:

— Мати божа, триручниця! Як же пахтить!.. Як же танутиме в рої!.. — і робив вигляд, що облизує жир з пальців.

З поміччю рудого осочника Спис здійняв з рожна сарну, поклав її на застелену лопухами місце неподалік від розлогої сосни; потім, заклавши два пальці до рота, пронизливо свиснув, аж у вухах залящало. Від дому долинула відповідь — осячче ревіння: «І-о!.. І-о!.. І-о!..»

Отець Лаврентій не повірив своїм очам, коли побачив, як Корчина з одного боку, а Болотяний Дик з другого шанобливо підтримуючи попід руки господиню, сходять настилом донизу. Слідом потяглися Остап, Гандзя, брати, котрих священник не розрізнявав з виду. Звелись на ноги ловчі з осочниками, посхоплювалися болотні люди, ставши одні проти других нерівними, звивистими ланцюжками, між якими і пройшли всі сперечальники, неквапно й поважно простуючи до розлогої сосни; саме під нею на лопухах спливалася істивним духом підсмажена сарна.

Підвівши господиню до визначеної місцини, Корчина з Диком відступили назад, ставши обабіч Остапа, за ним зупинилися брати.

— Я прилучаюся до сонму суших, зібраних при твоїм забитті, лісова звірино; роджена Раїною, пойменовуюся днесь Матір'ю Родючості, наступною за старшістю після Матері Того Світу, — наспівно вимовила жінка.

— Так є! — сплеснули настояні на мовчазливості голоси братів; воно мовби виринуло з глибини їхнього ества, пильно приховуване і бережене, дане предками у спадок, щоб зрідка озиватися й нагадувати, що не на порожньому місці зросли нові пагінці.

— Три ночі вогнем трепетним, димом пахотним, пам'ятанням ожилим проводжали Матір Того Світу. Днесь я, Мати Родючості, повеліваю вам, сушим, починати.

Жінка ступила під сосну, де на місці спиляних чи зрубаних сучків блискотіли якісь дивні, раніше не помічені отцем Лаврентієм, трикутні, круглі, овалні, квадратіві цятки. Йому пригадалася розмова з Корчиною у пуші. От що той мав на увазі! В забутих богом і державцями хашах та болотах давнє утрималося, убереглося; ожило колишне поганське, не зотліле на кострища, не виточене з кров'ю порубаних князівськими мечами, не випущене разом з диханням катованих у холод і відчуженість байдужого, зануреного в земні блага і релігійну ворожнечу світу.

Він зачудовано спостерігав, як Мати Родючості торкалася гострою, поцяцькованою тичкою окремих цятток, озираючись після кожного торкання в чеканні на відгуки. І тоді, ніби слова якоїсь молитви, у відповідь їй лунало бурмотіння, в якому прослизали імена, назви міст:

— Олег... Ярополк... Давид...

Трохи згодом юрма вигукнула:

— Олександр!.. Ян-Альбрехт!..

Аж тоді щось проясніло в голові отця Лаврентія. Та це ж усна

славна історія сього краю, не увібрана в букви, не покладена на пергамен альбо на папір, а вміщена в людське пам'ятування, котре щогліта поновлюється в дійстві, аби глибшим карбом лягло на серця, котрі передають його своїм потомникам.

Мати Родючості взяла простягнутий Остапом ніж-колодач, провела ним декілька борозенок на засмаженій сарні. Віддавши ніж Остапові, підставила долоні, куди Гандзя висипала горстку зеренечь, які жінка поважно й неспішно вклала в борозенки, обернулася до людей, вклонилася їм і промовила шанобливо:

— Як ця сарна і її фамілія, як це зерно і його рід, примножені і поширені в наших землях, пушах, на болотах, нехай так примножується і поширюється рід тих, хто прибув сюди... Припрошую спожити це яство і це питво. Щоб вас не мучив голод, не діймала спрагані в праці, ні в походах, ні в любощах.

Вона нахилилася і відщипнула шматок скоринки від сарни, пожувала її й запила сльозим медом, націдженим Корчиною із дзбана.

Тепер, скуштувавши м'яса і меду, господиня перестала бути Матір'ю Родючості. Її останнім обов'язком було — доручити комусь розподіл м'яса. Вибір упав на Болотного Дика, чим отаман відверто втішався. Кожен підходив до Дика, підставляв будь-яку посудину і зволожував горло.

Вражений отець Лаврентій, стежачи за дійством, мимохить порівнював його з чимось давно відомим. Воно нагадувало те, що він сам виконував не раз і не два, правда, за дещо відмінних умов. Невже тут повторився один із наріжних обрядів православ'я — таїнство причастя?... Там — хліб і вино, тут — м'ясо і сичений мед. Може, й так... Та, припустившись цієї думки, одразу ж обірвав її, вважаючи блюзнірською. Вона ображала його пастирське почуття, набуте протягом багатьох років церковної служби. І все ж, було чомусь жаль її, наївної, безпосередньої й беззахисної.

Справді, було жаль... Спитав себе — чому? Обізвалася пам'ять предків чи заговорило вцвяховане у латинському колегіумі? Йому навіть уявилася сторінка одкровення святого Іоанна, де йменуються пророки Валаам і Валан. Вони ввели у спокусу синів Ізраїлевих в Пергамі — дозволили їм їсти «ідоложертовне», передусім м'ясо, те, що приносилось у жертву рукотворним ідолам. Частку з нього жерці полишали собі, частку віддавали поганам. Їсти «ідоложертовне» означало поклонятися поганським богам.

«От би надібати ту книгу, писану простим язиком... Якого вислову набули там біблійні застереження? Хоч би про споживання істивного: «Ніщо з того, що входить у людину ззовні, не може осквернити її, але те, що виходить з неї, оскверняє людину», — Лаврентія дратувало злучення освяченої догми і її поганського відображення. — «Годі! Нічого лихого ці люди не роблять, і моя духовна дразливість може успокоїтись...»

Коли Корчина з Болотним Диком закінчили роздавати м'ясо і питво, юрма знов розполовинилася. Господиня передала Гандзі гостру помережену тичку, не помічені раніше отцем Лаврентієм візерунки на ній являли собою роздвоєне стебло конюшини, в кожному його лис-

точку містилося зображення птаха, тварини, рослини, дерева. ^{Тор} каючись їх, Гандзя називала місяці, і хтось, відгукнувшись, ставав ^{сплеснувши чи ошухуючи}. Так назбиралося по шестеро, котрі й заходилися зображати, як весна перемагає зиму, як наступає літо й осінь. А коли з осінніх місяців залишився один, він був проголошений Гандзею місяцем Нового року. Священик не подивувався: у слов'ян новий рік з давніх-давен починався восени. Він наблизився до Остапа Тура, знову дратуючись:

— Ви ж православні. Нащо сповняєте поганські обряди? Великий то гріх...

У ньому озвався протопіп, під окормленням якого перебувала вся округа. Лаврентій прибрав суворого вигляду, набурмосився. Вже ладні були злетіти з його вуст різкі слова догматичного засудження. Вони б таки пролунали, якби Остап з гідністю не заперечив:

— Що ні, отче, то ні. Не обряд це, а дійство, щоб молодші зтямили, не забували. Де ти тут надивав поганство? Облога мого дому — то напимнення, що століття за століттям польське крулівство облягало Волинь. По смерті Казимира Ягеллончика один його син Олександр був великим князем литовським, а другий, Ян-Альбрехт, крулем польським. Ще тоді Олександр писав брату: прислав до нього владика володимирський, жаліючись на старосту белзького, пана каменецького, що, наславши людей своїх, п'ятсот коней, окрім пішців, на місто його, дома виграбували і всі статки домові: коні, бидло пограбували, і врядника його і людей сто і двадцять чоловік головами повели, окрім жон і дітей. І тяглося так, і тривало аж до Любліна, аж до Берестя.. Бачили Болотного Дика? Не питали себе, чом його так поименовано?

— Питав... Якщо не помиляюся, в ті питомні часи Литва нагадувала полякам про Вітовтову корону, перехоплену і сховану ними. Поляки прагли, щоб тую корону поклали на голову Сигізмунда Августа, інакше — на володіння Великим князством Литовським. Як окрім не державне утворення, воно і тоді не могло бути прилучене до Корони польської. Хіба не так?

Отець Лаврентій надто докладно те знав, щоб помилитися; він запитував задля того, щоб довідатися, звідки взялись болотні люди і їхній отаман.

Довідався він про це у незвичний спосіб.

— Зри, отче! Там, на полявині, моє оповідання. Отець Лаврентій спочатку нічого не збагнув: болотні люди бігали туди-сюди, їх наздоганяли затягнені у шкіряну бронь верхокінні з нагаями й оголеними шаблями в руках. Кілька чоловік штовхали велике очеретяне опудало, на голові якого височіла вистругана з кори триверха шапка; на грудях поблискував чотирираменний римський хрест; дещо менший хрест, примотузований до ніг, вистромлювався із личаків; опудало возсідало на видовбаному з колоди троні. «Е, та тут тобі не прості кпини!» — ледь не скрикнув отець Лаврентій. — По доба римського папіжа!» Слідом за опудалом простували служителі у чорних реверендах — напевне, вони зображали католицьких біскупів; передній тримав у кожній руці по декілька мотузків, прив'язаних до звичайних вуздечок, накинутих на голови рясоносних осіб з коноп-

ляними бородами з рогожаними клобуками на головах. Картина була зрозуміла: зверхники католицької церкви загнуздали православних єпископів-відщепенців, ведучи їх під опіку римського папіжа. Опудало, натрапивши на пень, похитнулось і завмерло. В його животі відчинилися очеретяні стулки. Підштовхувані біскупами, відщепенці зникли в череві опудала, очеретяні стулки зачинилися. Позаду виходився стовп полум'я й накинувся на опудало. З нього стрімголов вискакували єпископи. Але які! У кожного на голові стирчали роги, у руках вони тримали оскалені черепи. Ганяючись за болотяними людьми, ловчими і осочниками, єпископи силкувалися накинути на їхні шиї конопляні мотузи, але гострі ножі хутко перетинали їх. Юрма вирувала навколо блазнів-єпископів, непомітно відтручуючи їх все далі й далі, в лісову гушавину.

Не чекаючи закінчення дійства, бо добре знав, що сталося з єпископами, котрі витворили унію, що земля вже встигла з'їсти їх тіла до костей, навіть найхитріший і найблудніший Іпатій Потій дожив останні дні, — отець Лаврентій, кивнувши Остапові, покинув полявину і заглибився протоптаню стежиною в ліс. Стежина була неширокою, зручною для самотнього перехожого, сонячні зайчата стрибали на ній, мовби закликаючи йти далі. Подолавши кілька стадій, він зупинився на невисокій кручі. Ліс тут уривався, і перед очима, скільки сягав погляд, відкривалася застоюна болотяна вода, всіяна зеленими крапинками ряски, округлими долоньками латаття, серед якого де-не-де визирали сніпки очерету і довгі леза рогозу з темно-коричневими качалками поміж ними. З-за очерету на плесо впливла дика качка з каченятами; вдалині промайнула зграйка куличків; водяний шурковзнув по траві, пірнув у воду й зник десь у заростях; синіли якісь химерні, ніби прозорі, болотяні квіти; яскраво білили пелюстки лілії, — світ був багатокірний, розмаїтий.

Він сів на урізі кручі, звисивши ноги і прислонившись до гладенького стовбура сосни. Незчувся, як задрімав. Розбудили його чоловічий і жіночий голоси, що долітали знизу, від води. Розплющивши очі, відхилив гілку з-перед очей — у витягнутому на берег човні сиділи Гандзя й Болотний Дик.

— Ось моє володіння, Гандзю! — окреслив рукою простір перед собою Болотний Дик; він виглядав збудженим, говорив піднесено; витончені риси обличчя були приємні й одухотворені. — Знаєш же, що мої предки замешкали тут, на болоті, ще за часів Яна-Альбрехта. Он із-за вербиці визирають почорнілі гонти... В тім дімку на палях я народився. Доки виріс, на каюку обнишпорив усе болото, воно видалося мені гнилим, недужним... Та ще гнилішим видався покатоличений світ, коли дідусь повіз мене вчитися до Берестя. Всього рік витримав там. Якби не дидаскал, себто вчитель, що прибув із Львова. Суворий і добрий, мудрий і спокійний, він розраджував мене довгими й холодними зимовими вечорами, коли я тужив за своєю Болотайкою... На що мені була та латина, та школа, той набундючений Потій, його люте викрикання?.. Дидаскал же все розкаже, пояснить. Спитає, чи урозуміли. Після вечірньої молитви сяде із нами біля вогню, хороше слово мовить... Без різниці — зацний ти чи вирванець.

«Хто ж він?» — слухаючи, пригадував отець Лаврентій. Образ худорлявого, надмір блідого отрока, що весь час мерзнув, — зима тоді лютою видалася, — виринав у його уяві, мовби затканий летючими пасмами ранкового туману; може, той, кому він зігривав пальці, схоплені зашпорами від стужі, яка продиралася крізь товсті, закіптявілі стіни колишньої зброярні, де велебний Іпатій Потій учинив школу, жадаючи слави опікуна і примножувача наук. Не з доброї волі поїхав тоді отець Лаврентій до Берестя. Постійна, невпинна, незгасна борня між львівським єпископом Балабаном і братством при Успенській церкві призвела до того, що братчики відпустили навчателів до різних міст: Кирила Транквіліона Ставровецького — до Вільни; його, Лаврентія Зизанія Тустановського, — до Берестя. Брата Стефанія, котрий на весь голос у храмі й на ринковій стогні безнастанно допікав Балабанові за його зажерливість, владолюбство, грошолобство, залишили: ніхто інший так доладно і гостро не спромігся б викладати латинські кривди й утиски в супліках до сейму і сеймиків-рочників, до круля, до патріарха.

«Чи не той отрок, котрий геть усе вирозумів з першої моєї «Азбуки» і «Граматики словенської», ще тільки накиданих рукою при світлі бликунця у тісній прихрамній хатині, що обігрівалася по-чорному тоді, коли велебна куревниця Потій у хороминах своєї кам'яниці змовлявся з Кирилом Терлецьким і Михайлом Рогозою про втечу до латинства?» Якийсь сутулуватий отрок на вимогу Потія припомнити латинський вираз раз по раз повторював, як клятьбу: «Ні! Ні! Ні!». Навіть загроза після побиття зробити з нього віслюка, тобто нап'ясти на голову ослячу машкару з видовженими вухами, не застрашила його. Добре пам'ятає отець Лаврентій, як випадали із сірих примуржених очей прозорі намистини сліз, не змиваючи з лица виразу впертості й ненависті; він тоді потай узяв отрока до своєї комірчини, нагодував, пригрів... А як у марці зійшли сніги, Лаврентій подався до Вільни. В той же день від'їхав від школи і пошарпаний візок з сіроким отроком, котрий нізачо не хотів вимовляти латиною хоча б слово.

Отець Лаврентій віз азбуку і граматику для дітей, для братських шкіл України й Білої Русі, аби вчилися розбирати письмо духовне і світське. Бо хто без чительника вирозуміє книгу, супліку, лист, хто прочитає словеноруські священні книги, розбереться у відмінностях між католицьким апостатством і правовірним православ'ям? Розбиратися ж доконче треба: православ'я — то оборона від спольщення, від златинізування. «А сюди не зазирнув... Сюди не привіз!» — подумки картав себе Лаврентій.

Услід йому летіли лицемірні скарги матеолога Потія: хитромудрий лис силкувався загодя перекласти на інших вину за втечу учнів і дидаскалів, за руйнацію школи. Не Потій, мовляв, винен у тім, що школа занепала, не його скнарість і лють, не голодне й холодне життя, а те, що професори до Вільни на ситіші пироги відбігли, у Берестю ж на велику ганьбу і жаль убогого християнства, на уругання противників усе покидали без жодної слушної причини. Лямент сіроманця, що не встиг роздерти і улакомитися теплою плоттю слабкішого зві-

рятка. Хто тільки не говорив, хто тільки не відав, що Потій підписав боргові папери на кілька рибних ловель й віддав у заклад два села, щоб набрати червоних талярів для пелгримації до папіжа в Рим.

— Тобі не лячно було зростати посеред води? — ластівкою влетів у роздуми отця Лаврентія дівочий голос.

— Все рідне, все своє... — одізвався Дик. — Знаєш, воно з коліски у тебе входить. Перше, що я пам'ятаю, — розплющую очі, а по стелі бігають світлі смуги, відблиски від хвиль... За прадіда на болоті одна наша хата була. Днесь, вважаєш, ціле село...

— Де ж діватися людям, — підтакнула Гандзя. — При мені скільки прибуло. Слухай, Мар'яне, а як ви ставите хати на воді?

— Важко ставимо! Спрежа рубаємо палі, на вогнищі обвуглюємо. Далі скликаємо сходку. Визнаємо про нового поселенця — хто, звідкіля. У кого просторіша хата — присуджуємо, щоб пустив на зиму. Як замерзне вода — пішимо кригу, забиваємо смолою. Далі — деться поміст у три колоди, всі щілини заливаємо смолою. Далі — дестіни, дах, двері сукупно робимо... А ще задля опаства навколо ошепту заганяємо у дно вербові патики. Через літо-два селитьба сховається за гіллям.

— Мар'яне, ти мене хочеш узяти за жінку... Чим же годуватимеш?

— Як то чим? М'ясом і рибою, хлібом і плодами... Качок диких, гусей, перелітну дичину ми не стріляємо, ловимо сільцями, засоляємо в діжках, в'ялимо, коптимо. Так само рибу. З хлібом важче... Дахи хат робимо пласкими, сіємо жито. На острівці трохи землі є. Вимінюємо також на хутро. З болота річечка впливає, бобрів полюємо...

— Багато вас? — допитувалась Гандзя, опустивши очі і видивляючись щось на дні каюка; оскільки вона наполовину погодилася по-братися із Болотяним Диком, їй було про що запитувати.

— Єгда я з Берестя повернувся, із школи, п'ять, ні, шість хат стояло. Тоді визувіти лотрів притисли, вони й побігли... Хто на Запороги, хто до Києва, а з десять фамілій ми прийняли. Потім почали прибувати наливайки... Ще більше — як ксьондзи заходилися католичити людей. Хоч яке велике болото, може, десять поприщ має, але хіба всіх сховаєш на нім? Цілими валками тяглися з Пінська, з Мозиря... Поставили ще з десять хат. Нагодилася ціла валка — зі скарбом хатнім, з дітьми, з товаром... Куди їх? Мої люди всі окольні місця обнищпо-рили, надибали місце. Там наш Корчик з трьох сторін розлився, з волок такий. Вирили рів, зробили островом... Три на десяти хат. З обох боків рову насіяли терну, грабенчука, ліщевника — стіною стоять, спробуй продертися...

— Лотри у вас є, покатоличені є, наливайки є... Як же ви моли-тесь? — не вгавала Гандзя.

— Не про те питаєш, — блиснув сірими очима Болотний Дик. — Їх поробили лотрами, католиками, ляхами. Канчуки і тортури, вогонь і кров... Від того і в мандри побігли. Пристати до православного берега прагнули. Як тільки здобулися на сякий-такий теплий кут, де б з дітьми не простягли ніг від холоду і голоду, поскидали з себе ту машкару... Знаєш, у нас і церква є. Маленька, тісенька. Але є де й дитину охрестити, і молодих обвінчати, і покійнику шану віддати...

— Скажи, Мар'яне...— Гандзя зам'ялася.— Змалку звикла, що тебе Болотним Диком кличуть...

— Прожномовство, Гандзю,— засміявся він.— Прадід, мій прадок, пустив... Мовляв, на болоті замешкав державця водяний у машкарі дика, тобто вепра, привласнив собі воду, береги, твар всіляку. Хто поткнеться до його волості, в отхлань занурить. Русалки, мавки, всілякі духи йому послуговують... Мало охочих у гиблі місця потикається.

— Мене ж тягнеш...

— Хіба погано йменуватися князівною? Най болотною,— збиткувався невесело молодик.

— Хто ж мені корону на голову покладе? Якесь жаба чи лелека? — потрапляла в тон йому Гандзя.

— Не хочеш нашого водяного попа? Попросимо корецького протоппа, отця Лаврентія, що навчав мене у Берестю. Ти ж його бачила. На святі нашому був.

Отець Лаврентій вирішив, що далі слухати негоже. Не те щоб він почувався ніяково, скориставшись із випадку і без утруднень дізнавшись про таке, чого не відкрив би протягом тривалих розпитувань: насельники болота нізачо б не зрадили таємниці свого існування сторонній особі, будь вона ким завгодно, бо ж таїна торкалася всіх родин зі старими й малими, і від її схоронення альбо зради залежало їх життя. Інша річ, що вони зрідка з'являлися в Корці, сповідалися, причащалися. Зі своїми власними гріхами не крилися, аби ізполеруватися, здійснити їх берем'я з душі, просвітленим відбувати до обтяжливої буденщини.

Повертаючись неквапно до «хатки на курячих ніжках», він укотре з гіркою думав, до якої спотвореності призвела гвалтовна унія: люди ховаються від неї там, де ніколи не жили, — на воді, на болоті; вони наражають себе на загрозу втрати здоров'я, піддають небезпеці дітей. Хто знає, скільки малолітків зірвалось у воду й потонуло, скільком цілий вік доведеться мучитися від болю суглобів, сухот...

Хіба мислили про це Кирило Терлецький та Іпатій Потій, цілуєчи пантофлі папіжа? Хіба мислили про це, відправляючи службу божу разом з латинськими біскупами після Берестейського собору? Їм аби столок у сенаті, їм аби довічне користування маєтностями і добрами. А очі нещасні... Ні, він, як священик, не має права називати їх нещасними. Вони якось живуть, якось продовжують свій рід. Між молодшими зав'язуються почуття. Їм не кволий розрадник потрібен, їм би світло науки, їм би тверда земля для рала і вольність, не придавлена каменем латинства...

Усі п'ять почуттів, усе здоров'я і недуги миттєво вивільняються від душі, і всі її три частини — словесна, несамовита і бажуюча — відлітають геть, покинувши тіло, котре є не чим іншим, як оболонкою для душі; продірявлена ємність незабарно спорожнюється. Що зведеш на порожнечі, латиняне? Що здвигнеш на попелі згарища чужої віри?

Людина має частин у тілі п'ять: дві руки, дві ноги і голову, елементів же дванадцять — тім'я, вуха, очі, ніздрі, рот, груди, долоні, тіло, коліна, ступні, лікті, плечі; таке стверджували Гіппократ і Гален, його

послідовник. Все одно подібний поділ не врятує жодного православного».

Втомлений баченим і чутим, Лаврентій ліг, щоб трохи перепочити. Ледь встиг поринути в сон, як його затермосили:

— Хутко, б'гче, хутко ходіть! — біля ложниці стояв схвильований Корчина Коч.— У пушах воєнники. Наші, корецькі. Палять хати і стайні!

Лаврентій вибрався із хатки: «Впізнаю вас, мстива княгине Анно! Пильнуєте кожен мій крочок... Щоб світлої думки не посіяв у темну голову... Будемо добуватися до Устя».

Вони попростували лісом повз невеликі, втоплені у пуші селитьби, про існування яких неважко було здогадатися із подекуди переораних і засіяних смужок землі, кривавою роботизною відібраної у ханів, розкорчованої, доглянутої. Найчастіше сліди тієї добровільної каторги перебували тут же — напівзотлілі коренища, дуплисте берення окреслювали ніби своєрідною огорожею.

При їх появі в селі зб'ях усе завмирало, люди ховалися, тільки їхні насторожені погляди відчували на собі перехожі.

— Стій! — завмер на місці Корчина, висмикуючи із-за череса пістоль.

Він зупинився перед огорожею, подібною до бачених раніше. Була й різниця, з-за якої Корчина стривожився — частина пнів чадно кувилася; ріллю замість колосків і стебел вкривав тонкий сірий шар ще теплого попелу; неподалік за прорідженим березняком виднілися декілька закіптявілих зубелів. На кривій сосні похитувався труп повішеного; з його голови, мов злий дух, з гаркавим криком злетіла ворона; збісніло завив у гушавині вижел. Отець Лаврентій упівголоса проговорив відхідну молитву за убієнних і замордованих.

До кого ж волати, щоб зупинити мордирство? Волати тут, у пуші, у віддаленості? Чей же і промовлене слово, із вміщенням у нім благанням або прокляттям, проб'ється крізь скривавлену облудку до живого серця. Він не знаходив тут нікого. Рабівники і кати встигали зникнути до його прибуття.

— Ступайте за мною у слід! — суворо звелів Корчина, нишпорячи поглядом по нетрях — що і хто чигає по них? Не озираючись, тицьнув до рук священика довгого, вигнутого мисливського ножа.— Оборонітеся!

Корчина рухався стрибками — від дерева до дерева, все примічав, усе бачив; напружений, як тятива лука, він був готовий причаїтися, заповзти в куші, сховатися під коренищем... Його ніщо б не застало зненацька.

При виході з лісу їм зустрілися болотні насельники, котрі поволі, розпогоджені і прояснілі, поверталися з празникування до човнів, щоб добутися до своїх домівок. Багато хто з них не відав, що осель уже немає. Серце Лаврентія запекла думка: лихо з радістю нерозлучні...

Розділ VI

Тижнем пізніше. Там, де зливаються Корчик зі Случчю, отець Лаврентій усіма своїми почуттями прагне затишку і спочиву.

Корчина зголосився супроводжувати отця Лаврентія до Устя — обителі преподобного старця, киром Єпіфанієм рекомого. Мало що могло трапитися в пуші, мало хто міг стрітися в дорозі: від Прип'яті на полудень тинялися вийшли із Вільни єзуїти — не поодинці, а цілими гуртами. Вони були небезпечніші, ніж чільні, високоосвічені ксьондзи, проповідники, духівники; останніх припроводжували до замків і кам'яниць здебільшого оружні загони німців-рейтарів, на котрих латинники покладалися охочіше, відаючи, що чужоземний вишкіл і зброя надійніші при неминучих сутичках зі схизматами, які воліли забиватися в лісові пуші чи тікати на південь, рятуючись від ласки й опіки посланців і пастирів найяснішого папіжа римського; перші ж вирушали з крулівських міст на свій розмисл і ризик. Озброєні рятівним і просвітлюючим словом божим, що саме по собі важило чимало, вони здебільшого покладалися на сховані під лахами пістолі, виготовлені венеціанськими і флорентійськими зброярами, на гострі дамаські чечуги, спритно й вишукано занурені в цілком невинні на перший погляд піхви у вигляді посохів пелгримів з непомітною відмінністю від них: верхня частина тих посохів, відокремлена від піхов мідяною альбо сріберною опояскою, становила руків'я шаблі чи шпаги, схопившись за яке, можна було легко оголити сталевий клинок. Так пелгрими не допитувалися при спітканні про родовід стрічних, а з вигуками «Domine! Domine!» кидалися на них, убивали і грабували. Та й синьожупанні воєнники княгині Анни — неабияка небезпека.

«Наскільки праведна віра, настільки праведні й діла... — кваплячись назирці за Корчиною, мислив отець Лаврентій. — Зримо їх і плачемо». Вони перейшли струмок по вгрузлій у береги колоді, вибралися на лисий пагорб, і аж тут Корчина сів на жовтий, безтравний пісок.

— Зробимо перепочивку і ще єднократ ноги на плечі... — Корчина запхав зброю під черес, із заплічної шкіряної калити видобув два об'ємистих кусеня м'яса, хліб, заткнуту липовим чопиком фляжку-довбанку: — Волите підкріпитися? Драпіжників ми пошили в дурні, тепер дотиснемося до місця.

Він весело блимнув більмом, впиваючись у соковите м'ясо; вдома дотримувався б посту, шануючи звичай; тут же знав, що знадобляться його сила і кмітливість, не хотів ослабнути.

— Подаруйте мені, отче, мимовільний гріх, вчинений, щоб перепнути ляцьких виплодків, — з повним ротом запевнив Корчина; його сине око співчутливо ковзнуло по запиленому одягу і вкритому попелом обличчю священника. — Напевне, в такому прикрім трафунку не доводилося бувати? Все в місті, при храмі...

— Чого ні, — заперечив отець Лаврентій, не дивуючись необізна-

ності Корчини: звідки ж і від кого він міг дізнатися про обставини його життя? — Всякого зазнав — доброго і лихого... У Львові єпископ Балабан наслав своїх кривників зі слуговинами. Лихословили на дидаскалів, грозили посікти шаблями. Отцю Кирилу Ставровецькому совалися бороду висмикати. От я й подався звідти до Берестя. Брат мій Стефан у Вільні рятувався від роздрочених латинян, через коминтікаючи. І в Ярославі тих пирогів не наївся... — зітхнув отець Лаврентій, підводячись, бо Корчина вже зав'язував калиту. — Ходімо!

Глянувши на стежину, котра вбігала у проміжок між деревами, згадав настанови Нагорної проповіді: «Не може дерево хороше приносити плоди погані, ні дерево погане приносити плоди хороші. Всяке дерево, що не приносить плодів, зрубують і кидають у вогонь». Багато, занадто багато дерев обступило їх, щоб ось так, на око, визначити, яке погане і яке хороше, які їхні плоди. Для кого і для чого — добрі чи погані? Щось не так... Ступаючи слід у слід за Корчиною, він шукав якогось іншого тлумачення, подумки кепкуючи із себе: обставини його походеньок аж ніяк не в'язалися з розмірковуваннями про усталені віками і повторювані тисячами уст догмати. Розум працював ніби сам по собі, відокремлений від тіла, і чи не в цьому містилася найнаочніша суперечливість. Якщо тіло не спроможеться захиститися від небезпеки — від списа, шаблі, кулі, — то чого будуть варті всі хитроумні словеса, виплетені розумом? Вони погаснуть разом з розумом, і годі буде комусь роздмухати їх, хіба що творцю. Отже, йшлося не просто про дерева і про плоди, а про людей і про їх вчинки. Саме так! В Одкровенні святого Іоанна погибель загрожує всім, хто не покається ні у вбивствах своїх, ні в чародійствах своїх, ні в блудодіяннях своїм, ні у злодійстві своїм. Виходить, аскеза протистоїть блудодіяньству, самопожертва і любов до ближнього — ненависті. Тоді... Тоді кожен стрічний латинянин альбо лотр — не є моїм ближнім. І я можу їх судити? Хибно, цілком хибно! Суд — справа божеська, а не людська. «Не мститься за себе, а дайте місце гніву божему!» — застерігав Павло із Тарса не тільки в посланні до римлян, а й у першому посланні до коринфян. Істинно мовиться, що мудрість світу сього є безумство перед богом. Отже, і весь шлях, пройдений людством, — теж цілковита суперечність, втиснута поміж вірою у визначеність долі й переконанням у свободі вибору?

Корчина, ідучи трохи попереду, іноді озирався, затримуючи погляд на лиці отця Лаврентія, на його охабні, на ношанці за спиною, на борідці й замислених очах, і йому видавалося, що за ним простує людина не від світу сього. Тоді доглядачеві мисливських угідь робилося соромно за своє невисловлене кепкування над супутником, і він втішався тим, що, мабуть, міркування отця Лаврентія куди густіші й більш таємничі, аніж навколишні хащі, де він почувався ніби дома.

З-поміж дерев несподівано зблисла на диво синя, тріпотлива стяжка, вона мінилася і сріберно палахкотіла, покреслена темними стовбурами. Задивившись на неї, отець Лаврентій ступив уперед, не помітивши прихованого бур'яном бовчу. Він упав долілиць, встигнувши видати зляканий зойк і вчепитися руками в бадилля. Корчина різко озирнувся; второпавши, що сталося, зареготав:

— То не в храмі на павименті, то ліс,— він наблизився, схопив священика під пахви, без видимого зусилля підняв його, поставив на ноги.— Так ось... Поквапмося: сонце сідає.

Ступивши на праву ногу, отець Лаврентій засичав од болю: — Не можу... Боляче.

Корчина опустився на коліно, закотив штанину на його нозі; побачивши смугу здертої шкіри, міцними пальцями вправно обмацав кістку. Не почувши зойку, втішився: ціла! Пошукав очами придатного деревця, змахнув видобутим із піховець ножом, обрізав гілки, подав палицю супутнику:

— Спирайтеся, отче. Додібаємо!

Тепер просувалися повільніше. Припадаючи на уражену ногу, отець Лаврентій силкувався не відставати від рухливого і дужого Корчини, але це йому погано вдавалося: в голові віддавався кожен крок. Десь неподалік з хаші вихопилося протяжне виття.

— Сіроманці? — тривожно не то спитав, не то ствердив священик.

— Жирують. Вони тепер ситі,— заспокоїв його Корчина.— Поживи їм вистачає.

Він спробував підтримувати отця Лаврентія, але той невдоволено буркнув:

— Не дівтак,— і швидше зашкунтильгав до тріпотливої стяжки, яка потьмяніла, ніби затяглася темною плівкою. Корчина схвально пробурмотів щось собі під ніс, додав голосно:

— Он за тим дубом...— і прискорив ходу.

За кілька хвилин вони зупинилися перепочити під високим, розложистим дубом на узліссі. Перед ними відкрився широкий простір, перетнутий повноводою блакитною рікою, що простягалася з півдня на північ, ніби відсунувши зелену стіну лісу від себе. Праворуч до неї квапилася менша річка.

— Ото Случ, а ото Корчик,— повів рукою Корчина.— Мама втворювала моє ймення від малої річки. А при хрещенні мене нарекли Варсонофієм. Щось таке довге й незрозуміле. Поміж річками вгніздилося Устя. Зрїть! Он храмовиця монастирська, за дерев'яною огорожею. Ще трохи...

Трохи — най буде трохи. Ніхто ж їх не жде, ніхто не виглядає, як то траплялося на учтах князя Острозького, ні питва, ні яств для них не готували, розписних тарелів на застеленім сліпучо-білим льняним обрусом столі не ставив. Не лежали на тих тарелях шмати вареної і смаженої зубрятини, чи оленини, з луджених мис не вистромлювали ніжок ні куріпки, ні качки, не сходили гострим дразливим пахіттям ковчі із чотирма видами соусів — цибульним, сливовим, яблучним і вишневим. Кухарі не пекли ні пундиків, ні пирогів, не споруджували цукрових фортець. Не лились ні малмазія, ні альяканте, ні кіпрське.

Сивобородий, з похилими плечима і поморщеним, як печене яблуко, обличчям, чужоземний митрополит Єпіфаній, один із кількох церковних достойників, котрому з милості надали для покорму увіткнуте в межиріччі Корчика і Случа крихітне сільце з двох десятків дворів, дерев'яного монастиря з такою ж дерев'яною церквицею та приткну-

тими до нього трапезною, житловими й господарськими будівлями, схиливши коліна на крихітну подушечку перед образом пречистої Матері, освітлений вогником лампадки-бликунця, вимолоував прощення не тільки собі, а й тим затятим краянам, котрі виштовхали його в потилицю зі своєї вітцівщини. Бевкнув дзвін, провіщаючи, що його в потилицю зі своєї вітцівщини. Бевкнув дзвін, провіщаючи, що закінчилася вечерня і що братія пригтовляється піти на спочив, кожен обійнятий, крім рятування молитвою, воздыханієм і слізьми власної душі, ще й клопотом про брєнну оболонку, до якої та душа втиснена. Поутрію буде неділя, день господній. Зрештою, всі дні — господні, у них минає життя схимників, послушників, ченців, якщо те життя не буде відібране раніше непосильною роботизною на ріллі, в лісі, на риболовлі...

Корчина бачив, що священику зле, що у нього вже немає сили для подолання шляху, що лишився. Він не новачок був, цей Корчина Коч; його волохаті брови зсунулися над тонкою хребтиною носа, тонкі чутливі ніздрі розширилися, вдихнувши заспокійливий повів леготу із вплетеним до нього запахом дерев'яного диму. Він зник долати за день неабиякі відстані, ноги його в міцності й витривалості не поступалися оленячим; він безпомильно визначав, чому звір біжить борзо чи повільно, скільки сили має про запас, і годі було якійсь олениці, сарні чи дикій козі оминуть його. Та ж вроджена спостережливість, вині чи дикій козі оминуть його. Та ж вроджена спостережливість, вирублена ще в нендзні отроцькі літа, щедра на лихо й скупі на радість, сприяла йому у взаєминах з людьми, як то було у випадку з князем Якимом, із Болотним Диком і ось тепер з отцем Лаврентієм. Дивився, як того діймає біль, від якого, мабуть, паморочиться в голові, і не чув з його уст жодного зойку, жодного постогнування. Крицевої вдачі чоловік, але зараз треба йому підмогнути.

Він підійшов ближче до отця Лаврентія, узяв його за попереk, підняв легко, як пушинку, й посадовив на плече. Знав, що від несподіванки той не чинитиме опору, а коли опам'ятається, відчує полегкість і мовчазливо сприйме підмогу, просту, людську, як вияв уваги до ближнього, як самого себе, годувати голодних, напувати спраглих, ділитися з ближнім своїм добром? А найвдатніше добро Корчини — сила й витривалість. То чом би не вділити дрібки з неї для такого легкого тіла, ваги якого майже не відчули його могутні плечі?

— Пусти, блазню! — глухо долинуло із-за плеча і по видубленій спині Корчини замолотили невагомі кулачки отця Лаврентія.— Безліпиця... Безстиддя...

Але доглядач мисливських угідь мовчки йшов сягнистими кроками до Устя.

Корчина підкинув плечем легеньке тіло, підхопив під пахви й обережно, мовби посуд коштовний, поставив на землю. Перед ним височіла на два хлопських зрости суцільна стіна із плинфи. Коли ж вони встигли? Ще до початку розтавання снігу Корчина був неподалік, біля Бабина і Піддубців, і коли минали монастир, хтось із його ловчих, чи не той-таки Овсій Крук, на прізвисько Спис, шельмувато посміхнувшись, сказав, що монастир обгородився деревом з незапам'ятних часів і тепер тее бервення пальцем проштрикнеш... Спис тоді кпив, а

Корчина співчутливо зазначив про себе, що чужоземний митрополит мав би нам'яти чуби тутешнім ченцям: здорові ж, вигуляні, як бугаї, нехай розкопають якесь глинище, піску є вдосталь, от і плінфу рихтувати можна. Ніби підслухав митрополит міркування Корчини, і братія таки витворила стіни.

Навколо загусла непроникна п'ятьма. Невдоволено шелеснула придорожня осика, торкнута недолугим вітром: з-за стіни долинуло ледь чутне злагоджене співання.

— Що за притчина? — подивувався Корчина, обмацуючи стіну в пошуках воріт. — Жодного вогника.

— Всеношна... — озвався отець Лаврентій. — У храмі вони.

Просунувшись уздовж стіни ще декілька кроків, доглядач, намацав заглибину, шерехатий стовп, рівенькі дошки з ледь відчутними на дотик пазами й нахололу залізну штабу, яка їх скріпляла. Загамселив кулаком, вигукуючи: «Православні! Відгукніться, хто живий!»

На шостий чи сьомий раз за ворітьми щось стукнуло, і збоку од намацаного Корчиною стовпа отворилася крихітна кватирка, звідкіля вихопився жмут промінців. Відкашлявшись, непривітний голос запитав:

— Кого лихий носить?

— Скажи, Корчино, що корецький протоієрей до кира Єпіфанія... — підказав отець Лаврентій.

Корчина слухняно переповів те у кватирку.

— Покажіться... Не мордири і куревники латинські? Щоб видів! — твердо одізвався з-за воріт.

Отець Лаврентій став обіч Корчини у смугу світла. Там довго мовчали, напевне, розглядаючи їх і зважуючи, свої пики показують вони чи личини. Пусти їх до обителі — лупити кинуться.

— Ти, діду, смикни бороду, — звеліли з того боку. — Не відклеїтьса — піду за словом... Без вітця келаря не дозволено.

Отець Лаврентій не вигадав нічого ліпшого, як наблизити до кватирки голову, запропонувавши, щоб вартівник просунув руку й сам смикнув за бороду. Той резонно зауважив, що пелgrim, може, правдиво є отцем протопопом корецьким, і тоді він, вартівник, зробивши се дійство, вчинить деспект ангельському чину, а оне суворо карається.

Корчина, розсердившись, гримнув на вартівника: нехай хтось збігає до отця келаря повідомити, що прибилися не якісь машкарники чи драпіжники, а ті самі, які йменуються. За ворітьми загупотіло, і, коли тупіт віддалився, вони знову опинилися в непроникній п'ятьмі.

Корчині остогидло чекання, і він зібрався гамселити в браму.

— Облиш... Без слова не добудешся, — зупинив його отець Лаврентій, добре ознайомлений з монастирськими порядками і в латинян, і в православних; ослушника чекає скоро, рішуча й невідворотна покара.

Нарешті здалеку стало наближатися тупотіння; голодно клацнула кватирка, відчиняючись:

— Отець келар зволили вас пустити.

Заскреготіли забори, обкована залізом брама відчинилася. За ворітьми проясніло; вихресті смолоскипи відсторонили п'ятьму.

— Увійдьте! — в полохливому світлі смолоскипів отець Лаврентій упізнав власника голосу — дебелого, круглоликого велета у розстебнутому чорному кафтані, з-під якого визирали поли сіряка, бо ночі на Волині холодні; в одній руці велет держав гаківницю, в другій — добре витесаний дубець, яким і тура вдалося б звалити. — Побудете тут, в острожку, купно з нами. Спатимете на ложниці в сусідній комірці. Звелено нагодувати, он і потраву несуть.

До них наближались двоє ченців, несучи поперед себе таці з хлібом, вареною квасолею, рибою, полив'яними глеками з наливками і медами.

Велет провів їх до сусіднього мешкання, що виявилось не такою вже й тісною комірчиною, яка скоріше скидалася на простору світлицю, якби невелике віконце, звужене назовні і загразоване перехрещеними залізними штабами, не підкреслювало товщини цегляної стіни — майже аршин. якщо не більше. Посеред мешкання товстими стояками вріс у цеглу підлогу дубовий стіл, на який ченці поставили свої таці й мовчки зникли; під стелею вогник бликунця похитував над собою тоненький, невагомий чубчик диму; на вбитих у стіну химерно вигнутих гаках висіли в чотири ряди гаківниці, ручниці, самопали, пістолі здебільшого простої роботи, без забаганок. Проте Корчина аж прицмокнув від захоплення, торкнувшись пальцем самопала:

— Мені б такий! Не відмовився б.

Велет хитро зиркнув на нього, кивнувши на ручницю з візерунчастим ложем, де перламутрові лінії утворювали листки папороті з просуненою поміж них рогатою головою тура:

— Чом не сію? Кшталтовніша. Оздобніша.

— Оздоба не для мене. Курок, цівниця, заряд — ось що мені до шмиги.

— Розглянувся... — не без гострячка, але з повагою докинув велет. — Прошу до таць. Дайте роботу рукам і щелепам.

Після вечері, поживної і смачної, але без розпитувань і звичайних у подібних випадках розмов, велет показав на дві ложниці, припаясовані до протилежних стін. Корчина оглянув ногу отця Лаврентія — нічого страшного; змазав її жиром від куріпок, до світання більстишиться.

Вони мовчки уклалися спати. Корчина відразу ж захропів, а отець Лаврентій ще довго крутився, доки не вшух біль у пошкодженій нозі.

Розділ VII

Лаврентій стверджує, що душа має три частини: словесну, запальну й бажуючу; перша з них повертає його до року 1610-го, на що були причини.

Увійшовши до келії митрополита Єпіфанія, отець Лаврентій якусь хвилину не відривав погляду від нього, намагаючись із зовнішності господаря скласти уяву про нього.

Старець не виглядав ні кволим, ані прибитим вигнанням; дужий,

середнього зросту; коротка, товста шия прямо тримала гарну, вкриту смолистим волоссям голову з високим чолом і рівним, прямим носом; волосся, спадаюче на покаті плечі, посріблили літа й життєві негоди, і виглядало так, мовби голову охоплювало видовжене півколо німба; під верхньою його частиною зблискували увагою і зацікавленням великі чорні очі.

Нічого зайвого він не помітив; образ Спаси-нерукотворного в кутку, столик з Євангелієм, шапка для одягу, ложниця і дві довгих лави — од дверей до зовнішньої стіни з вікном; чистий рушник на кілочку, амфора для води з череп'яним ківшиком. Все пасувало киру Єпіфанію, він немовби виріс серед цих стін і речей, злився з ними і тим припав до серця отцю Лаврентію. Старець, видать, бачив і звідав життя у всіляких його виявах, навіть якщо іноді й не благочестивих, то на те були молоді літа, коли все береться рястом — і кров, і серце, і душа, та зрілі роки зупинили бродіння, обдарувавши міццю, щоб згодом, на схилі віку, вона обернулася спокоєм мудрості й розважливості, спроможної нехибно поціновувати кожен крок, кожную стежку, обрану дорогу. Кир Єпіфаній перебував саме в такому віці. Як дарунок долі, зберігав він запрошувальну епістолю покійного воеводи київського Костянтина Василя Костянтиновича Острозького, де значилося, що в останній рік століття — рік скорботи по кончині Никифора Тура і песячої смерті Михайла Рогози — степанським Михайлівським монастирем опікувався белградський митрополит Лука, від якого Іоакимівську обитель в Усті прийняв пелгоницький митрополит Іеремія; після погребу останнього — владики мокачівський Амфілохій.

Всі ці ієрархи покидали кращий із недосконалих світів із-за старості, щоб перебраться до світу досконалого. Тим часом князь Острозький не міг згодитися з тим, щоб припинилося висвячування православних попів, дяків, дияконів в обезглавленій православній митрополії. Тому князь надіслав епістолю киру Єпіфанію: якщо той хоче очолити нову обитель, він має незабарно прибути до його родички — овдової княгині Анни Ходкевичівни Корецької і взяти під окормлення новозасновану Іоакимівську обитель, поименовану так на честь померлого князя Якіма.

Як бути православ'ю без митрополії? З цим питанням, долученим до пошуків знадібних книг, прибув Лаврентій до обителі. Він добре відпочив, виглядав бадьорим, нога не боліла. Перевдягнувся у принесений із собою чорний полотняний кафтан, почувався впевнено. І тому мав намір говорити про визначальне. Нагадав собі, що за часів первісного християнства кожна церковна община, якою б малою вона не була, становила церкву цілком повну, окрему, самостійну, ні від кого не залежну. Вона мала свого єпископа з більшим чи меншим собором пресвітерів; єпископи сіл і поселяни були настільки ж повноправними, як і єпископи міст. Отець Лаврентій запам'ятав твердження Ігнатія Богоносця: один жертвник, як один єпископ з дияконами і пресвітерами.

Думав так, а самого обіймала гординя, бо з язика ще не спливало нагадування, що постання нинішніх парафіян, як і обителей по від-

ношенню до кафедральної церкви єпископа в нинішнім розумінні, є виникненням філій, тобто приписних церков. Він, протопіп корецький, як чільна духовна особа в цій краї, прагне підпорядкувати всіх інших пастирів, якого б рангу вони не були. Чи підійде він під благословення Єпіфанія, чи той — під його благословення?

Щось зупиняло Лаврентія — чи занадто пильний погляд кира Єпіфанія, чи очікування чогось подібного. Чекання не стало поміж пастирями непереборною перепоною, загнужавши гординю протопіпа; він подумав, що, перебуваючи на тім світі з православними синами, князі напевне схвалили б його обачність і поміркованість. Згідно ми, князі напевне схвалили б його обачність і поміркованість. Згідно канонічних настанов святих отець, жодна окрімна церква не має права зазіхати — що вчинили латиняни — на підпорядкування собі такої ж; кожна окрімна церква має право ладнати свої внутрішні справи незалежно ні від кого. Обсяг і сутність прав в останньому випадку ті ж самі, що й у першому. Тоді діє не право божественне, яке сюди не сягає, а звичайне людське.

Чи не це мав на увазі покійний воевода київський, випробувавши всі доступні йому засоби протидії встановленню унії і нічого не досягнувши, — в останні дні своєї нестихаючої прі з латинянами проти окатоличування і опольщення своїх підданців позичити досвіду у старожитніх греків, сподіваючись, що на українському терені виникнуть окрімні церкви, окормлювані патріархами й митрополитами, котрі пізніше знову увіллються в загальну українську митрополію зі своїми єпископами, пресвітерами, дияконами.

Та сповнення останнього задуму князя Костянтина обірвала неблаганна смерть, десять літ відтоді минуло.

Той задум перетворився Іовом Княгиницьким та Іоанном Вишеським в інший спосіб: постала, шириться, набуває моці мережа православних общежительних монастирів; ось і цей, Іоакимівський на Усті, багатьма корінцями сплітається зі скитом Манявським. Як прочув отець Лаврентій, всечесний чернець Іов Княгиницький, повернувшись із Києва, продовжує укріплювати й примножувати запроваджений ним суворий чин Василя Великого; за ті небуденні подвиги його найменували повсюдно протом всіх обителей православного чернецтва у Польщі й Литві, подвижником у протистоянні латинсько-уніатській пошесті.

Нічого цього отець Лаврентій не сказав, ні на що не натякнув. Хіба до диспутації про прерогативи свого протопіпства днесь, коли вже два на десяти літ церковне управління поруйноване! Храми зі згоди круля потрапляють до рук шляхтичів-перекинчиків, котрі, в свою чергу, віддають їх в аренду юдам, а колишні пастирі-відщепенці без сприяння католицьких зверхників запечатують одні церкви, інші перелаштовують на костьоли... Що з того, що він протопіп Корця з околичними селами, що у нього тут поблизу бортні землі й риболовлі! Яка то малість у порівнянні з лихом цілого краю, з руйнацією його підвалин. В уяві виринали обвуглені зубелі в спаленому, знелюдненому хутірці, котрий вони проминули напередодні. Скільки таких хутирців од Коливані до Карпат! Скільки нехрещених дітей, невинчаних подруж, скільки усопших, без відхідної молитви загорнутих незво-

рушним грудням! Ні, він не почне з диспутації. Є справи важніші.

І тому отець Лаврентій першим ступив кілька кроків, які відділяли його від кира Єпіфанія, й схилив голову під благословення. Владика не виявив ні подиву, ні втіхи; певно, він теж переймався тими болями. Підняв десницю, перехрестив гостя, промовив звичну словесну формулу.

— З чого і як почнемо? — відкидаючи із плеча за спину волосся, кир Єпіфаній, підвів завітальника до лави, запросивши сідати. — Відомі ваші здобутки в латині і грецькій мові...

— Як буде завгодно вашому преосвященству! — негайно відгукнувся грецькою мовою отець Лаврентій.

— Триває нестроєння православ'я... — якимось непевно, мовби ступаючи на тонку кригу, почав кир Єпіфаній; вести мову про устрій чужоземної церкви йому, як прибульцю з іншого краю, не випадало, однак, як послідовний прихильник православ'я, він вважав за потрібне висловитися відверто, знаючи, що від того залежить і його власна доля, і доля духовних овець. — П'ять патріаршств знаємо в усьому світі, адже як тіло наше управляється п'ятьма почуттями, так і Христове тіло — церква вірних управляється п'ятьма почуттями, п'ятьма престолами. Так у першій половині одинадцятого століття писав патріарх антіохійський Петро в посланні до патріарха аквілейського...

— П'ятьом патріархам розподілені церкви в чотирьох межах всесвіту, — додав отець Лаврентій. — З цього приводу висловлювався не тільки Ніл Доксопатр, але й Константинопольський собор вісімсот шістдесят дев'ятого року... Становище змінилось докорінно! Що ж діяти нам нині, посиротілим, безпастирним...

— Не забігайте наперед, — незлостиво зупинив його владика, перебираючи ланцюжок наперсного хреста. — Я ось про що... Коли б п'ять греко-римських патріаршств було засновано вселенськими соборами, це ще нічого б не означало. Чому? А от чому. Вселенські собори поруч із спільними справами усієї вселенської церкви опікувалися ще й її приватними справами. Заснування ними п'яти патріаршств торкалося лише цієї церкви. Більше того, собори не фундували патріархатів, які разом з усією системою церковної адміністративної централізації з'явилися задовго до них і зовсім не з волі соборів почали називатися патріархатями замість давнішого найменування діоцезів, як раніше йменувалися церковно-адміністративні органи. Отже, й Берестейський собор не є канонічним.

— Діоцези, альбо територіальні генерал-губернаторства. Інакше кажучи, централізація церковна відповідала централізації цивільній, — підтвердив отець Лаврентій.

— Розумію... Чи не хочете нагадати: благочестивий владар, аще і по владі (звісно, по власній) може превисочайший престол патріарший устроити, яко цар і самодержець. І круль Сигізмунд скористався цим, — кир Єпіфаній, поглажуючи пальцями високе чоло, обрамлене згори чорним смолистим волоссям, посрібленим біля вилиць, жорстко додав: — Так! Скористався! На основі визнання одноособових повноважень понтифіка римського, що не є правдивим. Збереглися слово і діяння в умах і устах сущих... Ті діяння і те слово накладаються на вік

нинішній і на особні умови нашого пастирства, — преосвященний Єпіфаній зумисне об'єднав себе зі своїм співрозмовником, ненав'язливо наголосивши на спільності їх долі у збуреному католиками славному краї: прагнув прилучити і отця Лаврентія до своїх висновків, а може, хотів заручитися його підтримкою, відаючи про високу повагу до вченості і чеснот корецького протопopa з боку і можновладців, і вельми хитрих у науці мужів, і посліпства. — Ми потрактуємо про патріаршества, діоцези, єпископства... Якщо помислити глибше, то адміністративно-церковний поділ не є щось незмінне, стале. З останніх трафунків визначу заснування Московської патріархії, відокремленої, альбо автокефальної, від Константинопольської. Прошу пригоститися сиченим медом... — преосвященний простягнув кріпку, жилаву руку до поцяцькованої візерунками карафи, наповнивши видовбані липові келихи. — Зволожує горло і додає бадьорості. Пийте, отче!.. Проминемо сто літ. У правління великого князя Всеволода Олеговича митрополит Михаїл після п'ятнадцятилітнього служіння полишив київську катедру, і поїхав до Константинополя. Причина не названа. Коли Всеволод упокоївся в бозі, а його місце посів Ізяслав Мстиславич, константинопольський патріарх Михаїл Оксит затявся й не призначав пастиря на Русь...

— Я зазираю до літопису, — сказав отець Лаврентій, даючи зрозуміти, що почуте не новина для нього. — При виїзді ієрарх дав єпископам рукописання про те, що не достойно їм без митрополита у святій Софії служити. Канонічні правила гласять, що приїжджий єпископ не має права робити нічого архієрейського, зокрема, відправляти службу божу в храмах без дозволу місцевого єпископа. Інакше кажучи, якщо відсутній дозволяючий, то не може бути дано і одержано дозволу. Михаїл мислив покарати Всеволода Олеговича позбавленням служіння в головному соборі його стольного града...

— Покару ж довелося нести Ізяславу, — підкреслив кир Єпіфаній не без втіхи: мовлене отцем протопopом лучилося з його потаємними розмірковуваннями. — Це було приниження вами літописі зазначами. І от в літо 6655, тобто 1147, у згадуваному вами літописі зазначено, що Ізяслав особно з шістьма єпископами постави митрополитом Кліма, ченця Русина, місяця юля в день 27, на пам'ять святого Пантелеймона.

— Є ще хроніка... — не втерпів отець Лаврентій, щоб не виявити своєї обізнаності; карбовані зморшки на його щоках зарожевіли, подовгаста борідка задерикувато піднялася догори, і він переказав додослівно: — В то же літо постави Ізяслав митрополитом Кліма Смолятича, вихідця із Заруба. «Особ з шістьма єпископами» означає, що він ні з ким із князів, навіть з найближчим йому братом Ростиславом Смоленським не згощався.

— Не тямлю, що таке «Смолятича» й «із Заруба»? — примружився кир Єпіфаній.

— Смолятич — мабуть, із Смоленської землі. А Заруб — найменування монастиря на лівобережжі Дніпра, біля впадіння Трубіжа. Чернець Клим був книжником і філософом, таким, які у нас рідко стрічалися.

— От уже другий випадок,— задоволено примружився кир Єпіфаній.— Третій — поруч, рукою дістанеш. Постановлення Іони московським патріархом. Щоправда, те ні вас, ні нас не торкається. Обретаємось тут, у західній частині Русі, під владою круля польського...

— Нас не торкнулося? — подивувався отець Лаврентій.— Ого! Як возом зачепило. Круль — католик і латинянин. Його нашіптувачі — єзуїти Петро Скарга і Бернард Мацейовський запряглися на рід руський геть під корінь звести, якщо не піддасться під папіжа,— занадто пристрасно як на свій сан заперечив отець Лаврентій.— Всюди збурення, збитковання, зганення, знута. Загальний зойк і лямент. Кламливі пастирі нас полишили, ходимо як неприкаяні. Самі себе зтрутили із престолів грецької церкви...

— От і я про те! — підтримав господар запальну суплікацію співрозмовника, вирізнивши в ній потрібне йому самому.— Хіба не вловили, чом ми так далеко в глиб минулих віків забралися? Минувшина повчає і напучує день нинішній. Не можна з того не скористатися!

— Ось як...

Кир Єпіфаній підвівся, мовчки зробив кілька кроків по барвистому хідникові од столу до дверей і назад, розмірковуючи над бесідою з корецьким протопопом. Тут, у Якимівській обителі на Усті, він не мав жодного гідного співрозмовника, котрому міг би звіритися; він дбало справував щоденні обов'язки, наглядав за братією, висвячував служителів, припильнував господарку, от і мури міцні звів, і наряд у пиргах поставив, і гаківниць з ручницями і пістолями надбав; і сирове залізо видобув із болотяної твані, воно йшло ковалям на шаблі, ратаям на плуги й борони; проте все це не викликало почуття вдоволеності і причетності до чогось більш вагомого, державного, до чого звук у своєму краї, як один із чільних духовних зверхників, з яким рахувалися, високо поцінуючи його слово чи раду. Правда, лише до певного часу, до певного. Він не хотів зізнатися навіть самому собі, що схильність до підступів призвела його до невдалої спроби зіпхнути одного із своїх старших доброхотів; спроба обернулася проти нього самого, змусивши в безвиході прийняти ласкаве запрошення воеводи київського очолити крихітну обитель, перетворившись на титулярного митрополита без діоцеза; нині в нім розгорілася присипана попелом пережитих років давня схильність. Зупинившись, кир Єпіфаній узяв із поставця дзвіночок, покалатав, а коли у двері просунулося веснянкувате обличчя патлатого послушника, звелів:

— Потщись там про поживу. Зголодніли... Нехай отець економ виявить гостинність.

Розпатлана голова хутко щезла.

Важко забамкав дзвін, і попід вікнами монастирська братія потяглася на заутреню. Хтось на ходу пробував голос: «Кхи-кхи! Г-ос-по-ди поми-и-илуй! Кхи-кхи!»

Небавом до покою прослизнув низькорослий, рухливий, із солоденькою посмішкою на губах отець економ, попереду послушників із щедрим сніданком. Господар жартома звернувся до отця Лаврентія:

— Готуйте свій стомах... Як то по-вашому? От-от, шлунок, як

підказує отець економ, котрого ми не наважимося затримувати довше, ніж того вимагає порядкування зі столом.

Отець економ нашвидку розставив тацю із заливними судаками, притрушеними кропом, горщик із приправленою прянощами юхою, тарелі з овочевими салатами і пишній, підрум'янений, ще теплий пиріг — справжнісіньку подобу обителі. Увінчавши стіл бутелями із альякантом і малмазією, отець економ непомітно зник, наче безтілесна істота.

— Як там мій супровідник? — затривожився отець Лаврентій, згадавши про Корчину.

— Згідно чину матиме честь. Не зголодніє. У мене челядь привчена до послуху,— заспокоїв його кир Єпіфаній, підсовуючи до столу крісло і промовистим жестом запрошуючи отця Лаврентія; він наповнив келихи рідиною рубінового кольору, приязно примовляючи: — На повний шлунок і розмисли видаються яснішими. Пригощайтесь, отче! Поки що моя обитель дає непересічний правент з господарки.

— Вірно мовите, — істять відставив надпитий келих, поклав собі на скудельний таріль заливного судака.— Поки що...

— Я вже не раз думав об тім,— крупні, міцні зуби кира Єпіфанія вправно перетирали яства.— Сподіваюся, що мою обитель промине чаша сія. Маю на прикметі унію. Натомість я її не промину. Сигізмунд не мав права втручатися в устрєєвість православ'я яко католик і яко державця.

— Марні ваші надії...— з досадою відказав Лаврентій: він прибився до преосвященного Єпіфанія за порадою, а доводиться вислуховувати пустопорожні розмисли, віддалені від пекучих потреб людності.

— Ні, ви послушайте,— наполягав діткнутий зневажливим тоном гостя Єпіфаній.— Я прагну скористати з повчань минувшини, щоб запропонувати комусь із державців...

— Кому? Якщо польським, то вони лиш реготатимуть. Якщо нашим — вони самі повстромляли шиї в уніатські хомути,— Лаврентій зробив рух руками і головою, показуючи, як надягається хомут.

— І все-таки,— не здавався Єпіфаній.— Чому б і нам тут, на заході Русі, не піти за прикладом московитів?

— Яким робом? — уже з насмішкою спитав Лаврентій.— Після закладення московського патріархату? Де той муж, перед ким виїсхилимо?

— Що скажете про крулевича Владислава, котрий продкує у трьох державах? Спадкоємець корони в Польщі, здобув престол свейський, поступається трону московського.

— Ні, ні і ще раз ні! — переконано заперечив протопіп.— На московський трон Владислав не зіпнеться.

— Чому ж?

— Крулевич відмовився прийняти східне віросповідання. Доцільно шукати не мужа, а мужів,— дійшов остаточного висновку Лаврентій.— І радше не шукати, а вчити. У школах, у шкілках, в учидлищах. Гуртувати магістерство треба. То є друга причина, що привела мене сюди.

Подякувавши за трапезу, отець Лаврентій попросив дозволу переглянути монастирські манускрипти, книги, патерики в надії натрапити на потрібний йому список.

Кир Єпіфаній, тамуючи образу за «хомути», які він сприйняв як звинувачення у повній необізнаності з ситуацією, неохоче погодився.

Отця Лаврентія провели в невелику прибудову до ризниці, де він аж до вечора переглядав писемні скарби. Особливо зацікавили його декілька окремих аркушів, усіяних скорописом: він вважав, що натрапив на слід рукописної біблії, належної Чарторийським. Цілий твір, напевне, помандрував до Вільни, Новогрудка чи до Києва — отець Лаврентій не знав куди, і все ж відчував задоволення.

Розділ VIII

Лаврентій продовжує потрактування історичні спершу з киром Єпіфанієм, а згодом окрімно з незалежних від нього причин.

Трохи втомлений цілоденним читанням, отець Лаврентій увечері знову за трапезою бесідував з киром Єпіфанієм. Задоволено поглядаючи на віднайдені аркуші, він оповідав преосвященному відоме йому.

Четвертого лютого 1610 року московити і литва погодилися записати умови, за якими крулевич Владислав мав би обійняти царський престол. Головною з них була та, що Владислав повинен вінчатися на царство в Москві від руського патріарха, за старим звичаєм. Сигізмунд до цього додав зауваження: умова буде виконана, коли настане цілковитий спокій у державі. Важливе зауваження, за яким ховався намір круля-езуїта не посилати сина до Москви і, користуючись приводом необхідності придушувати заворушення, оружною рукою домогатися царського вінця особисто для себе.

Воно склалося справді так, і тому круль легко погодився на другу умову — щоб віра грецького закону залишалась недоторканною, щоб навчателі римські, лоторські й інших вір розколу церковного не чинили; якщо люди римської віри захочуть прийти в церкви грецькі, то повинні з'являтися зі страхом, як належить православним християнам, а не з пихою, не в шапках, щоб вижлів із собою до церкви не водили і не сиділи в неналежний час. Сигізмунд і тут викроїв послаблення для папіжників: щоб для поляків у Москві спорядили костьоль, до якого московити повинні заходити з благоговінням. Зате й послі бояри завбачливо послабили цей пункт, домігшись обіцянки від круля і його сина не відводити нікого від православної віри.

Дуже важко було прийняти крулеві і сину умову шанувати домовини і тіла святих, шанувати руське духовенство нарівні з католицьким, не втручатися у справи і суди церковні.

Після деяких майнових і станових умов щодо дворян, дітей боярських та оброчних людей, обопільної оборони проти усіх ворогів, послі вклинили суттєве доповнення: щоб круль не вивозив нікого до

Литви і Польщі. Зате сенатори втішилися набагато поважнішим додатком: для науки вільно кожному з народу московського їздити до інших держав християнських, і государ за те посілостей, маєтностей і дворів відбирати не буде. Послі боярські домоглися, щоб польським і литовським панам не давати урядових місць у Московській державі; тих же, котрі повинні залишитися при Владиславі, відзначати грішми, маєтками і отчинами за згодою обох держав. Сенатори ж видерли додаткову умову: в порубіжних фортецях залишати польських людей до цілковитого умиротворення смуги.

Далі йшлося про податі, про торгівлю, про холопів і невільників, які мусять служити колишнім панам. Але головне Сигізмунд приберіг на закінчення. Московити повинні присягтися: «Поки бог дасть нам государя Владислава на Московське государство, будемо служити, і прямити, і добра хотіти його государевому отцю, нинішньому найяснішому крулю польському і великому князю литовському Сигізмунду».

Кількома днями пізніше Сигізмунд III звернувся до сейму з проханням допомогти грішми і військом, зазначаючи, що тільки нестача грошей може стати на перешкоді тепер, коли відкривається шлях до примноження слави рицарства, поширення монархією для поступу тої і навіть до володіння цілою Московською монархією для поступового, непомітного вання на схід римо-католицької віри, для поступового, непомітного розмивання православ'я, для приведення його спочатку до унії. А далі... Далі буде видно. Творець уніатства був певний свого уміння загнуждувати схизматів, приводити їх до покори.

— Отець протопоп знає це з перших рук? — засовався у кріслі кир Єпіфаній, переконуючись у тому, що його далекоглядні й честолюбні заміри, виплекані у відриві від перебігу пекучих, здебільшого кривавих подій, виявилися фундованими на піску і що вони розсипалися на порох при перших же подувах замішаного на людській кривавиці північно-східного вітру.

— З перших, — потвердив Лаврентій. — І те, що я оповів, і те, що почувете далі. Мені показували ті руки, котрі поблизу державного керування перебували. В часи, коли московити скинули царя Василя Шуйського. Там розпізнали Сигізмундові підступи...

Він відтворив у пам'яті бачену у Вільні грамоту боярську, розіслану з Москви 20 червня. Переказував своїми словами:

Бачачи усобицю між православними християнами, польські і литовські люди прийшли в землю Московського государства і многую кров пролили, церкви і монастирі поруйнували, над святинами поглумились і прагнуть православну віру на латинство обернути; польський круль стоїть під Смоленськом, гетьман Жолкевський в Можайську, а злодій у Коломенським; литовські люди порозумілися з Жолкевським; вони хочуть государством Московським заволодіти, православну віру поруйнувати, а свою латинську ввести. І бояри, поговоривши між собою і почувши від всяких людей руських городів, що государя Василя Івановича на Московським государстві не люблять, служити йому не хочуть, а кров християнська міжусобна ллється довгий час, що постав батько на сина і син на вітця, один на одного, — бачачи Мос-

ковському государству таку кінецьну руйнацію, всякі люди били чолом йому, государю, всією землею, щоб він государство полишив з-за міжусобної брані, і задля того люди, котрі, боячись від нього опали, або його не люблячи, до нього і до всього Московського государства не звертаються, ті б усі були в одностайності і стояли б за православну християнську віру. І государ государство зоставив, від'їхав на свій старий двір і був у ченцях, а ми цілували хрест на тім, що нам усім проти ворів стояти, всім государством заодно і злодія на государство не хотіти. І вам би всім, усяким людям, стояти з нами вкупі заодно й бути в одностайності, щоб наша православна християнська віра не поруйнувалася, і матері б наші, жони і діти в латинській вірі не були.

Після усунення Шуйського в Москві під впливом подібних послань утворилася досить міцна сторона, котра не хогіла бачити на царському престолі ні Сигізмунда, ні Владислава, ні ще якогось чужоземного самозванця, а хотіла свого, природженого москвитя; вона, ця сторона, мала на увазі двох кандидатів на престол — князя Василя Васильовича Голіцина і Михайла Федоровича Романова, сина ростовського митрополита Філарета Микитовича.

...Насолоджуючись малмазією, утішений знахідкою, отець Лаврентій говорив спокійно, іноді, як трапляється у всякій бесіді, відхиллявся від стрижня, щоб відтінити суттєве, аби кир Єпіфаній збагнув нескутечність своїх мніманій і не покладав навіть крихітних надій на єзуїтського круля, на його сина та омільних панів.

Промовляючи, він позирав на владика, на лиці якого почергово змінювалися вирази цікавості, недовіри, гніву, розчарування. Лаврентій не відав підступного наміру кира Єпіфанія — стерти з пам'яті корецького протопопа свої різкі висловлювання, неоднозначні оцінки і висновки. Навчений крахом власної ієрархічної кар'єри у своєму краї, владика побоювався, що у співрозмовника може виявитися занадто довгий язик. Тож преосвященний прагнув затупити його через голову, тому, ніби ненароком, час від часу наповнював його келих, і зрештою мова корецького протопопа зробилася млявою, уривчастою... Уже крізь сон чув, як дужі руки підняли його зів'яле тіло, кудись бережно перенесли і занурили у м'який, теплий спокій, в якому потонули на певний час усі його тривоги і жалі.

Коли прийшов до тями, перше, що впало у вічі, був полохливий вогник лампадки перед образом Спаса-нерукотворного і ледь підсінена, мовби свіжа крига, сутемінь у вікні, повз яке знову прослизали темні постаті ченців. З острахом лапнув пальцями по столу — знайдені аркуші лежали на нім.

Був вечір. Братія збиралася на всеношну. Він покоївся на широкій ложниці у досить просторій світлиці. «Негарно, захмелівши, виявляти своє прожномовство! Не зумів потлумити себе... Що ж говорив? — заходився пригадувати; так-так, він почав переповідати почуте у Вільні; йому не хотілося називати того, від кого почув. — Не обмовився? Здається, він почав з року 1610-го...»

...Патріарх Гермоген, тоді ще живий і діяльний, затято протівився обранню і утвердженню Владислава, наполягаючи на постановленні православного царя. Він вигукував на Лобному місці: «Опам'ятай-

теся, православні християни! Пригадайте, що Карл у великому Римі зробив!» І підіймав догори руки, які силою змусили Василя Шуйського постригтися в ченці.

Ростовський митрополит Філарет Микитович на тім же Лобнім місці вдався до інших переконань: «Не спокушайтеся, мені самому достеменно відомий крулівський лютний намір: хоче він із сином заволідати Московським государством і нашу істинну християнську віру порушувати, а свою латинську утверджувати».

Простий люд гомонів: «Що ляцький пан, що пан-лях — одно тягти ярмо!»

Купка бояр юрмилася біля помосту: «Краще служити крулевичу, аніж бути побитим своїми холопами».

А гетьман Станіслав Жолкевський зі своїм військом уже стояв на Хорошевських лугах. З Тушина наблизилося військо другого Лжедмитрія. Бояри заметушилися. Патріарх Гермоген тепер так ставився до обрання круля Владислава: «Якщо хреститься й буде у православної християнській вірі, то я благословлю... Якщо ж не хреститься, то в усьому московському государстві порушиться православна християнська віра, і тоді не буде мого благословення». Без крулівського зволення гетьман не міг на те погодитися.

Військо Жолкевського, злучившись з москвитями, відбило наскок ратників Лжедмитрія. І тут по бойовищу бояри викричали:

— Присягати крулевичу! Присягати!

На півдорозі від польського стану до Москви у двох шатрах почалося прийняття присяги московських жителів Владиславу. Другого дня те саме тривало в Успенському соборі. Коли ставали до присяги чільні бояри Михайло Салтиков і князь Мосальський, патріарх зустрів їх грізними словами: «Якщо ви прийшли правдою, а не лестощами, і у вашім помислі не буде порушення віри, то хай буде на вас благословення від всього вселенського собору і від мене грішного. Якщо ж ви прийшли з лестощами і злим наміром проти віри, то будьте ви прокляті!»

По містах і селах оманливими білими птахами замирення розлетілися боярські грамоти з повелінням присягати Владиславу; урядуючі бояри безсоромно писали, що оскільки радні люди з місць, призначені для царського обрання, не з'явилися, то Москва осібно цілувала хрест крулевичу Владиславу з тим, що йому бути государем у християнській вірі грецького закону. Шила в мішку приховати не вдалося: прийняття крулевичем православ'я відкладалось.

Москва присягала. Суздаль, Володимир, Дерт-Юр'єв, Галич, Ростов відмовилися.

Урочиста присяга Владиславу пережила всього два дні. До Москви надійшов лист од Сигізмунда III з-під Смоленська, в котрім вимагалось, щоб Московське государство було закріплене за ним самим, а не за його сином. Чи мудро? Обачно? Далекоглядно? Жолкевський зізнавався, що саме ім'я Сигізмунда III викликало пекучу ненависть москвитів.

Уночі гетьман Жолкевський провів своє військо через Москву й біля Коломенської застави з'єднався з московським, змусивши само-

званих тікати спершу до Калуги, а згодом — ще далі на південь... І тоді гетьман став наполягати на незабарному відправленні послів до Сигізмунда: була слушна нагода видалити з Московії небажаних людей, котрих називали гідними зайняти престол.

Найпершим знаменитим мужем був князь Василій Голіцин. Другим — митрополит ростовський Філарет Микитович, людина і за званням, і за походженням видатна, батько ще одного претендента на престол — отрока Михайла Федоровича Романова, стольника, непридатного через молоді літа для посольства.

Поїхали також окольні князь Мезецький, думний дворянин Сукін, думний дяк Томила Луговський, дяк Сидавний-Васильєв, спаський архіандрит Євфимій, троїцький келар Авраамій Паліцин, виборні з різних чинів і станів — всього 1246 осіб. В обширному наказі з-поміж чільних пунктів виділялося: щоб крулевич Владислав у Смоленську прийняв грецьку віру від митрополита Філарета і смоленського архієпископа Сергія, аби прибув до Москви православним; щоб, будучи на престолі, не пересилася з папіжем у справах віри, а тільки в державних; щоб одружився в Москві на дівці православного закону; щоб не привозив із собою більше п'ятисот поляків.

До 30 жовтня між послами і панами радними точилися запеклі словесні сутички. Сигізмунд III наполягав, щоб Смоленськ піддався йому, лише тоді він відпустить крулевича в Москву. Митрополит Філарет говорив своїм: «Того не можна ніякими мірами учинити, щоб до Смоленська королівських людей впустити; якщо королівські люди у Смоленську будуть, нам не бачити міста. Коли ж король порушить хресне цілування і візьме Смоленськ приступом, то покладемося на волю божу. Лиш би нам своєю слабкістю не віддати міста. Кличте всіх посольських людей. Спитаємо...»

Посольські люди, дворяни, відповіли: «Одностайно стояти на тому, щоб до Смоленська польських і литовських людей не пустити жодного; якщо навіть небагато королівських людей будуть у Смоленську, місто втрачено. Якщо котра кров проллється альбо щось над Смоленськом зробиться, то це буде не від нас; тільки б своєю квалістю міста не втрачати!»

Спитали смолян. І ті potwierдили: «Хоча в Смоленську наші матері, жони і діти погинуть, стояти на тім кріпко — не пускати в місто поляків і литву».

Отець Лаврентій іноді на хвилину заплющував очі, уявляючи собі засніжені, вкриті інеєм дерева: зима тоді настала рано, запорошила ліси і ниви, напнула білі простирадла на дахах посадських хат, наліпилася на високі цегляні стіни, на гострокуті шапки веж. Уявляв, як на конях з опалими від жалюгідного корму боками з'їжджаються послы з панами радними, як хитрують і вив'юнюються гетьмани Жолкевський і Лев Сапіга, дошукуючись способу роз'єднати посольство московитів, кожен учасник котрого відчував на собі недремне око і важкувату волю митрополита Філарета. Гетьмани сподівалися другорядних людей посольства щедрими посулами схилити до згоди покинути своїх зверхників, виїхати до Москви і там діяти на користь круля. Думний дворянин Сукін, Сидавний-Васильєв, спаський архи-

андрит, троїцький келар Авраамій Паліцин взяли від Сигізмунда грамоти на помістя, інші пожалування — й тільки їх і бачили. «Ні, я не завдав образи киру Єпіфанію, — заспокоював своє сумління. — Навіть не всю правду сказав йому».

Митрополит Філарет з князем Голіциним потерпали: послано з митрополитом п'ять чоловік духовних, із князем — п'ять чоловік світських, половина ж утекла. Як посольство правити?

Сапіга схилився до зради думного дяка Томила Луговського, аби той умовив смолян пустити до фортеці крулівських людей.

Лаврентій ніби бачив перед собою худорлявого, поморшеного чоловічка в хутрянній боярській шапці і бобровій шубі, що теліпалася на Томили, як батьківський одяг на синові-недоростку. Маленькі очі-свердлики угвинчувалися в незворушні очі грізного гетьмана, а тонкі, скривлені губи тягнули нескінченне й незламне: «Ні! Ні! Ні!».

Так тривало все до двадцятого дня місяця грудня, коли нежданою птахою прилетіла звістка, що начальник кримської охорони вихрещений татарин Петро Урусов убив Лжедмитрія, а Марина Мнішек народила сина, нареченого Іваном.

Лаврентій, як і всяка руська душа, близько й болісно сприймав події, творив палкі молитви, щоб руським людям було даровано взяти гору над супостатом і супротивником православ'я крулем Сигізмундом III, безжальним і неблаганним насаджувачем унії і латинства.

Першого лютого 1611 року і круль, і гетьман Жолкевський, і Лев Сапіга не витримали. Митрополиту Філарету, князю Голіцину, Томили Луговському й іншим дякам було звелено їхати у Вільну. Відмовилися. Почалися погрози, які тривали до 26 березня, коли їх оточили чужоземні ратні люди із налаштованими ручницями й пістолями. Порозводили по різних хатах митрополита, Голіцина, Томила Луговського й князя Мезецького, оточили подвір'я сторожею, не дозволяючи нікому відвідувати їх.

Протягом наступних місяців їх час від часу кликали то до круля, то до Сапіги, які марно силкувалися будь-що вирвати згоду впустити поляків до Смоленська. У митрополита Філарета з'явилася несподівана для всіх певність. Ніхто, крім Томили Луговського, не знав, чому, як і звідки вона взялася.

Якось весняної ночі, коли задзюрчали струмки і посірілий ніздрюватий сніг почав танути, до сіней хати, обминувши сторожу, проповз чернець Троїце-Сергієвого монастиря — промоклий з голови до ніг, напівобморожений, голодний, змучений; він до ранку сидів у сінях, обираючи мент, коли чужоземні вартівники подадуться тамувати голод, і аж тоді заявився до Томили Луговського. Вже ледь дихаючи, повідомив, що піднялися прості люди Нижнього Новгороду, Рязані, Поморської області, Пермі, Новгороду, Мурому, Ярослава і Костроми й зійшлися побіля Москви, а першого квітня зайняли більшу частину Білого міста, обложивши поляків і литву в Кремлі і Китай-городі. Патріарх Гермоген велів посольству стояти кріпко. Через силу переказавши це, чернець упав за смерть: зупинилося серце.

Наступного дня пани радні повідомили, що бранців повезуть у Литву. Філарет і Голіцин опирались до останнього, та їх не слухали. До дніпровського берега підігнали судно і звеліли перебиратися туди. Польські стражники пограбували посольських людей.

Отець Лаврентій уявляв, у якій тісноті проводили дні і ночі москвити у плавучій в'язниці, яку нужду терпіли в усьому. Дві лодьї, повні жовнірів із налаштованими ручницями, не дозволяли нікому наблизитись до судна в місцях зупинок. Коли вони якось приткнулися до земель Жолкевського, гетьман, який перебував там, прислав спитати про їхнє здоров'я. Філарет звелів відповісти, щоб гетьман попомнив свою душу і хресне цілування.

Підпливаючи до Литви, дізналися, що голод і хвороби викосили захисників Смоленська — з вісімдесяти тисяч їх уціліла тільки десята частина. Перекинчик, що перебіг до чужого стану, підказав найслабкіше місце в оборонних мурах. Поляки пішли на приступ і оволоділи містом.

Жителі заперлися в соборній церкві. Вони не збирались покладатися на ласку підступних переможців. Доки протопіп Шерудько у повному облаченні відправляв заупокійну службу, гурт зброярів закладав у підмурки храму мішки з порохом. Коли крилошани і всі парадіяни затягли «Із святими упокой, Христе, душі рабів твоїх», зброярі підпалили гноти. При кінцевих словах молитви з-під землі виметнулися клубки пекельного полум'я; мури, брами, балки, іконостас разом з охопленими вогнем і димом людьми злетіли в повітря.

Литва і Жеч Посполита торжествували.

Вистромився затаврований ще Іоанном Вишенським крулівський духівник Петро Скарга. Лицемірно зітхаючи, він не приховував захвату з приводу того, що сталося і що тепер відкриваються всі шляхи для дальшого просування на схід, передбачувані ще папійським посланцем Антоніо Посевіно. З тремтливим піднесенням у голосі Скарга промовляв: «Передовсім радуємося тому, що господь бог указує путь до розширення своєї церкви і правди католицької, до врятування душ людських. Народ цей, у страшний розкол з церквою божою занурений (отця Лаврентія аж пересмикнуло від згадки того фарисейства: адже Скарга сам був зачинателем і творцем унії), утратив правду божу, впав у забобони і в гріхи... На нього напала така дурна гординя, що на латинян він дивиться, як на поган, іудеїв і невірних, а господь бог лихами і приниженням приводить його до усвідомлення оман своїх».

Тим часом на честь удатної звитяги і рицарства єзуїти влаштували у Вільні бучне, вражаюче святкування. Густі юрми бенедиктинців, бернардинів і домінікан заповнили вулиці міста.

Вони носили розмальовані ліплені фігури святого Себастьяна і Фоми Аквінана, діви Марії й божого сина. Бухкали бубни, заливалися свистюльки; закриті потворними масками пики виринали із юрмища, жбурляючи в невеликий візок, що віз до братської Святодухівської церкви Філарета Микитовича і його вірного споспівника Томилу Луговського, яйця, капустяні качани, риб'ячі голови. Непоступливий і незломлений митрополит видер у Сапіги дозвіл відстояти службу божу

в православній церкві, з неодмінною умовою повернутися і перебути деякий час у кам'яниці Сапіги, доки у фортеці Мальборк не налаштують в'язницю задля високого схизмата. Сапіга полюбляв чорний гумор: в'язничні покої митрополиту лаштувалися в тих же кам'яних комірках, де, заморений голодом, кінчив своє життя непоступливий протосинкел константинопольського патріарха пречесний Никифор.

«Талабайть преосвященний Єпіфаній! — сердився Лаврентій. — Московських царів і патріархів спімнув... Що він знає про них? Що знає про те, як перетерпіли лихі часи прості люди? Їм було не до свят, не до урочистостей! Розпинаючи їх, ляхи торжествували».

Наприкінці жовтня Станіслав Жолкевський з деякими панамі, послами земськими і рицарством їхав краківським передмістям у крулівський замок. За ним шестерик коней тягнув кариту зі скинутим з царства Васи́лієм Шуйським; біла парчева ферязь і хутрова шапка виділяли округле лице з трохи горбатим носом, великим ротом і сивою опасистою бордою. Перед ним сиділи двоє братів та оружний супроводжувач

Усіх трьох Шуйських поставили перед Сигізмундом. Вони здійняли хутрові шапки і вклонилися до землі. Шуйський поцілував крулівську руку. Пани радні, зокрема воевода львівський і сандомирський Юрій Мнішек, вимагали помсти за Марину Мнішек. Проте Шуйського відвезли до Гостинського замку неподалік від Варшави, де він згодом помер.

Не минуло й року, як зібране князем Дмитрієм Пожарським і Кузьмою Мініним народне ополчення щільно облягло Москву, змусивши зломлених голодом поляків скласти зброю біля Кремля. То були уціліла жменька сапїжинського війська і полк, присланий з-під Смоленська з двома Конєцпольськими та небожем Потоцького — Миколою Струсем.

Розділ IX

«Коли ворог усім говорить про нас багато поганого, то і честь життя нашого страждає, і серце наше неспокійне, і совість обурюється, і ми стримуємо бурю помислів», — попереджав Іоанн Богослов у бесідах про статуї. Лаврентій поділяє це застереження.

Корецький протопіп помітив, що будь-яке зволення кира Єпіфанія сприймається й виконується хутко. Не дивувався з того: ценці звикли насамперед до послушенства, що давало їм змогу жити спільно, мати дах над головою та покорм, безперечно, не нужденніший, ніж у панському маєтку, де власник не тільки висотує із людей всі жили, забираючи їх працю, час і все надбане ними, але й владен над їх життям і смертю. В обителі і волі більше, і захисток певніший, і владарі поміркованіші, незважаючи на суворість і неблаганну послідовність чину святого Васи́лія Великого. Стриманість у харчуванні, молитви, пости, з одного боку, випробування і обмеження, з

другого — гартування духу і тіла, вироблення навичок до порядку, послуху. Зате в межах канонів і догматів залишався, хай і незначний, простір для мислі, залишалася віддушину для віднайдення самого себе, чого ніякий владоможець не потерпів би. Вихідний постулат: перебування в земній юдолі лиха й скорботи є лише тимчасовим становищем людини, зате нескінченне небесне блаженство і райська винагорода чекають її в потойбічному світі серед сонму ангелів і праведників; це підносило кожного послушника, не говорячи вже про ченців, котрі прийняли постриг і на якусь дещицю стали ближчими до мети, відроджувало пригнічену людську гідність. Тим паче, що кожна з обителей, відстояна від зазіхань уніатів, перетворювалась у фортецю православ'я, а отже, у заступника й оборонця української людності — ратаїв, рільників, ремесників, тяглих і безкінних, закабалених і вільних.

Отець Лаврентій знав, що й на родині тих, хто пішов у ченці, падав відсвіт благочесності, самоповаги: старости, лантвойти і цивуни іноді стримували руку з канчуком, занесену над ратаєм, іноді одну-дві міри збіжжя або й якусь шкапу чи корівчину залишали. Йому було зрозуміле те лицемірство, бо воно оберталось певною вигодою для єзуїтів і уніатів, виглядаючи як доказ віротерпимості. З того у свій час скористалися Іоанн Вишенський і Іов Княгиницький, заклавши спочатку в Марковій пустині скит Манявський, а з роками домігшись поширення впливу скита на всі обителі Руського і Київського воеводств, той вплив сягнув аж до Вільни, Новогрудка, Супрасля... От що стоїть за тими іноками, котрі налаштовують для нього легкий брожок, запрягають коней, бо кир Єпіфаній і слухати не хотів, щоб відпустити Лаврентія до Корця пішки.

Гурт інших іноків, утомившись тесати бервення, перепочивав віддалік біля муру. Посеред них виднілося більмувате обличчя Корчини; його випнуті губи розтулювалися і стулювалися, русява борідка рухалася співмірно з мовою. Чекаючи брожка, Лаврентій наблизився до гурту і прислухався до того, що оповідав Корчина:

— Жив собі хлоп із жінкою, та ще батрак у них був — молодий, але хитрий. Доки в селі був піп, ще нічого. А як церкву перекарбували на костюл і завівся молодий голомозий ксьондз, бабі проходу не стало. Вони ж не жонаті, тіла молитвою не умертвляють, то й зирять за молодичами. Як тільки прочує ксьондз, що хлоп відлучився, так і до його жінки. Батрак то примітив. От якось після жнив хлоп налаштувався їхати возом до моря за піском. «Слухай, чоловіче! — каже батрак. — Не поспішай, затримайся до завтра. Побачиш, як твоя малжонка з ксьондзом гуляє». Погодився той. Завів батрак коней до стайні і каже господарю: «Ось тобі ніж, сідай до лантуха, я тебе зав'яжу, а як кобіта пошле мене за соломою, я принесу тебе до хати. Заходяться вони пити-гуляти, мені наллють, велять пісні співати. Ти прислухайся до того, що я співатиму, так і роби». Зав'язав лантуха і пішов до хати. «Провів чоловіка?» — питає кобіта. — «Еге ж!» — «Як звечоріє, покличеш ксьондза». Збігав батрак за ксьондзом, господиня приготувала стіл. «Сідай з нами. Ти ж усю роботу поробив?» — «Всю, господине, тільки соломи забув принести — завтра рано піч

топити». — «Гаразд, принеси!» Збігав батрак до стайні, приніс лантух, поклав біля печі. Заходилися вони пити-гуляти. Ксьондз добряче захмелів і каже: «Тепер би поспівати». От господиня і затягла: «Гей, хмелів мій Григорій аж на саме синє море! Тільки богу те відомо, чи він скоро буде дома!» Батрак підхопив: «Ой, чи чуєш ти, Григорій, що твоя жона говорить? Візьми ніж та лантух ріж. Хапай швидше макогін, давай жінці перегін. Жіңку раз, попа два, дурна твоя голова». — «Славна пісня, — похвалив ксьондз і налив батракові келих горілки. — Заспівай-но ще раз». Батрак заспівав, хлоп розрізав лантух, вискочив із-під печі, схопив макогін і давай утишувати обох: кобіту — раз, ксьондза — два. А ті голомозі, хоч і шкодливі, але лякливі: стриб у вікно — і тільки його й бачили.

Корчина замовк і хитрувато примружився, дивлячись, як сприймають іноки його немудру побрехеньку. Дехто почухав потилицю, дехто очікувально покахикав. Лаврентій бачив, що їм, запряженим у чернецьку коліщину, нелегко вибратися з наїждженої колії, розслабитися душею, щоб крізь товсту шкаралупу застиглого, як стояча вода у непроточному болоті, монашеського чину пробилися властиві його краянам схильність до кепкування, щирий сміх, глузва. І все ж за хвилюк зринув у гурті різноголосий сміх, приперчений крутими слівцями. Озвалося в них пережите, відчуте власними спинами і серцями. Той самий отрок, що прислужував ієреям у світлиці владики, відклав сокиру, загомнів і собі:

— Ти, Корчино, про ксьондзів та про біскупів. А я про інне... Слушайте. Загарбав пихатий лях мало не половину волості, казав, що то крулівське пожалування, навіть якийсь папір на сходці читали. А як прочитали, він пожив трохи у фільварку і покотив до міста, звелівши форналю приїхати восени. От той приїхав, став на поріг, мене магерку з пірцем. «Це ти, Герасим Гук?» — запитує лях, виймаючи з-під вусів довгого цибуха. — «Я, ваша мосць!» — «Ну, які новини ти мені придовгого цибуха?» — «Та бачте, ваша мосць, ножа вашого зламали». — «Як же віз?» — «Та бачте, ваша мосць, ножа вашого зламали». — «Хі так?» — «З вашого жеребця шкіру здирали, ніж і зламався...» — «Хі ба мій кінь помер?» — «Ні, здох. То староста помер». — «Невже стаба мій кінь помер?» — «Відав богу душу, як попова халупа горіла. Він у той час сидів у фільварку на верхньому здвигу, а квартира відчинена була, іскорка залетіла і потрапила йому за комір, староста з переляку впав і вбився». — «З чого ж попівська халупа загорілася?» — «Та від того, що горіла стайня вашої мосці». — «Що ж від неї уціліло?» — «Два стовпи від воріт та з жеребця вуздечка». — «Як стайня загорілася?» — «Бо на неї іскри летіли, як горів ваш млин». — «Як, і млин згорів?» — «Еге ж! Прогнівили ми творця...» — «Хоч щось залишилося від нього?» — «Вода та камінь: камінь розірвало, а все ж уцілів». — «Як же млин загорівся?» — «Мабуть, від вашої комори». — «І від неї нічого не зосталося?» — «Штирнадцять пляшок. Я з кількох лизнув... У тій кисле, у тій гірке». — «Пся крев! Напився!» — «Ваша мосць! Я тільки лизнув».

Останні слова його накрив регіт. Що ж, утнув доладно! Він був безоглядно відвертим, цей отрок з-під Полоцька, де нещадно орудував ошалілий уніатський зверхник Іосафат Кунцевич, з чийого ярма

виборсався й опинився на Волині дійшлий отрок. Отець Лаврентій за-присягся б, що він обрав обитель в Усті як тимчасовий притулок на далекій дорозі до Запорогів.

Слухаючи ті коротенькі баечки, Лаврентій думав про те, наскільки розумнішими і дотепнішими виглядали в них хлоп, батрак, форналь, аніж ксьондз і пан. Не вмирає душа посполита! Лише припишкля. Тим часом всотує в себе казання і молитви, щоб обернути їх проти зверхників.

Знову виник регіт, але вже якийсь сумовитий, пощерблений, мовби якийсь окрутник поклав на плечі кожного додатковий гіркий тягар. Отець Лаврентій, відчуваючи й поділяючи їхню скруту, зі співчуттям дивився в затуманені очі, на м'язисті руки, на похилі спини. Зацюкали сокири. Леза впивались у тверду деревину затято, ніби прагли витесати з неї украй важливе, воно причаїлось у велетенських стовбурах, і, щоб явити його на світ, доводилося не жаліти зусиль і праці. «Зрештою,— мнилося Лаврентію,— тим рукам, що вправно орудують сокирами, рискалями, що тешуть камінь, не обтяжливо навчитися вправно орудувати мечем, списом, ручницею... Невже у Варшаві і Кракові сліпці сидять, не бачать і не хочуть бачити, що діється».

Підскакуючи на камінцях, прикотив брожок із Корчиною за фурмана. Лаврентій уместився в нім, ласкаво поводячи рукою по ношанцю, куди сховав рукописні аркуші: «Буде вам книга, простим вашим язиком писана. Та й самі ви поширюватимете її посеред пастви. Серце і душу покладу задля того»,— озирнувся на гурт ченців.

Корчина вїокнув на коней, і брожок викотився у відчинену браму. Під глухий стукіт коліс і поцокування підкованих копит отець Лаврентій продовжував розмірковувати над бідами, що їх несла унія. Зломлені права і вольності. Позбавлено русичів права свідчити в суді проти поляка, запроваджено податі за схизму, себто за предківські православні вірування. Перекинься на Юду, дістанеш і срібняки, і маєтність, і становисько. Мало того. Не дають спокою й після смерті: моїх померлих отчичів у Львові хоронять покрадьки, ночами. Оббрихування, цькування, надзвичайні суди, секвестри, пролонгації, відбирання посад, позбавлення честі судом, кари, в'язниці, катування... Отсе і є шлях унії. Латиняни і ляхи не хочуть, щоб східна православна віра була в руській церкві; але ж вона не може бути знищена раніше, ніж знищений руський народ. Хто ж тоді підставлятиме груди під татарські списи і турецькі ятагани? Хіба той, хто терпить насилля і глум над своєю душею, прагнучим стати оборонцем своїх катів? Правду казав брат Стефан, що вдарить блискавиця біля ніг Сигізмунда і його єзуїтських нашіптвачів. Таки вдарить! А грім покотиться на Дніпро, на Буг, на Сіверський Донець...

Розділ X

Про видимі, до землі падаючі зірки люди кажуть, що це не справжні зірки, а уламки від небесного вогню. Зірки, як і люди, вишищуються і падають. Лаврентій пригадав, що такі думки він плекав при відвіданні Вільни 1614 року.

Повертаючись із Корчиною до Корця, отець Лаврентій думав про свої відвідини Вільни чотири роки тому. Тоді дорога звивалася лісом, то сосновим, то листяним, іноді візок прожогом вкочувався у неглибокі, чисті і говірливі річки, йменовані бурчаками, огортався хмарою бризок, які осипалися крихітними блискучими зірками. Нині Корчина повіз його дальшою, зате наїждженою дорогою. Правда, ніякі вози, брожки, дормези їх не обганяли.

...В'їжджений, укритий піском і рінню путівець розчухував ліс. Тією широкою угою землі котили всілякі пристрої на колесах. Круторогі бики тягли вміщені над розворами два довжелезних соснових стовбури з необрубаними гілками; легко котилася плеската куртія¹ із стовбури з необрубаними гілками; легко котилася плеската куртія¹ із загратованими клітками, з яких зацікавлено визирали курячі й півнячі голівки; та й форналь у червоних плюндриках і оксамитовій шапочці з китичкою теж скидався на породистого півня. Молоді й сивобороді погоничі-мультаїни, що було видно із поцяцькованих гаптуванням кептарів і крислатих брилів, раз у раз поляскуючи довгими пугами, гнали отару. З дормезів і карит, супроводжуваних оружними вершниками, іноді визирали то чорноброве дівоче личко, то помор'яна пика шляхтича, то незворушне довгоносе обличчя єзуїта — і всі вони чимось нагадували курей у курпях, котрі з осторогою позирають на ліс, побоюючись промітного рудого лиса. Обковані блискучим, ще непотемнілим залізом ящики, оточені вартівниками зі схиленими списами і наладованими гаківницями, були набиті хутрами з Москвії — соболиними, бобровими, куничими: незважаючи на во-рожнечу, торгівля не переривалася.

Біля міста весь цей потік ущільнювався перед мостом, перекину-тим через прудку й зеленоводу Вільну, зупиняючись перед посмуго-ваною поперечиною, котра здіймалась над возом, як журавель над криницею, після того, коли поїзжанин платив мито. Легкий підсвер-рик гнав по збриженій воді паужину з напнутим парусом. Махали руками люди на помості, приладованім до ошатної, повапнованої пристані з квадратовими віконечками.

Як було не замилюватися красою, посталою перед очима! Лаврен-тія завжди хвилювало відвідання стародавньої столиці Гедиміна, Вітовта, інших князів, здавна пов'язаних кров'ю, вірою і язиком із стольним градом на Дніпрі — Києвом.

Як починалося це місто?

Гедимін, повоювавши руське князство, жив у Кернові; коли ж збудував город Троки, названий так від мношества звірів, убитих на тому місці князівськими полювальниками, переніс туди свій престол.

¹ Платформа.

Схоже, що то він пошептав комусь і що то від великого гетьмана князства Литовського повеління прилетіло: налаштувати хоромини для дяків думних, котрі в Мальборку і Варшаві були купно із родителем того, хто на Московії учинився новим царем. Все сповнено як годиться, і тепер дяки живуть-поживають, чекаючи царського батечка, і корм їм дається із маєтків великого гетьмана, і питво, і ходити не забороняється нікуди. Ходять вони до Святодухівського монастиря, бо Святотроїцький відложився до уніатів...

А отсей служитель, чоластий, з рідкою довгастою борідкою, хіба не той, про котрого звідомляв магістратський лавник Кишка, аби йому тримали порожніми дві комірки у лівому крилі Гостиного двору, на одшибі, туди рідко хто зазирає... Ба! Щось знайоме. Темний кафтан-однорядка, прим'ята темно-синя скуфійка, простий, не обсаджений каменями і карбівкою, напевне, мідний, наперсний хрест із потемнілим ланцюжком... Це ж бо... Він, той самий, скільки ж то літ минуло? Двірський тоді заледве виборсався з отрочтва і сам пахолком був. Днесь рідка борідка звисає, поорані зморшками щоки, чоло не змінилося — високе, опукле... От-от! Він притяг дві в'язанки книжок і сповіщав йому, тодішньому пахолкові, не паношачись, що науку ку читанню і розумінню письма подарує поспільству. Слідом за ним з однією в'язанкою ступав знаний посеред міщан, цехмейстерів, підмайстрів і постуляторів навіжений казнодія — його брат Стефан; за ними обома ще один — найповажніший серед усіх насельників грецького обряду кир Леонтій Карпович. І ось тепер двірський бачить того самого Лаврентія — постарілого, поморщеного, із зсутуленими плечима, і все ж розум, дигнитарство, пожиточність прозирали в кожному русі і погляді гостя. Гай-гай! Скільки їх перебуло тут, скільки перейшло цими сходами, полишили крихітку свого людського тепла в цих стінах!

Розпорядник у барві із синьо-білою стрічкою через плече здійснює догори булаву, подаючи знак, що зауважив появу і віддає належне новому гостеві, хай і нежданому, але бажаному, підсвідомо очікуваному; тож його малому синові оцей Лаврентій Зизаній дав вирозуміння літер, їх накреслення, складання в слова, тобто науку ку письму і його вмінню.

«Уклінно прошу вас, отче Лаврентію, — промовив двірський, гостинно змахнув булавою ліворуч. — Покої чекають вас».

Лаврентій міркував, що дороговказна зірка, подібна до тієї, котра вела волхвів до віфлеємської кошари, спрямувала і його стопи до відвічного руського дідицтва у Вільні, заповоненій, з усіх сторін обступленій запіненими католицькими потоками. Розмаїтими є зірки, об чім він ще напише у своєму «Катехізисі»: є вони живими тварми на тверді небесній і там похід творять. То правда, що він не оминув писань Миколая Коперника, котрий вважає, що ніякої тверді немає, що не земля, а сонце перебуває в центрі світобудови. Латинська спокуса. Зірки все-таки сходять і заходять. Справжні... Подибуються й такі, що падають. Приемніше мислити, що то не зірки, а уламки небесного вогню. Люди ж... Здебільшого вони не бувають уламками, інакше це не люди. Хіба вони конечно повинні розсипатися? Деколи вони довго

топчуть персть, перебуваючи серед сущих. Як-от дві душі, тіла котрих спопеліли днесь.

Двірський теж мислив про людей і, дивлячись услід Лаврентієві, чув у душі втіху: ще ходять, ще живуть отверті ревнителі грецького обряду, не ховаючись із тим, гордовито несучи свою приналежність до русичів. Не всім же вистачає духу... Він теж дотримувався правдо-слав'я. Хай доводиться прикидатися, лукавити, лестити... Не піддаючись зволоченню в латинство, потай прослизаючи на сходки до святодухівського братства, бо Святотроїцький монастир відколовся, покатоличився. От сей... Непоказний... Мовчазливий... І книжку написав, з якої його сини й дочки повизбирували, вклали до душ своїх письмо язика словенського; загради обрїї справді не має, розпрямленість умислу сягає куди далі порубіжних меж великого князства Литовського; в руках гостей нарочитих із Пскова і Новгорода, ливонських і волинських прибульців привченим до спостережливості оком двірський поміч в книжечки Лаврентія Зизанія; отож і у віддалених краях вони пр овляють до серця, до очей словом предків. Доброго і тривкого вам спочиву, отче Лаврентію!

... — Конячата підбилися, — зіскочив з візка Корчина. — Розпряжу: лугова травиця — напасуться. Під ясенами джерельце. Перебудемо ніч... Назбирайте хмизу, куліш хочу зварити.

Отець Лаврентій озирнув місцину. Гарна. З двох сторін до неї підступали ясени. Тяглася трава до виднокола, із-за якого вистромлювалася церковна маківка.

— Що то?

— Ваше пожалування од князя, — примружив сине око Корчина.

— Пожалування... — зічено промовив Лаврентій, простуючи до ясенів. — Нині є, завтра немає... Нині тобі, слухняному і запопадливому, тичуть осушок до рота, а зважся не догодити — віднімуть. Голодуй...

Йому пригадалися синьожупанні воєнники княгині у лісових хащах.

Пригасивши тривогу, отець Лаврентій дочекався кулеші, похлебтав і вклався просто неба на підстелену Корчиною вовняну ковдру.

Думки вели його знов до Вільни.

Розділ XI

Небо не єдине за природою, а за числом дев'ятиричне, — твердять землеміри. — І є небо, відповідне образу віку свого... Яке воно? Ніхто, окрім тих, що вбирають його очима, не скаже, яким є небо і що під ним. «Яким воно було 1614 року?» — пригадував Лаврентій.

...Ім не довелось утруднювати себе, щоб установити зносини. Всі четверо мешкали у лівому крилі Гостиного двору: Лаврентій, думний дяк Томила Луговський, окольничий князь Іван Мезецький, спаський архімандрит Євфимій. Більше нікого, крім Лаврентійових сусідів, не

— Як бог милує мого сина?

Желябужський відповів належно... Філарет Микитович посвітлішав, пожвавився: він вловив усе, що приховали бояри, бо ж сам колись обмірковував не одну подібну грамоту. В його владному погляді спалахнув докірливий огник:

— Негаразд ви зробили... Послали мене од всього Московського государства з наказом до Сигізмунда просити сина його крулевича Владислава. Я і досі у всьому роблю правду. А самі обрали на Московське государство сина мого, Михаїла Федоровича. І ви в тому переди мною неправі; якщо вже хотіли, то можна було і окрім мого сина вибрати государя... Без мого відома зробили.

— Царственне діло ні за чим не спиняється. Хоч би й ти був, то й тобі б не змінити того. Зробилося те вишньою волею, а не хотінням сина твого, — сміливо заперечив Желябужський.

— То ти правдиво говориш, що син мій учинився государем не своїм хотінням. Зволенням божим та вашою принукою, — неохоче погодився Філарет Микитович.

Сапіга голосно кахикнув і глузливо засміявся. Філарет спокійно звернувся до нього, мовби вголос міркуючи:

— Як було те зробити синові моему? Лишився без мене молодим, безсімейним... Тільки нас і зосталося — я тут та брат мій на Москві один, Іван Микитович.

Сапіга не витримав:

— Посадили сина твого государем одні козаки донці!

— Що ти, пане канцлер! — з гідністю заперечив Желябужський. — То зробилося волею і хотінням усіх людей. Бояри питають тебе про Голіцина і Шеїна.

— Князь Василій в Мальборку, Шеїн з жінкою — у мене, в Слонімі, син тут, у Варшаві.

Філарет Микитович ніби знічев'я уколос Сапігу:

— Не знаю, чи живий ще Василій Васильович. Нас розлучили давно.

Сапіга вдав, що не помітив голки, і повернувся до пана Олешинського — ніби щось запитати. Філарет Микитович не піддався на ту витівку, він не збирався випускати з рук нить розмови:

— Нас цар Борис усіх звів: мене звелів постригти, трьох братів заморив — повелів задушити, лишився Іван Микитович...

— Для чого він те зробив? — подивувався Олешинський.

— Оберігався... — неохоче зронив Сапіга. — Щоб котрогось із братів не посадили на Московське государство. Вони люди великі й були близькими до Федора Іоановича.

— Що з того! — пожвавився Олешинський від нової думки. — Навесні піде крулевич Владислав до Москви, а з ним усі ми підемо. Владислав учинить митрополита патріархом, а сина його — боярином.

Філарет обурився — не так за себе, як за сина, бо не хотів виказувати своїх справжніх намірів:

— Я в патріархи не хочу!

Не стерпів і Желябужський.

— Ти, пане, говориш слово хвастливе. Ми покладаємося на милість вишню та на великого государя Михаїла Федоровича, на його родовитість, хоробрість і премудрий розум... Днесь у всьому государстві мир і спокій, усі люди служать йому однодушно... Будемо стояти проти Владислава, проти всіх вас. Чи давно круль з крулевичем і всіма вами приходив доступати Москви, добрався під Волок Ламський? І тут вашого круля побили, й відійшов він з-під Волока з малими людьми.

Олешинський, бачачи, що непереливки, перевів мову на інше:

— Чи пам'ятаєш мене, як був на Москві?

— Пам'ятаю! — підтвердив Желябужський пожвавлено: йому теж не хотілося проминути нагоди виставити панську кривду. — Ти при царі Василії був на Москві і в палаті хрест цілував на перемірні літа, щоб ніякого лиха не чинити.

— Хтось добувається... — Олешинський обернувся на стук у двері; ввійшла мода пані у високій зачісці, зі змарнілим лицем. — Малжонка пана С. руся, племінника Потоцького.

Дама схилила голову перед Філаретом Микитовичем:

— Прошу вашу ясновельможність... Просіть сина, він ойцеві не відмовить... Не чиніть мужу лихого.

Желябужський випередив усіх:

— Наш цар милосердний і праведний. Не тільки мужа твого жалував, чоловіка іменитого. Він усіх жалує...

І знову щось дошкулило Сапізі:

— Милостивець... На кров християнську не зазіхає... Для чого ж посилає до турецького царя, щоб той з ним заодно на Польщу й Литву? Його грамоти у нас...

... — Томило, скажи, брехав Сапіга про грамоти? — запитав Лаврентій. Було йому діло до того: війна насамперед нищить розум. Не до висівання духовних зерен в отрочі уми, коли у цвинтарище перетворюються цілі поселення.

— Чого ти хочеш, отче? Тут, на Литві, у віддаленні од вітцівщини, все бачиться — як би тобі сказати? — ущербним, неповним... Звідкіль мені знати, що чинилося на Москві, в Царгороді, в Криму? І все ж... Хто тримає очі й вуха отверстими — щось до них влітає. Ходили наші послы до Константинополя. Спершу дворянин Протасьєв — мудрий муж, знаю його — з дяком Даниловим, згодом боярин Мансуров з дяком Самсоновим. Двоє останніх при допомозі соболів умовилися з великим візирем, що той пошле на польського короля військо. Ну, ще було... Скільки хутра і соболів довелося віддати, доки домовилися, що проти польського короля стане турецьке військо неподалік від Ясс, а невдовзі султан пошле на Корону всіх своїх воєнників — яничар, мамелюків і які там ще у них є!

— То ж отхлань, — захвилювався Лаврентій. — Спустошать турки з татарами наші отецькі землі. Краян у полон поженуть. Ціною їх волі... Питьма розум поглине!

— Схаменися, Лаврентію! Пусте говориш! Скільки поколінь південнорусів терпіли і нашестя, і полон, і руїну... Маєш нове — унія навалилася. Як опиратися? До кого руку за поміччю простягти? На

кого спертись? Поглянь ширше! Без опертя ви, наша єдинокровна і єдиновірна братія, не встоїте. Як не встояли у Любліні, у Бересті. Ляцька сокира відітне голову ще не одному Наливайкові... Відаємо й про те!

— Відаєте... І все ж зробіте.

— Змушені... Нам ще із свейським королем за Новгород треба чубитись, за Двинські землі. Ведеться ж бо віддавна: буде земля — будуть і люди.

— Ой, чи будуть? У пустинях немає людей, на порожні землі ніхто не зазіхає. Доки смертні не обдарують їх життям! — не вгавав Лаврентій.

— Годі про це. Є поважніше. Я тобі повідав про посольство Желябужського не задля вихвалки. Ні! Желябужський повіз боярам грамоту; пани радні хочуть з'їхатися на порубіжжі між Смоленськом і Вязьмою. Круль Сигізмунд спонукав Філарета Микитовича писати сину грамоти, щоб схилити його до миру, вигідного Короні. Хіба нашого митрополита схилиш, якщо не захоче? Він упертий і сердитий, нікого до себе не пускає і грамот не пише. На свого сина надіється.

— Славно! — зрадів Лаврентій. — Літоросль розкущиться юна. Любо мені плекати її.

— Таке любе тоді навчательство? — спитав Томила.

— Необхідне! З нього люди і держави зводяться, — прицвяхував Лаврентій.

— Я бачився з Філаретом Микитовичем. Варта? Пристави? Солюкці подзвонювання золотого закриває очі будь-якої сторожі в Речі Посполитій. У Мальборку його преосвященство граматику твою читав і похваляв, брата твого Стефана статейки до серця йому припали. Зрозумів? Може, схоче тебе навчателем узяти... В нього ж онуки будуть. Бач, як гарно! Коли Філарета привезуть до Вільни, дам знати. Чауша пришлю.

Розділ XII

Франциск Скорина твердить, що людське єство двояким законом справоване — природженим і написаним. Закон природжений проголошує: то чинити іншим всім, що самому любо єсть від інших всіх. Лаврентій Зизаній погоджується з ним. Повернувшись із думних мандрів знов у рік 1618-й, Лаврентій в'їжджає в Корець.

Дорога вивела їх трохи південніше від Корця. Звідти вже виднілися гостроверхі зелені пирги замку, цибулини церковних маківок замкового собору; крізь куші вдалині проступали звернені догори ластів'ячі хвости зубців цегляного муру, під яким отець Лаврентій вирізнув свій цегляний дімок з високим зубелем.

— Знудьгувалися за домом, отче? — більмувате лице Корчини повернулося до протопопи; волохаті брови пташатами злетіли на чоло; над русявою борідкою добірними перлами зблиснули зуби. — Хлопці за татом тужать, жінка виглядає...

— Звиклі вони... — завчено відгукнувся Лаврентій, мимохідь згадавши свої переїзди від володаря до володаря, від братства до братства; ніде собі місця не нагрів, ніде не вклублюся. — Хто я для держави? Пересічний піп з простолюддя. Волячюю роботизною здобув науку, користався з неї, як шляхтич з фільварку.

Таки скучив за синами. Старшому — Івану час за азбуку сідати; затятий, задиристий, вдачею він подібний до брата Стефана; скоріше до своєї львівської бабці. Сашко мовчазний, неговіркий; до бійки встряває не часто: відчуває свою дужість, але не любить нею послугуватися. З виду обидва вдалися в маму — ширококості, короткошій; дався взнаки потомствений гарт старшини львівського ковальського цеху Осипа Тустановського, з якого вийшло немало удатних майстрів залізного діланья.

Візок з розгону вскочив у змілілий Корчик; конячата зупинилися, жадібно зануривши храпи у воду. На крутому західному березі стояли вози, кур'ялися вогнища, бігали діти. Паслися розпряжені коні. З якої причини тут таборилися люди, відітнуті від Корця рідким ланцюжком синьожупанних воєнників княгині Анни?

— Егей-го! — Корчина когось угледів і помахав батожиною.

На білому надбережному піску брожок зупинився. Лаврентій побачив знайомі лица. Попереду стояли кремезні брати Тури з огрядною Оксаною, трохи обіч — сутулуватий Болотний Дик з прихиленою до його плеча Гандзею. Болотяні поселяни, утворивши півколо, похмуро й знічено застигли на березі. Віддалік, мов неприкаяний, нікав худорлявий Спис, ховаючи мишачі очі під крисами капелюха.

— Що з вами скоїлося? — сплигнув з візка отець Лаврентій; передчуття стиснуло його серце.

Він побачив криваві пасмуги на руках і лицах, просякні кров'ю льняні перев'язі на шиях, грудях. Біля об'ємистого закіптюженого казана клопоталися жінки, готуючи їжу. Неподаляк лежав убогий хатній скарб.

— Чолом тобі, отче Лаврентію... — виступив наперед Остап Тур; зів'ялий, пригнічений, колишучи перев'язану шуйцю, він не нагадував того певного в собі, владного і мудрого господаря «курячої хатки» на узгір'ї. — Чолом тобі, Корчине!

— Чом ви тут? Остапе, яке лихо вас сюди пригнало? Дику, що з тобою? Побиті, покривавлені...

— Немає нашого осідку... — болісно зітхнув Остап Тур. — Усе пішло з димом.

— Пропало село болотяне... — в зажурі звідомив Дик.

— Спалено наші права, потоптано наші вольності... — ятрив зболене серце Остап.

— Ти до ладу скажи, — став перед ним кремезний Корчина, впершись руками в боки.

І Остап почав...

Не минуло й дня після того пам'ятного гарного празника, як Корчинині ловці почали стикатися в лісі із ратними людьми княгині Анни, котрі різними путівцями і просто лісом пересувалися з північної сторони — все на полудень, на полудень. З тупим острахом слідкували

промовляв. Лаврентій навіть злякався за нього. До Берестя тоді було ще кілька літ, але братчики вивідали, як ладується унія, хто її погонич; Стефанко од імені львівського і віленського братств написав константинопольському патріарху чи не найперше застереження: насувається засягнення на всіх у лядській землі живущих, до старожитної грецької віри належущих, гряде злучення з костьолом латинським під верховенством римського папіжа. От чому він кидав у заповнений парафіянами храм мовби розжарені вуглини: «Подивляючись милосердю вітця, ви маєте спитати свого сумління: чи не ти оний син блудний, чи не розсіяв ти набутку отчого? Притча сія знаменує поступування поган від служіння ідолам, від нечестивості до правдивого поклоніння творцю. В цім вирозумінню старший син, нерозлучно з вітцем мешкаючий, означає нарід, означає тих із вас, хто не полакомився і не полакомиться на латинські, лотрівські, татарські, турські спокуси. Блудний син — той із вас, хто косує оком на кам'яниці і знадства арцибіскупа Соліковського з його календарем. Не призабудьте, що пращури наші від поган покликані до творця праведного, що ви всі в купілі Христовій хрещені, причащаєтеся його тіла і крові, сподобилися прийняти від нього коштовну одіж усиновлення і духу святого, яко перстень заручний і запоруку спадка його. Тож питаю вас: хто ці ознаки від гріховного збавення запродасть і згвалтить, щоб поклонінням папіжу римському здобути місце на магістратській лавиці альбо в громадським уряді? За крулівський привілей безмитного крамування альбо за юдин таляр?»

І так — до кінця, коли він закликав людей не слідувати прикладу блудного сина в поневіряннях і відщепенстві од великого вітця — народу свого. «Присоромимось і покаємось, — я мовлю до тих, хто накинув оком на чужі лакомства, — аще ви блудні сини окаянні, що ні нагоди своєї не помічаєте, ні духовного голоду не чуєте. Великий вітець такого, хто спокутує свій блуд, прийме милосердно».

Коли проповідник нагадав про безодню між тими, що покаялися, та відщепенцями, і сказав, що одні до других у віки вічні переходити не зможуть, у храмі почувлися схлипування. За хвилину братчики, міщани, ремесники підхопили на руки Стефана, як був — в облаченні, — і винесли із храму, вигукуючи: «Слава! Слава казнодію!»

Ось тоді і дійшов Лаврентій до думки про граматику, а передовсім до укладення свого «Лексиса», себто реченій — скільки там їх набралось у нього, — із словенського на простий руський діалект перетлумачених. Давній намір визрів, налився потребою й увібрався в прямі, рівненькі стовпчики, по два на аркуші. Слово «блаженство» він витлумачив як «щасливість». Воно найповніше окреслювало стан Лаврентієвої душі після докінчення тривалого труда.

Він почув, як рипнули двері; легенькі крочки, пірнаючи у м'якість пістрявого хідника, нечутно наближалися. Серце огорнулось теплом: це напевне меншенький, Олександр. Йменував його повним ім'ям, нехтуючи поменшувальними, ласкавими і пестливими: в сьому блюзнючому й жорстокому світі сини повинні виростати мужами, змалку звикаючи стояти супроти омільства, лютої, спокус. Однак, не конче, щоб вони обростали шкаралупою черствості і себелюбства.

Тому й не перечив, коли Оксана їх пестила. Батькові своє, як і матері...

Дитячі руки, недбало вимиті, з необстриженими нігтями, лягли на розгорнуту книгу, закрили букви. Він підвів очі: так і є — на нього зорили з веселою лукавинкою чисті, карі оченята Олександра, маминого мазунчика; малий скучив за вітцем і в такий спосіб напімнув про обов'язок батька вділити і йому часточку уваги.

Він ріс чутливим, цей витівник; з виразу очей, зі спокійного руху руки, яка відсунула книгу набік, визначив настрої, прослизнув попід руками, вмовився на коліно.

— Ти чогось вчився? — спитав Лаврентій, погладжуючи скуйовджений хлоп'ячий чубчик.

— Еге ж. З Івасем, — відповів син.

— Зри сюди, — Лаврентій повільно перегорнув декілька аркушів — букварець, розпочатий словенською азбукою, складами, поодинокими словами і реченнями для вправління в читанні. Олександр, приглянувшись до написів, відзначав:

— ... ми з Івасем затвердили... І оце...

— Он який ти... — пальці Лаврентія зупинилися на одному з аркушів, де був виклад про православну віру для доступнішого вирозуміння християнським дітям. — Що тут?

— То вуй Стефанко писав, а решту ви, отче, — не забарився з відповіддю малий, зівши на батька безхмарні оченята.

— Що ж ти тут вичитав?

— Тутай перемовляються межі собою... Як вони рекуться? — стромив пальця до рота, замислившись. — Ага! Зловірний і благовірний... Там про якийсь дух пишеться, про те, як хреститися і скільки ма пальцями...

Того невинного блюзнірства годі було витримати отцю Лаврентію:

— Олександр, негарне уста твої вимовляють. Де набрався того? Зізнайся, ходив до костьола?

— Ні, не ходив, — од суворого докору чисті оченята затуманилися вологою. — Мене і Івася кликали... щенятами-схизматами...

— Ти ж себе не маєш за щеня? — Лаврентій силкувався говорити зі спокоем і приязно, не виявляючи обурення, що клекотіло в грудях.

— Не маю, отче!

— Тоді охочіше схилий голову над книгою. Вона підкаже, що є життя, що є люди, хто вони, і дасть вирозуміння всякої тварі.

У двері постукали, увійшов служник княгині:

— Кличуть до замку.

— Хутко прийду. Олександр, увечері почитаємо.

Одягнувши кафтан, вийшов під безхмарне погоже небо; а через його серце пливли чорною чередою хмари. От і допік він княгині! От і кличе на суд. Чого б не зажадала, я їй тицьну під ніс пожалування. Голобля таки в моїх руках. А може, вона її перехопила? — злякався не за себе, за родину свою. — Добра від неї не чекай. Де ж тут взятися доbru, спокою, поміркованості, коли змушений обстоювати право на саме життя?

Розділ XIII

Насамперед варто остерігатися, щоб заздрість, сварка, якесь інше почуття не вивело нас із рівноваги, адже вірною є та філософська думка, що почуття заважають судженню; латиною — affectus officinat indicio. Лаврентій не схильний заперечувати відомий вислів свого краянина Симона Будного, тому що цілком поділяє його.

Проминувши звислий на ланцюгах міст, перекинутий над глибоким ровом із зеленою водою на дні, Лаврентій пірнув під склепінчасту браму з піднятою решіткою. «А вигнанців не впустила», — згадав розповідь Остапа Тура. Від кривди, заподіяної княгинєю Анною своїм знедоленим підданцям, у протопіпа запекло в грудях. Щоб заспокоїтись, він на мент зупинився перед квітником, влаштованим покійним князем Якимом на догоду примхливій малжонці; князь не завагався з повелінням, щоб пахолки розібрали частину забрукованого дворища всередині замку, хоча й пробурмотів, що на випадок облоги ратники і квіти перетолочать, і ноги собі поламають. Молоденька княгиня безжурно заперечила: «Якщо я опинилась у твоїх обіймах, любий князю, мені іншої облоги не потрібно». Наче її питатимуть, скажімо, татари, коли налетять ордою, чи до вподоби їхня облога княгині, як свого часу тим не поцікавився наливайківський полк, що тиждень перебував у посаді.

Надого запам'яталися людям примхливі вибрики розбещених жіночок; серед посадських жителів ті витівки переповідалися зі щедрими додатками і подробицями, як напучування молодшим: остерігайтеся!

Не всім вдавалося остерегтися — і отрокам, і дівицям. Он ті двоє вартівників, котрі походжають заборолом поміж пиргами, — сини старого Андрія Поліщука, вбрані у шкіряну бронь, сповнені зверхності до синьожупанних порічників. Вони обидва не зволили з'явитись на чесний погреб свого кривого вітця, що обдарував їх життям, і тим небом, під яким ходять, і дзюркотливим Корчиком, і зеленою запоною лісу, врешті, цегляним заборолом і фортецею.

І отсі дві дівиці у волошкових чамарах — довгих, до підлоги сукнях, з лискучими камінцями на гнучких лебединих шиях, котрі припроваджують Лаврентія до покоїв княгині, пересміюючись зверхньо, одесную Раїнка Лугова, донька майстра-сідляра, ошуйцю — Люба Коцюбенко, роджена в сім'ї ратая Оксена Осідача, — теж не вбереглися: їх всмоктав і закружеляв вир примх і забаганок княгині. Обох їх Лаврентій хрестив ще трирічних; батьки повтікали з Вітебщини, і князь Яким, не доскіплюючись, хто вони, дав ґрунт для селитьби. По роках, коли економка і старша дама Євфросинія — статурна, дужа, владолюбна жінка із всохлими грудьми і запалими очами, привела їх, пуп'янків зелених, що ось-ось на звабні троянди обернуться, до княгині і та од захвату заплескала долоньками, князь порадив своїй обачності і далекоглядності...

Княгиня Анна вдала, що не помітила з'яви Лаврентія. Вбрала

в каламайковий літник, з повойником над чолом, вона унизаними персями пальцями перебирала якісь папери, складені на поставці, біля якого примостився з гусячим пером у руці сутулий, заляканий двірцевий писар Файко, шось вимережуючи на папері. Княгиня стояла спиною до входу. Лаврентій посміхнувся про себе: «Батіжок показує, ще не голоблю». Її наспівний голос вів лічбу якихось статків.

—...Чотири золотих ланцюги вагою п'ятсот золотих, три персні з десятьма рубінами і шістьма шанфірами, два туркусових персні, п'ять золотих коновок, кульчики вагою десять гривен, два на десяти і сім лутів перлин. Годі! Подай папір. Кину оком... — вона плавним рухом пешеної руки смикнула тоненький золотий ланцюжок; злетіла над плечем печатка, відразу ж впіймана пальчиками Раїнки і з поклоном подана владарці. — Віск! — сказала княгиня.

Файко, переполохано зігнувшись, простягнув списаний аркуш; Анна перебігла по ньому поглядом, згорнула руркою. Люба просунула в рурочку шовкову стяжку, обв'язавши згорнутий папір посередині, вбила кінці в кусник підчервоненого воску, до якого княгиня приклала печатку, перетворивши віск на тонкий плескач.

— Вистачить моїм родакам у Заблудові. Поклич чауша, — звеліла княгиня.

Лаврентій знав містечко Заблудів — володіння гетьмана Ходкевича; зрозумів, що коштовності посилаються не старому, а молодому Ходкевичу — Карлу і підуть вони на спорядження війська. Куди спрямує круль? На схід? На південь? Все можливе, усе ймовірне: крулевич Владислав подивився на схід...

Княгиня Анна знову всадила Файка:

— Пиши. Плащ фалендишовий суконний, підшитий попелицями із соболевым коміром... Літник канафатовий фіалковий, узористий, у комплекті з адамашковим кабатом фіалковим і таким же шовковим пасманом... Зарукавки чамлетові атласні фіалкові...

Лаврентій поступово наливавася нетерпеливістю: покликала — і жодної уваги. Спершу тихо кахикав у кулак: «Давайте, княгине, поміряємося витримкою!» Пізніше, засовався на стільці, збагнувши, що посеред зацних та можних ті забавки плекаються з дитячих літ, набирають вправності й невідпорності, від чого і шия несамохіть шанобливо згинається. Був би тут Стефан, той би свої регули запровадив. Так і він вчинить! Нестатечно, щоб духовний опікун пастви стирчав безсловесним бовваном посеред вітальні! Він різко нахилив голову, щоб борода торкнулася грудей — той рух по чину йменувався малим поклоном, — і рушив до виходу.

— Куди ж ви, отче Лаврентію? — наспівно пролунали цимбали княгининого голосу. — Перепрошую. Клопоти, все клопоти... Озираючись ніколи... — він зупинився, впівоберта повернув голову; побачив опушені довгими віями сині очі княгині, в яких тріпотіла глузлива посмішка; тонкі, примхливі губи відкрили два разки дрібних, рівеньких зубів; на зарожевілих щоках з'явилися кругленькі заглибинки; княгиня вміла надавати своєму лицю якого завгодно виразу; зараз на нім проступала суміш приязні і підступності. — Ось до Раїнки моєї сватів заслали, посаг лаштую. Одне чуо: таляри, дукати, золоті... Он і

болотяним поселенцям змушена була вимостити телярами дорогу до Києва. Ваших послуг теж не оминеш... Юргель, обіцяний князем, берете, а послуху ніякого, — докір пролунав сухо, чітко, визначено. — На кожен мій вчинок озивається протидією.

— Забагато честі, як на мене! — наче молодий бугаєць, нахилив голову отець Лаврентій, в його вухах озвалися лямент вигнанців з болота, тріскотня палаючих колод на згарищах, гвалт посмугованих канчуками людей біля могилки Марка Календаря; священник почув свої слова, мовби вимовлені устами брата Стефана:

— Сліз мені не вистачило, щоб оплакати спалені на болоті хатини, замордованих вашими, княгине, воєнниками посполитих, розігнаної моєї чительної шкілки...

— Забагато накладаєте на мене, — напівбайдуже відгукнулася Анна Ходкевичівна. — Я їм відшкодувала.

— Ручницями і канчуками! — допікав Лаврентій. — Чого все варте перед лицем безсмертної душі людської?..

— Даруйте, отче! — владно обірвала княгиня й покликала: — Любо! Любо!

— Чую... Не глуха! — озвалась та.

— Долучи до реєстру пошивки кармазинові, ще червоні та сині пошивки шовкові, такі ж простирадла, фіранки зелені китайкові... Ху! Все! Немає коли й насолодитися бесідою з мудрою людиною, — вона знову всілася в крісло, підбравши пілки довгої сукні. — Сподіваюся, ви все сказали? Якщо ні, не має ваги. Тут, у родовім замку князів Корецьких, має вагу лиш моє слово.

Лаврентій підвівся, щоб мовчки піти геть. Тріпотливим рухом пальців княгиня затримала його:

— Моя толерантність щодо вас, отче, не порушувалась довго... Доки я була вдоволена вашим послухом і цвіченням мого сина Самійла. Ви користувалися наданими вам дібрами. Юргельтом, бортними землями і риболовлями. Щорічні моління на могилі афонського схизмата позбавили вас риболовель. Вправління хлопських чад у читанні, письмі і лічбі відібрали у вас бортні землі. Тривалі пелгримації невідомо куди і з якою метою забрали юргельт. Зосталися невеликі дібра — орна земля, дім, садиба. Аби не клацати голодними зубами... — з м'якеньким, навіть сердечним, співчуттям промовляла княгиня Анна, потупивши долу очі, мовби їй було боляче од завданої Лаврентієві кривди. — Співчуваю вам. Хоч мислю, що парафіяни полегшують вашу скруту...

Вона говорила довірливо, м'якенько, складаючи тонкі примхливі губи, і Лаврентієві ставали зрозумілими жалі і кривди, яких завдано волостелинці. Її округлі слівця гадючкою вповзали до його серця, видивляючись, куди придобніше вжалити. Бачив, що княгиня прагнула будь-що зігнути його, навіть зламати, якщо вдасться, не порожніми погрозами. Вона не заважається покласти перед ним якісь зацукровані обіцянки, щоб ними привернути до себе впливового і шанованого пастиря.

Княгиня не могла не знати, що її протопіп переконував паству коритися владі, як установленню божому, що він не дозволяв собі

поступатися совістю, порядністю, довірою. Вона його високо поцінувала, але не була спроможною піднятися вище своєї жіночої дріб'язковості, аби не додивлятися до його уподобань — полерувати хлопських чад, даючи їм початки читання, письма, лічби і співу. Будучи певною, що ті безневинні уподобання вивищують її підданців, роблять їх мудрішими і працьовитішими, дратувалася, що все те йде не від неї. А хто ж у Корці всім головам голова, крім неї! Без її зволення навіть пес не повинен гавкати...

— Який пастир, така й паства, — заспокоївся цілком Лаврентій, вирізнивши крізь словеса волостелинки її дріб'язкову вдачу. — Який навчатель, такі й виученики. Чом то так? У всякому отроку, зверненому до мене, я викарбовую те найвдатніше, чим обдарував його творець — душу і її властивості: совість, честь, порядність, відданість, віру прадавню східну. Геть облуду, лестоші, грошолюбство, підступ... — він болісно скривився: коли б почув його мову Стефанко, з якою зневагою кинув би Лаврентієві, що він вирощує тих же рабів, лише довстипніших, мудріших, слухняніших. — Ви ж мені, княгине, все те ветували. Князь Яким, закликаючи мене до Корця, обещував, що окормлення протопопством аж ніяк не змушуватиме мене до відмови від учительства.

— Де тепер князь? Під могильним каменем... — наче від холоду пересмикнула плечима княгиня. — Там же і його обещування.

— Ваші слова належиться вважати за... — Лаврентій запнувся, передчуваючи, що почує недобру звістку.

— Абіє й скажу, — Анна Якимівна Ходкевичівна Корецька здійняла на нього ясні свої очі з крижинками; вдавала, що їй неприємно і важко вимовити те, що вчує пастир; він-бо сам змусив її до цього. — Маю мніманіє, що ви зажилися в Корці. Потрактую ваші тривалі зникнення, як пошукування нового місця, де б ваші глаголи лунали гучніше. Так? Я вас не утримую.

Приголомшений Лаврентій із зусиллям видобув з пам'яті вагоме заперечення:

— У підписаній князем Якимом кондиції означено, що мене попередять не пізніше, як за рік, — він учепився в ту кондицію, вбачаючи у ній якийсь просвіток, нехай час для пошукування нового притулку; помітивши, з якою зловтішною настороженістю чекає його відповіді княгиня, збагнув, що вона налаштувала якусь пастку; не подавши виду, байдуже схилив голову: — Тимчасом дарую вашій милості ту кондицію.

Тепер занепокоїлась княгиня:

— Ні, ні! Воля мужа для мене священна. Не переступлю її, як що протягом належного вам року зробите мені маленьку послугу.

— Отже, або кондиція, або послуга? — Лаврентієві відлягло від серця: ще якийсь час Оксана і сини матимуть затишний притулок.

— Ви лишень послушайте... Князь Яким Богуш Федорович Корецький дав Печерському монастирю дарчий тестамент на село Безрадичі з лісом, рибними ловлями, бортними землями і людьми. Після Берестя іменем Рогози, новоявленого уніатського митрополита, державці заходилися відбирати від православних церков і монастирів

давні пожертви предків. Князь Яким був ще живим, коли я намовила його, щоб повернув собі Безрадічі. Князь бив чолом Сигізмунду, та дарма. Зібрали ми слуговин, цивунів, ратників, і Яким повів свій відділ Безрадічі спустошити. Забрали церковні сосуди, оклади з ікон, золочене панікадило. Бочки з медами, віску, худібку, люців декотрих майстровитих... Так повторювалося десять разів. Привезла я ловкого німця-підсудка, він вигадав: не вдаватися в жодну контроверсію з приводу позовів, відкинути наполягання архімандрії: унітський Берестейський собор прокляв схизматів-православних, серед них Никифора Тура: «Мянуючийся бути архімандритом монастиря Печерського більше не визнається князями Корецькими за архімандрита, як особа, що не дістала крулівського утвердження, а оскільки він не є архімандритом, то і актором до тої справи бути і ходити не може».

— Чого жадає від мене ваша мосць? — стримуючи обурення, запитав Лаврентій, наперед вирішивши, що хитра, підступна і зажерлива Анна не змусить його піти проти сумління.

— Я жадаю невеликої послуги. Покрочити до Києва... Хочу згожатися з архімандритом Плетенецьким. Ви перекажете, з'ясуєте...

«Он воно куди і як обернулося! Не пошкодувала зброї, талярів, людей не пошкодувала». Він уже здогадувався, якої послуги хоче від нього княгиня.

У Вільні Мамонічі і Леонтій Карпович показували йому гродські книги. Звідти дізнався, що є під Києвом монастирська земля, йменована Гнилеччиною. В Печерському Патерику зазначено, що засновник монастиря Феодосій жив у печері біля поселення Лісників, яким володіла Анна. Її слуговини захопили сусідню Гнилеччину, належну до володінь Видубицького монастиря. Хто тільки не подавав позовів за те володіння! І намісник Іпатія Потія в Києві Якуб Крушинський, і унітський митрополит Вельямин Рутський... «Не віддам Гнилеччини унітам! — присягалася вона, вдаючи із себе непоступливу ревнительку православ'я.— Посаджу на ту землю своїх людей».

«От і погнала, щоб посадити».

— Тільки покрочити, переказати, з'ясувати?

— Саме так.

Лаврентій замислився, зважуючи, що йому робити.

— За три дні звідомлю вас,— він будь-що прагнув виграти хоч трохи часу.

Княгиня не заперечила.

Виходячи із замку, з прикрістю думав: «Аще змішані суть злоби з добродійностями, яко же плевел з пшеницею...»

Він увійшов до свого тихого дімка зсутулений і посірілий. Сів біля відчиненого вікна, заплющив очі, стиснув долонями скроні, і на мент йому видалося, що бачить себе біля болотного поселення поблизу Устя, посеред болотних людей, посеред родини Турів. Побачив їх, знедолених, на березі Корчика... «Нехай переселяються до Гнилеччини, під Київ». Переселяються ті, котрі привозили їй вороки зерна, корчаги меду, віск, м'ясо, рибу, ткали полотно і виробляли шкіру... Лютому і недолугому не допоможуть ні сивизна, ні борода, якщо розум дитиногральний мають. Чи не від того дитинячого мудрування страж-

дають колишні русичі, благочестивий християнин і цнотливець Малої Русі, поміж ляхами живучий? Істинно рече: «...В колісці розкоші рулишучийся, не віддаючи, ба! не бажаючи відати, звідкіль, чийми руками і чиею майстерією розкіш видобувається».

Княгиня з дитячою легкістю вилічала луги, червоні золоті, таляри і гривни кровопрагнителю — молодшому Ходкевичу, своєму кривняку, аби не послабився хомут латинства і унітства на православній виї...

А предки, предки княгині Анни! Її прадід Григорій Олександрович Ходкевич... Пан троцький, гетьман дворний Великого князства Литовського, справця староства Жомайтського, державця ком'ялоський, а перед смертю, в рік запровадження Люблінської унії,— пан віленський, найвищий гетьман Великого князства Литовського. Тщанням сього мужа видрукувано було «Євангеліє учительное». Там він полишив свої передсмертні думи — заповіт у передньому слові «Як там він писав?» — силкувався отець Лаврентій відновити в пам'яті те передне слово. Ага, ось! «Видех таке християнське наученіє в сій книзі, восхотів, щоб слово боже розмножилося, і научених людей закону грецького ширилося, да не оскудіє сих книг у різних місцях, і не пошкодую за благодарними мною скарбами на сіє діло, до того ж знайшовши собі у тому ділі друкарському людей навчених: Івана Федоровича Московитина і Петра Тимофійовича Мстиславця, повелів їм, учинивши верстат друкарський, видрукувати сію книгу Євангеліє учительное... к наученію людям християнським закону нашого грецького».

Яка незмірна відстань від примноження науки, наповнення посполитого люду мудрістю книжною до гвалтовного курціянства потомниці славетного гетьмана!

ЧАСТИНА ДРУГА

СТЕФАН

Розділ XIV

Людина не народжується без нічого. Принаймні вона перебирає від батьків зріст, поставу, риси обличчя, деякі рухи, унади, тобто все зовнішнє, що окреслює її посеред інших людей, по чім її впізнають так, як Лаврентій впізнавав чауша, котрий, знесилено ввалився до цегляного дімка, ледь тримаючись на ногах після виснажливої дороги.

— Оксано, подай напитися! — приглядаючись до прибульця, бачив, як здіймаються й опадають груди під закіптуженою табиною одівою, з-під якої визирав широкий, оздоблений химерними прошвами черес із заткнутими за ним пістолями. З першого погляду видавалось, що десь бачив, десь стрічались. Покликав: — Івасю, напій коня, дай вівса.

Прибулець припав до полив'яного гладущика, жадібно глотаючи холодну криничну воду. Лаврентій розмірковував, де і коли він здибався із цим статурним широкоплечим мужем з крутою, м'язистою шиєю. Його обпик страх: що, коли хтось із чільних віленських визувів або унітів, той же архімандрит Олександр Шептицький чи його вікарій Властій Лисорук, підслали вивідувача — шпекга? Пощипу-

ючи ріденьку руду борідку, чекав, доки чауш вгамує спрагу, відійме гладущик від лица, щоб роздивитися.

— Отче Лаврентію, там ще мій колега, — відкрите лице з промовистими чорними очима, із засмаглими цегляними щоками і гостро закрученими вусами нарешті виринуло з-за гладущика.

Оксана взяла посудину з простягнутої руки, помережаної набряклими жилами.

— Поклопочись, — кинув Лаврентій навздогін малжонці.

— Літа, літа! — передихнувши, меланхолійно прорік чауш, випромінюючи із очей втіху, заспокоєння і приязнь. — Поклепали вас роки, отче... Мене теж не обійшли.

Щось давнє, звідане і сердечне, забриніло в його голосі, теплом озвалося в Лаврентієві.

— Хіба ми спізнані? — засумнівався господар, водночас проймаючись певністю, що бачить сего мужа не вперше, що знав його раніше, і то неабияк. Звідкіль? Не інакше, як з котроїсь із шкіл — Острозької, Львівської, Берестейської. Чимало спудеїв пройшло перед його очима, нехай не нарікають, коли якогось з-поміж них слабкіше прикмітив.

— Саме так! — вірно витлумачив непевність господаря прибулець; мав несхибне око і добре розумівся на людях. — Так, отче! Зі славетного Острога знаю вашу честь. Коли ви були молодшим даскалом. Не пригадали? Щоправда, йменувався інако... Тричі по десять літ минуло, знов же без трьох літ.

— Відколи числите? — наближався до розгадки Лаврентій.

— Як видерся із Острога купно з Северином Наливайком, — пошепки звідомив гість, ніби боявся, що в усамітненім дімку корецького протопопа хтось його підслухає.

— Степан... Степан! — проясніло в голові Лаврентія. — Маленьким, вертлявим був, усе у шкоду ліз... Тебе Вороном поймавали?

— Атож! За чорне волосся. Вродився у Ковлі. Тому і поймавався опісля Волинським, коли Москви досяг.

— Степко Ворон! — тихо засвітився Лаврентій.

— Степан Волинський! — заперечив чауш. — Довірена особа Посольського приказу, — він, пориваючись звідомити про щось небуденне, зважував і рішався: — Минулого літа привіз із аглицької землі отсе... — дістав із-під табина томик у цупкій темно-коричневій обкладинці. — Прошу поглянути.

Тиснені злотні літери свідчили, що книжку написав Френсіс Бекон під найменуванням «Нова Атлантида».

— Казка не казка, але й не билиця... Утопія. Лорд-канцлер її вивторив. Це як у нас, к приміру, Андрій Щелкалов був, дяк Посольського приказу, — пояснив Степан.

— Які ж тебе клопоти обсадали у тій аглицькій землі? — допитувався Лаврентій. — Хто послав?

— Ми люди голдовні¹, під царською десницею ходимо. А що вона не встигла набути моці, то руки дяків і піддячих виштовхують нас за

¹ Підневільний.

порубіжжя, всадовлюють писати мамрани¹. До кримчаків-татар, до турських, польських, цісарських, свейських, інших госуларів... Часом і самим доводиться з ладунками ходити на полудень, на північ, на захід; звідкіль може насунутися оружна хмара. Від Атлантики до Урал-каменя, від Студеного моря до Адріатики дивимося в обидва, дізнаємося, спрямовуємо стопи свої. Звісно, з повеління великих бояр і освященного собору. От куди я затесався, після Наливайка перебігши до московитів.

Де конем, де на кораблі, де пішки, і то не завжди явно — часом непомітною тінню, часом у чужій личині, — прибував Степан Волинський. Там, де видивитися щось прямим поглядом не вдавалося, мусив інакше чинити. От і недавно кинули його з дяком Семеном Поздеевим до Англії просити про повернення посланих для здобуття майсторії московитських отроків. Ще при Борисі Годунові вони відпливли. Насправді ж... належало з'ясувати ту колотнечу, що зчинилася за володіння Богемською землею між Габсбургами та віденським імператором з одного боку і протестантськими волостелинами — з другого. З'ясувати, хто і в який спосіб зможе надати поміч знесиленому війнами, заколотами, смутними часами московському госуларству і молодому, неспокушеному в державних хитрощах царю Михаїлу Романову.

Доки стояли в гаванях, поповнюючи запаси води і харчу, Семен Поздеев з'ясував, що герцог Максиміліан Баварський, друг дитинства імператора Фердинанда II, утворив Католицьку лігу із числа світських і духовних володарів Священної Римської імперії німецької нації. На противагу їй пфальцький курфюрст Фрідріх IV уклав Протестантську унію для підтримки посадженого на чеський трон Фрідріха V Пфальцького, котрий сидів у Празі разом із донькою англійського короля Якуба — так йменували в Литві і Московії Якова I Стюарта — вродливою Елізабетою Бессі. Останню підтримували архієпископ кентерберійський Еббот Джордж, дипломати Едвард Конвей та Річард Вестон, не говорячи про закоханого поета і політика Френсіса Нетерсола. Були й могутні супротивники новоявленого чеського волостелина, насамперед Джордж Вільєрс лорд Бекінгем і перший лорд адміралтейства Френсіс Бекон.

Семен Поздеев і Степан Волинський із власних спостерег та з чуток склали певне уявлення про напрямок дій короля Якуба. Їх не збибли із пливу перешіптування серед вищого світу про неймовірні амурні авантюри Бекінгема, до реєстру котрого потрапила навіть королева франків, малжонка юного Людовика XIII. Пліткували, ніби вінченосна жінка подарувала лорду діамантові підвіски. Кардинал — регент Рішельє силкувався скористатись зникненням підвісок, щоб викрити зраду закоханої королеви. Королівські мушкетери спритно повернули підвіски власниці, і підступ розладнався.

Посланці царя прийшли до висновку, що назріває незгода між Англією і Францією, наближається сутічка між двома госуларствами за владарювання на морі і суходолі. Якуб шукатиме підтримки, стоя-

¹ Меморандум.

чи осторонь від європейської кривавої колотнечі, а тим часом підштовхуючи до оружного протиборства Гішпанію і Високу Порту.

У цьому вони переконалися на королівській аудієнції, де склали Якубу вдячність за сприяння в замиренні із свейським королем Густавом Адольфом, натомість просили помічі проти Сигізмунда III. Нехай Якуб переконає датського і свейського королів та нідерландського волостелина спільно із Москвою стояти супроти Польщі. Худорлявий, з пронизливими очами і довгим носом, Яків I Стюарт дав згоду заопікуватися тим: датський король перебуває у своцтві з курфюрстом бранденбурзьким і Вільгельмом, а Сигізмунд прагне всю Пруську землю взяти від бранденбурзького князя і Вільгельма з Курляндської землі виперти; на шкоду голландським волостелинам він зсилається із папіжем, чинить усіляке зло над ними, як і над англійцями — негожі слова промовляє про Якуба.

Останній прихильно вислухав прохання московитів і за порадою лорда Бекінгема згодився надати поміч казноу. Тут же було названо ім'я посла Дюдлея Дікса, котрий негайно повинен лаштувати корабель для відбуття до Архангельська із сотнею тисяч запомоги.

Увечері до мешкання Степана Волинського і Семена Поздеева поблизу Тауера в супроводі двох панів з'явився закутаний до очей клерк — так в Англії йменують довірених людей. Клерк звідомив, що він прибув із королівської волі, щоб дізнатися, коли найвигідніше відправляти кораблі. Робилося так, як завжди: другорядне — гучно, на виду, головне — потаємно, крадькома. Клерк ще говорив про діяння, яке «заслугує всілякої хвали»; що саме він має на увазі:

— У нас перебувають боярські діти, віддані в науку при царі Годунові. Ви зацікувались їх долями. Вони розшукані, їх віддадуть вам.

Клерк озирнув тісну комірку зі зволоженими стінами, широкі пройми для вікон, завішаних товстою вовняною тканиною, левий бликунець на замизканому столі, важкі стільці із прямими різьбленими спинками, недвозначно поворушив пальцями.

Семен Поздеев висмикнув із цупкої ковдри соболіні шкурки, тицьнув йому. На віддяку клерк порадив їм поштовхатися серед морського люду в корчмах і на набережній Іст-Сайду.

Чого вони не наслухалися в тих корчмах, де рікою лився ямайський ром і альяканте, червоне кіпрське і пекуче бренді! З портів північної Німеччини морські вовки привезли звістку, що в Пруссії висадив військо Густав Адольф. Прибульці із Гданська кпили з Сигізмунда, котрий кинув напризволяще південне порубіжжя Польщі, подавшись до Московії. Від сусіднього столика звелося двоє підсмажених полуденним сонцем морських вовків.

— Фелюги і катарги перевозять яничар, мамелюків, сипаїв до Адріанополя. Це про щось вам говорить? — торкнулись вони череп'яними келихами з балтійськими моряками.

Степан Волинський ділився з Поздеевим:

— Ці корчми й набережні — мов сито. Царі і королі замишляють, люди сповняють. А ми ситечком виловлюємо приховане, дізнаємося про потрібне...

Якось портовий клерк, з котрим вони перехилили не один дзбанок

темного пива, промовисто кивнув на білу хмару парусів; її ніс над собою трищогловий барк «Святий Георгій».

— Посудина сера Томаса Роу, відкликаного з Індії, — тихо мовив, прикладаючись до дзбанка й ніби запрошуючи московитів пильніше поцікавитися кораблем і його власником.

Семен Поздеев штовхнув ліктем Степана, і вони, попрощавшись із клерком, рушили по набережній, затканій дощем, приглядаючись до парусника.

— Недарма ті говорили про мамелюків і сипаїв... Поставбичимо неподалік? — Поздеев зупинився, напіввідвернувшись від корабля, і, скося стежачи за ним, казав Степанові: — Константинополь — стольне місто православного грецького патріарха. Після похорон Тимофія туди перебрався із Олександрії Кирило Лукаріс. Послідовний і переконаний ворог усього католицького. Якщо не помиляюся, виходець із Русі. Є ще там, в Леванті, єрусалимський патріарх Феофан. Двоє далекоглядних людей. Їх наміри — зупинити і папіжа, і Сигізмунда... Щоб до нас не лізли. Кого ж туди відпровадить король Якуб? Чи не цього із «Святого Георгія»?

Наступного дня вони знову опинились неподалік від місця швартування корабля. Саме закінчувалося вантаження припасів. Троси підіймали в'язки мішків з написами на них «Істамбул». Московити перезирнулися, і Поздеев ніби про себе сказав: «Виходить, відпливає сер Томас Роу».

— Сер Френсіс Бекон підписав вам опас, — звідомив далешній клерк. — З першою оказією можете повертатися, — вже виходячи, біля самого порога зупинився, напівобернувся: — Вам дали змогу спостерігати... До вас теж приглядалися. Ви все вірно сприйняли... Доручено вам сповістити, що сер Томас Роу відбув передчасно... — тонко посміхнувся, — бо Рішельє відпровадив до Істамбула маркіза де Сізі. Останнє ім'я — презент за... За те, що поклопочетесь у Москві, аби англійським купцям було відкрито шлях до Персії. Остерезіть своїх. Де Сізі має прибічників серед візирів. Гнучкий, хитрий, підступний...

Удосвіта до комірки послів гучно постукали. На бруківці перед дверима згромадилася з ношанцями і вузлами купка молодиків — на вигляд, московитів, — супроводжуваних двома пажамі. Поздеев і Волинський приєдналися до них. Проминули закіптюжені дімки, сховані за огорожами, і вийшли до гавані Іст-Сайду, де сіли на голландський барк «Шельда», котрий відпливав до Архангельська.

— Зажди, Степане! — перепинив гостя Лаврентій, здіймаючи з полиці томик «Нової Атлантиди» в цупкій темно-коричневій оправі. — Поглянь-но. Чи не сестра твоєї?

— Таки сестра! — зрадів Волинський, ніжно погладжуючи книгу. — Френсіс Бекон, лорд-канцлер, той, що підписував наш опас.

— Як ти, Степку, опинився тут?

— Після Англії знадобилися мої очі в іншому місці. Під машкарою пахолка мене затесали до однієї такої візитації. Прибув до Литви, звирився Томилі Луговському. Він і спрямував мене до Корця, сказав, що пособите. Звелів передати: чекає вас у Вільні.

— Як же повернешся назад, Степку? — широко потерпав Лаврентій. — І коли?

— До Литви повернення мені заказане.

— З чого б то?

— Чули мою оповідку про мандри до Англії? Томас Роу орудує не там. І маркіз де Сізі. Й інші, несть їм числа. Коли я нині виїздив із Москви, там уже був єрусалимський патріарх Феофан. А константинопольського, Кирила Лукаріса, сподіваюся зустріти на місці, — він застеріг, що все сказане ним — державна таємниця, і додав: — При відбутті з Вільни вивідувачі біскупа Юрка Радзивілла і Вельямина Рутського почислять вас по пальцях. Треба, щоб вас було троє. Мені теж потрібен провідник до мультянського порубіжжя. Як бути?

— Лягай спочивати, Степку! Вранці щось надумаємо.

Вмостившись на ложниці, Лаврентій побіжно окреслив Оксані ситуацію. Треба їхати, кличуть.

— Ти ніби радієш новій розлуці... — образилась Оксана.

— Не розлуці радію, — погладив її плече. — Привіз я із Устя кілька сторінок... Знаєш же, що я марив перекладеною на простий язик біблією. Шукати рукописи немає де, крім Вільни. Ще кличуть до московського митрополита-полоняника. Не кажу вже про брата Стефана, пропалого безвісти. Знаєш же, що ми з ним були нерозливвода. Помацаю вулиці і стежки віленські. Чей же відізвуться.

— Чоловіче, чоловіче! На що міняєш молоду жінку... — тихенько зарюмсала, притулившись до його плеча мокрим носиком. — Літа минають...

— Оксано, серце! Кому ж крім мене... Хто розганятиме морок у головах хлопських отроків?

— Від себе не втечеш! — сумно погодилась Оксана і зімкнула обійми на його шії.

Наступного дня упродовж соборної відправи отець Лаврентій приглядався до парафіян. З утіхою забачив могутнього доглядача князівських мисливських угідь Корчину Коча. Поруч з ним стояв Болотний Дик. Лаврентій здогадався, що вони з якихось власних причин затрималися в Корці, не поїхали з болотними людьми. Остеронь від них, ворущачи губами, похапливо хрестився полювальник Овсій Спис, худорлявий, ніби вив'ялена на сонці жердина. Разом з громадою всі троє мали сповнити зволення княгині Анни й переселитися під Київ.

Після відправи отець Лаврентій звелів дячку передати їм, щоб прийшли до його дімка. Оскільки вони вибиралися звідси назавжди, ніхто не зауважить їхньої відсутності в Корці. Болотний Дик зі Списом відпровадять Степана до мультянського порубіжжя, а Корчина супроводитиме Лаврентія до Вільни.

Опівночі від протополового цегляного дімка на полудень вирушили троє верхокінних. А легкий брожок повіз теж трьох поїзжан на північ.

Чотири стихії є: повітря, вода, земля, вогонь. Повітря породжує воду, вода — землю, із останньої походить вогонь. Так пише книга «Про земне устроєння». — Лаврентій Зизаній сумнівається: куди ж віднести стихію лютості, вороженечі, кровопрагнительства?

Навстріч невтомимо бігли й бігли зарості, хащі, ліси, і на очах відбувалося перевтілення: соковите, зелене листя поволі віддавало перевагу іншим кольорам — бронзовому, мідяному, золотому; в пурпур і багряницю вбиралися дуби і клени, срібними талярами відзвонювали осики. Видавалося, що дерева, як і люди, виборсавшись із отрочтва, проминули літешні днини, щоб на них підступна чаклунка-осінь надягла розмаїті хламиди.

Люба серцю Вільна, ти знову додала оздоб собі у вигляді нових слобідок у передмісті, нових кам'яниць біля Гострої брами — від них ще й риштовання не відсахнулися, тримають під дахи, наче під пахви, аби дати можливість утвердитися, набути моці.

При в'їзді до міста стражники й митники зауважили, що їх троє.

Приятелів син пан Леон Мамонич у своїй гостьовій кам'яниці на Лукишках приготував просторе, гарне мешкання, і покорм давати буде, і од латинських вивідувачів поодасть, і брожок з кіньми налаштований, щоб не натомлювати ходінням ніг. Лаврентій ввічливо відмовився; уголос не сказав, чому, лише помислив: не слід потрапляти в залежність від пана Леона, тим паче, що біля нього вештаються католики та уніти. Попри все, Лукишки — то віддалена частина міста, не те що московський Гостиний двір, звідки рукою подати до німецької стогни з кірхоу, до датської і свейської заїжджих кам'яниць, не говорячи про Субач-вулицю з братськими домами та друкарнею.

Біля брами — білокамінної споруди з численними вікнами, колонами, з вибагливими капітелями й алебастровими прикрасами — Лаврентій попрощався з Корчиною. Від'їхав і третій супутник, який протягом усєї дороги не проронив ні слівця. Лаврентій увійшов до Гостиного двору.

Віддавна знаний розпорядник зустрів приятним поглядом, рвучко підняв булаву і випростав руку, вказуючи, де йому відведено покої — звичні комірки. Щось зметикувавши, він передав булаву своєму заступцеві — рудоволосому, веснянкуватому молодикові, котрому придобніше б голоблею розганяти гвалтовних спудеїв із католицького колегіуму. Судячи з красномовного синця під лівим оком, він напевне не уникав богословських диспуацій... А що був метким і кмітливим — те Лаврентій примітив з коротких поглядів, обмінявшись якими, добре порозумілися розпорядник і заступця; старший подрібцював коридором, наздогнав, ніби ненароком торкнувся своїм плечем Лаврентієвого, за давньою приязню звідомив прибульця, мовби видихнув напівчутним шепотом: у московитів і свейв сталося замирення в Столбові, і свейський король Густав Адольф нібито обіцяв стояти з московським проти Сигізмунда, за що вимаглював Іван-город, Копор'є,

Ругодиву¹... Зненацька він відскочив убік, послужливо нахилився, простягнув уперед десницю, показуючи, що треба звернути за ріг коридора, озирнувся: стіни мають вуха, необачно сказане ще до вечора стане відомим вивідувачам Льва Сапіги, тоді начувайся. Лаврентій заспокоїв його: не треба перепрошувати, опаство розпорядника він розуміє, коли є ще звістки, охоче послухає насамоті... Той забурмотів, що литовські пани, радні і московські бояри сходилися в сільці Деуліні по Углицькій дорозі, щоб чинити мирне докінчення. Він, знову сторожко озирнувшись, додав, що про решту Лаврентій дізнається від Томили Луговського. Дяк Посольського приказу обретається тут рано і ввечері, а весь день бігає до палат Льва Сапіги, лаштуючи покої для Філарета Микитовича; за повелінням великого канцлера Литовського, бранця-митрополита невдовзі привезуть у Вільну; йдеться до того, що визріває взаємний обмін полоняниками.

Розпорядник, кланяючись, пропустив приїжджого вперед, відстав і поїшов назад, приховуючи вираз втіхи на лиці.

Важна літня покоївка з легким уклоном відчинила двері й примружила повіки, даючи знати, що прибульця вже чекають, що вона на свій розсуд впустила того, другого... Вона знала обох, відала про їхню давню приязнь, тому не завагалася. Холодні сірі очі латгалки бачили стільки прибульців, що вона з першого погляду визначала, яка людина перед нею, чого вона варта, чим дихає, і трималася відповідно до свого враження, з чого мала неабиякий пожиток: чужі таємниці тут поціновувалися настільки високо, що вона плекала мрію колись придбати власну кам'яницю.

Нечутно зачинилися двері за Лаврентієм; він проминув тісний передпокій і побачив у шкіряному кріслі наїжаченого, змарнілого Томилу Луговського; у дяка поменшало тіло й примножилася зморщок; почервонілі очі і повіки видавали постійну втому. Посольський дяк підвівся навстріч; не чинячись, схилив голову під благословення; сів знову до крісла й підсунув в'язку паперів.

— Гостя відпровадив? — певне, мав на увазі Степана Волинсько-го; почувши ствердну відповідь, Томила вимогливо додав: — Розповів про свої мандри? Значить, відаєш, що на заході водиться... Тоді ознаймуся, як озвалося воно у нас. Почни із писань владичих. Звідси...

Лаврентій розгорнув папери.

... Знаємо ми, панове і браття, що ви волею й неволею служите тим, хто шукає нашої загибелі, не міркуючи, де ви стояли і куди впали. Не лестіть собі, що ви християни: якщо чотири кінці світу вопіють про мудрствуючих з папою, то як ви будете християнами, поклоняючись звіру, якого Даниїл пророк і Іоанн Богослов бачили глаголющого... глаголи хульні на бога вишнього? Не вірите нам, так дізнайтеся від житій святих отець, бувших раніше ваших, котрих не тільки тіло, але й перст неказанні чудеса творять: за що вони подвизалися і з ким взаємодруствували у вірі — з патріархами і зі всім всесвітом чи із заходом і з папою? О мудрі про себе! Воззріть на давніші роди,

¹ Нарва.

де ваші родителі, де ви народилися, в якій вірі хрестилися і зросли і чия пам'ять зосталась — благочестивих чи нечестивих? Коли узрите одесною Христа стоящих Петра, Олексія, Іону, багатостраждального Михайла Чернігівського з Федором і в любові померлих Бориса та Гліба, чи до них ви тоді звернетесь, благословення і мир дістанете, чи із обіймів і поцілунків Формосових¹ чад у вічну погибель відійдете? Зверніться до істинної християнської віри, даної нам від бога, і до государя царя Михайла Федоровича, а у відступленні вашім ми вас простимо й розрішимо і государю царю будемо бити чолом; ще пораду царську і милість вам сповіщаємо: всіма благами земними обдарує вас, як синів і братів прийме...

— На родовитість, на набожність назирають владики ... — з помітним розчаруванням зауважив Лаврентій. — Не похвалятися б перекинчиками. Інак у Владислава і Сапіги військо б розбіглося...

Томила, мовби не почувши, присунув другий аркуш:

— А то з польської сторони започаткування. Арцибіскуп-примас промовляв, коли Владислав рушав з Варшави.

Господь дає царства і держави тим, котрі повсюдно поширюють святу католицьку віру, служителям її виявляють повагу і вдячно приймають їх поради й настанови. Могутній господь бог за сприяння вашої крулівської величності подасть світло істини перебуваючим у пільмі й оточенні смертнім... вивести заблуканих на путь миру і врятування... з'єднати обидва народи кріпкими угодами в одну нероздільну спільність для більшої користі і захисту християнської республіки...

— Відаєш, отче, як мовив кролевич? — втрутився Томила дразливо. — Отож, що ні... Він сказав, що його мета — передовсім поширення католицької віри. В ній він виріс і утвердився. Не проминув республіки, яка його посилає. Для чого? Задля розширення кордонів своїх і завоювання північного государства. Не менше! Ніби порожнього простору... Ніби ми не родилися або вщент вимерли... Ніби сліпий і глухий...

— Сліпий — розумію. Чому — глухий? — здивувався Лаврентій.

— Послухай-но! — Томила взяв маленьку картку. — Підкидна грамотка... Від царя і великого князя всія Русі Владислава в Московське государство, боярам нашим, окольничим. Пише, що по пересіченні Рюрикового дому люди Московського государства, зрозумівши, що не від царського кореня государю бути важко, цілували хрест йому, Владиславі, і відпровали послів до вітця його, Сигізмунда, для переговорів про цю справу, але головний посол, Філарет-митрополит, почав чинити не за тим наказом, який йому був даний, замишляв на Московське государство сина свого Михайла. Тоді ми не могли самі приїхати до Москви, тому що були в неповних літах, а тепер ми, великий государ, прийшли у достатні для скипетротримання літа і хочемо своє Московське государство, дане нам від усіх вас, що хресним цілуванням утверджено, відшукати і вже в повному віці можемо бути самодержавцем всія Русі, щоб неспокійне государство спокійним учинить... А до Михайла, Філаретового сина, як буду на царсько-

¹ Римський папа.

му престолі на Москві, наше царське милосердя буде на прохання всієї землі.

— Не Владислав глухий. Пани радні підступом і підлістю діють, — висловив припущення Лаврентій.

— Вони прихопили в похід католицького патріарха Ігнатія і смоленського архієпископа Сергія...

— Вони не дурні. Видимість закону. Прихильність до пастирів.

— Курціяни вони! Куревниці державні...

— Томило, хоч у тебе почути. Що знали ви про похід Владиславів?

— Військо збиралося в Луцьку. З нього частину Владислав уділив Жолкевському — відбиватися від турків. Із Варшави Владислав поколесував до Могильова, перебув якийсь час у Смоленську, очікуючи успіху Карла Ходкевича, котрий обложив Дорогобуж. Воевода, дізнавшись про появу Владислава, відчинив браму фортеці. Владислав улаштував блазенське цілування хреста, винесеного попами, рустив стрільців. Ходкевич наполягав, щоб зимувати в непоруйному місті. Тут надійшла звістка, що вяземські воеводи, перестрашені падінням Дорогобужа, покинули місто і побігли до Москви. Під Вязьмою військо зупинилося, вчинило рокош, вимагаючи платні за півроку. Тим часом поляки і литва впіймали облизня під Калугою, Твер'ю, Білою, Можайськом. Похід виснажувався, ратники без діла сиділи на зимових квартирах, втрачаючи від морозів багатьох воєників, особливо німців. Скільки Владислав мав оружних? Десять тисяч та ще одна. Ні сенатори, ні підрукавна шляхта не стяглися на більше. Сапіга був обвішаний боргами, як собака реп'яхами. Побор вчинили. Та що візьмеш з ратая чи рукомесника, обідраного до нитки? Надія була на інше.

— На яке інше? — не второпав Лаврентій, на мить випустивши нить міркувань думного дяка.

— На черкеського гетьмана Сагайдачного.

— На кого? — ошелешено спитав Лаврентій, почувши прізвище, знайоме йому ще з отроцьких літ, коли разом зі Стефаном учився в католицькому колегіумі в Ярославі.

... Небажання Лаврентія і Стефана Куколів прийняти римську віру викликало лютість і наставників, і їхніх подопічних. Особливо тяжко доводилося Лаврентієві в дні свят: його з братом тягли до костюлу на мшу, шарпали, штовхали, давали шиглів. Якби не Стефан, не знати, чи витримав би.

Брати дуже любили один одного, що не заважало їм по-різному ставитися до світу і до людей. Сумирний і спокійний Лаврентій прагнув усе робити ладком, щоб нікого не зачепити, не вразити. Стефан же, зазнавши найменшої кривди, скрипів зубами і, якщо не міг по-мститись незабарно, плював, кипів, звертаючись до долі, щоб дала йому в руки шаблюку чи пістоля. Поки ж їх не було, охоче користувався кулаками. Потерпілі з роз'юшеними носами та підбитими очима скаржилися отцю-провінціалу Рембеліусу. Той не дошукувався винних...

Де кілька разів відсидівши у вологому карцері по три дні на хлібі

й воді, брати вирішили тікати. Під Василів вечір вони зачалися в шпихлірі, а коли останній із вихованців увійшов до похмурого двоповерхового будинку з маленькими загратованими віконцями, перебралася до провіантського воза й накрилася спорожненими мішками з-під борошна. Підпилий візничий полінувався зазирнути до буди, воротар байдужно відчинив ковані двостулкові ворота з гострими шпичаками, нагорі і внизу. Завмерлі, притиснені один до одного, брати з надією прислухалися до стукоту копит, доки не відчули, що їх уже ніхто не зупинить. Крадькома зіскочивши з воза, брати потрапили під холодний, змішаний зі снігом дощ і причаїлися за товстим стовбуром придорожного дерева. Вдалині блимали вогники полишеного ними Ярослава з його латинською кліткою, до якої Лаврентій і Стефан заприсягалися ніколи не повертатись.

На що вони сподівалися? З-за ґраток подвір'я колегіуму брати нерідко спостерігали за валками крамників, котрі котилися то на північ — до Лежайська і Сандомира, то на полудень — до Перемишля. Нині Василів вечір, ніч під новий рік для латинян. Православні ж справляли новий рік першого серпня. От на них і надія: може, трапиться нагода.

Промоклий, тремтячи від холоду, Стефанко силкувався хоч би чимось звеселити брата й безупинно теревенив.

— Лавріне! Нас пойменують куколями. Що, як дощ пробере до кісток? Ми набрякнемо, висіємося на путівець. Густо висіємося. Як терен! Крамники зупинять вози, дістануть сокири, щоб прорубатися. А ми вскочимо у буду — і поїхали!

— За північ перевалило... — клацав зубами Лаврентій, до того ж і їсти страх як хотілося. — Зуби марно затуплюються...

— Підгостри! — Стефанко стромив йому в закоцюблі пальці скоринку хліба.

— Чуеш, брате! — пожувавши хліба, Лаврентій теж захотів потішити Стефанка. — Ти про кукіль мовив. Тож так і рослина йменується, і чернецький ковпак... Не призабув, як трокські ченці хресний хід вели? А ми навздогін, навздогін! «Зизанії пішли!» казав наш сусід — грек, що скуповував хутро.

— А-а ... Отой — греку, греку, візьми векшу,¹ мені більшу, тобі меншу, — засміявся Стефан.

— Давай і ми, як виберемося звідси, напнемо на голови чернецькі ковпаки, зизанії. І самі так йменуватимемося... Зизаніями!

Відповіді Лаврентій не почув: брат вискочив на путівець, розмахуючи руками і щось гукаючи. З п'ятьми сунула покреслена снігом і блискучими цвірками дощу тьмяна вохряна пляма, вирізнюючи плече зіщуленої людини і лискучий кінський круп. Наблизившись, пляма застигла нерухомо і ніби від неї долинуло:

— Кхе-кхе! Хто є?

— Отроки єсьмо. Отроки!

— А-а-а! Накивали п'ятами з колекому? — допитувався. — Залітайте до буди, якщо ваша ласка, — запропонував проїжджий.

¹ Білка.

Отроки не змусили просити себе.

— Там кожух... Загорніться, — бурчав форналь, — То ж треба! На Василя втекти. Назовсім чи як?

— Багато розказувати — мало слухати, — озвався з-під кожуха Стефан, притискаючись до брата, аби зігрітись.

— Кхе-кхе! Як би з моїм такого не трапилось! — забідкався форналь.

До світання було далеко, до Перемишля також не близько, і вони встигли розпитати форналя, хто він, що робить, чому в дорозі так пізно.

Йменувався він Конашем-Попелем, повертався із Пшедборська, де відбув стрічу зі своїм гербовим паном — краківським каштеляном Станіславом Конецпольським. Крута біда погнала старого в путь. Живучи то «панською клямкою», то ратною повинністю, то церковною відправою, рід Попелів лучився із великопанським родом Конецпольських гербом «Побог». Під стяги того можновладця вбогі шляхтичі елі змушені були ставити чотирьох воєнників. Довго ламали голу старшини в родових посістях Ратному і Чайковичах, кого віддати до раті краківському каштеляну. Порішили, що підуть троє отроків, йменованих Бериндами — із Чайковичів, а з Ратного — його, форналя, син Петро Конашевич.

Він був охочим на слово, цей Конаш-Попіль, що верстав новорічну дорогу, не вважаючи її новорічною, бо такою вона була за римським календарем, котрого не визнавали ні його родина, ні його батько піп Йоська з Попелів, ні родаки з Городка поблизу Львова, теж духовні; він довезе отроків до того містечка, де відпочине, і прибуде до Ратного з утішливою звісткою, що краківський каштелян Станіслав Конецпольський, лаштуючи свій полк для походу проти турків, змилювався і над Конашевичем, і над трьома кривняками Бериндами, зволивши взяти за них відступне золотими талярами. Що їм, отрокам грецького обряду, робити серед унітів і латинян?

Грошей нашкребуть, хай і доведеться щось спродати. Пан каштелян виявився милостивішим, ніж міг сподіватися Конаш: Конецпольський дав обіцянку, яку потвердила його малжонка — дочка великого коронного гетьмана Жолкевського, — замовити слівце перед київським воєводою князем Острозьким, аби той прийняв чотирьох отроків до свого учидлища в Острозі. Мовив каштелян і-таке: схизмата не навернеш до римського набоженства, нехай же вони не посоромлять герба «Побог», зростуть вченими мужами; рештою заопікується ревна католичка княгиня Софія Тарновська, малжонка київського воєводи.

Старий Конаш-Попіль не хотів заїжджати до Перемишля; неподалік від околиці він звернув із путівця на ледь проторену між пожухлим бур'яном і вільховими кущиками колю, й невдовзі зупинив конячат:

— Митники на мосту стягнуть мито. Не менше золотого. Бродом переберемося...

Сніговиця вщухла. Не хотілося вилізати з-під теплого кожуха, та Конаш квапив:

— Напійте коней, дайте вівса. А я вогник роздмухаю, кулешу зварю...

Отроки повели худобину до води, а Конаш пірнув під невисокий горбок, який виявився старим куренем, виніс звідти сухого паліччя й викресав вогню. Лаврентій і Стефан привели коней, накривши їх вовняними коцами, дали корму й полізли до куреня. Невдовзі підоспіла кулеша, і всі троє посідали навколо закіптявілого казанка.

— Я не вперше підбираю збіглих...— ковтаючи кулешу, оповідав Конаш.— Все допитуюся, як у тому колеюмі їм ведеться. Кхе-кхе! Мій баламут Петро не пристане до латинян. У пречистій східній вірі зріс. Змалечку жодною відправи у храмі не прогаяв. Кхе-кхе! Княгиня Софія равна католичка... А князь Костянтин Василій? Отож-бо! Чарторийський і Четвертинський, Конєцпольський і Серадзькі куди своїх чад випихають? До Вільни, Кракова, до Дрездена, до фрязьких і німецьких городів. Я свого Петра — до Острога. А ви куди?

— По дорозі є Львів. Спробуємо...— відгукнувся Стефан.— Не поталанить — теж подамося до Острога.

Спроба не вдалася, і вони зачепилися за Острог. На подивування братів, виявилось, що ярославський колегіум дав їм немало, незважаючи на гнітючі обставини, на цькування і кпини великопанських чад. В Острозі ними дочасно був подоланий повний обсяг наук: тривіума — граматика, діалектика, риторика та квадривіума — арифметика, геометрія, астрономія, музика, тому острозький ректор Данило Герасимович Смотрицький, помітивши нахил і смак до цвічення отроків, умовив Лаврентія і Стефана затриматися в академії.

Коли у світлому домі на шкільних лавах попід стіною повсідалися дикуваті, полохливі чада, ще не звиклі до нових обставин, а спудеї старшого ступеня роздали їм азбуковники і заходилися пояснювати, що означають химерні для новачків позначки, як вони йменуються про себе і вголос, Лаврентій сів за кріпкий тесаний стілець, біля такого ж важкого дубового столу. Одразу ж зачепився поглядом за русявого, круглоликого, трохи насупленого отрока; широко посаджені сірі очі відразу охоплювали всі лави, спудеїв, дидаскала. Його ніщо не дивувало, він легко розрізняв літери, непомильно називав їх від початку до кінця і навпаки. Стефан покликав до себе спудея і звелів, щоб той визначив, чи не володіє отрок умінням лучити літери в склади. Вміє!

Тоді Лаврентій підізвав його до себе. Той незграбно підійшов, зупинився, не знаючи куди подіти руки. Благенькі плюндрики, полотняна сорочка, застебнута на дерев'яні, фарбовані в цибулячому узварі гудзи,— все видавало в ньому вихідця із зубожілої шляхетської родини, що на останні четвертаки і орти послала своє чадо здобувати науку у примарній надії, що воно, дотиснувшись зрілих літ, зуміє повернути родові втрачені блиск і славу.

— Як йменуєшся, отроче? — спокійно запитав Лаврентій, поклавши десницю на його плече, яке виявилось на диво міцним і м'язистим. Той невдоволено рухнув плечем, пильно позирнув на дидаскала. В тім русі відчувалися гідність і самоповага.

— Петро з Конашевичів,— чітко, виразно, анітрохи не знітив-

шись, промовив отрок; якби він був уважнішим, його б здивувало те, що дидаскал ледь здригнувся, як від холоду, відвів свій погляд і чомусь, більше нічого не запитуючи, відпустив...

— Чом замовк, отче? Щось мечетне привиділося? — Томила Луговський заклопотано поглянув на Лаврентія.

— Петро Конашевич Сагайдачний...— уголос повторив Лаврентій почутий в собі відгук пам'яті.

— Он ти про що. Вірно! Гетьман його крулівської милості Запорізького війська. Двадцять тисяч. З наскоку захопив город Лівни. Обдурив Андрія Полева у Єльці. Сам воевода дістав кулю в голову, а малжонку його взяли в полон. Наше посольство до Криму із Степаном Хрущовим захопив, порабував. Під Михайловим городком січа люта була. Взяв, пустив з димом. Осилив нас під Серпуховом, перейшов Оку... І отаборився біля стану крулевича. Твоя литва, отче, і твої черкеси жахливо пустошили околиці Москви.

— Вони твої теж,— заперечив Лаврентій.— Одна Русь була до Фія... Пани радні з милостивими крулями порізли нас. Одну віру, Один язик, один звичай!

— Тоді Владислав звелів Сагайдачному обложити Москву,— ніби не помітив зауваження дяк.— Штурм призначили на свято Покрови. То була остання надія крулевича. Та, богу дякувати, наші відбилися. А тут сейм у Варшаві поставив умову закінчити війну протягом року. Вдарили люті морози. Сагайдачний повів зустрічаються... Довго — лугу. От і почали шукати замирення, послали стрічаються... Але ціле літо, осінь і зиму. Коли те все остаточно зробиться, не знаю. Але щось робиться. Бо государя мого Філарета Микитовича не сьогодні-завтра привезуть до Вільни. Я готую йому покої. Сповнив його веління — тебе покликати. Все розказати, щоб ти добре помислив...— Томила урвав мову, уважно позирнув на Лаврентія, мовби щось зважуючи.— Філарет Микитович сам скаже. Хочеш, отче, несподіваного?

— Немало такого звідав...

— То слухай ще. Козаки Сагайдачного не ходять без своїх духовних. Знаєш, чому черкеси не взяли Москви? Коли порохом висадили Арбатські ворота, військо вишикувалося, чекаючи знаку. А черкеські попи стали перед гетьманом, кричать: «Йди по наших кістках випікати православну віру!» Гетьман завагався. Тоді кавалер Андрий Новодвірський із своїми жовнірами кинувся на черкеських попів, з пістоля стрілив у старшого. Втрутилися козаки. Замигтіли шаблі. Сагайдачний промовив: «У війську колотнеча. Як же здобувати велике місто? Свої своїх переб'ють». І звелів відступити. Там ще щось переказували... не запам'яталось...

— Гаразд. Почекаємо Філарета Микитовича,— Лаврентій квапливо провів Томилу до дверей.

Його серце прискорено стукотіло, уявляв, як Стефан стоїть між двома ворожими таборами. За його спиною — цегляні стіни із зубцями, оружні московити на заборолі, димляться рештки фортечних воріт. Перед ним — Запорізьке військо, що налаштувалося до штурму. Попереду війська — гетьман Сагайдачний. Середній на зріст, ру-

— Придивляйтеся уважніше! — з хитринкою в очах припрошував Федоров. — Відбувається таїна. Образи буквиць із рами переходять на папір, робляться сторінкою книги. Не будемо їм заважати, поможемо! — він тричі провів розчепіреними пальцями над верстатом, як то чинять чаклуни, тричі дмухнув на верстат, заплющив очі. Всі заусміхалися від того веселого чаклунства.

Схопившись за рукоять, Федоров заходився обертати гвинт у зворотний бік, дошка повільно поповзла догори й зупинилася на півдорозі. Довгим дротяним гачком друкар присунув до себе раму, здійняв ганчірку з картоном. Обтерши пальці об поли каптана, взявся за кінчик прилиплого до буквиць паперового аркуша і став обережно піднімати його. З м'яким вологим шурхотом аркуш відліпився; Федоров поклав його просто на підлогу і з тією ж хитринкою в очах запросив: — Хто навчився читати? Що тут начертано?

Нагнувся лучник Петро: «Сказаніє како состави святий Кирило Філософ азбуку по язичу словенську і книги преведе од греческих на словенський язич...»

— Був у полуденних країнах вельми освічений чорноризець Храбр, — підхопив Федоров. — Він сотворив книгу, рекому «О письменах». Я її додаю до азбуки, ще долучаю пораду «Начало вчення дітям», молитви буквицями грецькими і кириличними — і будете мати буквар.

Петро приклав до підлоги долоню поруч із аркушем, вимірюючи довжину і ширину його, вдоволено зауважив:

— Чи до кишені, чи до сидельної сакви — годиться! Сядеш на коня, витягнеш книжку, кінь іде, а ти читаєш, — він і тут примудрився перевести все на ратний лад.

— Або їдуть люди на торговицю, читають. Повертаються, мацмац — немає книги, дідько вхопив, — під загальний регіт сказав друкар.

— У вас ваші хитрощі, у нас наші, — не знітився Петро.

Лаврентій примітив: усі потяглися до виходу, лише трійко Беринд затрималися — з клевицями в руках вони колупались у дереві. Чи не з тих відвідин друкарні почався тривалий шлях Лаврентія до свого «Лексиса»? Він зумів прилучити Беринд до глибшого розуміння язика, і не тільки словенського, а й простого. Чи не найпершим з дидакалів Лаврентій привчав своїх підопічних переказувати простою мовою перчитане у Старім і Новім завітах. І коли чув влучне тлумачення, підкреслював відповідне слово в книзі, згодом виписуючи його на окремі аркушики. Спудеї переписували їх, додавали свої означення, затверджували написане. Як же інакше? Вони ж підуть, понесуть вчене слово до людей, нехай же воно стрепенеться, оживе, ясне і зрозуміле кожному. Найчастіше з новими словами приходив до нього Павло Беринда.

Ось чому, коли Лаврентій дав до друку свій «Лексис», то не забув зазначити, що походить він з острозького рукопису. Як було не милуватися словами «парубок», «лазня», «пута», «баранок», «тато»... Чи «ангел», «вісник», «оповідач»...

На семи стовпах стоїть земля. Премудрий Соломон пойменував

стовпами сім віків, сім зірок великих, сім обдаровань духовних. Та, мабуть, найважливішим є обдарування словом. То більше, ніж премудрість Соломона!

...«Світло людини — у слові живому. Хто має вуха, нехай чує. До мене обізвався брат. Стефанко! Може, я тільки хочу того, насправді ж відлуння донесло мені не його голос. Від тривалого і спраглого чекання хотів почути його — і почув. Я знайду тебе, брате! — дав Лаврентій обітницю собі. — Так само, як і знайдібу мені книгу».

Розділ XVII

Скажемо про кончину людини: на третій день вона зазнає змін у зовнішньому вигляді; на дев'ятий руйнується вся, зберігається лише серце; на сороковий і серце руйнується. Від того третини, дев'ятини, сороковини справляють померлим. На думку Лаврентія, пошану небіжчику віддають раніше.

Передусім отець Лаврентій навідав недужого святодухівського архімандрита Леонтія Карповича. Лише спираючись на силу молитви, сухенький сутулуватий мудрець рухався по келії, перекладаючи з місця на місце запилені фоліанти, тоненькі і товсті рурочки манускриптів, біблії.

— У мене дві гебрійські, а радзивілівської лотрівської, в Берестю видрукуваної, немає, — крізь пошерхлі губи виштовхнув скаргу.

— Мені не вистачає переказаної простою мовою, — підхопив Лаврентій. — Михайло із Сянока сотворив... Гебрійська також придалась би.

Не говорячи ні слова, Карпович простягнув старезний фоліант, його сухе лице пом'якшилося:

— Бери, Лаврентію... Здогадуюсь: замислив щось? Утаємничуш?

— Ще з часу видрукування свого «Лексиса» намір плекаю, — захвилювався Лаврентій. — Навіщо граматики моя, навіщо тлумачення слів на простий язич, якщо немає продовження праці? Істинно кажу, немає до чого прикласти ні граматики, ні «Лексиса». І прочув я про біблію Михайла Сяноцького, рівно ж про ще одну подібну. Чарторийським князям належну. Від них візьму започаткування нової. Виправленої за латинськими, слов'янськими, гебрійськими взірцями. Безплідно шукав на Волині. Може, тут поталанить...

— Ти навідай наше братство. Тобою започаткована і братом твоїм продовжена шкілька ще дихає... Не обмини братської сходки, щось нараять. Колишніх лавників Івана Тупека та Ісаака Кононовича не забудь...

— У книгозбірню троїцьких унітів би зазирнути, — заїкнувся Лаврентій.

— Ну-ну! Не лїзь на рожен. Сам вивідаю. Завтра зайдеш до мене. Повертався отець Лаврентій в хурделицю; добре хоч морозу не було.

прямий ніс, болісно скривлені губи. І нічогісінько йому тепер не знадобиться... Ні царського престолу, який злизнув у нього з рук, ні влади, ні маєтностей і посідань... Мирська суєта промайнула, як збурена вітром хвиля з кривавою піною на гребені, і відхлинула аж сюди, до останнього берега — чорного прямокутника серед білого снігу.

В утворене людьми коло виступив отець Леонтій, прокашлявся і мудро заговорив про те, що життя людське подібне до комедії: всіляке у нім трапляється, добро змішується із злом, і лише вишній судія спроможен розсудити, що праведне, а що гріховне. Не знаючи подробиць життя небіжчика, речник не став говорити про це, натомість закликав присутніх подякувати творцеві за доброту круля, котрий дозволив похоронити Голіцина з таким пошанівком і увагою, як навряд чи змогли б це зробити і в Москві. Ще він звернувся до померлого, закликавши і його дякувати крулеві за м'яке ложе для нескінченно довгого спочинку. Говорив, не знаючи, що з часом тіло Голіцина перенесуть на вітцівщину.

Оддалік, біля рогу стогни, з'юрмлювалася ватага веселих молодиків; поміж ними вигулькували широкі криси капелюхів. Отець Лаврентій запрягся би, що ті капелюхи і реверенди занадто скидаються на вбрання наставників єзуїтського колегіуму. Невже й перед лицем смерті латинські блудники зважаться на гвалт?

Ту затію зауважили раніше від Лаврентія; з-поміж згрудженого біля могили люду вибралися дужі молодці в сірих сукманах, які напиналися збоку від схованих шабель і пістолів. Порядкували ними кілька поважних міщан у темних доломанах із золотими гудзами, з оправленими золотом шаблями при боці. Молодці вишикувались за градками, живим ланцюгом відгородивши похорон від єзуїтської юрми. «Образок цілого краю... — защеміло серце Лаврентія. — Розділяють і будуть розділяти один народ надвое. Той поділ і є масною ріллею, якою живляться єзуїти. Русь східна. Русь західна. Бийтеся, душіть, вбивайте брат брата на глум і поживу католицьких зайд».

Брата Стефана теж затягло в той вир кровопрагнителства. Не спромігся він погамувати розумом пристрастей своїх. Як славно було замолоду поруч з ним висівати духовні зерна, викохуючи в молодій літорослі порозуміння, мудрість, обачність, терпимість! Нічого цього немає нині на збуреній землі: пекельні бурі охопили її...

Після похорону він довго бродив вулицями, снуючи думки. Поволі простував повз обліплені снігом стіни, пухнасті дерева; іноді, поскрипуючи полоззям, його минали сани з парусиновими будами, з летючими вогниками ліхтарів, прилаштованих до передків. Вибрався на передмістя. Згори було видно, як грізно темніє закована в кригу Вільна.

«Царство моє не од світу цього», — повчає Христос... «Не любіть ні світу, ні того, що в світі», — вторує Іоанн Богослов. «Не пристосуйтеся з віком цим, але не перетворюйтесь оновленням розуму вашого», — настановляє Павел із Тарса. Чи вільна людина, поглинута життєвськими клопотами і пристрастями? Певно, що ні. Тоді як досягти внутрішньої досконалості і гармонії, не поступаючись переконаннями? Як же їх поєднати — внутрішнє і зовнішнє, духовне і тілесне? Чи

це можливо? Хоч як не хотілося визнавати, але спіймав себе на думці, що і Мелетій Смотрицький у своєму «Треносі» замислювався над цим. Годилось би Лаврентієві погамувати свою упередженість щодо нього... Є ж підстави!

Отець Лаврентій довго не міг заснути, осмислюючи почуте. Перед його думним поглядом виринала постать схилоного в поклоні послужника з неспокійно нишпорячим поглядом. Дивним чином доля Лаврентія пов'язалася з долею Мелетія — ще від Острозької академії.

Свого часу від послуг отця Лаврентія відмовилась Анна Костчанка, невістка князя Костянтина Острозького, київського воеводи. Ярославська володарка перекинулася на латинство. Лаврентій декілька років перебував у Вільні. Саме там до його рук потрапив рукопис книжки, згодом виготовленої в друкарні місцевого братства. Він уважно переглянув рукопис, виправляючи дрібні похибки і великою радістю радіючи від з'яви гострого, разючого, як меч, пера. «Тренос, або плач східної церкви» — так йменувалася книга. Днесь, у темряві гиші, йому слово за словом пригадувалися гримотливі й ущипливі лискавиці, націлені з книги в унію. Ось виринув з пам'яті ширший уступ про папіжа...

...Преподобні отці дивовижними і розмаїтими способами, часто з жадібністю, виманюють майно, силоміць, хоча й під видом закону, виривають його і насправді вільну й незалежну шляхту утискують, позбавляють її хліба, здобутого кривавим потом. Скрізь множаться на них слізні скарги: у земствах, містах, двірних судах і сеймових постановках, не говорячи про трибунал. Свідчать про це шляхтичі, вигнані з домів, удови, позбавлені майна, сироти, обдурені в своєму спадковстві. Це — на костьол, а ви, син і дочка, беріть торбу; це — на колегію, а ви, батько й мати, самі собою опікуйтеся. Це — для визуїтів, а ви, брати, сестри, родичі, просіть милостиню, простягайте руки до чужих за хлібом. Це — для отців святих, а ти з жінкою і дітками, втративши свій хліб, дражни чужих псів...

Гірка, оголена правда біла на сполох! Першим тим дзвоном ставало серце Лаврентія. Їх лічба примножить серцями землян.

... Ці винахідливі папочки все захоплюють, все забирають, все пожирають і почуваються в безпеченстві, тому що в Римі над ними суд, у Римі — розправа, в Римі — закон. Спродай же, шляхтичу, селянина, жінку й дітей і виїзди до Риму за правосуддям, де, якщо не втрапиш своєї душі, зостанешся ні з чим. Тому що Рим... Як то мовиться латиною? *Carut quod omnia carit*. По-нашому: столиця, яка все загарбує...

Лаврентій торжествував: це і його слово, порада торкалися особи старшого сина ректора Герасима Даниловича Смотрицького — Максима, меткого, кмітливого отрока, гострого на язик, знавця латинської, польської, грецької мов. Отрок ріс на його очах, і як було не відчувати своєї причетності до того зростання. Тим паче, що саме в цвітченні отроків, у їх просвітленні, щоденним, мудрим, неквапним і глибоким, вбачав Лаврентій сенс дидакалства свого. Злет Максима став вагомим доказом на користь Лаврентія у диспутації з братом Стефаном.

Хіба це не окреслення содомлянського змішання вір, обрядів, звичаїв, що заповнили землю литовську. Ворожнечі станів, набоженств. Ворогуванням одних сотень тисяч душ проти других сотень тисяч. Віри проти віри. Дії проти дії. Думки проти думки. Підсумок... Його вже добувся князь Голіцин, похований сьогодні. І нічого — нічогосінько не зрушилося, не змінилося у цім пліннім світі... Чи таки змінилося?

Оминувши доглядача Гостиного двору і покоївку, до отця Лаврентія добувся незнайомий пахолок у гермачку, в змокрілих від розталого снігу шкіряках; зате на голові була на диво коштовна горлатна шапка. Увійшовши, пахолок зігнувся в поклони й щось залепетав. Отець Лаврентій випростав його, подивувавшись чистому, одвертому лицю, охопленому русими вихрами, повним розуму і відданим очам.

— Розігнись! Ти муж,— промовив суворо; його серце стрепенулося: «Душа жива».— Речи!

— Я так, для пошанівку,— світився отрок.— Отець Карпович переказує Вам звістку від Луговського, що до Вільни прибув Філарет Микитович разом зі своїми краянами-полоняниками. Сапіга затворив митрополита у своїй кам'яниці, звідомивши, що сам буде за пристава вітцеві царя московського і що в тому немає приниження ні митрополитові, ні йому, канцлеру. Високому достойнику дозволяється помолитися в Святодухівській церкві, а супроводжуватимуть його литовські ратники, і канцлер побоюється...

Отець Лаврентій зустрівся з чистим і відкритим поглядом отрока, затримав думку про його неабияку природжену обдарованість. Скільки ж їх ще є, отаких розумних і чесних, відданих і кмітливих, притиснених до персті сап'яновим чоботом великопанським; не знати, чи вистачить йому снаги і рвійності, щоб вирватись, рушити до сонця... Тим часом відгадував, що крилося за попередженням архимандрита. Отрок вірно витлумачив нерішучість Лаврентія і, ворухнувши губами, упівголоса прорік: «Завтра у храмі... До ризниці ніхто не поткнеться».

Отрок розумів, що йому небезпечно затримуватися в отця Лаврентія. Схиливши голову під благословення, застеріг: «Католики збісніли... Стережіться»,— вклонився і хутко вибіг.

Лаврентій налаштувався снідати. Покоївка повідомила, що принесла йому горщик зі смаженою рибою, корчагу з сиченим медом і кілька сухарів — саме те, що він споживав. Подякував покоївці й заходився їсти, позираючи крізь вікно на Велику вулицю, освітлену перебігливими спалахами смолоскипів. За вікном множились і множились хиткі язички, ніби створюючи осібну вогняну сферу над рухливою і звистою змією, що просувалася до Гострої брами. Звідти також витікала темна лавина. Лаврентій вийшов на вулицю, коли з'явилась третя й долучилась до першої. Сотні луджених горлянок загорлали: «Те, Deum, laudamus»!¹, задеренчали діряві цебрики, пронизливо задудніли ріжки і дудки. Трохи згодом потоки зіткнулися, утворивши

¹ Тебе, боже, славимо! (Лат.).

товстий пруг, в якому здіймалися і падали смолоскипи, тріщало ломаччя, вихоплювалися болісні зойки і люті вигуки: «Матка боска Ченстоховська!», «Бий схизматів!», «Відступники!», «Папіжські куревники!»

Задзеленчали дзвони — близько і далеко, процокотили підкови. Перекриваючи шум побоїща, ревнула армата — раз, другий... Хапливо гасли смолоскипи, зачиналися вікна. Поступово вулиця затихла. «Маеш третини, дев'ятини, сороковини...— вертаючи скрушно до комірки, міркував Лаврентій.— Найдовше зберігається людське серце... Що воно підказує? Два відлами віри зіткнулися, один прагне підім'яти, розтоптати другий... Хіба не на однаковий кштальт вибудовано все вишне, небесне? На землі — круль, пани радні, шляхта, посполиті. На небі — триумвірат з вітцем на чолі, архангели, ангели, престоли, душі праведників. Кого в потойбічному житті винагородять райським неробством, а кого змусять колоти дрова й видобувати смолу, щоб підсмажувати грішників? Чи не є небо велетенським люст-дом, у котрім виображається земне?»

Він знесилено опустився у фотель. Розбурхана уява вела його до нових і нових міркувань.

«Сотворив сей світ всевишній з нічого... Але ж люди мають тулуби, голови, руки. Як потрактувати те творіння? Може, як дію, що викликає до життя не те, що набуває якого завгодно змісту, а те, зміст чого визначено самим актом творення. Творення беззаконня — хіба теж закон? Ніщо, із чого твориться світ, мабуть, варт розуміти не як повну відсутність чого б то не було, а як відсутність будь-якої визначеності, як невинна змінність. Усе перебуває в русі, безперервному виникненні і знищенні, немає ніякої постійності. Нині православні й католики, потім — уніти і лотри? Перебувати у творенні означає усвідомлювати себе як наслідок стикання двох начал: того, що вносить закон і порядок, і того, що складає змінну основу буття. Тобто унію? І якщо я, людина, перебуваю в середині стихії, я не можу не діяти? Не можу перейти в стан незворушного споглядання? Куди ж мені прагнути, щоб зберегти свою цілісність? Напевне, до того начала, котре спроможне забезпечити мою цілісність. Далеко бачив Стефан! Тягнувся до меча духовного. Потрібні неабиякі зусилля. Ті зусилля і є устремлінням до творця в молитві, звідси настанова апостола Павла безнастанно молитися, без цього не досягти правдешньої цілісності, інакше всяка пов'язь неминуче поруйнується чуттєвими устремліннями душі... Руйнація іде скрізь!»

Для Лаврентія визначальним ставало те, що він своїм розмислом видобув, прозираючи крізь дні і роки. У бурхливій, запіненій бистрині змінності він прозирає цілісність... Страхаючись признатися в тому, він вирізняв тривкість основ буття не в творцеві і не в молитві. Блюзнірство? Ні. Той чистий і приязний отрок, що прийшов зі звісткою... Ті троє Беринд і отрок із сагайдаком... Зігнані із землі кореччани... Ратаї і залізороби... Незбагненим робом вони склалися для Лаврентія у тривкість і цілість, у незрушний острівець посеред потоку плінності. В тому острівці теж тривали і триватимуть зміни. Зміни поновлення, зміни розвеснення. Міцніе стовбур дерева життя, наповнюю-

чись новими соками, які живлять все більше й більше галузок. Набувають вправності руки, набувають пильності очі, розум вбирає і користується із набуток попередників. Немовля, не ступивши першого кроку, не навчиться ходити; зрісши, не зуміє орудувати сокирою, мечем, оралом... Гм! Коли вопіяти таким робом... Хто топтав ряс до нас? Погани. Хто прибив щит на воротах християнського Царграда і творець їх не покарав? Русичі-погани. Рим, де возсідає папіж, теж витворили погани. Є щось спільне і тривке в цьому. Греки вклонялися Зевсу, римляни — Юпітеру, поляни й дуліби — Перуну... Нашарування, наріст... Хіба по образу і подобі творця? Видається, що все навпаки: небожителі сотворені по образу і подобі людській. «Свят, свят, свят! Сохрани і помилуй! Від всякого злого вбережи!» — зашепотів про себе.

Наставала найспокійніша частина ночі, коли місто засинало і годинник ратуші, виштовхнувши з вежі медвяно-загуслий дзвін, котив його мідяні кулі по дахах і зубелях, по брамах і заборолах, раптово стихаючи від несподіванки: куди ж дівається та мідь? Пірнає в ополонки замерзлої Вільни? Заплутується між соснами недалеких борів? Грузне в пухких наметах снігів, згромаджених лютим сівером на нивах?

З останнім ударом Лаврентій підвівся і, зволоживши горло медом, вибрався на вулицю.

Розділ XVIII

Немає нікого, хто залишив би дім, чи братів, чи сестер, чи вітця, чи матір, чи дітей, чи землі заради мене і Євангелія і не дістав би нині у цей же час, серед гонінь, стократ більше домів і братів, і сестер, і вітців, і матерів, і дітей, і земель, а у віці прийдешнім життя вічного. Вислів євангеліста Марка Лаврентій відносить передовсім до себе.

З цоколів кам'яниць на отця Лаврентія дивилися атланти, що тримали на тесаних плечах цілі поверхи, не маючи змоги ворухнути рукою, стерти налиплий на застиглих лицах сніг, позирнути на світ чистими очима. Велика вулиця здавалася надто довгою; чи то він надто уповільнено рухався, зупиняючись при кожному голоснішому звукові й вибираючи, в якій брамі причаїтися, якщо виникне небезпека.

На розі вулиць, помішуючи жевріюче деревне вугілля на зігнутих гонтових листах, грілися бударі й полохливо озирались навсібіч. Біля Гострої вежі бовваніли вартівники, закутані до носів у хутряні доломани. Проїхало кілька верхокінних стражників.

Притискаючись до вкритих памороззю стін кам'яниць, Лаврентій вийшов на Субач-вулицю, проминув друкарню і зупинився біля замкнених воріт. Крізь градки праворуч од храму Святого Духа ще чорніла ледь припорошена снігом могила князя Голіцина.

Від лівого притвору відірвалася чиясь постать; наблизившись до

воріт, запитала, чи він отець Зизаній; діставши ствердну відповідь, сторожко дзенькнула ключем. Стулка воріт відчинилася, пропустила отця Лаврентія і знову зачинилася. Почувши: «Сюди отче!», він з голосу впізнав отрока й відчув себе в безпеці.

Вони обійшли храм, зупинилися біля низеньких дверцят, втоплених у товстелезний мур так, що виднілася лише їх верхня частина. Отрок спустився східцями нижче, прочинив дверцята, впустив Лаврентія і зачинив їх на грубезний кований засув.

Піднявши з підлоги бликунець, отрок повів отця Лаврентія вузенькими, вимуруваними з каменю переходами, звертаючи то в один, то в другий бік, доки не добрався до глухої стіни; натиснув на сирій камінець, і частина стіни отворилася. Вони опинились у затишному мешканні, вистеленому вовняними хідниками, сухому і теплому. В кутку перед божницею поблимувала лампада, освітлюючи лик трійці єдиносущної; посередині вперся у підлогу кріпкий стіл; праворуч вкрилася квітчастим коцом неширока ложниця.

Отрок, ставши колінами на стіл, дзенькнув склом; під склепінням засвітилася ліхтарня, висвітливши другу половину мешкання, де від стіни до стіни простяглися полиці, уставлені книгами, перев'язаними згортками манускриптів, стосиками списаного паперу; каламар з увіткнутими в дзбанок гусячими перами і рифлену підставку для писал; поруч з ними — парканчик загострених шкребачок, щоб вправляти хибно написане.

— Перечекаєте... — промовив отрок, збираючись відходити. — Я подам знак. Даруйте, забув... Край полиці, у закутку, питво, ручник і інше, — він зупинився біля дверей, потупцював; видно, його взяли сумніви — казати чи ні. — Там, побіля згортків, надibaєте скриньку. Зазирніть... Упізнаєте. Опісля я повім, — і раптом заквапився. — Отця Леонтія звідомлю, що ви є.

В підземеллі панувала глуха тиша, як у труні, жодного звуку не долиняло нізвідкіля. Тиша так важко давила на вуха, що в них аж дзвеніло. Кому належав цей потаємний сховок — святодухівській архімандрії, капітулу чи братству? Більша кількість людей не спроможна заховати таємницю довший час — хтось колись перед кимось прохопиться, навіть не бажаючи того; утаємничить жінку, любленого сина, брата, змусивши запрягтися... Лаврентій схилився до думки, що про сховок знають лише отець Леонтій, отрок та хтось із Бабичів і Мамоничів — мужів певних і не скорих на слова. Отрок наближений до них не інакше, як хресним цілуванням. Він провів рукою по корінцях книжок, на передостаннім пальці несамохіть зімкнулися і висмикнули томик у скромній коричневій оправі. Що за письмо? З титульного аркуша дізнався, що це творіння каноніка Міколая Коперника про устрій світу. Лаврентію доводилося чути прокляття папіжників людуні, котра набралася зухвальства перемістити небесні сфери — зрушила з центру світобудови Землю, поставивши на її місце Сонце, а Землю перенесла до родини рухомих зірок-планет. За подібне блюзнірство ненаситний вогонь інквізиції пожер Джордано Бруно. Коперник уберігся хіба лиш тому, що не був таким категоричним, як ти, Стефанку!

Поставив на полицю книгу і зацікавився тоненьким зошитом без корінця. Що містили між собою тісно зсунуті обкладинки? Може, сюди затесалися аркуші рукописної біблії Михайла Сяноцького? Ото була б удача! Він висмикнув зшиток, розкрив і від несподіванки зашмер. Хапливо погортав сторінки, і на нього війнуло полум'ям, бурєю, смородом крові, воланням катованих... Все те діялось нещодавно, не стишилося воно ще й нині. Ось і свідок! Його руки затремтіли. Він читав назви писань свого брата Стефана і його хулителів. «Катехизис». То перед унією писано... «Казання святого Кирила Єрусалимського» — після неї... Ухвала собору в Новогрудку про відлучення Стефана... Ухвала Берестейського православного синоду про його виправдання... Брат туди не потрапив, проштрикнутий ножом католика Яніуса. Скільки разів про тебе, Стефанку, розвіювалися чутки: помер, забитий, втоплений... Живий! В Бересті тебе виправдали зупільно з братськими попами Васиєм і Герасимом Накривалом. Лист патріарха Ієремії на фундацію школи... Брате мій, кривий мій брате! Пліч-опліч простували ми з тобою землями князства Литовського, а днесь розлучені, і промовляєш до мене розмаїто — негаданою звісткою, добрим спомином, чесним письмом та мужністю безоглядною.

Він перегорнув ще сторінку, прочитав писання лютого латиніста Жебровського: «Кукіль, котрий сіє Стефан Зизаній». Саме на часі перечитати... Вмостився на ложниці, подушку під голову. До світанку далеко. Почнемо!

...Стефан Зизаній видрукував тепер невелику книжку, в якій міститься пояснення Нікейського символу. Книжка справді гідна такого діяча. Сам автор Зизаній, і книга його повна зизанія¹, або куклю, фальшивої й блюзнірської науки, і не з другорядних питань, а з самого основного таїнства нашої віри, тобто про бога у трійці єдиного. Подиву гідно, яким чином такому явному богохульнику ієрархами руського віросповідання довірено пост проповідника. Вони вважають учителем того, котрий, не навчавшись ніколи, просто від кахлі і прасу зайняв місце проповідника і вводить людей в оману розмаїтими хибними положеннями, давно вже засудженими католицькою церквою... Якби раніше хто на нашій Русі сказав, що у неї такий проповідник, який навчає нашій не грецькій, а еретицькій вірі, йому б не повірили. Але тепер кожен мусить повірити на основі його власних книжок... Перший кукіль пов'язаний з блюзнірством: Христос не є нашим ходатаєм у бога. Про це Зизаній так пише в сьомому параграфі: ми відкидаємо всіляких еретиків, які віднімають у сина божого честь і т. п. і твердять, що він є ходатаєм у бога: отже, ми віримо, що він сидить з правого боку бога, є йому рівним у величі й хвалі і має не меншу владу; від того він не може бути ходатаєм, тому що той, котрий є у будь-кого ходатаєм, не може з ним поруч сидіти, не є рівним йому в могутності. Другий кукіль. Святий дух не є диханням божим... Третій кукіль. Святий дух не є даром божим... Четвертий кукіль. Святого духа невірною йменують перстом божим... П'ятий кукіль... Шостий... Десятий...

¹ Кукіль (з гр.). Тут гра слів.

Словом, Стефанко заперечує існування чистилища, відпущення гріхів, а разом з тим крамування індульгенціями, відправлення літургії на прісному хлібі — коротше, все, що омільно і нахабно прагне вповзти до православ'я, вжалити його зсередини і затруїти...

Ось ще аркуш: «Плевели Стефана Зизанія, зібрані з його книжок». Знову ті самі люті звинувачення, безсилля і погрози...

Ось і висновок: «Зизаній переслідував подібну мету: в першій частині книжки хотів показати в мерзенному світлі єзуїтів і новий календар; у другій — викликати ненависть до папи, щоб його вважали антихристом». Вірно! Таки пробила Стефанова стріла латинську пихатість. Упоперек горла став ти, братку, єзуїтові і збіглому достойнику, унітську згоду в'яжучим.

Наступна картка — проголошення війни смертельної, неблаганної: «Остерігайся того, щоб тебе, подібно тому як тепер відлучили від спілкування з вірними на землі, навіки не відлучили на небі від спілкування з божими святими. Це тебе, видно, й спостигне, якщо не опам'ятаєшся і не викинеш із серця зарозумілість і смиренно не покаєшся. Але боюся, що гординя і бунтарство не дозволять тобі покаєшся. У тебе гордині більше, як ересі; а тому що гординя — сестра глупства, то обидві в тобі рівно панують. На мою думку, глупства в тобі більше; тож, будучи невігласом, багато уявляєш про себе. Ліпше було б тобі, хлопіві, zostаватися за прасом і горщиками, ніж пнутися в проповідники, а потім бути ганебно вигнаним. Раджу: покайся, щоб тебе не спостигло гірше». Інак кажучи — смерть...

Чого вартий підпис! «Яків Пшениця до Стефана Зизанія». Набрався гонору і нахабності, тілесними порахунками загрожує... Воно так і сталося! Під'юджуваний своїм духівником Петром Скаргою і новим примасом Бернардом Маційовським, круль Сигізмунд III видав декрет, де оголосив Стефана державним злочинцем, звелів нещадно переслідувати його воєнникам, стражникам, унітам, не зупиняючись ні перед чим...

Де ти, Стефанку, знайшов притулок, до кого голову прихилив? Хто тобі подавав кусень хліба і ковток води? Таки прихистили, таки сховали, таки подавали! Чого варта вся крулівська могутність — державна, військова, духовна, — не спроможна упокорити, загнущадати, заклепати рота одній-єдиній людині, котрою виявився брат Стефан? Він одним не був! Вся Русь західна обстоювала його, на певний час обравши навіть архімандритом Святотроїцького монастиря. Звісно, до того, як обитель захопили уніти...

Ні, Стефан не міг перебувати тут, виходити на казальницю і повідати горожанам, що піднесе унія їм на поцяцькованій таці. В «Казаннях святого Кирила Єрусалимського» він скористався з розрахунків Герасима Даниловича Смотрицького, незабутнього острозького ректора, віднесених ним до імені тодішнього папіжа Григорія XIII. Ректор говорив про два закони, подані: перший — од бога вітця, другий — од того ж вітця небесного через сина його єдиного. А третій закон від кого? От від кого: ім'я Григорій XIII в числах складає 305, додамо до цього кількість днів у році — 361 і дістанемо 666 — число означення антихриста.

го Салтикова. Той відшукав мішки, привіз на подвір'я патріарха. Перед силою-силенною народу мішки спорожнили. Посадили Романових під варту, катували... Федора Микитовича постригли в ченці і під йменням Філарета заслали в Антоніїв Сийський монастир; його малжонку, Аксинію Іванівну, теж постригли, заславши в Заонезький погост, матір — у Чебоксари, братів Олександра — до Білого моря, Михайла — в Перм; а сина Філарета Микитовича Михайла, п'ятилітнього отрока, із сестричкою — на Білозеро. Боявся Борис, бо Романови з кореня належать до природжених государів — Рюриковичів.

Зараз Лаврентій замислився над тим, що забитий, затурканий, убогий народ, з котрого їх милості владарі злуплюють три шкіри, перейнявся давніми поневіряннями Філарета Микитовича, близьким і зрозумілим уболіванням батька за малолітніми дітьми...

— Ти стверджуєш, отче, що потрібну річ не досить тільки знати... А хіба не треба ще й навчати? Читав я, що саме задля сього ти написав і видав з друку улюбленицю свою, словенського язика першу од семи наук — граматику... Чому першу і чому від семи — я відаю. Речи, з чого початок зав'язуєш?

— Із того, що без неї, навіть якщо хто й читає многократ, вироблення неповне і забувається. Ще Катон зауважив: читати й не розуміти єсть погорда і сміх. — Лаврентій ладен був би годинами оповідати, як він зважився на ту працю, виробляючи ключ розуміння язика, створюючи всілякі таїни язикові, приоздоблюючи і світлим чинячи людський розум.

— Для чого ти, отче, сію граматику питаннями і відповідями заповнив? Просто не зумів викласти? — допитувався Філарет Микитович; за тим прискіпуванням проглядалося більше й ваговитіше, аніж пересічне зацікавлення наукою.

— Кожне правило я писав словенським і простим язиком. То для чого? Навчений грамоти може покликати темних родаків, сусідів... Читатиме словенським, витлумачуватиме простим, користь зупольна. Від одного стяжають уміння п'ять, десять...

— Довго друкував свою граматику, виображену жінкою з ключем і сплутаними колінами? Негоже! Непотребне! — суворо дорікав митрополит: ніякої вільності він терпіти не збирався. — Видереш жінку... Я звелю Луговському, нехай захопить скількись книг для видрукування...

Отець Лаврентій здогадувався, що все ним почуте — лиш наближення до головного, заради чого його покликали; він збагнув сенс розпитувань про граматику і рушив назустріч Філарету Микитовичу:

— Московити як добуваються грамоти і де?

— При монастирях ченці настановляють послушників і новіціятів. Чи боярин віддає отрока під опіку дячка церковного. Сяк-так, з гріхом навпіл научуються розбирати склади. Речення ж затверджують від слова до слова, не знаючи, яке заховання в них є... Шкіл мало, дуже мало. За ними плаче Московія, — замислено мовив Філарет Микитович. — У смутні часи поруйновано освіту.

— Чом не починати, як у нас, школи при братствах? — запропонував Лаврентій. Альбо при сільських храмах?

— Побивають нас поляки, побиває литва... Стояти супроти них без просвітленого розуму не зумієм. Ти був у Острозі навчателем, тут у Вільні був. Впиши мені, як школи при братствах устроюються. Головне: гроші, вчителі, діти, устами...

— Є видруковані статuti школи при Львівським братстві...

— Тим краще. Передай Луговському. Будемо устроити найперше при храмах — у Софії Новоградській, Троїце-Сергієвій лаврі, при Ростовському і Володимирському соборах...

Аж от коли отець Лаврентій відчув занепокоєність Філарета Микитовича, і йому спало на думку, що царський отець безпримінно за йменням стане другим, а за владою першим государем у Московії; щоб примножити її могутність, він мусить взятися запроваджувати школи, училища, академії. Поряд із виробленням заліза, міді, селітри. Торгівлю розгортати, промисли. З ким це робити? Все впирається у кмітливих отроків, навчених і полерованих.

— Чом я тебе, отче, запримітив? У Мальборку мав час переглянути кальвіністський катехізис Пяткевичуса. Погортав соборник проповідей доктора вільних наук Ширвідаса. Запам'ятав катехізис Мажвідаса: мудрий вчитель навчанням складоутворення не обтяжує, але скоріше вчить... У твоїй граматиці, отче, все це є. Тому й погляд мій шквал на тебе. Не без сприяння Луговського і рекомендацій отця Карповича. Томила мені видобув писання твої і твого брата. Твоє ректорство у братській школі Львова — рекомендація не з останніх, як і наближеність до двору князя Острозького.

Лаврентій почув, що в Москві сидить єрусалимський патріарх Феофан, прибулий з повноваженнями від своїх колег — олександрійського і константинопольського патріархів; хто ж інший, якщо не Москва, третім Римом рекома, підтримає, допоможе, пожалує пастирів і паству східних церков! Чільний ієрарх смутних часів владика Гермоген лежить на смертнім одрі. Філарет Микитович прозора налякнув, що він не просто повертається в Москву, а їде обійняти патріарший престол. Перебуваючи в Литві і відаючи, яких мук і тортур зазнають тут православні, Філарет Микитович дійшов висновку про знахідність узяти під своє окормлення єдинокровних і єдиновірних західних братів своїх. Не гласно поки що, не гласно... Доки государство не укріпиться, не поповниться людьми, казною, ремеслами. Цією відступлених Сигізмунду сіверських міст здобуто мир. Переступати хресне цілування ніхто не збирається. Але ж без відновлення київської митрополії як і кого брати під своє окормлення, нехай не гласне?

Отець Лаврентій повинен знати, що за дорученням Філарета Микитовича відпущений до Москви князь Мезецький мав зустрічі з козацьким гетьманом Сагайдачним, наводив його на думку про відновлення київської православної митрополії. Для висвячення митрополита і єпископів є достойники. Філарет Микитович не хоче полишати це діяння без належної опіки; кожний вчинок, кожне слово, всяка дія потрібні і похвальні. Філарет Микитович чекати — євейський король Лаврентія. Сприятливіших обставин годі чекати — євейський король Густав Адольф тіснить Сигізмунда в Ліфляндії, турський зібрав яни-

— Школи, катехізи, відновлення київської митрополії...

Лаврентій стисло переказував почуте.

— Славно! — втішився Карпович. — Над цим варт помислити з усіх боків. Не квапишся? Теж славно. Зараз тут будуть двоє мужів. Я їх покликав, аби щось тобі сказали.

Невдовзі в келії з'явився сивобородий дід у супроводі чоловіка середніх літ. Лаврентій упізнав колишнього міського бургомистра, нинішнього наставника школи Андрія Баби́ча і старшого брата друкаря Петра Кміта.

— Отче Лаврентію! — обійняв його дід. — Що ж це ти ні разу не зазирнув до нашої школи?..

— До нашого братства! — додав молодший.

— Прибуду на першу ж сходку, — зрадів Лаврентій. — А школа... Якщо отець Леонтій дозволить...

— Ходи, ходи! — кволо ворухнув рукою Карпович.

Все у невеликій прибудові до друкарні було таким же, як і раніше, коли Лаврентій витирав полою кафтана носи отрочат: дві світлички, закуток для дидакала, довгі лави; стосиком лежали полеровані дощечки — їх спудеї підмощували під папір, коли брали трость, вмочали в інкваст. Напружене дихання і тихе перешіптування ще й зараз, через багато років, ніби жили в його вухах.

— Діду Андрію, чому ж нікого?.. — розгублено оглядав світлиці отець Лаврентій.

— На святках мої курчатка, на святках, — озвався Баби́ч, погладжуючи бороду. — Привів показати, що все у справності. З понеділка зайдеш? Всі будуть.

У двері просунулася збитошна мармиза отрока Федора Накривала.

— Прийду! — пообіцяв Лаврентій.

Отрок на ходу оповів, що ніхто з присутніх у храмі не зауважив зникнення високородного московського полоняника під час проскомідії, а пізніше всі бачили, як митрополит, ставши на коліна, довго молився, здіймаючи руки до храмової ікони, потім причастився і вийшов із вітваря. Томила Луговський з Леонтьєм Карповичем, згідно чину вшанування, підтримуючи Філарета Микитовича під пахви, вивели його із храму. В супроводі почту із кінних рейтарів карита довезла митрополита до кам'яниці канцлера; регіментар передав полоняника з рук у руки, запевнивши Сапігу, що сповнив усі повеління і уховав високопреосвященного від будь-якого спілкування, що той помолився, прийняв причастя і повернувся...

— Не знав пан Левко Сапіга, що за ним, за його рейтарами і кам'яницею зирять сотні очей, — Федір ухилився од відповіді на запитання, звідкіля він усе це знає. — Дозволили вам сказати, отче... Тепер поколесуємо до кам'яниці мого вітця, аби вивідувачі панів радних бачили вас там, у другому кінці міста. Тоді вирозуміють, чом ви не ночували на Гостиному дворі...

Федір усадовив отця Лаврентія у критий візок і повіз. Халабуда затуляла світ, і Зизаній нічого не бачив, лиш чув, як поцьвохкує ба-

тіг та як отрок перегукується іноді із зустрічними міщанами; тим самим він ніби давав зрозуміти, що для занепокоєння немає причин, все йде як слід.

Під колесами щось лунко прогуркотіло, і Лаврентій неомильно визначив, що вони проминули міст і тепер котять по Заріччю. Невдовзі Федір тпрукнув, зупиняючи коней з візком:

— Прошу виходити, отче! Прибули.

Із-за лівого зрізу відслоненого отвору випливла майже одного кольору із сірим підталим снігом голова, встромила до візка, і тоді зробилися видними сумовиті очі, пошерхлі скибочки губ, а над ними кущики вусів.

— Виходьте, отче Лаврентію! Беріть за руку, — осілий від віку знайомий голос лунав приязно і схвильовано. — Він, він, Герасим Накривало, дядько Федора, брат покійного Василія.

Брати... Раніше всі дивувалися, як вони схожі один на другого, — мовби два дуби, дві краплини, дві зорі. І радість, і лихо однаково відображалися на їхніх ликах. Що ж тепер уздрів Лаврентій на тому дображались на їхніх ликах. Що ж тепер уздрів Лаврентій на тому лиці? Спокійний, зав'ялий смуток, мудру стриманість і розважливість; опущені донизу кутики уст видавали гіркоту скуштованого в житті. Чоло вже не затуляли густі чорні кучері, поступившись місцем високим зализинам.

Вони обійнялись, притислися грудьми і довго стояли нерухомо, доки Федір не привів їх до тям, вигукнувши:

— Що ж ви на вулиці? Йдіть до кам'яниці...

У приткнутому до берега будиночку з широкими вікнами і крутим черепичним дахом за столом їх чекали ще двійко знайомих і дорогих Лаврентієві людей — колишні віленські бурмістри руської лавиці Іван Тупек та Ісаак Кононович, котрі пережили всі страхіття впровадження Берестейської унії, перші несамовиті удари езуїтів на віленське братство: тортури, відбирання дібр, недопущення робити ремесла, заборону крамувати... А ще був брат Стефан, і Лаврентій здогадувався, як оці троє мужів підставляли груди, щоб перехопити спрямовані в нього несамовиті удари.

Після першого розчулення і висловлення взаємного жалю за проминулими в утисках, у переслідуваннях та втратах роками Герасим посадовив гостя на почеснім місці — під божницею.

— Спом'янем добрим словом брата мого Василія, вічна пам'ять йому... — сумно схилив голову Герасим.

— Ще один мученик, — згідливо додав Лаврентій. — Я обретався то у Львові, то у Ярославі... Потім до Корця закинуло мене. Не відав, як то сталося.

— Ти, Іване, у нас казнодій. Розпочни... — моргаючи почервоними повіками, попрохав Кононович. — Я щось додам, Герасим вставить.

Іван Тупек почав здаля: як чільні зверхники віленського братства, члени магістрату, радні, лавники під загрозою втрати привілеїв, торгівлі, доходів і маєтностей без ніякого сорому перекинулися до унітів, розтрошили братську спільноту. Повна калитка не сестра порожньому гаману. Шевці, кравці, сідлярі, кожум'яки, посполиті згромади-

рини раз, другий. За третім разом Стефан віддав його езекутору, щоб посадив на седмицю в холодну. Що тут скоїлося! Князенко Януш саме зібрав світське товариство й мав намір похвалитися неперевершеним лучником. Герасим Данилович Смотрицький, покликаний до воєводи київського, навідріз відмовився скасувати покарання. Костянтин Василій Костянтинович погодився з ним, проте попросив перенести відбуття покари на пізніше. Ректор зауважив, що без порядку не виростиш ні воєнника, ні пастиря, що при бойовиську доля вікторії залежить і від усього полку, і від окремого ратника, так само, як доля церкви залежить від безумовного послуху пастиря своїм старшим. Невідомо ще, хто виросте з отрока Петра; в усякому разі ректор не заперечує його обдарованості, але з цього випливає, що отрок задля полерування свого таланту має стати освіченою людиною, це придасться йому і тоді, коли візьме шаблю, і тоді, коли візьме хрест. Петра не випустили з холодної. Янушу довелося вдовольнитися вітцевим поясненням, а також побажанням, щоб син якомога менше втручався в кермування православною академією; це не єзуїтські колегії, де для великопанських забаганок отці-наставники готові поступитись і своєю душею.

Відбувши покарання, Конашевич повівся незвично. Лаврентій не почув найменшої скарги на Стефанову суворість і непоступливість. Петро поводився, як і належалося отрокам його віку: в проміжках між ученням віддавався звичним розвагам з товаришами. Зате храмову відправу стояв непорушно, наче закам'янілий, не відводячи погляду від іконостаса і священника, з великою пильністю вислуховував проповіді. Спостерігаючи за ним, Лаврентій бачив, що з отроком не все гаразд: якісь зміни збурили його душу, і він не дасть собі ради з ними, навіть на якийсь час відмовився від військових вправ, зате у книгозбірні просиджував годинами. Зовні поводився стриманіше, шляхетніше — давалися ознаки взаємини з князями.

Перед різдвяними святами Стефан покликав брата до свого мешкання. Там сидів Попіль-Конашевич... З появою братів він підвівся:

— Хочу, щоб ви обидва чули. Дяка за науку вам, пане Стефане. За холодну — осібно вклоняюся: покара навчила мене... Не змусиш себе скорятися — не зумієш повелівати. Щоб із зубожілого й пісного тіста Попелів-Конашевичів вимісити в собі примітного мужа, я підкопляюся всім вашим приписам.

— Як же з військовими вправами? — запитав Стефан.

— До того теж розум потребується, — не знітився отрок. — Де ж його позичиш, oprіч науки? За неї уклін вам, пане Лаврентію.

Все вірно! Отроцькі вибрики Конашевич умів відтинати від істотного, що проторювало йому дорогу до вивчення. Ще тоді Стефан зауважив: коли людина в отроцькому віці вміє з визрілою мужністю загнзудати свої хибні нахили, вона далеко піде...

Федір зупинив коней, отець Лаврентій вибрався з візка й тепло попрощався з отроком. Простуючи до мешкання, він міркував, що коли справді Стефан добувся до Запорогів і коли справді нинішній гетьман постав із колишнього слудея Конашевича, то непокоїтись долею брата немає чого. Непокоїтись — так, а от побути разом, посидіти по-

руч, побачити його замислене лице, схилене над писанням, його кущисті брови, іноді насуплені, іноді здійняті догори, дрібненьке віяло зморщок, що розходилося від кутиків таких самих, як у Лаврентія, синіх очей — страх як праглося. Любив бачити ті очі безхмарними і спокійними, як просторинь неба, залиту сонцем; любив і тоді, коли по них перебігали хмаринки задуми чи неспокою; а якими потемнілими, грозливими виглядали вони, коли Стефанко височів на казальниці, ніби посилаючи простертою десницею списи слів у недругів. «Не виначає мені тебе, братку! — перевів подих, уповільнено простуючи до свого закутка. — Либонь, не з чотирьох тільки стихій складається людина. І клопоти у неї здебільшого не від умалення чи накопичення їх вище міри... Є ще спорідненість душ, сердець, умів... І на великих відстанях те споріднення дається відчути. То більше, аніж кривне родство».

Розділ XX

Научення людини обіймає весь її вік, скільки б його не було, бо не перебуває її душа в непорушній непорочності, щось долучається, щось втрачається, і тільки її вигрануваний душевний стрижень визначає її сутність в останній день. Усім тим переймається Лаврентій, як належиться проповідникові й дидаскалу.

Лаврентієві передали епістолу з дому; Оксана звідомляла, що Карл Ходкевич відвідав свою родичку в супроводі великої свити, три тижні кипіли гульбища з огненними тріскавицями. Раїнци Луговій з тієї нагоди справили весілля. Писар Файко утік з Корця з усім своїм виводком. Заглядав Корчина Коч, звідомляв, що він оселився в Києві на Копиревім кінці, що й там мало не щодня доводиться хапатися за шаблю й пістоль. Удома все гаразд, сини дуже знудьгувалися за вітцем.

Тим часом Лаврентій цілими днями просиджував у братській святодухівській книгозбірні, прискіпливо ознайомувався з катехізисами, які тут зберігалися, — польськими, латинськими, грецькими, слов'янськими. Прагнув не з порожніми руками прибути до Києва, бо ж не відав, що там є, де міститься, як приступити, хто посприє.

До нього дійшла звістка, яка піднесла настрої: колишній острозький колега — дидаскал Іван Матвійович Борецький став настоятелем Воскресенської церкви в Києві, а до Печерського монастиря перебрався Захарія Копистенський.

Переглядаючи книги — старі, нові, найновіші, — Лаврентій списував картки, як то чинив колись Захарія Копистенський. Повертаючись увечері до тимчасового, хоч уже й обжитого притулку, він розкладав принесені виписи в окремі теки, замислюючись над тим, як розглядатиме його нове писання, до кого воно промовлятиме, що провіщатиме. Розумів, що новим переказом догм, канонів, тлумачень писань апостолів і богословів обмежуватись не варто. На відміну від косяцьких задумок, вирішив, що доцільно поширити межі нової своєї

книги так, аби вона увібрала засвоєне ним із суміжних наук — астрономії, геометрії, риторики, діалектики. Світ змінюється не тільки на гірше, — для цього особливих зусиль не вимагається, — треба змінювати його на ліпше; ось де знадобляться і обізнаність, і твердість, і мужність, і зусилля — багато чого потрібно, передовсім же праця, праця, праця... Головною підвалиною останньої є терпіння і витримка.

Вкотре переглядаючи написаний Стефаном короткий катехізіс, Лаврентій бачив його побіжність, нетривкість, однокісткість: брат виострював і спрямовував вістря свого писання здебільшого супроти впровадження унії. Нині ж, як бачилось Лаврентієві, унія сама себе обгидила з ніг до голови, хоч її обстоювали непересічні пера і голоси. Красномовність Скарги не варт хулити лиш тому, що він запеклий і переконаний супротивник, як то чинив Іван Вишенський. У першого доречно запозичити довершену логічність і доказовість силогізмів, у другого — гаряче чуття любові до всіх обще в Лядській землі живущих.

Окреслилася ширша мета: витлумляючи догми й канони, подати між ними нове виrozumіння світу; не поділяючи відкидання Вишенським Платонової філософії жужмом, Лаврентій визбирував з неї близьке йому потрактування душі і її стану. Бездіяльний, споглядальний стан — справді негативна, неприйнятна її властивість; головне — можливість прилучення душі до справжньої сутності буття, яке настає через розум, через ідеї. Гострити розум треба через устроєння шкіл; взірць є — братські учидлища. Окрім того, доцільні й маленькі шкілки — не більше десяти отроків — при священниках і титарях. Може, щось нове вилуштиться... От хоч би недільні читання.

Воно вилушилося саме тут, у Вільні. Дід Андрій Бабич просто-таки за руку зтягнув отця Лаврентія до тих просторих читацьких світлиць із закутком для навчателю.

На лавах попід стінами сиділи отроки, притримуючи на колінах полеровані дошки. На дерев'яних підставках стояли скудельні каламарі з інквастом. Кожне в руках тримало по трості-писалу. Перештовхуючись плечами і перешіптуючись, отроки зацікавленими, блискучими очима зирли на Лаврентія. Бабич кивнув чорнявенькому, і той виніс із закутка азбуковник.

— Отець Лаврентій Зизаній Тустановський зі своїм братом Стефаном започаткував нашу школу, — повідомив Бабич. — Він навідався перевірити, чого ви навчилися.

Умостившись на довгій лаві поміж дітей, Лаврентій розкрив азбуковник, попросив назвати буквиці, а потім відтворити їх на папері. Отроки хором загорлали звуки, а з відтворенням на папері не в кожного вистачило хисту. Те ж саме повторилося з утворенням складів.

Дід Бабич знову кивнув чорнявенькому:

— Поясни!

— Отче Лаврентію! — почав чорнявенький. — Днесь ми урок вивчили. Для кріпкого запізнання його треба затвердити. Як сам те зробиш? А на ковзанку хочеться... і побігати...

— Ковзаєтесь? Бігаєте? — Лаврентій ніжно поклав руку на чорні кучерики.

— Бігаємо. А опісля сходимося... Сідаємо за стіл вдома і вчимося, — докінчив отрок.

— Братське учидлище скількох охопить? Два-три десятки, — пояснював Бабич, вдоволено поглядуючи довгу сиву бороду. — Ось ця помічна шкілка... Кожен цех поділений на десятихатки. Із кожної десятої хати ходить отрок у таку шкілку. Увечері ж іншим дев'яти своїм собратам витлумлює почуте. Учень і учитель водночас. Їх у нас набирається близько ста.

«От чим моцніться поспільство віленське! — радів Лаврентій. — Не забуду».

Біля виходу на нього чекав Петро Кміт:

— Отче, завтра чекаємо вас на братській сходці. Ви ж обещували.

— Хтось мене відпровадить? — поцікавився Лаврентій.

— Неодмінно!

Та коли отець Лаврентій наближався до Гостиного двору, його перепинив отрок Федір:

— Кличуть отець Леонтій Карпович.

По дорозі до келії архімандрита їм стрівся чернець у простому кафтані послушника, у камилавці, з грубо кованим залізним наперсним хрестом. Він ішов, не підіймаючи очей. Округле обличчя, на якому виділялися рівний прямий ніс, маленькі уста й кучерява борода, викохана і старанно розчесана, видалися Лаврентієві занадто зумисними, щоб він проминув стрічного, не зробивши поруку навстріч: «Максиме!» Чернець, поглинутий чимось своїм, байдуже минув їх.

— Носило його у київські і волинські краї. Оце прикотив, домагається висвячення... — виявив свою обізнаність Федір.

— Що ж отець Леонтій? — запитав, озирнувшись, Лаврентій.

Чернець саме зникав за рогом коридора.

— Самі дізнаєтесь. Прощу заходити.

Келія архімандрита мало чим відрізнялась од звичайних світлиць, відведених чільним ієросхимникам, проповідникам, старцям. Весь передпокій заповнювали полиці з книгами; лише в покутті між наріжною стіною і перегородкою висів образ вседержителя, його сина і святого духа — храмова ікона; на застеленому оксамитом аналої лежали Євангеліє в шкіряній оправі; настільний хрест; ставник із товстою, білого воску свічкою, примощений збоку, начищено вишитий ручник поксерветкою. На низенькому столику перед іконою вишитий хідничок простягся кривав дароносицю. Самотканий візерунчастий хідничок простягся через передпокій до маленької ошатної світлички, котру майже всю займала проста дерев'яна ложниця; застелена грубим простирадлом солома, набитий сіном напірник, вовняна ковдра — ото і все, що було на ложниці, де у безсиллі розпростерлося висушене недугою, на щастя, ще живе тіло архімандрита віленського і берестейського Леонтія Карповича.

Архімандрит схуд, щоки його запали, обтягнувши вилиці тонкою, воскового кольору шкірою, але глибоко посаджені очі не втратили ще

проникливості й далекоглядної мудрості. Худа, майже прозора рука відігнула краєчок ковдри, поблагословила Лаврентія.

— Я покликав, отче, тебе... — кволо, зате твердо прорік архимандрит; заплющивши очі, він пильно обмірковував, що потрібно сказати; не більше й не менше — вкрай потрібне. — Будеш на братській сходці... Уважно послухай... Скажеш мені... Прагну перевірити себе з твоєю поміччю...

Темними завулками троє чоловіків усе далі відходили від ратуші. Хлюпала вода під ногами; пронизливий вітер штовхав у груди. Стомлений Лаврентій розтулив губи, щоб запитати, чи далеко ще. Федір якраз пірнув до малопримітної підворітні, рухом руки запрошуючи і своїх супутників, сходами спустився до входу в напівпідвальне приміщення, відчинив двері. Слідом за ним увійшов і Лаврентій. Двоє дужих на вигляд чоловіків, стоячи під пригашеним ліхтарем, повішеним на загнаний в цегляну стіну гак, упізнавши Петра і Федора, показали, куди йти.

В сусідньому мешканні за довгими грубими столами, нічим не застеленими, упереміш сиділи вусаті й безвусі чоловіки; рівно горіли світильники, і поміж грубими блузами й сірками отець Лаврентій подекуди бачив доломани, вибагливі фerezії на хутрі; осторонь, дрімаючи, відсапувався товстун з брезкним лицем, у розстебнутому шамлетовому кобеняку. Неважко було дійти висновку, що тут зібралися вбогі й заможні, грошовиті й обділені, зумисно не роблячи різниці поміж собою. Вперше потрапивши на сходку віленських братчиків, Лаврентій мимохить порівняв її з зібраннями у Львові, де він бував часто і де старші брати й витрикуші сиділи осібно, даючи знати про своє чільне становище. Вмощуючись на лавицю біля заднього стола, Лаврентій зауважив, що перед ним Смотрицький; відвернувшись від грубої блузи, Мелетій вийняв із кишені тоненьку хустинку, зіжмакав у долоні і приклав до носа.

Петро сів за чільним столом поруч із священиком у кафтані-однорядці; той, худорлявий, аскетичного вигляду, підвівся. «Ісайя Козловський... — прокотилося шепотом. — Наш вітія і дидаскал». Лаврентію відоме було ймення навчателя віленської братської школи, мужа вельми мудрого й удатного в науках; за казання супроти уніатів його запроторювали до в'язниці; ходили чутки, що Козловський круто поведився з лінкуватими спудеями, натоптуючи їм розуму до голови, зате ніхто не наважився б закинути, що він хоч раз дав волю рукам, переказували й таке: дидаскал гнівався, якщо колеги дозволяли собі подібне; він ніби говорив, що спудеї й так забиті, затуркані, що в них передовсім треба пробуджувати людину, не перетворюючи її в бездумного вола.

Козловський глухуватим голосом заходився оповідати, що серед зібраних братів є освічена і наділена небуденним хистом людина, котра в отрочі літа встигла послухати навчателів у Лейпцігу, Нюрнберзі, Віттенберзі, звідки й походить лотрівська наука, що збаламутила багатьох простих і зацних. Після повороту до краю означений брат замешкав у одного з достойних поблизу Менська, мало не щодня про-

мовляв на вулицях, пояснював посполитим переваги віри грецької східної, чим спричинився до втечі міщан від унітських попів, спонукав їх до утворення православного братства, що й сталося; городяни Менська взялися зводити нову церкву. Бачивши своїми очима обтяжливу працю, тортури й утиски безгласного люду, він доторкнувся серцем до них і зрозумів, яке лихо насунулось на край. Це один бік справи. Ось і другий: замолоду зазнавши розкошів і звикши до них, сей брат відбуває стрічі з чільними унітами Литовського князства, пробратіює з годованцем італійських університетів Йосифом Рутським, котрому довелося побачити, як єзуїти спалили Джордано Бруно, здибається з архимандритом відторгнутого від нас Троїцького монастиря Олександром Шептицьким.

— Що за єден? — почувлися вигуки.

— Шляхтич із Шептича, побіля Яворова, в Руському воеводстві. Його татусь мальтійський рицар, вкрився коростою хрестоносців, ходив воювати Палестину. Пташок навчився щебетати в клітці Краківського університету.

«Он куди повела Максима-Мелетія набута змалечку нещирість...» — Лаврентієві сплили на думку молоді роки означеного брата, його нашіптування батькові про витівки спудеїв, не забулися кпини, образливі для Лаврентія, як для довголітнього дидаскала з вини, зробленими й не раз перевіреними способами вчення отроків; Максим не гречніше повівся і перед князем Соломерецьким, щоб умовити його послати сина Богдана до німців набиратися мудростіш

Богданко був славним чадом, слухняним... Набрался! Після повороту пристав до унії. Лаврентія охопив жаль за тинистими алеями затишного Баркулабова, за оточеним голубими ялинками палацом з просторою вітальнею, оздобленою картинами полювання, рицарських поєдинків, мальовничих куточків лісового краю, де не знайшлося місця для жодної біблійної історії. Там, де ступали ноги Лаврентія і дріця для жодної біблійної історії. Там, де ступали ноги Лаврентія і дріця ботіли крочки малого Богданка, приминало жорстку взуття зрілих мужів — Йосифа Рутського, Олександра Шептицького, Максима Смотрицького, Богдана Соломерецького... Не лише їх, були й ще. Але був також і «Тренос»!

Мовби вловивши його думку, Козловський зупинився на трактаті Теофіла Ортолога «Тренос, або плач східної церкви з поясненням догматів віри».

Лаврентій чув, як Козловський суворо, осмислено, точно визначив вагу «Треноса». Ота суворість і осмисленість гостро і зумисно торкнулися Лаврентієвого серця. Справді, ніхто ніколи не робив жовчніших нападів на папежа, ніхто вишуканіше і разючіше не завдавав ударів католикам. З того «справді» випала гаряча душа оботронця православ'я, безоглядність, жертвність... З Максима вивірився високий і гіркий повів потужного піднесення, яким був охоплений і Лаврентій, і отець Карпович, виправляючи дрібні похибки й описки.

Загасла вся та святковість, котру відчув у недавніх споминах Лаврентій і котрою було охоплене все поспільство: багато хто був ладен покласти голову за автора, котрим був той самий брат.

Є ще й третій бік справи. Спочатку про нові писання означеного брата. Крім «Треноса» є ще у нього і «Палінодій», звідкіль шилом вистромлюється думка, що розрізнення між східною і західною церквами незначні. В «Трактаті про сходження святого духа» доводиться, ніби дух сходить і від сина, що є мерзенним блюзнірством. Після вступу до братства означений брат зачастив до відірваного від нас Троїцького монастиря, до його архимандрита Олександра Шептицького, від когось пішов поговор, ніби автор «Треноса» проголошував відданість римському костьолові, католицькому вченню, обіцяв пристати до унії спільно з одновірцями. Для згожання обох вір означений брат затівав диспути — словесно і письмово. Також осуджував свій «Тренос», говорив про намір спростувати його, але впав у такий тривожний стан, що відкинув перо і заплакав...

— Скоро кінець... — пообіцяв Козловський. — Проминаю низку поданих унітами викриттів. Заходжуюсь біля найганебнішого. Оний брат намірився тимчасово пожити — і живе! — біля нашого великого отця Леонтія Карповича, котрого святодухівське братство визнає своїм старшим; пожити, щоб прихилити на свій бік, викликати у нього прихильне ставлення до унії. Жалівся тільки на лінкуватість Карповича, що той людина недіяльна. Ходив до бернардинів. І знову до Шептицького. Оному братові були дані книги відступника Марка Антонія, архієпископа Сплітського. Після їх прочитання він зробився таким, яким бачимо його днесь, — маятником, який хитнеться туди, куди його штовхнеш, і знову повертається у вихідне положення. Все. Хто скаже?

В далекому кутку, неясно вирізненному світильниками, підвівся огрядний бородань у грубом доломані:

— Мої тато й мама перед смертю звеліли покласти їм у домовину «Тренос». Цех мукомелів обстоє те, щоб спинити маятник, про який говорить отець Ісайя. Нехай пристає до одного берега.

Лаврентій бачив, як болісно скривилися маленькі губи Смотрицького, а очі полохливо забігали по лицях. От тобі й шевці, сидельники, кожум'яки, про яких з погордою писав католик Петро Скарга. Зате перед ними з пошаною схилився Іоанн Вишенський: такі не відступляться самі й інших застерезуть. Звідкись зринув перетнутий хвилюванням отрочий голос:

— Цех сидельників звелів мені ректи: нехай або пострижеться в ченці, або йде геть.

Товстун з брезклим лицем, у шамлетовому кобеняку, рішуче підвівся з лавиці, наче й не дрімав:

— Найшкідливіший той хроб, що точить зсередини. Не встигнеш зогнутися, як спорохнявеш. Скільки ми давали грошей нашим сеймовим послам? Нашу вольність і права обстоювали. Витрутити оного брата! Плюгавство розвів...

— Цех? — запитав Козловський.

— Кожум'яків.

— Не скидайте з терезів гостре перо і пекуче слово оного брата.

— Хай приймає постриг, — розрізнено здійнялося звідусюди.

— Всі пристає на це?

— Всі. Питаємо: як він? — допитувався сідляр.

Смотрицький озирався на всі боки, вражений тим, що його осудження виглядає настільки грубим і оголеним, що годі його заперечувати. Не цього він чекав, не на це сподівався! Зрештою, автор «Треноса» не мав ніяких засобів для життя, крім перебування в послушництві і приятелювання з Богданом Соломерецьким.

— То як? — підтриманий усіма посланими від цехів, твердо й не поступливо вимагав відповіді Козловський.

— Невчасне це і нерозважливе! — не втерпів Лаврентій, упевнений, що Смотрицький ще не скоїв нічого лихого. — Нехай би в цьому розібралися архимандрія і капітул.

— Федьку, кого це ти там такого мудрого приволік? — товстун у шамлетовому кобеняку різко обернувся до заднього столу.

Лаврентій вийшов наперед, став перед світильником так, щоб усі могли розглянути його лице.

— Я ще член віленського братства, — сказав суворо.

— Те-те-те-те! — залепетав знічев'я кожум'яка й нахилився, хапаючись за оліна. — Отче Лаврентію, ще й досі болять!

Лаврентій не розумів.

— Два десятки літ як цап зжував, — засміявся кожум'яка. — То ж я, Кирило Сосна... На ваших викладах спав, а ви мені квасольки підложили під коліна. Дешиця в голові й зачепилася.

Щось віддалене, неясне, як у ранковому тумані, почало вирізнятися в пам'яті Лаврентія; певно, він пригадав би все, але його обступили ще кілька чоловік, заговорили радо й привітно. Колишнім отрокам доходило до сорока, та не забувалися якісь прикмети, якісь витівки; покару за них, сприйняту в молоді роки за кривду, днесь поціновували м'якою і поблажливою.

— Я своїх діток навчаю вашою граматиною, — проштовхався наперед сідляр.

Ось вони, виплекані ним пагінці, нинішня опора братства віленського. Та хіба лише віленського! Його засів упав не на камінь.

— Що скаже скусний дидаскал і обізнаний бакалавр? — стягнувся на кволу посмішку Леонтій Карпович після повернення отця Лаврентія зі сходки братчиків.

Коротко переказавши почуте, Лаврентій збирався переповісти рішення сходки; архимандрит перепинив його, зажадавши, щоб склав власний висновок про Смотрицького.

— Як його колишній дидаскал, як причетний до видрукування його «Треноса», як поціновувач непересічної обізнаності Максима в писанні, у творіннях святих отець... Як людина, зрештою, — Лаврентій говорив схвильовано. — Чого йому дозволено було досягти після гучної слави провідного пера у захисті православ'я? Нічого! Навіть маленького амвона у ветхій церковці, звідкіль могли б лунати його казання. Самі собі робимо кривду, відтручуючи його на задвірки. Отче Леонтію, ви ж відсиділи за нього у в'язниці! Чим нині різниться Святодухівський монастир од темниці для такого розуму, котрий світ охопити спроможен?

— Це один бік правди... Виходить, що й ти вважаєш... — проходило співчуття і в Карповича на короткий мент; архимандрит одразу ж замкнувся, з упередженістю додав: — Лицемір він! Скільки води за ним ще зашумить! — замислився, кволо заплющив очі. — Ні, нехай ще походить непосвяченим. Якщо не вистромить вовчих іклів, буде йому постриг...

Лаврентієві болісно стислося серце: немічний, схудлий, заледве душа в тілі тримається, зводить останні порахунки із життям кришталевої чистоти і неперевершених чеснот поборник отечької віри архимандрит Леонтій Карпович. Невблаганна і неминуча смерть перетне його короткочасне перебування на землі. Та він до останньої миті піклується про примноження набутків завтрашнього дня; доля Смотрицького — не виімок у його розмислах.

— Покута за гріхи — один навчатель, другий — похорон померлого. Живі повинні брати його собі в духовний пожиток... — загадково прошепотів голос отця Леонтія. — Звідомили, що княгиня Софія Чарторийська відходить. Просили мене, немічного, промовляти. Отче Лаврине, заопікуйся... Промовляти тобі!

Розділ XXI

Ніхто нехай не вважає, що сім'я бездушне; таж одушевленим потрапляє воно в утробу, як стверджує Гален, і росте, і множитья; бездушне ж не росте і не множитья. Передовсім серце утворюється... Зачавши і зростивши людину, батьки відходять, полишаючи світ дітям. Роздумуючи про казання на чесний погреб княгині Чарторийської, Лаврентій міркує про долю живих.

Давно не випадало Лаврентієві промовляти з якоїсь важливої нагоди чи виголошувати проповідь у дні свят. Нескінченні колесування по Речі Посполитій і князству Литовському відбирали у нього такі можливості.

Останній раз він слухав казання Леонтія Карповича при похороні московитського князя-полоняника; відтворюючи тодішній свій настрій, він пов'язував його із зустрічами, розмовами, з втратами і набутками; а що останні вмістилися б, здавалося, в одній жмені, то мимоволі зароджувалося почуття безпорадності і марності докладених зусиль: хіба щось вдієш у світі, коли сам світ не прагне до переміни на краще? Нехай би все й полишалось як є. Одначе виплекана змалечку затятість, пригашена полеруванням, нараз озвалася в нім: ні, нехай хоч останнє слово супроводить у могилу давню ревнительську православ'я, дарма що повідпроваджувала народжених нею дітей до єзуїтських колегіумів. Великопанська пиха і гордість під'юдили стару княгиню — мовляв, і ми не з останніх, і ми скрюченими пальцями вчепились в земні блага.

Отець Лаврентій замислився. Казання розділяється на приступ, на нррацію з двох частин і конклюдію, висновок. Для приступу доціль-

но обрати якийсь доречний вислів. Він довго гортав книги, доки натрапив на застереження Ісуса Сіраха: «Пам'ятай на мій суд, бо і твій таким буде; що мені завтра, то і тобі сьогодні».

Ніяка річ так не направовує людину до доброго, як роздуми про смерть, про те, що наступає за нею в потойбічному світі; вона, невблаганна, вирівнює всіх між собою. Людське життя годиться прирівняти до плавання риби або кермування лодії веслярем; годиться застерегти від трьох найбільших хвороб душевних: гордості, лакомства чужоземного і розпусти; не забути ліків на сі хвороби — скоро покута, милосердя, віра. Осібно наголосити на лакомстві схиляння перед чужим.

Скільки не силувався отець Лаврентій, поки що нічого в голову не приходило. Він міряв кроками свою комірчину, сідав за стіл, переглядав списані картки. У цей час хтось рвучко відчинив двері, на порозі став веселий і засмучений Томила Луговський:

— Попрошаємось, Лаврентію! Вози запряжено. Поки що нам стелиться путівець до Орші. При великій Дорогобузькій дорозі, на пустиші, посли з'їжджатимуться. Ми поживемо в місті до розміну. Я тобі подам вість... Прощай, брате!

Томила обійняв Лаврентія і кинувся до виходу: він квапився, сердечний, відвертий і вірний друг. Щасливий, хто має таких.

Лаврентій хутко одягнувся, вибіг слідом. Обабіч Великої вулиці шпалерами юрмилися вільнюсці, утворивши тісний проїзд, котрим поволі, зі скрипом, у напрямку Гострої брами просувалися вози. Челябиники і слуговини понабивалися по кільканадцять чоловік до кожного — схудлі, збліділі, притомлені: не вільготне полонянське життя. В середині валки котилася оббита повстю карита із прорізними отворами-віконечками, вицвіла від негоди й часу, бувала у бувальцях.

Лаврентій круто врізався в юрму, пробрався наперед. Притримуючи рукою серце, яке з несподіваною силою билося в грудях, він квапливо переводив погляд з візка на візок, з лица на лице. Поруч із формалем на передку карити побачив Луговського, кивнув йому; той приклав обидві руки до грудей, прощально вклонився. У віконечку показалося суворе, з насупленими бровами обличчя Філарета Микитовича. Знаючи, що митрополита було забрано в полон омільством, що він нічим себе не заплямував, ні перед ким не схиляв голови, бо був людиною прямою, непоступливою, нехай і крутою, — вільнюсці падали на коліна, простягаючи руки до карити:

— Благослови, владико! Благослови!

Томила зіскочив з передка, відслонив повсть; в отвір просунулась рука і перехрестила натовп — раз, другий, третій. Кінна охорона, що супроводжувала котчі, заходилася відтискувати міщан від валки, щедро роздаючи удари канчуків. Щось гаряче обпекло праву щоку Філарета Микитовича; він лише сіпнувся, не відчув болю: Філарет Микитович углядев його, поблагословив осібно і приклав палець до уст. Лаврентій сприйняв це і як напіннення про розмову, і як певність у тому, що він сповнить все, про що мовилось між ними, і сподівання на успіх та побажання, щоб той успіх скоріше настав. І розумів Лаврентій, що почався найвагоміший і найкрутіший поворот в його житті. Не знав, чим той поворот обернеться, у що виллється...

Покоївка жажнулася, побачивши синій рубець, запечений на його щоці, заохкала, засипала співчутливими жалібними слівцями, мотнулася туди-сюди, принісши слоїк з гусячим жиром; доторкаючись ласкавими пальцями до рубця, змастила його, умовляючи отця Лаврентія полежати, доки вшухне біль.

Він послухав її ради, прихилив голову до подушки. Заснути йому не давали відновлювані видіння людського стовпища уздовж Великої вулиці, прощання з Луговським, одностайне благання віленців, щоб Філарет Микитович їх поблагословив. Якимось незбагненим чином до цього прилучилося й інше. Заслаблій Леонтій Карпович, якому підупале здоров'я не заважало мислити ясно і чітко; суворий і справедливий Ісайя Козловський, який непоступливо вимагав від Мелетія пристати до одного берега; постарілі й обтяжені клопатами братчики, що кинули все — цехи, хати, жінок, дітей — і прибули боронити свої права і вольності від захланних зазіхань. Якось спільність злучала їх з тими схудлими й знедоленими полоняниками в митрополичій валці. Спільність, котра передувала вірі. Остання сама собою об'єднувала їх, розмішених по обидві сторони порубіжжя, куди колесує валка, щоб відбутися спільністю. Віра нині обернулася виразом тієї давнішої спільності, у якій живе глибоко зачаєне, увібане в кров, всмоктане з молоком матері. Родове воно, коренева, криве! Від Рюрика, від Гедеміна, від Володимира, від Ярослава. Витримало печенізькі і половецькі набіги, татарське нашествя. Доки єзуїти не увігнали католицького клина, стовп тримався. Тепер дав тріщину...

Тривожний галас на вулиці примусив Лаврентія встати, зодягнувшись.

У різних кінцях ринкової стогни розгоралися запеклі сутички. Гартовані працею, дужі бондарі свіжовиструганими клепками гамселили по головах і плечах бенедиктинців у капелюхах з широкими чорними крисами, підбитими білим; ченці, оскаженіло відбиваючись, задкували до сусіднього завулка, де височів стос дощок. Розхапавши їх, бенедектинці сміліше рушили на бондарів. Та із Субач-вулиці викотилася ватага ковалів, розкручуючи над головою залізні ланцюги.

Щоб не опинитися між двома вогнями, отець Лаврентій нахильці прослизнув попід стінами кількох кам'яниць і несподівано для себе вскочив до єзуїтського кафедрального храму. Тут панував спокій, наповнений могутніми акордами органа. Вишукано вбрані католики статечно сиділи на лавах, перебираючи чотки або зазираючи в служебники. Коли затиш орган, на казальниці з'явився ксьондз-проповідник. Добірною латиною він вимовив декілька уступів і дав місце проповідникові-новачку, який продовжив його думку, підкресливши таким чином спадковість між учителями й учнями. Знавець латинської і грецької мов, Лаврентій зумів належно оцінити і хист молодого проповідника, і обсяг його ерудиції, набутої в колегіумі; їй можна було позаздрити, тій ерудиції.

— Часто тут слухають такі гарні казання? — спитав він сивого старигана, котрий з підозрою зиркнув на нього, та, почувши добірну латину, заспокоївся.

— Гадав, що то схизмат питає... — стариган торкнув пальцем

рукава Лаврентієвого кафтана. — У катедрі проповіді тривають від ранку до вечора. Вишукано, полеровано, аж серце радіє. Який поступ! Який розвій!

Отець Лаврентій рушив до виходу, з прикрістю спостерігаючи, як молоді уніти й унітки переймають римські звичаї — обмінюються закоханими поглядами, подають знаки, мабуть домовляючись про побачення.

Побоїще на вулиці вшухло, і він рушив до братської книгозбірні. Там його вже чекав старший брат Петро Кміт — сам прибув: пошанував казання. Лаврентій заходився шукати взірців. Погортав казання Гронцького на смерть Вінусита Войни, Барбари Кінгиної; з казання Петра Скарги виписав уступ, де крулівський проповідник закликає вшановувати прародичів; тут же дещо змінив так, щоб його, Лаврентієва, мова пролунала докором самому Скарзі, котрий навмисно оминув дружне і приязне в давнину співжиття поляків і русичів. Зазирнув він до писань Вуека, зокрема Посітілли Великої, до казань Верещинського, де його увагу привернув заклик наслідувати М: ю Магдалину та Закхея у спокутуванні гріхів.

Іоглядаючи на виструнчені шереги друкованих книг латинських проповідників, отець Лаврентій чув, як душу його охоплюють і відчай, і затятість. Відчай — бо невимовно тяжко було протистояти тій згуртованій, вишколеній, упорядкованій когорті. Затятість — бо зринало в пам'яті мовлене Костянтином Васи́лієм Костянтиновичем Острозьким, покійним воеводою київським, і писане також покійному Потію, що розмножилося між людьми таке лінивство, оспальство, немовби стомилися вчителі, стомилися проповідувачі, стомилися науки, стомилися казання. Брат Стефан не відчував втоми. Негоже і йому, Лаврентієві, піддаватися знесиллю! Натомість він вибере приміри гріха гордості, гріха пихи, на яку слабують ляхи, й нагадає їм вавилонську вежу, пихатого Антіоха, котрий о своїй владі і силі так помишляв, що хотів гори виважити на терезах. Якщо вгадають у якомусь примірі Сигізмунда, можна буде пишатися тим.

Закінчить же він уступом про те, як ще за малих років Христос на віслюку тікав до Єгипту, терплячи переслідування, гріхи інших спокутуючи. А нам самим годиться пильно й не лінуючись про свої добра старатися.

Отець Лаврентій розставив книжки на місце, склав картки з виписаними певними, що казання у нього вишикується струнко й невідпорно. Треба, ой як треба, щоб множилися проповідувачі, щоб їхнє мудре слово доходило до слухачів, які передадуть його другому, третьому...

Щоб передати, треба почути. Від кого ж вони його чують? Від повіїв, котрі затвердили чин служби й саму відправу од букви до букви напам'ять і лиш роблять вигляд, зазираючи до книги, ніби щось вичитують. Знає він таких тупаків, сам із шкіри пнувся, щоб навчити. Дак і ті до похилих літ дійшли, поволеньки вимирають. Фундуші на Острозьку академію перехопили католицькі лакизи... Львівські братчики вшпинилися в свою Успенську церкву, і вже четвертий десяток літ навчателі кивають п'ятами звідти, голодуючи з родинами... Де ж братися проповідувачам?

І все ж якась надія жевріла в серці, що колись усе має відновитися. Так сам, як і православна митрополія київська, як єпископства православні.

Щоб відпочити від роздумів, він узявся переглядати теку з написом «Від крамників Ганзи». На окремих аркушиках описувалося життя протестантського короля франків Генріха Наварри, його тривалий оружний шлях до коронування, замирення ним кривавої ворожнечі між протестантами й католиками. Прислали теку з німецького міста Любека, столиці купецької імперії Ганзи, яка крамувала на заході, півдні, північному сході Європи. Генріх уклав з нею союз. Крім життєпису, Лаврентій уважно перечитав вкладені до теки два трактати: Гуно де Гроота про «природне право» і Олів'є де Серра «Театр агрикультури».

Оглядаючи обкладинки двох останніх книг, що виявилися склеєними, Лаврентій заходився терпляче відклеювати папірець, похукаючи, щоб не пошкодити. Щось подібне до мисливського азарту охопило його. Наблизився Петро і заходився підсобляти. Пальцями, скіпками, зволоженою ганчіркою відокремили тонкий листочок, трохи пожовклий від часу, і просушили його біля грубки, щоб краще проступили напіввицвілі буквиці. Вдалося розібрати словенське письмо: «І вийшов Лот із Сігора і замешкав у горі, а з ним дві дщери його, бо він боявся жити в Сігорі. І жив у печері, і з ним дві дщери його».

У Лаврентія перехопило подих:

— Приглянься, Петре! Маємо уступ із Книги Буття, здається, розділ дев'ятнадцятий... Простою мовою викладений. Чи не те це, за чим я пошуковую?

— Отче, тут відмітина, — Петро Кміт тицьнув у коло, перекреслене подвійними лініями згори вниз і справа зліво; всередині значилося число 97. — Неважко визначити — з реєстру. Позначка відноситься до 1597 року, — він витяг ключ, відімкнув шафу, довго перекладав фоліанти з різними позначками. — Ось і воно!

На обкладинці застигло коло, перекреслене навхрест двома лініями.

— Шукаємо позицію дев'яносто сьому, — гортав сторінки Петро. — Є. Значиться рукописна біблія Михайла Сяноцького. Відіслана назад: непридатна до друку. Ось ще така ж. Відхилена і відіслана...

— Куди, Петре? Куди відіслана? — ледь не плакав від розпачу Лаврентій.

— Заспокойтеся, отче, — Петро повів товстим пальцем через обидві сторінки. — Ось... Кузьма писав, бачу його руку. Передано до власних рук княгині Софії Чарторийської. З умовою, що належну їй книгу залишить у себе, а другу припроводить пересопницькому архімандриту. Ось розчерк княгині. Книги вона одержала, як спадкоємниця князя Івана Федоровича Чарторийського.

Розчулений отець Лаврентій обійняв Петра і поцілував у чоло. Замикаючи книгозбірню, Кміт посміхався: Лаврентій, ніби величезну коштовність, обережно і старанно ховав папірець за пазуху.

Розділ XXII

І захопили галаадитяни переправу через Йордан, і коли хто з уцілілих єфремлян просив: «Дозвольте мені переправитись», то вчителі галаадські питали: «Не єфремлянин ти?» Він відповідав: «Ні». Вони говорили йому: «Скажи: шибболет», а він казав: «Сибболет» і не міг інакше вимовити. Тоді вони, взявши його, заколювали біля переправи через Йордан. Слова із «Книги суддів» бриніли в пам'яті Лаврентія, коли розшукував він останню потрібну йому книгу — «радзивілівську» біблію й ніяк не міг знайти.

Не минаючи жодного skleпу, жодної ятки чи крамниці; іноді зазираючи до лотрівських храмів, отець Лаврентій переміряв усю Вільну, добувся до західної околиці, не помічаючи, що за ним, скрадаючись, назирці йдуть троє дебелих телепнів. Коли зібрався повертатися, побачив їх — двоє стало з боків, третій штурхнув у спину.

— От тобі і шибболет! — тьохнуло в грудях. — Потрапив до ідолі! «Золотої ровти». Ох, злодюги!»

Вони довго вели його у зворотному напрямку, доки не повернулись до того самого єзуїтського кафедрального храму, де він довгенько натомлював ноги у притворі. Ближче до вечора, мабуть, діставши нове повеління, чорна трійця припровадила його до захованого в зелені саду двоповерхового палацу, прикрашеного алебастровою ліпниною у вигляді оголених жіночих і чоловічих фігур, візерунчастих капітелів, портиків; стрілчасті ажурні вежиці випинали вгору списані; уздовж обкладеної каменями і всипаної рінню доріжки з кованих стовпців-стовбурів із залізним листям звисали велетенські шишки-ліхтарні. «Скільки ж то рукомесному люду життя вкоротило отсе рукотворне багатство?»

Барвьяноходець у прикрашеному позументами й гаптуванням одязі, ворухнувши довгими тарганячими вусами, шанобливо відчинив двостулкові двері з витесаними на них пиками й запросив Лаврентія увійти, загородивши широчезною спиною вхід ченцям, котрі знічено і слухняно позадкували, улесливо кланяючись.

— Прошу чéкаць, — підскачів до Лаврентія хвацький молодик з вусиками й рейтарською борідкою і, по-військовому клацнувши за каблуками, вилетів, як порхавка.

Отець Лаврентій розумів, куди й до кого його привели. Чогось доброго чекати не доводилось, тому вирішив набратися спокою й терпіння. Незабаром той же хвацький молодик запросив його до світлиці, де за вишуканою стриманістю й навмисне непоказною суворістю прозирали розкіш, пиха, самовдоволеність. Ніжно-жовте березове облямування стін переходило в такого ж тону плашки паркету, вигадливо викладені так, що темніші з них утворювались щось на зразок перехрещених мечів, замкнених у ще темніших прямокутниках. Світлий березовий стіл з кріслом; над кріслом — великий хрест із розп'ятий на пробор чоловік; його спокійні і холодні очі не без вдово-

лення зустріли появу отця Лаврентія. Хвацький молодик, виструнчившись, мовив:

— Їх екселенція Радзивілл зволили дати аудієнцію корецькому протопопові Зизанію.

Молодик клацнув закаблуками і за кивком господаревого пальця шез.

Он до кого потрапив Лаврентій — до віленського католицького арцибіскупа Юрія Радзивілла, володаря маєтностей і дібр, людей і замків, церкви і вірних, цілий лотрівський рід котрого ще донедавна ошаліло насаджував кальвінізм у Литві; тепер той рід деградував, перекинувся до латинян.

— Не будемо зволікати, — приязно промовив арцибіскуп. — Вам відомо більше, ніж нашій святій католицькій церкві. Вона теж обізна на про вас настільки повно, що того вистачило б для ... Не будемо категоричними. Мудрі й освічені люди знайдуть спосіб порозумітися...

«Чого ж ти зажадаєш, антихристе, навіть не поставивши у світлиці другого крісла, щоб не запросити сісти? — закипав у душі Лаврентій, зберігаючи зовнішній спокій. — Яку ціну запропонуєш мені за зречення Русі?»

— Об чім? — голосно запитав.

— В Острозі і Львові вам велося добре. Після Берестя... Чув відгуки від Анни Костчанки і Анни Корецької. Підтягло живіт? — із зверхньою посмішкою промовив арцибіскуп.

— Я не відступник, щоб злучатися з католицькими зверхниками, — щось Стефанове, затяте, пробудилось у Лаврентієві.

— Вірно! — не здивувався Радзивілл. — Вони дожиттєво користувалися всім, що мали. Влада підтримує слуг.

— Навіть обіцями їм сенаторськими столками в сеймі? — відбив випад Лаврентій.

— Сенаторів із них не вийшло б: занадто сварливі, — глузливо відповів арцибіскуп. — Ворогування між вами — національна риса русичів... За вас осібно його крулівській милості я б ручився. І ще за Стефана, вашого брата. Шляхетність духа варта нагороди.

— Бачив, як винагороджували... На багатьох цвинтарях бачив, — не втерпів Лаврентій, щоб не вколоти.

Радзивілл швидко опустив погляд на папір, що лежав перед ним на столі, — мовби ховав очі від співрозмовника; коли підняв їх, вони знову випромінювали безхмар'я:

— Хвалю за одвертість. Сам беріг цього козира, — зізнався він і неквапно, ніби розмірковуючи вголос на самоті, проте не оминаючи її тієї обставини, що його чують, зумисне рівним голосом продовжував: — Хто такий Лаврентій Зизаній? Пильні спостереження доводять — московитський шпекг, вивідувач державних таємниць великого князства Литовського. Відвідання таємних сходок схизматів задля злучання їх з московитськими полоняниками. Постійні контекції з дяком Томилою Луговським. Пошукування по храмах, торгах, у книгозбірнях і братстві Троїцьким... Така ось лічба... Годі?

«Кепські справи! Хто із братчиків звідомив? Смотрицький? Не встиг би... Обвинувачувати без підстав негречно. Виходить, хтось за

мною невідступно слідкує. Зустрічі з Філаретом Микитовичем і Герасимом Накривалом не зауважили. Еге ж! Не всевидючі ваші очі, пане біскупе!»

— Мовчите? — наполягав Радзивілл. — Тоді вибирайте...

— З чого вибирати? З шибениці, державного злочину, довічного ув'язнення в Мальборку?

— Ні. Почнемо з фондуша. Якщо ви схилитесь до визнання зверхності римського понтифіка — ряд буде довершений на вашу користь.

Радзивілл підвівся, переміряв світлицю від вікна до вікна, зважуючи, наскільки зрозумів і усвідомив співрозмовник сказане ним; йому подобалося залучати до свого воїнства освічених людей з твердою вдачею.

— Визнання зверхності папіжа? Хіба це не означає ту саму унію? Цькування мене, брата, моїх краян... — виваживши кожне слово, повільно промовив отець Лаврентій і те ж саме повторив латиною.

— Так було досі, — м'яко заперечив Радзивілл. — Відтепер стається інакше. Ви прилучитесь до зацних і далекоглядних... Котрі задивляються на собор святого Петра в Римі, а не на храм Василя Блаженого в Москві.

— Я задивляюся на храм Софії в Києві, — вислизнув Лаврентій з пастки.

— Вас не влаштовує сенаторський стілок у сеймі? Чільне місце в унітській митрополії? Можемо і Софію змусити схилитися перед вами, — він наблизився впритул. — В Мальборк не посаджу: ціную розум. Скільки пішло б за вами... — Радзивілл рвучко віддалився, став за столом. — Отже, сподіваюся на дальше порозуміння. До Корця не далеко...

— Я мріяв би про долю протосинкела Никифора! — Лаврентій не хотів двозначностей. — Невинно замученого в Мальборку.

— Гаразд. Якщо через три дні вас побачать у Вільні, я докладу зусиль, аби до Корця ви не виїхали, — пообіцяв Радзивілл.

— Папіж Клементій, восьмий за лічбою, зняв прокляття з короля Франків протестанта Генріха Наварри. Останній дав едикт, де зрівнюються у правах гугеноти і католики. На наших очах діється... — не відступав Лаврентій. — Втративши Францію, папіж надолужує тут, у нас?

— Чув, чув! — скупко усміхнувся арцибіскуп, хоч пальці його ладні були вчепитися в шию схизмата і стискати їх доти, доки кров не зупиниться і зухвала пика не відкриється синявою.

— Півень не встиг тричі закукурікати, як апостол Петро зрікся Христа... — Лаврентій, як то траплялося з ним під час казань, майже фізично відчув високий злет слова; він прицвяховував перекинчика у його ж власному барлозі, звідкіля котився потік ненависті до недавніх же одновірців. — Протестант Юрій Радзивілл зневажив своїх лотрів за арцибіскупську червону мантію, щоб вивільнити руки. Природно, не свої власні... Низько вклоняюся за аудієнцію, — з підкресленою ввічливістю промовив на закінчення отець Лаврентій і попростував до виходу.

Перш ніж він торкнувся дверей, вони розчинилися, й на порозі став хвацький молодик; він їв поглядом свого патрона, чекаючи слова, жесту, щоб схопити зухвальця; годі було помилитися в тому, що він усе чув, підслуховував під дверима. Лаврентій не схибив, розраховавши, що поцілить у найболючіше місце новоявленого арцибіскупа, що у того не все відмерло, що давнина озветься в потомникові колишнього славетного литовського роду. Юрій Радзивілл, не підіймаючи голови, відійшов до вікна.

— Vale et me amē¹ — озирнувшись, кинув з порога отець Лаврентій, наче близькому приятелю, з котрим розлучається в ширій приязні.

Спантеличений молодик розгублено відсахнувся, його щене лице зів'яло, зморщилося, як засохла груша. Він ступив набік, вивільняючи дорогу Лаврентієві, обережно зачинив за ним двері й подріботів поруч, сиплячи улесливими слівцями; був певен, що тільки близький приятель пана арцибіскупа наважився вимовити оте дружне — будь здоров і люби мене! Виходило, що приятелі сперечалися, а розлучились по-дружньому, отже, варт запобігти ласки у того, що йде.

— Роман Дуга-Шлабківський з Теревовлі, якщо ваша ласка! — молодик відсторонив барвяхода і сам випустив Лаврентія з палацу. — До ваших послуг!

— Скористаюся з них! — зверхньо кинув Лаврентій, не передбачаючи, як надзвичайно скоро сповниться його легковажна обіцянка.

Не озираючись, Лаврентій проминув ліхтарні і статуї, муркочучи собі під ніс давно знане. Воно збулося й повороту немає. Альбрехт Радзивілл, молоденький, підвусий протестант, служив Баторію, як вірний католик... Синочок Миколи Радзивілла Чорного, послідовника Лютера... Бач, як далеко яблучко відкотилося від яблуні! Ось тут і спробуй погони про досконалість сотвореної людини!

Трьох синів зродив Радзивілл Чорний: Альбрехта, Станіслава, Юрія, альбо Георгія. Всі вони зазнали полерування в єзуїтському колегіумі, де владарював тоді Петро Скарга. За намовою ректора — владаря, водночас крулівського духівника, Альбрехт разом з братами прийняв католицизм. Ось чому за Лівонської війни легат папежа Антоній Посевіно у листі до Стефана Баторія вихваляв Альбрехта як найвірнішого католика, натякав, що у всіляких поважних справах на нього доцільно поклатися: не за віком, а за відданістю істинній католицькій вірі — Альбрехт просвітлював розум людей і з радістю давав їм виявити себе задля божої слави. Першорядна протекція! Воно на подіяло. Унія проторила дорогу і середньому братові, і молодшому, від котрого оце, паче сподівання, Лаврентій вибрався безборонно.

Не було сумніву, що причини тієї безборонності існували. Які? Щось пов'язане з королем франків Генріхом Наваррою? Певно! Той король-протестант примирив обидва відлами католицизму, Нантським едиктом зрівняв їх у правах, різанина в тім государстві вщухла, воно набралось моці, з ним загравали страхітлива досі Іспанія і папський престол. Рішельє послав до Константинополя маркіза де Сізі...

¹ Будь здоров і люби мене (лат.).

Государство франків зтяглося тяжкими хмарами; грізний крижаний град дощенту вибив посів Гуно де Гроота, інакше Гроція, — засновника «природного права», — його варто б сприймати як поклик керуватися належними людині принципами і правами. Але хіба ті права не залежали від умов і обставин у тих же франків, у німців, у нас тут? Схибили, пане Гуно, схибили! Ще й як залежне! Тому і «Театр агрикультури», писаний Олів'є де Серра, оминули власники земельних володінь, яких писець умовляв господарювати мудро й ошадливо...

Коли владарі хоронили ці писання, австрійський ерцгерцог Матіас переїздив з братом, імператором Рудольфом, видер з його пазурів Австрію, Угорщину й Моравію, щоб учепитися в ці краї власними пазурами. То трапилося того року, коли у Вільні єзуїти цькували Стефана і він мусив тікати на Запороги. Три роки перед тим папежа Климентія VIII замінив на римській престолі Камілло Боргезе, прибравши ім'я Павла V. Чотири роки по тому Матіас із ерцгерцога зробився імператором.

Скільки імен, скільки подій! Всі охоче накидали римського хомута на православну чи протестантську шию. Загибель католицького посілу Генріха Наварри розв'язала руки усім цим Матіасам, Сигізмундам. Зрештою, в Литві віжки віросповідання опинилися в руках Юрія Радзивілла і всіх отих Сапіг, Владиславів, Ходкевичів...

Лаврентій не помітив, як наблизився до гамірного ринку, вставленого возами, брожками, фірами, каритами. Мукали приведені на продаж бугайці, бекали вівці, іржали лошата. Важкі молоти падали на ковадла, вибиваючи жмутки іскор із розжареного заліза. З нього теж щось народжується: для смерті — меч, спис, шабля; для прожитку — рало, колесо, лопата; залежно від того, куди і як силою своїх м'язів спрямовує важений молот людина.

У першому випадку — на догоду смерті, в другому ж — починається життя. Рідко трапляється, щоб посів не заврунися; з того сім'я, що не буває бездушним, він росте і множить. Коли посіяне не затопчуть, в ньому передовсім серце утворюється спрагле, невтомне, працюйте... Б'ючись цілий вік у грудях, воно витримує всі злети і падіння людини, всі лиха й радощі, всі муки і розчарування. Мало випадає незахмарених миттєвостей, котрими воно живиться і наснажується. Осіяне ними, воно зберігає навіть у труні сонячні часточки наснаги.

Не виключено, що серця викидають із себе пагінці, приміром, як злак, жолудь чи квасолина; тим пагінцем проростають із-під землі, вибираються нагору. Секта вогнепоклонників дійшла висновку, що пагінці обертаються дороговказними племінцями-блукачами. Прихильники і послідовники первісних християн у Колхиді збирали з могил праведників пагінці, утворюючи з них німби, якими прикрашували прижиттєві їхні зображення. «Що ж на нашій землі? — міркував Лаврентій. — З посіву закатованих унітами краян мали б сходити списи і шаблі, придатні для двобою. Як заклик і напучування до непокори. Чуєш, Стефанку, я прилучаюся до твоїх потрактувань». Його хтось штовхнув, поклав руку на плече, придушено вигукнув: — Лаврине! Ти? Леле! Як же ми струхлявіли...

Розділ XXIII

Французський цілитель Амбруаз Паре виявив вплив природи на здоров'я людини. По-різному впливають весна, літо, осінь і зима. Весна починається 24 числа місяця марця і триває до 25 червця. Весною трапляється примноження крові; і належить пускати кров; доречно уникати пересичення рибою, вином теплим і вечерєю пізньою. Але ж весною поймають дитинство і отроцтво. Лаврентій ще не замислювався над лікарськими прописами, доводиться лікувати рани душевні.

Він рвучко обернувся. Занепокоєно вдивлявся в довгообразе лице із запалими щоками, заросле рудою, подекуди посивілою щетиною; похливі очі глибоко позападали, мовби заховались у безпечне місце; в напіввідкритому роті стирчали зчорнілі пеньки зубів; довгий перебитий ніс видавався неприродною наліпкою на лиці.

— Хто еси? — запитав, приглядаючись до убогого чоловіка, одягненого в грубі полотняні плюндрики і таку ж ростебнуту, без гудзів, сорочку, що звисала з кістлявих пліч.

— Як же, Лавріне? Я твій землянин. Забув, як ти привіз до Мереца збіжжя? А я зі своїм служебником Іваном... забрали ми твоє до везіння. Десять корців... Тоді на вулиці марець стояв...

Лаврентій мовчав.

— Покотилося відтоді у мене все. Михайло Комаровський я! З Троків! — перескакуючи з одного на друге, лопотів оброслий чоловік, розчулений негаданю зустрічю, осмисливши, що, ставши кривдником, він завдав лиха насамперед собі самому; лихо безжально позначилося на його родині, розпорошило її по всій Лівонії, зоставивши Михайла Комаровського доживати віку в тому ж таки Троцькому повіті, над озерним плесом, у котрому при затишші відрізно, до рисочки, відбивалися вежі і зазубрені мури замку, де хто тільки не був державцем, старостою, паном, справцею...

У пам'яті отця Лаврентія почало щось прояснюватися, виринули тодішні люди, і з-поміж них — видовжене, озвіріле од люті обличчя Михайла Комаровського, його небожа Івана, котрого Михайло тримав за служебника і змушував сповняти все бридке і погане в нескінченних чварах із сусідами.

— Де ж твоя жона-ляховиця? — спитав Лаврентій.

В його уяві постала залита сонцем торговиця, пістрявий людський тлум тече поміж возів, як вода між пальців; білявенька, вертка Марта пужалном тиче під боки свого Миська, випльовуючи прокляття з оскаленого рота. Затурканий її вибриками і примхами Мисько, змовившись із гайдуками, простує до воза Куколів. Семен Кукіль відбивається, Лаврентій кидається батькові на поміч; руків'я шаблі опускається на його голову, забиваючи памороки, і він втрачає притомність. Очуняв аж тоді, коли поверталися з ярмарку додому на порожньому возі, що несамовито підскакував на бакаях: батько люто підстьобував коней, зганяючи злість на безневинних тваринах. Голова

Лаврентія моталася з боку на бік. Перед очима хиталося небо, то виникаючи, то ховаючись за полудрабком, наче озерна хвиля за бортом човна в хитавицю.

— Занапастила мене моя ляховиця Мартуся... — рукавом провів по очах Комаровський; тим розпачливим порухом він мовби стер із себе давню лють; похливно озирнувся, остерігаючись, щоб хтось не підслухав, зашепотів: — Ти мені знадобишся, Лавріне! Не відпекуйся! Сідай до воза!

— Куди запроторити хочеш? — задля годиться спитав Лаврентій. У ньому давно визрівав намір навідати Троки — за скільки літ не зібрався, клопітна ставала на заваді, а тут... Пан Юрко Радзивілл заклопотаний тим, щоб надбати для Лаврентія придобні палати, звісно, без ліхтарень, без вежиць, без оздоб і вигод — може, в льохах під ратушею або в підземеллях якоїсь ропати чи замку. Щоправда, він розщедрився на пільгу — подарував три дні; вони знадобляться Лаврентієвому форналю для лагодження воза, скоріше не впорається. У гостинодвірській комірці не висидиш, а вистромиш носа на вулицю — буде привід схопити... Комаровський, не розуміючи, яку послугу робить, дає нагоду на три дні шезнути з Вільни.

— То рушимо? — наполягав Михайло. — Моїм коштом...

— Отак нагло? Не мізкуючи?

— Чом би й ні? Віз є, коні нагодовані, — тупцював Комаровський, посмикуючи кушувати бороду.

Лаврентій ще раз позирнув на запалі щоки, на сивину Миська, на його благальний погляд, в яким не крилося підступу.

— Куди вмощуватися?

Від його несподіваної згоди Комаровський аж скинувся, улесливо заквапився.

— Сюди, сюди! — він розправив килимок на возі, підсадив Лаврентія, розібрав віжки. — Гей, булані!

...Поволі розплющуючи повіки, маленький Лаврик ніби впускав до себе тоненьку павутинку першого промінця, який висвітив його зсередини; повів вітерця відслонив його вуха, щоб туди потрапив дзенькіт першого удару ковальського молотка по ковадлу й наповнив його звуком; пронизливий дух коноплі прослизнув у нього крізь ніздрі, сповнивши його запахущістю. Простягнені пальці сприйняли м'яку вільність повітря, котра облягла його тіло, зробивши усе ество сприйнятливим до навколишності й до вирізненого в ній бриніння зичливого, лагідного голосу, котрий не сплутаєш ні з яким іншим. Той голос трепетно долинув з-під бузкового куша, перевершив усі запахи і звуки, розмружив йому повіки, аби очі, розкриті на всю широчінь, увібрали застиглу на колоді тоненьку постать, убрану в кольорову смугасту каламайку. Вона здійняла догори руку зі стуленими пальцями і трохвище пальців спалахнула діамантова цятка, від котрої до її колін змійкою звивалася ледь помітна біла нитка.

— Лаврик прокинувся... А Стефко на озеро гайнув. Я тобі молодка дам, ходи до мене, — мама шила нову сорочку котромусь із синів.

Розділ XXIV

Вищі, не робіть утисків нижчим, щоб не зазнати шкоди раніше них самих; адже якщо вони відділяться, то поруйнується все тіло. Що таке тіло, як не з'єднання багатьох членів?.. Тому, якщо таким є тіло, будемо прагнути, щоб багатоє зоставалося многим; а коли цього не буде дотримано, то відкриється смертельна рана. Лаврентій пригадав це грізне застереження Іоанна Златоуста, висловлене у бесідах на перше послання до коринфян. Те, з чим він зустрівся на зворотній дорозі додому, лиш надало нової сили тому застереженню.

Отець Лаврентій повертався з Вільни через Полоцьк і Могилів, туманіючи від баченого: до якого б містечка чи села не потрапив, на брамах повсюдно висіли печаті, печаті, печаті...

У Полоцьку зупинився в дімку крамника, знаного ще від Берестя. Ковтаючи сльози, той підкликав Лаврентія до вікна, показав на різношерсту юрму на полявині. Ось так у недільний день і в престольні свята міщани слухали службу божу. Та й то без попа, бо його б не сховали ні в лісі, ні поблизу. Люди возять хрестити дітей бознакуди. Немовлята із-за лихої дороги полишають життя без хрещення. Повінчатися теж не вдається. Скільки вмерло без сповіді, без причастя!..

З поваги до крамника і його дружини отець Лаврентій згодився піти на цвинтар, відбути заупокійну службу над татом і мамою подружжя. Поблизу місця вічного спочиву померлих отець Лаврентій зауважив пожвавлений рух. Туди й сюди снували люди, хто з рискалем, хто з ломом, хто з сокирою. Щільний натовп оточив куточок, відведений магістратом для поховання православних. На горбку, під гіллястими білокорими березами, мовби в храмі на казальниці, хрипким, зірваним голосом горлав вузькоплечий іерей у єпископському клобуку — Йосафат Кунцевич, як звідомило подружжя. Крізь шкіру його зжовклого лица проступала зумисне придушена молодість: вона прозирала крізь спотворені криком тонкі губи, крізь почервонілі, запалі очі, визирала із куцавої борідки-топірця. Разючою невідповідністю хирлявої плоті й жагучої пристрасті невичерпаної молодості пояснював собі отець Лаврентій божевільну ненависть, котру вкладав у кожен свій вигук уніатський полоцький владика. Йосафат волав:

— Геть поган із землі! Хай вивергне вона їх вашими руками і рискалями! Хай буде проклятою їхня плоть! Анафема! Анафема! До праці, щоб потішити солодке серце Ісусове! Их пожеруть дияволи у вигляді вижлів і хортів. Копайте!

На могилки з риданнями впали кілька жінок і чоловіків. Замигтіло кілля. Скривавлених заступців батьківських могил відволікли подалі, моголи розкопали. Витягши домовини, кинулись рубати їх сокирами й викидати напівзотлілі тіла на мураву.

Охоплений відчайдушним наміром зупинити блюзнірство і наругу над тілами померлих предків, отець Лаврентій кинувся до натовпу,

продерся крізь щільну юрму, з ледве стримуваним гнівом став перед Кунцевичем:

— Схаменися, владико! Не тобі належать їхні останки, а землі. Не тобі належать їхні душі, а творцеві. Ти теж станеш прахом...

— Вірні! Розтулилися уста схизмата! — Кунцевич вдавав, що не помічає чоластого, з карбованими зморшками на обличчі, правого славного іерея, котрий невчасно нагодився; свідок й інстигатор йому ні до чого, може не тільки приклеїти полоцькому єпископові змазу збурителя і блюзнірця, але й зашкодити в упокоренні схизматів, утвердженні унії. — Затуліть писок апостату! — зиркнув налитими кров'ю очима на псярів, що тримали на повідках вижлів.

Ті неквапно відстібнули повідки, і пси, шерсть на яких аж лисніла від пильного догляду, широкими стрибками понеслися до Лаврентія. Він зблід, кинув погляд на червоне від призахідного сонця небо і повільно перехрестився, подумки прощаючись із життям. Оскільки він не ворухнувся, пси у нерішучості спинились перед ним. Лаврентій голосно вимовив:

— Не забудь, владико, попередження творця: мені відомщення — і аз воздам!

Він поволі наблизився до притихлих уніатів, вони боязко розступилися і пропустили його. Кунцевич, задихаючись од люті, стовбичив під березами...

Відправивши заупокійну службу в хаті крамника, Лаврентій того ж дня виїхав далі з тягарем на серці і сльозами на очах.

Полоцьк... Місто, котре обдарувало Русь, Литву і Річ Посполиту славетним і мудрим доктором Франциском Скориною, товмачем і друкарем перших книг на землі цих господарств, яскравому світильникові науки і розуму. Скількома книгами збагатив полочанин Скорина своєї країни! «Людам посполитим к доброму наученню, — писав він у післяслові до видрукуваного у Вільні «Апостола». — Аби братія моя Русь, люди посполиті, чтучи, могли лепій розуміти». Тому й друкував він книги руським язиком, аби множилися добрі звичаї, а люди навчилися мудрості, добре живучи на світі. Скорина повідомляє, що описання світу і людських законів не обмежується однією Біблією. Існували у інших людей інші закони: у афінян — створені Соломом-філософом, у спартанців — Лікургом, у римлян — Нумою Помпієм...

Хіба може забути Лаврентій його «Малу подорожну книжицю»! Скільки краси в ній! «Псалтир зуповальна» на стихи розділена, їх у ній дві тисячі шістсот. За кожною кафізмою заставиця більша, як і по кожній главі — для ліпшого відділення. І скільки вмістити зумів у ній Скорина! Далі названі — «Часословець», «Акафісти», «Канони», «Шестиденник», короткі Святці з поділом часу, де зазначається, скільки годин і хвилин мають дні і ночі в році, на скільки подовжують ся чи скорочуються. І ще що знаменито! Коли в котромусь із років була гибіль місяцева або затемнення сонця, то друкар зазначив рік, день і годину, неомильно написану. Найпильніше Лаврентій читав розділ «Соборника», отой самий, де пишеться про дні і ночі і де Скорина дав слов'янське найменування місяців так: «Місяць септеврій зо-

Розділ XXV

Ще в «Домострої», писаному попом Сильвестром за царювання Івана Грозного, значилося: і в монастирі, і в лічниці, і у відлюдності, і у в'язниці нищих відвідує і милостиню, що просять, в силу своєї можливості подавай, і приглянься до біди їх, і до скорботи, і до нужд їх і, наскільки можливо, їм допоможай, і всіх, хто в скруті і злиднях і хто в нужді, і старця не зневажай... Введи у дім свій, дай напитися, нагодуй, зігрій, привітай з любов'ю і чистою совістю...

Он як писалося в Московії за часів грізного царя, коли Лаврентію, бездумному отроку, не сповнилося ще й десяти літ... Він ріс, наливав силу, від людей вбирив у серце і розум знане ще до того, коли писало торкнулося пергамену, лишаючи на нім вишнуровані рядочки буквиць, винайдених рівноапостольними просвітителями Кирилом Філософом та братом його Мефодієм і перейнятих русичами, єдиноплемінним родом словенським, поширених до моря Студеного, до Урал-Каменя і ще далі... Писало вимережувало те, що було осмислене розумом і увібане серцем. Хибно бо стверджувати, що від тих буквиць-зеренець не випростовується колос, не наливається в нім зерно нового врожаю, щоб служити для нового засіву.

Буквиці, розсипані по ящиках друкарських, — витвір рук і пильного ока. Від того, як їх вибереш, пошикуєш, залежить і пожиток. Праця закаламучених душ і ущербних сердець обертається злом, вороженчею, ненавистю, всім тим, чим безоглядно засівали й засівають єзуїти переполовинених людей — напівправославних-напівкатоликів. Ратаю, засівай свій лан добірним зерном!

— Повертай, Федоре! Звідси йде путівець на Чорторию! — кинув Лаврентій отроку.

Стара княгиня Софія, що дотлівала останні дні, напевно, на порозі кончини. Якою б гріховною не видалась ця думка, та подорожній відчув полегкість: прибуде якраз на погреб, промовить своє казання, а головне — перегляне її книжки в надії... Так він мислив, хоч знав, що насправді все обернеться інакше, що наспіє безліч клопотів, обтяжливих для родини покійниці, для прибульців, — кривих, близьких, пошановувачів. Хто завітає без корисливих думок, а хто кігтями увіпнеться в добра і маєтності, шарпаючи до себе — віддай, відступись, мені належить більший шмат зі здобичі, йменованої спадком. Природно, що першу роль відіграватимуть двоє синів покійної, вирощених і виполеруваних у віленському єзуїтському колегіумі. Не обминуть вони породжених ще в давньому Римі законів, згідно з якими винятково чоловіки дістають спадок. Тут же їх буде двоє. Не виключено, що вигулькне і третя сторона — католицька, у котрій й пашека більше, і ікла гостріші, і прокуратори натаскані, як хорти...

Не схибив отець Лаврентій, міркуючи так. Сухеньку, крихтну княгиню Софію, вбрану в чорну табинову сукню, двірські мали намір спорядити по-православному — зі зліпленими хрестом свічками у складених під грудьми руках, з вінцем-написом на чолі. Натомість прибу-

лий архимандрит-уніат Олександр Шептицький розпорядився перенести тіло княгині в ліве крило палацу, далі від цікавих очей, вбрати в темно-синю сукню з португалі, викинути геть перехрещені свічки, замінивши їх тонкорамним мальтійським хрестом. Лаврентій, доскоминавши їх тонкорамним мальтійським хрестом, не бачив ніякої послідовності в порядкуванні архимандрита. Згодом, коли при вході до лівого крила замку з'явилися вартівники із «Золотої ровти», яких не важко було вирізати за шкіряними бронями і плескатими шоломами, — збагнув: сенс затії полягає в тім, щоб поховати княгиню за католицьким обрядом і беззастережно заволодіти всім статком покійниці, уникавши необхідності виконувати її останню волю, викладену в заповіті. Трапилось нерідко, що відбігли до унії можновладці відписували всі свої прижиттєві набутки православним церквам і монастирям, щоб хоч таким робом вимолити собі потойбічне прощення за злодійство проти краю.

При домашній відправі ледве не дійшло до сутички: засперечались, кому належиться співати відхідні молитви, а кому запечатувати домовину. Погодились на тому, що, оскільки княгиня віддала синів під опіку єзуїтів, відхідну службу правитимуть уніти, а винесення тіла, заупокійну службу і поховання відбудуть православні.

В останній мент затія Шептицького зірвалась.

Похоронний похід якраз ладнався вирушати; труну з кришкою вместили на мари, і четверо двірських збиралися покласти виблищені ручки собі на плечі; мощеною доріжкою понесуть княгиню битим шляхом до церкви, — до слова мовлячи, замкненої і запечатаної, як то поведлося по всьому краю: зубожілі можновладці охоче віддавали іудеям в оренду сільські містечкові храми. Кілька талярів, одержаних від орендаря Янкеля, трохи подовжили напівголодне згасання княгині Софії, зате стали нездоланною перепоною для відправи заупокійної служби в церкві.

У градках біля храму походжав місцевий піп, очікуючи, що Янкель зглянеться над безталанням небіжчиці, здійме печаті і дозволить занести труну. Звісно, не задарма. Сини не поскупляться дати стільки-золотих, скільки він зажадає, вони ж спадок одержать. Зате в останній раз послухають у храмі відхідні молитви, — а далі виберуться на згірок, усіяний могилками з дерев'яними хрестами. Челядники опустять мари перед вгрузлим у землю склепом; коваль ломом відчинить вхід, сини візьмуть труну з тією, що їх породила, поставлять на приготовлене місце вічного спочинку; староста подасть знак, і дві армати, застигли перед входом до спустілого палацу, вивергнуть клубки вогню, диму і грому на знак вічного прощання з княгинею.

Сталося ж інакше.

Нахльостуючи коня, до мар підлетів перестрашений вершник із «Золотої ровти» і, захлинаючись, звідомив Олександра Шептицького, що сюди їдуть, сюди скачуть... З його перекошеного лица можна було зрозуміти висновок, що нагрянула щонайменше татарська орда. Виявляється, що четверо дужих і спритних нападників поздіймали з коней і пов'язали шістьох ромів.

Не встиг вершник пролепетати усе це, як з путівця на мошену до-ріжку вихопилися гривасті коні, легко, наче іграшку, тягнучи за со-бою візок. За цим вилетіла друга упряжка. Форналі натягнули віжки, і гнідани, як вкопані, застигли біля мар. З першого візка неквапно ви-брався сивуватий священик, перебігливим, проте уважним поглядом окинув з'юрмлених людей. На Лаврентії, на його візничому, на двір-ських зупинився довше. Щось тепле озвалося в серці отця Лаврентія, коли він упізнав у несподіваному приїжджому давнього свого колегу, старшого, мудрішого й непоступливого Захарію Копистенського. За спиною Захарії виросли дужі і рішучі молодці. Дуга-Шлабківський виткнувся з-за дерева з оголеною шаблею, підкрадаючись до Копи-стенського. Один із прибулих ченців поворухнув десницею, і Дуга, схоплений за поперек і піднятий вгору, випустив шаблю й, безпорадно сіпаючись ногами й руками, гепнувся до дерева, за яким ховався. З другого візка сплигнув на землю Корчина Коч.

Все одразу ж змінилося. Копистенський кріпко взяв до рук кер-мування похороном. Наблизившись до Шептицького, висмикнув із кишені пергамен, простягнув архимандриту:

— Крулівське надання... Прошу покинути оселю православної парафіянки, належачої до Печерського монастиря.

— Ії сини і спадкоємці не підлягають Печерській архимандрії, як і її осідок, — набундючившись, Шептицький звернувся поглядом до синів княгині в надії, що вони схилять словесну сутичку на його ко-ристь.

— Ти, отче-уніате, ставиш під сумнів зволення його милості круля Речі Посполитої? Ти, отче-уніате, перебрав на себе обов'язки душо-приказника? — суворо запитав Копистенський; попереджуючи за-перечення, кивнув на синів: — Спадкоємці мовчать... Вимітайся!

Шептицький з причетниками й добре-таки пом'ятими ромами по-вернулися до палацу. Сини залишилися, сподіваючись-таки добутися спадку.

Двораки понесли мари до церкви.

Тим часом червонопикий Янкель у замизканій жилетці і ярмулці, хазяйновито походжаючи по паперті, промовляв до селян, які мовчки його слухали.

— Хто ви, християни, є і яка у вас віра? Ви щедро віддаєте богові непотрібне, те, що для вас не має ніякої вартості, — отченаші, богоро-диці й інші молитви. Ви б'єте себе в груди, натербикуєте власнянці, ланці, лахи, ходите хресним ходом, вистоюєте всеношні, заутрені, обідні; це вам теж нічого не варте. Ваш Христос вчить, що всякий раз, як ми робимо благодіяння єдиному з малих сих, ми являємо те благо-діяння йому. От княгиня Софія, щоб нагодувати старця, всаджувала його в кутку, давала трохи бурди і вважала, що умилостивила бога. Убогих ви наділяєте зопрілим зерном, зачервленим м'ясом, цвілим хлібом — і все це ніби Христу. У кого дочка звиродніла, кривонога, підсліпувата, батьки кажуть богові: «Візьми її», а здорову і вродливу залишають собі. У кого син калічний, батько молить бога, щоб при-звав молодика до себе, у кого — хороший, щоб дарував йому довге життя. Найгірше віддаєте богові, котрий й обдарував вас усім...

Янкель прикусив язик, коли перед ним виросло двоє ченців; вони чемненько взяли орендаря під пахви й винесли геть за градки, зірвали з дверей колодки і печаті. Скорботний похід влився до храму, де отець Захарія за всіма канонами відправив заупокійну службу.

На цвинтарі отець Лаврентій промовив своє казання на чесний погреб княгині Софії Чарторийської, вивірене й обмірковане, наси-чене живим чуттям і жалем, збагачене запозиченими в інших про-мовців думками і висновками, щоправда, переосмисленими Лаврен-тієм.

Промовляючи, він дивився на сухеньке тіло покійної княгині, і йо-му ввижались різні куточки Литви, Білої Русі, а найчастіше України. Яке б лихо їх не спіткало, які б випробування їх не переслідували, вони жили з надією на краще. Вкотре за останній час він подумки звертався до образу зерна, що найповніше зливався з відвічним про-тир'іччям і єдністю життя й смерті. Звичайне житне зерно. Вистромив-ши пагінець, зморщується, віддаючи всю поживу тому пагінцеві, щоб він зміцнів, виріс і налив колос. В землі залишається поморщена об-лудка, де раніше містилися і зародок, і пожива. Як тільки корінець лудка, де раніше містилися і зародок, і пожива. Як тільки корінець утвердиться в ґрунті, обдарувавши стебло спроможністю вистояти проти негоди, облудка зотліє, не полишивши й сліду по собі. Сам не проти негоди, облудка зотліє, не полишивши й сліду по собі. Сам не знаючи чому, Лаврентій ототожнював образ покійної княгині з окре-мими рисами цілого краю, в тім числі і з маленькою зернинкою. Ві-мими рисами цілого краю, в тім числі і з маленькою зернинкою. Ві-дійшла, покладена в труну, княгиня Чарторийська, не висіявши свого зеренця в рідний ґрунт. На чужому її сини зросли, чужим хлібом виго-дувалися. І хіба так само не відходить у минуле, у пам'ять і перекази, подрібнена на князівські уділи, розтерзана усобицями і татарською навалою Русь, хіба не так само впиваються в неї перекинчики-уніти, щоб притримати, уповільнити її поступ? Чим затятіший опір, тим не-щоб спити, повинен бути шеркан — буря для його подолання. Спить самовітшим повинен бути шеркан — буря для його подолання. Спить спокійно, княгине Софіє, нехай пером буде вам земля, хоч ви до самої смерті розжарювали її під ногами підданців так, що аж під п'ятами у смерті розжарювали її під ногами підданців так, що аж під п'ятами у шадкам вашим будучина не належить. Лаврентій нагадав утечу діви Марії зі святим немовлям до Єгипту й ті переслідування, яких вони зазнали, згадав зумисне, натякаючи на синів-відступників, що прилу-чилися до гонителів православ'я. І закликав людей, щоб самі клопо-чались біля примноження своїх вічних дібр.

Захарія Копистенський після погребу зустрів Лаврентія у правому крилі спустілого палацу, де слуговини й челядники зі своїх небагатьох статків стяглися на поминки по княгині. У всьому, на що б не впад-погляд Лаврентія, проступали неміч і убозтво, неждані для нього, зва-жаючи на неабиякі маєтності покійниці. Як же так? Ще за життя чоло-віка княгиня Софія зверталася за радою до князя Андрія Курбсько-віка княгиня Софія зверталася за радою до князя Андрія Курбсько-го — віддавати синів у Віленський єзуїтський колегіум чи утримати-ся? Виходець із найславетніших московських боярських родів, той, хто вважувався кидати пристрасні й різкі звинувачення грізному ца-рю Івану Васильовичу, застерігав її від нерозважного рішення. За-рю Івану Васильовичу, застерігав її від нерозважного рішення. За-стерігав, але ж не заперечив різко і рішуче, як він це умів робити. От і справдилися його передбачення: статки Чарторийських поступово ви-

смоктали езуїти, маєтності зісохлися, як старече тіло, де лишилися кістки та шкіра.

Покликавши рано облісілого і вузькочолого старшого із князенків Чарторийських, котрі без опіки Шептицького з ромами щомиті позирали на могутніх ченців з Києва, Копистенський запросив ще місцевого попа з дяком, титаря, витягнув з-під кафтана заліплена свинцевими ляпками рурку з привішеними на шнурах печатями.

— Прошу оглянути. Ти, дяче, візьми писало, папір. Складемо нотацію про ознаймування із заповітом княгині Софії, — суворо звелів Копистенський, знаючи, що все мусить бути справоване як належить, інакше уніти затягають по судах.

— Що писати? — приготувався зморшкуватий, як засушена грушка, дяк.

— Перепиши цих паничів, нас усіх, себе не забудь...

Дяк узявся за роботу. Його задубілі пальці, звичні до рала й борошни, невправно водили писалом, буквиці наповзали одна на одну; йому здавалося, що то він не наймення вимережує, а нескінченно довгу борозенку, в яку все життя висівав хліб, але осот та інше билля глушили злаки, від чого ніяк не могла піднятися його господарка; він був ніби шельмованцем долі, котра зволила обдарувати його вмінням розрізняти букви і вимережувати їх, пославши до недалекого лісу якогось навченого обідранця, котрого йменували Шатерником, бо мешкав у глухій пуші.

— Пощо рота роззявив? — Копистенський легенько ляснув дяка по потилиці, повертаючи його з думних мандрів до суворой дійсності. — Візьми шполик, освіжись...

Дяк хутко схопився зі стільця, узяв видовбаний з липового дерева ківшик, жадібно напився. Сівши на місце, він вимережував папір доти, поки не затих голос Копистенського.

Почергово підійшли обидва сини княгині Софії, поставили закарлючки і проти них позначки — «Рукою власною»; щоправда, й тут не втримались від виверту: останні два слова написали латиною.

— Прошу повторити по-нашому, по-слов'янському, — чемно на поліг Копистенський; обізнаний з тонкощами езуїтського полерування, він не проминув того виверту з латинським написом: молоді Чарторийські будуть твердити, ніби їх змусили підписати нотацію, тоді як у думці вони опиралися, що й потверджується відсутність слов'янського підпису. Князенки мовчали. — Прошу послухати артикул із заповіту покійниці... — Копистенський виразно, майже по складах, прочитав: — «У разі відмови спадкоємців-синів ствердити підписами нотацію про введення в спадок, відказую вділену їм чверть від усієї маєтності і дібр без протестації теж передати Києво-Печерському монастиреві». Дяче, візьми писало. Занотуємо відмову князенків окремим актом.

— Заждить... — облісілий князенко став шепотітися з кучерявим братом; відтак оголосив: — Ми підпишемо. Чвертка — то не є ніц...

Розраховуючи на зажерливість останніх представників роду Чарторийських чоловічої статі, Копистенський не схибив. Один за одним свідки підходили до столу, ставлячи руські підписи на нотації; кожен

новий підпис поглиблював розпач в очах князенків: прощайте, гульбища, безпечність і кокошення, прощайте, пестоші легковажних паньянок і покладистість ласих до любовців пань.

Коли всі поставили підписи, Копистенський відхилив тремтячу руку старшого князенка і завбачливо змусив дяка списати з виготовленої нотації ще одну; аж після повторної процедури з підписами вручив одну братам, другу сховав у нагрудній кишені кафтана:

— Маємо дві нотації, обидві мають однакову силу перед судом, тому що вони тотожні, їх спростовувати непожиточно, — він подав тому що вони тотожні, їх спростовувати непожиточно, — він подав знак титарю, похмурому, важкому, з повільним, ніби загуслим, поглядом, з крутими плечима і довгими, до колін, руками; той узявся за тацю, де стояли келишки, наповнені до половини оковитою, обійшов усіх; Копистенський підніс келих:

— Тепер спом'янемо покійницю, княгиню Софію. Старий, заслужений рід... Багато звитяжив за честь русичів. Шкода, що завчасно перетнувся...

— Як то? А ми? — обізався кучерявий князенко.

— Хіба ви Чарторийські? Поласились на обещання Сапіг, Коцепольських, Потоцьких. Обернулися на їхніх уніатських слуговин. Ні! Княгиня Софія є останньою з роду Чарторийських. Спи спокійно, Раба божа... — він статечно спорожнив келих, поставив за замизканий стіл, обтер вуса; зробивши малий уклін до всіх, торкнувся долоною Лаврентійового плеча: — Ходить, отче... Погомонимо.

Біля армат стояв запряжений віз. Четверо дужих ченців вийшли слідом і зупинилися віддалік, щоб не заважати своєму чільникові.

— Гарно говорили, отче. Прошу списати мовлене якщо не для нашої лаврської друкарні, то хоч задля пам'яті. Знаю про ваші здібанки у Вільні. Відаю, кому і що маєте переказати... Годі нидіти у тієї лярви Ходкевичівни. Вас чекають у Києві.

— Не гріх вашою повабкою спокуситися... — заблищали очі Лаврентія і відразу ж погасли. — Волоцюжне існування моє... Ким буду там?

— Вас двоє лишилося зі складу митрополичого православного капітулу після Берестя: ви і Борецький.

— У Корці хоч якийсь непевний куток маю... Де прихилять голову малжонка і чада мої? Що здобуду в Києві?

— Не забули Острога, отче? — хитнувся йому навстріч Копистенський. — Славно було! Зринали мислі, гострилося слово. Вивищувалася дія, підносячи зібраних мужів. Зрештою, де, отче, спроможитесь вивершити свою велику катехізу? Католицька шквира не заліплюватиме очей.

«Відкіль відає про катехізу? Філарет Микитович, певне, ще не проминув порубіжжя. Не інако, як має наближеного біля царевого вітця... — мовчки дошукувався Лаврентій, не відводячи погляду: — На сій землі знедолений хто лишень не протоптує потаємних біжачків!»

— Печерський архімандрит кир Єлисей Плетенецький скористався нагодою переказати своє запрошення, — продовжував Копистенський, і краєчок потаємної завіси відслонився перед отцем Лаврентія.

тієм: Леонтій Карпович, лежачи на смертному одрі, не забув сказати приязне слово про нього. — Як там, у Острозі, замолоду... — суворий вираз лица Копистенського пом'якшився; на ньому проступила молада затишність колишнього дидаскала Захарії, котра не зникла з роками, лише набула стриманості й обачності; до тодішньої спокійної врівноваженості долучилася насталена випробуваннями непоступливість. — Тоді зібрав нас Герасим Данилович Смотрицький, днесь кличе до гурту Плетенецький. Ніщо без карбу не зникає. Батьківські початки приоздоблюються синовим поступом. Посилаю до Корця разом з вами ось цього молодця, Корчину Коча.

— Кладу обіцянку... — ще вагаючись, повільно вимовив Лаврентій і відчув, що скупі наполягання Копистенського щось зрушили в ньому, щось освітили в душі, торкнулися причаєного. — Я... Я неодмінно! — заквапився раптом, згадавши, що його сюди привело. — Є надія, що тут книги знадобні маютьесь. Хочу поглянути.

Копистенський зі словами: «Що ж, погляньте. А в Києві питаєте. На Подолі... Аннинський дім чи храм Богоявлення», — протиснувся до візка. Чернець-форналь оперезав батожиною гніданів, візок хитнувся і затаракотів путівцем.

«Істинно так: і в монастирі, і в лічниці, і у відлюдності, і у в'язниці приглянься до біди, до скорботи, до нужди людської, збагни її і наскільки можливо, допомагай тим, хто в скруті, не обмини останнього старця, введи в дім свій, дай напитися, нагодуй, зігрій, привитай з любов'ю і чистою совістю. Хіба й ти не є одним з роду руського, хіба й ти не підставляєш рамен своїх під його тяготи? Хіба й твоє серце не дімає його біль? Таж його кров обертається у твоїх жилах...»

Вони залишилися утрюх — Лаврентій, Корчина і дяк.

— Веди, показуй! — звелів Лаврентій.

Дяк рушив попереду, ведучи через закіптюжені, припалі пилом зали із тьмяною позолоченою ліпною. Меблів ніде не було, і лунка порожнина відгукувалась на кроки.

Книжки покійна княгиня тримала у відчиненій шафі біля свого ліжка. Лаврентій переглянув усі, а потрібні йому знайшов на аналої — гарно переплетені, зі срібними кутиками й застілками.

— Найвартовніший скарб по княгині, — зрадив отець Лаврентій. — Бери, Корчино, неси до воза.

«Яке буденне відшукання...» — подумав; задля гідного завершення пошуків не вистачало урочистості.

Розділ XXVI

Якщо хтось, будучи неписьменним, мудрує, то він упаде; якщо хтось, будучи писемним, мудрує, то він упаде; так і некнижник, який мудрує: коли подме на нього вітер гріховний, він упаде, не маючи опертя в слова книжних і в мудрості книжній. Якщо ж і перше, і друге прозирає в людині, то вони наче два ока в тілі, що дивляться пильно. Лаврентій не зважувався уповні прикласти до себе слова Іоанна Златоуста, хоч прагнув здобути те право.

Поцвяхуючи батогами по коненятах, Корчина оповідав отцю Лаврентію про страдницький шлях болотних поселенців під Київ. Тепер йому, Корчині, ведеться добре. Лаврський намісник Кизаревич вирізнявся умінням колишнього доглядача князівських мисливських угідь поводитися з худібкою і приставив його до товару. Є там така місцина за Оболонню — і зарості, і вода, і свіже оборіття. Нудьгу за хатинами якось перетерпів. Що не день доводиться возити до київських раміїв таких струхлявілих старців, що хоч сурою ниткою їх зшивай, аби не розсипалися.

— От і добулися... — ткнув він батогами у напрямку цегляного дімка корецького протопоба.

Вправлений у свіжу, соковиту зелень вільх і верб, чорнів скопаний город. Угрузнувши босими ногами в спущений ґрунт, маленька, жвава Оксана застигла з простягнутою вперед рукою, тримаючи в ній білі до-зелені росточки й чекаючи, доки старший син Іван рискалем зробить ямку, щоб посадити; тоді Оксана розрівняє землю навколо росточка, молодший син Сашко плюсне водиці. Саджали капусту.

Лаврентій заледве стримався, щоб не окликнути їх. Як же він збудувався, як же скучив за найріднішими, найдорощими! В'їжджаючи до обійстя, чув м'який, розсипчастий сміх своєї Оксани, ламаний басок Івана, дзвінкий тенор Сашка. Якою любов'ю видалася батьківський жартівлива суперечка! Він квапливо зайшов на подвір'я, ківі їхня жартівлива суперечка! Він квапливо зайшов на подвір'я, просунув свою чоласту голову між розвішаним для сушіння рядном, штанці, сіряки, від яких дихнуло на нього пахінням рідного дому.

— Сашко! Іване! Гляньте, хто там ломиться... — гукнула Оксана, напівобернувшись до подвір'я. Вона вже побачила його. Саджанці випали з руки, і Оксана метнула до чоловіка.

Іван та Сашко теж кинулися на шию батькові. Так разом і увійшли до сіней. «Нарешті дома, нарешті в затишному осідку, де тебе не підстерігають ні роми, ні вивідувачі біскупа Радзивілла, ні катольські нишпорки». Корчина, заїхавши на подвір'я, випрягав коней.

— Я нагодую: зголодніли ж у дорозі... — заклопоталася Оксана. — Іване, зачерпни води, дай батькові вмитися. Сашко, притягни хмизу, запали в печі. Корчино, заходь до хати!

— Піду коней викупаю, — озвався з подвір'я Коч. За хвилину з вулиці долинув якийсь гамір, Оксана визирнула у вікно, підкликала чоловіка. Лаврентій побачив трюх дударів, убраних у пістрявий одяг, з гостроверхими ковпаками на головах; по-

прикладавши до вуст роги-шипощі і надимаючи шоки, вони викидали поперед себе пронизливе дудіння. Слідом за ними в повному обладунку пересувалися запилені, обвішані оружжям воєнники-пішці.

— До Волощини тюпають... — сумовито зронила Оксана. — Як почали після твого від'їзду, то й досі не зупиняються.

— Турецька хмара насувається знову з полудня, — сказав Лаврентій. — Минулого року княгиня Анна віддала в заклад свої коштовності: братові Карлу Ходкевичу гроші знадобилися.

— Він приїздив до сестри. Разом з молоденькою жінкою Анною Острозькою, дочкою князя Олександра... Гуляли три седмиці, — відступивши від вікна, Оксана заходилася наповнювати борщем мису, поставила на стіл, розіклала ложки-довбанки. — Іванку, клич дядька Корчину, будемо обідати. Чуеш, Лавріне, гетьман Жолкевський заглядав до Корця. Подейкували, що теж на Волощину поскакав. Скільки крові проллється...

Увійшли Іван з Корчиною. За знаком матері старший син накраяв хліба, перебравши на себе батьківський обов'язок. Сашко задро позирав на брата. Лаврентій тишився: пильно наглядає за дітьми Оксана, привчає до всякої роботи, не лінохами ростуть. Бачив на потертих штанцях дбало принитковані латочки; прані-перепрані сорочечки світилися наскрізь. Зате хлопці виглядали жилавими, кріпкими, з такими в далеку дорогу вирушати не лячно. Як скоро те станеться, не знає, тому й не говорив поки що нічого. Чого квапитися?

Гуртом вони скоро спорожнили мису. Оксана почергово позирнула на синів, на чоловіка, на гостя, задоволена, що наїлися. Принесла гладушик молока, налила в горнятка — нехай зап'ють борщ.

— Сашко, прийми хліб до мисника, накрій рушником, щоб не черствів. Іване, сполосни горнятка, — порядкувала Оксана. — Лавріне, ти здрімнеш? — співучо запитала.

«Бач, усім роботу вигадала... — Лаврінові очі злипалися; він блаженно посміхався, сам не знаючи, що його звеселило. — Сама не всидить, іншим не дасть».

Корчина, подякувавши за обід, сказав, що треба й коней попасти; Іван із Сашком ув'язалися за ним.

Лаврентій подався до великої світлиці, де на столі стояв стосик книжок. Позирнув на верхню — «Повість про життя і смерть». Нижче лежали «Ізмарагд» та інші томики, до яких він долучив гебрійську і радзивілівську біблію та дві нові книжки з Чорторії.

Скрипнули двері. Ввійшла усміхнена Оксана, несучи на лівій руці темні полотняні хустки; заходилася завішувати вікна, примовляючи упівголоса:

— На вулиці май, а мух розвелось... Склепити очей не дадуть. Так і летять до хати, так і летять... — в її голосі чулася ласкава терплячість, ніжна запопадливість; її м'які, округлі руки наче розсвали по кімнаті насіння жіночої таємничості, зрозумілої обом.

— Жаль виїздити, Оксано, — сказав Лаврентій, — обжився я в Корці... Вживає мене княгиня. Подамось до Києва. Як ти мислиш, чого Корчина прибув? Щоб нас відвезти.

— Де завгодно, аби разом! — відгукнулася.

Лаврентій неквапно роздягнувся, поклав голову на подушку, вдихнувши пахощі прив'яленого любистку і м'яти — тим зіллям вона любила перекладати білизну. Світлицю огорнула напівтемрява. Лежачи горілиць, чув, як Оксана чимось шаруділа, щось перекидала. Він дочекався, доки рядно відслонилося і під нього прослизнуло Оксанине туге тіло; її руки зімкнулися на його шиї, а пружні груди доторкнулися до його плеча.

— Любий мій, єдиний мій муже!

«Нехай і для мене день повернення обернеться святом...» — Лаврентій повернувся лицем до дружини і своїми знудьгованими за ласкою губами зустрів її сухі і спрагли губи...

Лаврентій вийшов із світлиці, коли сонце вже повернуло на захід, торкнувшись розпеченим колом гострих овершків недалекого лісу. Нахилив журавель, зачерпнув води і довго пив, шумливо дихаючи ніздрями, аж вода брижилася в цебрі. Справді, ніде він не куштував смачнішого напою; вода відсвіжувала, додавала снаги, бадьорила. Напившись уволу, решту вилив собі на спину, гучно крехнувши.

Обійшов подвір'я, приглядаючись до будівель. Перекосилися двері в повітці; вітром зірвало кілька снопів із стріхи на шпихлірі; сходінка на ганку відірвалася, — хіба важко Іванові взяти молотка та пристебнути цвяхами! Все потребує газдівського ока, рук газдівських... Всі ті спостереги нотував якимось байдуже, вони проходили крізь голову, не торкаючись серця. Раніше скільки веселої, гамірної клопітної здійняли б у цю весняну пору з синами, лаштуючи плуг, хомути, посторонки, вуздечки. Сашко неодмінно зашмарувався б дьогтем, а Іван, як дорослий, повчав би його, як тримати квача, щоб усе змастити, а самому не залапатися. Винесли б із шпихліра зерно, перевіряли б на вітрі й ростелили на ряднині, аби сонце зіграло його. Парафіяни попервах дивувалися порадам свого протопіпа: ніхто ніколи того не виробляв. Зате з першого засіву він зібрав урожай чи не на сім корців більший, ніж Антін Коцюбенко, найзаможніший газда, котрому чорти у подолах дітей носили, а у вороках золоті. Опісля від Антона до найубогішого Андрія Поліщука, котрий згодом утік від землі до замкової вартарки, — геть усі перед посівом підсушували посівне зерно, говолячи, що їхній протопіп знається на господарстві, не те що сільські попи, котрі охоче пантують корчми...

Завтра належить бути в храмі. Останній раз. Попрощається: час вирушати в дорогу.

Замкова соборна церква ще не нагрілася після лютої зими і за тяжкої весни. Навіть якимось незатишно блимала товста свічка над розкладеним папером. Лаврентій застиг над ним. Вволюючи проханя Копистенського, він вимережував своє казання на погреб княгині Софії Чорторійської. Нагорі більшими буквицями виписав пойменування того казання, збоку на зумисне залишеній чистій смужці занотував, що списано ним у Корці, поставив дату.

Він любив куточок у ризниці, відокремлений від шаф з вішаками, від полиць з потьмянілими від часу мідяними чашами для свяченої води та розвішаними на кілочках кадильницями. Сам його відгоро-

див для усамітнених роздумів, приоздобив двома образами, приладувавши нижче них ще одну вузьку полицку, де було все знадібне для писання. Пістрявий хідничок, витканий Оксаною, приглушував кроки, коли Лаврентій, міркуючи над вичитаним з книги чи написаним ним самим, робив прохажку — три кроки в один, три кроки у зворотний бік. На полицці лежала князівська грамота, де числилося все надане йому...

Крізь зачинені двері — він теж сам їх витесав, припасував, покрив світло-цегляною фарбою на моравській оліфі, приладував рукояті — чувся голос його заступника, вікарного ієрея отця Самсона, котрий правив службу за Лаврентієвої відсутності і в будні, як звелить протопіп. Днесь правування отця Самсона видавалося кривдним і принизливим: княгиня Анна звеліла, щоб Лаврентій не відбував служби. Не покликкала, щоб звідомити, не погомоніла, не дозволила бачити свої очі. Просто переказала через манірну курціянку Раїнку Лугову — роз'їжджене стерво, котре нагло дивилося просто в очі, не відводячи погляду банькатих очей, підведених сурмою. Ще добре, що їй вистачило розуму — а втім, якого там розуму, звідки він узявся в блудниці, яка норовила перед першим-ліпшим заголяти ноги, — через паламаря викликати Лаврентія з ризниці.

— Княгиня Анна дізналися, що ви вже є, а до неї не заїхали. Вони звеліли не пускати вас до церкви. Нехай отець Самсон править. Я лиш переказую...

— Не забувай, до кого поткнулася, — суворо обітнув її балаканину Лаврентій. — Не гобзуй гріхів своїх!

— Слухайте ж! — не вгавала Раїнка. — Ще переказують... Якщо Київ вам не до шмиги, то й у Корці не зігрієте місця, — кліпнула очима, війнула спідницею і подріботіла-попливла геть від воріт, ніби порядна.

Все зібралося в одне, все завузлилося. За відмову клопотатися про долю її посідань біля Києва княгиня Анна викидає його геть із замкової соборної церкви, належної їй. Ніхто нічим тут не зарадить: зачинять браму, поставлять варту — спробуй дотиснутися. Якби ж вона знала, що він не тільки не зафрасувався її гнівом, не тільки не збирається падати навколішки і поповзом добуватися до володарки міста, щоб ублагати, вимолити прощення...

Все днесь складалося так, як колись у Баркулабові в князя Соломерецького, у Ярославі в князя Острозького. Таланить йому на князів!

Це ж скільки він витерпів тут? Повних сім літ. Не так уже й мало. Сини підросли. Дві книги пустив поміж люди. Скількох хлопських дітей він прилучив до читання і рахування? Коли числити п'ятеро за рік, набереться понад три десятки. То сила, викувана ним, то просвіток на затканому п'тьмою неучтва світі. Є його слід у Корці!

Діставши з полицки грамоту князя Якима, перебіг очами: «... справи духовніе справовати, водлуг науки святих апостол і-преданіе... і послушаніе... і патріархов восточних...»

Нараз у ньому зібралося, стислося з неймовірною силою все пережите, відчуте, бачене — від приречених на спалення біля віленської

ропати, від прохромленого уніатськими шаблями Василя Накривала, від кривавих наскоків «Золотої ровти» і смертельного блюзнірства Йосафата Кунцевича до запечатаної церкви в Чорторії і вигнаних геть болотних поселян... Стислося в пекучий клубок, який, заяривши, спалахнув у ньому сліпучіше сонця. Лаврентій неусвідомлено стрепенувся, вітаючи той спалах: не раз бачив, як подібне траплялося з братом Стефаном, хоч самому звідувати не доводилося. Його спокійна, поміркована вдача, гамована неоглядною кількістю засвоєних догм, з-посеред яких найчастіше вистромлювалося попередження не противитися злу насильством, зів'яла, скулилася, розгублено замовкла. Загримотіло Стефанове: «Противитись! Опиратись! На прю ставати! На казальницях, на стогнах! Перед одним, двома! Перед юрмищем!»

Ще не зовсім ясно уявляючи собі, яким робом це чиниться, Лаврентій вирішив скористатися з властивих його ієрейському сану прерогатив. Він повністю облачився, як для соборної відправи — у епітрохиль, фелон, стихар, поклав і роздмухав у кадилі деревне вугілля, докинув ладану. В одну руку взяв важкий мідяний хрест, в другу — кадило.

— За що ви там зачепилися! — почувся стук у двері і роздратована мова отця Самсона. — Хутчі! Храм рознесуть...

Отець Лаврентій поквапився вийти з ризниці. За звичкою клацнув замком: «Навіщо замикаю? Там же нічого мого...» Тицьнув ключ Самсону. Храм був забитий людьми. Вони притисли до стіни чотирьох синьожупанних воєнників з Андрієм Поліщуком. Лунали вигуки:

— Нікуди ви не потягнете вітця Лаврентія, гниди!

— Хочемо нашого протопопа!

— Княгиню сюди!

Отець Лаврентій підняв руки, поблагословив громаду; галас повільно ушух.

— Улюблені мої брати і сестри... — карбовані зморшки на його щоках затверділи, подовгаста руда борідка копісткою випнулася вперед; він подумав, що все-таки буде лгарем, навіть якщо вбереже їх від помсти княгині. Даруй мені, всевишній, милосердну брехню, вона ж бо краща, ніж жорстока правда. Виявляється, можна поступитися правдою перед лжею? Стій, Лавріне, це не так! Тебе лжа омилила. Знайди з другого кінця. З якого? А от... Правда одного — облудна, бо вона для себе. Правда загалу — вища, досконаліша; якщо нею не поступаєшся задля своєї, крихітної, то і твоя особна правда здійснюється на нову височінь, зрівнюється з громадою. Геть вагання! Розкрий їм серце! — Любі мої парафіяни! Преломляв я разом з вами хліб і пив разом з вами з одного жерела. Коли я вашим зичливцем був завсідги, відмолював гріхи ваші, за болісті й лихе молився, то й тепер хочу погамувати вашу злість на княгиню Анну. Відаєте, що я кілька місяців у Литві був. Ідучи обертасом, мав здібання із ієреєм Києво-Печерської лаври. Вклоняюсь дольно, аби без жодної перешкоди відпустили мене з родиною. Повинність християнську, повну розмаїтих цнот, повинен сповняти, яко есм дидаскал мов грецької, латинської і словенської... Там я здобуду більший доступ до навчання діток малолітніх і справування книжної премудрості.

Отець Лаврентій повернувся лицем до царських врат, стиха попрохав:

— Помолимося за мертвих, убієнних і за нас грішних.

Помахуючи кадилом, він вийшов із храму і очолив похід до берега річки, щоб там справити щорічний обряд пам'ятування одного із тих мучеників, котрі зазнали мук від своїх володарів — князів Якима та його батька Богуша, що посадили на палі чотирьох синів однієї матері. За непослух, за небажання брати оружний обладунок, щоб кріпше примотузовувати ярма на шнях одновірців. З чотирьох мучеників чудом уцілів найменший — Марко, який подався чи не на Афон, спостиг там науку, знову з'явився у Корці і знов був покатований. Правдешню фамілію його не запам'ятали, тож іменували мученика Марком Календарем. Щовесни Лаврентій правив заупокійну службу на березі Корчика, незважаючи на люті докори княгині Анни.

Він широко, урочисто відбудув останню відправу, тісно оточений кореччанами, які зі зволженими очами підхоплювали кожну кафізму пом'якшеними од весняного вітру голосами. Службу Лаврентій правив, звісно ж, не лише на докір усьому роду князів Корецьких і його останній представниці — Анні. Вшановуючи мученика, він душею і серцем прилучався до звитяг того покоління, котре дало поспільству Марка Календаря, Іоанна Вишенського, Іова Княгиницького...

Після закінчення відправи Лаврентій зняв облачення, віддав фелон, епітрахиль, хрест і кадило дячкові. Поблагословивши ще раз вірних, він побачив, як до юрми наближається Корчина Коч. «От і все! — подумав. — Закінчилася моя корецька одіссея».

— Ми там з матушкою налаштуємо вози, — сповістив Корчина. — Увечері, по холодку, виїдемо. Отець Захарія наказував, щоб не барилися.

— Не забарюся, — пообіцяв Лаврентій. — Ти йди, приглянь, підмогни.

— Гаразд.

— Прошу ще раз подарувати мені, якщо чинив щось не так, — протопіп засмучено вклонився людям.

У рукав його кафтана вчепився цілком вицвілий, білявенький чоловік; змахуючи довгими віями, він доводив:

— Ви мені хату нову освятили, тож у ній гріш якийсь завівся... Я вам щоосені коблину віддавав. А ви моїх отроків лічби навчили... Ходімо, отче!

Годі було відмовлятися. Весь люд посунув вулицею, навпроти нових воріт спинився.

— Ти йди, Саливоне, — сказав хтось ззаду. — Не надовго! Усім хочеться...

— Я родич Корчини Коча, — дрібно перебирав ногами попереду Лаврентія господар. — Тому мене йменують Кочієм, себто візником... Заходьте.

Лаврентій пам'ятав цю світлицю ще порожньою, з ледь висохлими стінами, без віконних рам, з помашеною долівкою. Тоді, покropивши кутки й стіни свяченою водою і проспівавши многоліття, він

нараїв господареві настелити дерев'яну підлогу: «Як засіється хата дітьми, малюки менше хворітимуть...» Рада пішла на користь. Висока, опасиста господиня, ступивши по дощаній підлозі навстріч йому, простягла на рушничку хлібину. За нею стояли дві дівчинки і четверо хлопців.

Саливон метнувся до мисника, видобув довгошийого зеленого бутля:

— Від волохів привіз. Палинкою йменується їхня горівка... Перехиліть чарку, отче, і ще раз многії літа заспівайте нам. З вашого доброго слова господарка моя почалася.

Розчулений Лаврентій і перехилив, і заспівав. І відчув, що йому аж ніяк не хочеться вибиратися звідсіля у якісь нові краї, навіть киявські. Заїв пекучу палинку шматком в'яленого ляща, запив густим узваром із сушених грушок та кисличок і попростував на вулицю, де його підхопив під руку ще один парафіянин. І пішло...

Він пам'ятав ще простору селитьбу Антона Коцюбенка — похмурого, мовчазного газди, котрий не соромився пускати гроші, як він говорив, «на сиріт», а вбогі міщани йменували його лихварем; там у садку господар поставив столи, наготував наїдків і напитоків, не поскупившись: розкислив, що відвідини освіченого протопопа хоч трохи вгамують нарікання на безжальне здирство Коцюбенка, тим паче, що його донька-перестарок замість звичного заміжжя обрала перебування біля княгині Анни, де і доречне словечко на захист вітця можна вставити, і в ліпшому світлі вирізнити його загребушість. Пам'ятав Лаврентій, що там він ні з сього ні з того став розводитися про писання франкського вченого Гуно де Гроота, котрий обстоював «природне право», таке, що цілком властиве людині, незалежно від державного укладу і устрою. Знав же, що ніхто не збагне його мови і все ж... Радше всього, він таким чином силкувався довести Коцюбенкові, дістатися до його сумління. Злуплювати шкіру зі свого ближнього, витискати з нього останні сили? Не гоже!..

А далі все ніби поринуло в туман, з якого випливали знайомі й незнайомі лица — спокійні, заплакані, незворушні, перекошені... Випливали хати, світлиці, подвір'я... Десь на околиці передмістя в полу його кафтана вчепився лютий пес, вирвавши неабиякий шмат... Потім він опинився начебто самотю, лише з обох боків то ніби вихоплювалися з-під землі, то наче провалювались у пекло старезні вузлуваті верби з обліпленими свіжим листячком гілками-батожицями. З-за них випиналися в небо, торкаючись зірок, тупі зубелі над стріхами і так само щезали кудись. Десь там, поміж стріхами й зубелями, мав би виринути його цегляний будиночок з приязними вікнами і неприцвяхованою сходиною до ганку. Він не зауважив, що плив над вулицею на руках Корчини і його родича Кочія до цегляного будиночка, перед яким стояли два нарихтованих вози. На одному з них сиділа лиха й нетерпляча матушка Оксана із синами, на другий, де сидів Корчина, покладали його, Лаврентія...

Він ледве спромігся підняти обважнілі повіки, відчувши, що його похитує.

Коли розплющив очі й спробував зіпертися на лікоть, тупий біль віддався в скронях і в потилиці, затуманивши погляд. Поволі перед очима проясніло, він побачив заплакану Оксану:

— Протопіп... даскал... навчитель...— схлипувала жінка, оголеною рукою витираючи сльози; її голос міцнів, що не віщувало Лаврентієві нічого приемного, маленький носик почервонів, видовжене лице схилилося над ним: — Годі відлежуватися! Як бридкий корчемник... Як опийця... Коні запряжені, пожитки складені... Я божеволію — куди пропав? Корчино, зупини коней! — вона побачила при до розі невеличку річечку, схопила за комір Лаврентія, стягаючи з воза. — Та ходи ж, старий цапе! — вона задихалася і від гніву, і від безсилля: чоловік виявився важким; схопивши батога, заходилася шмагати його по ногах. — Ось тобі за Коцюбенка, ось тобі за Поліщука...

Учепившись однією рукою за його зріджену чуприну, другою нагнула донизу голову так, що він вкляк на коліна. Його сколошкана голова занурилася у воду раз, другий, третій, аж подих перехопило.

— По... че... кай! — волав він у проміжках поміж зануренням. — Дай... Передихнути дай!

Чи то подіяла холодна, майже крижана, вода, чи то сп'яніння проминуло саме собою. Лаврентій остаточно прийшов до тями. Здійнявши натільну сорочку, він витер голову, груди, плечі, й пішов до воза. Ставши поруч із дружиною, яка все ще плакала, загомонів вибачливо:

— Даруй, Оксано... Винен! Відаєш же, я не ласий до того зілля. За нашого подружжя оце вдруге... І — квит! Більше не буде.

— Правда? — проясніли її очі. — Ти ж у мене мудрий...

Іван і Сашко помогли батькові вибратися на воза, осудливо позираючи на матір. Хто-хто, а вони знали, як княгиня через Коцюбенка і Поліщука споєю міщан. Вони не раз прокрадалися в замок, зазирали у підземелля, де при світлі скіпки двірські гнали сивуху, а перед ранком страхітливий на вигляд безвухий шельмованець тяг на віз барильця, розвозячи їх по корчмах. Повертався під вечір, витрушував із розстебнутого шитика — поцяцькованого шкіряного пояса з маленькими пришитими капшучками — червоні золоті, таляри, білі золоті... Хлопці розуміли, що ті гроші — від споєних людей. Траплялися седмиці, коли кількох опиусів закопували на цвинтарі...

— Поїдемо, мамо... — зовсім по-дорослому сказав Івась, ховаючи погляд. — Нехай тато посплять... Їм випала важка ніч.

А що Корчина Коч далеченько від'їхав зі своїм возом, щоб не чути з'ясування родинних взаємин, то син гукнув йому:

— Корчино! Вйо!

Гнів у серці Оксани вшух, вона навіть пожаліла, що згарячу відшмагала свого Лавріна... Згадала читане ним у голос ще замолоду, здається, йменується «Домострой». Запало їй тоді в пам'ять апостольське слово: не сподівайтесь — ні п'яниця, ні блудник, ні перелюбник, ні содомляник, ні злодій, ні розбійник, ні наклепник, ні вбивця царства божого не успадкують. А що була Оксана дуже земною жінкою, працьовитою і газдинею, то для неї царство перебувало тут, на землі-таки, в оточенні родини, де всьому головою був батько.

Попереду їх чекала нова невідомість — Київ...

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

КОНАШЕВИЧ

Розділ XXVII

Ці плоди, хоч і постійно зриваються, завжди лишаються в достатку, їх ніколи не бракує тим, хто їх вирощує. До того ж, дерева, які ростуть на землі, приносять плоди раз на рік, і якщо не зірвеш їх, вони псуються й опадають; а ці не знають ні зими, ні літа, не підвладні впливу пір року... вони завжди стоять в однаковій красі, — так мовив Іоанн Златоуст. «У цім місті я буду плекати плоди знань, невідвладні часу!» — мислив Лаврентій, в'їжджаючи до Києва.

Так воно вже ведеться у людей: опинившись на новому місці, приїжджі приглядаються до оселі, прагнучи зробити її приемною і затишною для себе й домочадців. Згодом настає черга обійстя, вулиці, околиці, всього села чи міста. Менші за розміром поселення розкривають себе швидше й охочіше, більші — повільно, з роздумами і ваганнями; для знайомства з великим його мешканцеві іноді не вистачає й життя. Що ж до таємниць... Декотрі відкриваються через цілі століття, до окремих взагалі неможливо підступитися, вдовольняючись хіба що переказами, казками, піснями. Лаврентієві Київ відкривався повільно, але й приязно, потверджуючи його намір плекати плоди знань.

Двір на Подолі, де він зупинився, належав колись київському міщанинові Андрію Обухову з малжонкою Настею Сверщовською. Згодом цей двір і сіножать на Оболоні був придбаний братським монастирем.

А місце, де заснувалося київське братство в 1615 році, належало раніше мазирському маршалкові Стефанові Лозці, тому самому, котрому через рік після Берестейської унії круль Сигізмунд III доручив відібрати Печерський монастир від архимандрита Никифора Тура і передати його збіглому до папіжа Михайлові Рогозі. Стефан Лозка був православним, тому його обрали для виконання крулівського повеління. Коли він прибув до монастиря, за кріпко зачиненими воротами стояли печерський ігумен Никон, диякон Іона, ключник Сава, паламар Гедеон, іконник Герасим, ченці й послушники, інші люди з ручницями і запаленими гнотами. Вони подали маршалкові лист із власноручними підписами і печаткою монастирською. Після прочитання Лозка подав їм три крулівських листи; їх прочитали, але копій з тих листів прийняти не захотіли, і маршалок, згідно зі звичаєм, встромив їх у ворота. Тричі просив Стефан, щоб пустили його до архимандрита, оголошуючи штраф у десять тисяч золотих. Так і поїхав ні з чим, радіючи в душі з твердості печерських ченців: в останній рік століття на віленській конфедерації православних і протестантів, скликаний для спільної оборони проти папістів, Стефан Лозка був обраний у генеральні провізори — попечителі церкви.

Братів Лозок було двоє, як і двоє Зизаніїв, і обидва йменувалися так само — Стефаном і Лавріном. Лаврін був одружений з Анною, Стефан — із Галшкою-Гальжбетою. Тільки час розплутав хитромудре мереживо, котре невідомо яким робом об'єднало обох жінок в одну і добрі справи Галшки прикріпило до імені Анни.

Непорозуміння ткалося не без участі Лаврінової малжонки, котра страх як полюбляла обчествувати: і на Подолі її знали, і за Подолом жодне весілля не обходилося без неї, жодна сходка парафіян, хресний хід чи водохреща — скрізь Анна. Висока, тілиста, горло луджене мала: подасть голос на Оболоні — у Печерську чутно.

Стефанова ж Галшка відзначалася сумирним норомом. Замолоду, коли її кликали Гальжбетою Гулевичівною, вона встряла до судового процесу про забиття кількох хлопів. Затіяла тяганину княгиня Анна Корецька, зазіхнувши на успадковане Гальжбетою село... Процес у житомирському суді справив тяжке враження на молоду дружину мазирського маршалка Стефана; вона усамітнілась у своїм домі й віддалася хатнім клопотам, здебільшого проводячи час перед божницею, вимолюючи собі прощення. Якщо й була якась її провинна в смерті трьох хлопів, то тільки та, що вона послала їх боронитися проти корецьких ратників. Невисока на зріст, тиха, з передчасно побляклим лицем, Галшка тужила, що не поталанило їй народити й зростити своїх дітей.

Після довгих роздумів і розмов зі Стефаном вона зважилась віддати своє київське подвір'я з домом і землею. Тільки кому? Печалилася, била поклони, причащалася...

«Чого б то їй печалитись? — іноді мислив Лаврентій Зизаній,

ознаймовуючись із уривчастими, побіжними записами в гродських книгах. — Стефан володів селами біля Радомишля — Рожевом, Ставищами, Роковщиною...»

Галшка належала до славетного роду на Волині. Її дід Феодосій Гулевич посідав єпископство Луцьке і Острозьке, а батько Дем'ян Гулевич був маршалком світського кола на Берестейському соборі, разом із духовними й мирянами підписався під протестацією проти унії. Лаврентій не раз перечитував її дарчий запис:

«... Живучи постійно в старовинній, святій, православної вірі східної церкви і палаючи до неї благочестивою ревністю... з давніх часів помишляла зробити добро...» І коли у Києві заснувалося братство, Галшка дійшла думки, що саме воно і є тим осередком, який може прийняти її дар і найкраще розпорядиться ним так, як вона того хотіла — щоб був монастир чину Василія Великого, щоб була школа, де б навчали дітей як дворянських, так і міщанських, а при тому поставили дім для пелgrimів церкви східної. А щоб її дар, а при тому поставив був чинності, Галшка відразу ж ввела у подарований двір православних — священноінока Ісайю Копинського, ченців, причетників, а також кількох світських осіб; завела вона і школу. 14 жовтня 1615 року Єлизавета Гулевичівна-Лозка потвердила свій дарчий запис на суді.

«Як же так? — розмірковував Лаврентій Зизаній. — Роком раніше у Києві при Богоявленській церкві існували школа і шпиталь... Хіба воно все зникло без сліду?» Переглядаючи частину обірваного Упису або Реєстру братського, він надивав на передмову-зобов'язання, де зазначалося: «... починаємо сіє душеспасительне друголюбне з'єднання, братство церковне, в богоспасаемому граді Києві, благословенням і повелінням святійшого вселенського патріарха кира Тимофія, начальнішого... пастиря нашого, і прочих святійших патріархів — олександрійського і антиохійського, і єрусалимського — на утішення і утвердження в благочесті нашому російському роду, синам східного православ'я, обивателям воеводства Київського, так духовного вшелякого, яко і світського шляхетського стану, і всієї Речі Посполитое...»

З хвилюванням прочитав він перший підпис, поставлений роком пізніше: «В іноцех Захарія Копистенський, проповідник, яко ненавидячий зла, прикріплене благому, складене в Києві граді братство приймаю і облобизаю, повинующеся апостолу подписую. Писав дня друг до друга любезні. На сіє же руку мою подписую. Писав дня 4 январа по старому правдивому календарю, року 1616». Захарія тоді був ще ієродияконом Печерським. Сліпав над книгами, складав передмовне тлумачення відправ у часослові, переклав по-нашому тлумачення на Апокаліпсис... Писав аркуші своєї «Палінодії», виправляв. Зело муж праведний і працелюбний.

Ось запис, другий за лічбою: «Аз, во ієромонасех найгірший Тарасій Л. Земка, братство православних київське при храмі святих Богоявлень похваляю і, сам в ньому бути і при нім стояти бажаючи, в реєстр ім'я своє вписую рукою». Цього ієрея Лаврентій знав з чуток як мужа вченого в язиках грецькому, латинському, словенському і руському. Ще чував, що з першої своєї появи в Києві Тарас Левкович

пильно заходився над лаштуванням братської друкарні, задля чого відбув подорож на захід — до Стрятина і Львова.

Ще підпис: «Аз, треокаяний Іезекіль Курцевич, архимандрит монастиря Терехтемирівського, видячи, яко враг і ненависник спасення нашого пакостить в благочесті нашому і сього ради видіх річ зело добру — складення братства во граді Києві, і того ради завжди есмь готов з ними постраждати, добро і зло, і кров мою за благочестя дати, і для того й руку мою подписую, власною рукою». Про цього мужа Лаврентій раніше не чув; та якщо він був архимандритом у козацькій столиці Терехтемирові й не убоявся того, що при відході козаків увірвуться до обителі ляхи і посічуть його купно з іноками на капусту — такий муж був вартий уваги і пошанівку.

Були в Уписі ще ймення і підписи. Та Лаврентій замислився: чому Тарас Земка написав «при храмі святих Богоявлень»? Той храм тільки-но добудовувався: майстри вставляли вікна, вкривали жерстяними гонтами дах з банями й дзвіницею. Малюки розписували іконостас, стелю, стіни. Все те робилося уповільнено, загайно. Якось запитав жерстяника, що за приключка. Той — рудий, підпилий, із закрученими догори хвацькими вусиками-шильцями, виплюнув загаслу цигарку і сердито відказав: «Ти мені платиш, що питаєш? Де вони грошей на шкрябають? Ото ж бо, немає... Згоріло все...»

Гостиницю на два поверхи назвали Аннинською, яку швидко обладнали печерські послушники, серед яких знайшлися і теслі, і муляри, і пічники. Поруйнувавши внутрішні стіни й перегородки, заново визначили розташування кімнат, а на нижньому поверсі виділили місце для домового храму Зачатія святої Анни — то якраз був іменний день Галшки Гулевичівни. І освячував церкву Ісайя Копинський. Цей іменний день надовго став святковим у братстві; від того і почала сукатися плутанина в іменах Галшки і Ганни-Анни.

Оскільки і фундуш Гулевичівни, і гостиниця перебували під номінальним патронатом Києво-Печерського монастиря, за зволенням його архимандрита Єлисея Плетенецького в Аннинській гостиниці й оселився Лаврентій Зизаній з малжонкою Оксаною, синами Іваном і Олександром — на першому поверсі, у дві кутові кімнатки, що виходили вікнами до Дніпра. Корчина повернувся на Оболонь.

Доглядач, вносячи пожитки, підморгував веселим оком і білозубо усміхався:

— Даруйте, вас, жіночко, як кличуть? Оксаною? От, матушко, що скажу: стережіться! Щоб лихого не сталося... Біда не спить, біда пильнує...

— Не лякайте, — стривожилась Оксана, знесилена сідаючи на ворок.

— Скажу знакомите, — чернець став навпроти неї, позираючи уцілілим оком на хлопців, на неї, на Лаврентія. — Зачаровані сі стіни... Тут наша пані Гулевичівна Лизавета сподобилася скласти свій фундуш. Після всього виїхала у свій Рожав на ріку Здвижень; роком раніше її повоював Ярош Сума, прикинувшись полковником... По тому замешкав тут піп Воскресенської церкви Іван Матвійович Бо-

рецький з матушкою Никифорою Федорівною Чеховичівною. Жили тихо, благочестиво. Коло нього був і молодший брат Порфирій, був і старший — Андрій. Згодом Іван прийняв чернецтво і перебрався з Михайлівський Золотоверхий монастир. Там якраз поховали ігумена... Славний був чоловік, тихий... Душею був на тім світі, а ще жив... Борецького знали? Багато літ жив навчателем у Львові, та й в Острозі. Я з ним до Берестя відбудув дорогу. Зуби та око од унітів потеряв... — він зупинився, згубивши думку, постояв мовчки і заговорив знову: Тім'ячко мені теж скривавили, забуваю... Про що ж я? Ага, згадав. Замість померлого Йосифа Мировського поставили ценці ігуменом Івана Матвійовича, тьобто Іова, як назвався він після постригу. Матушка Никифора — теж постриглась у чернецтво... У дівочому монастирі... Що зосталося робити Порфирію? Аби в Києві не ятрити душу, подався до Терехтемирова, теж постригся... А Андрій — тут...

Оксана позирнула на чоловіка: що цей доглядач пророчить? Без чоловіка вона засохне, як билина у полі. Поглядом Лаврентій заспокоїв її, спитав доглядача:

— Багато приїжджих?

— Як подивитися... Якраз нагорі над вами трохи більші покої. Так то коли наші найстарші прибувають — для них. З Цареграда там, з Олександрії — патріархи... — він почухав потилицю, зиркнув уцілілим оком на Оксану. — Я так думаю, що й митрополита б отець Єлисей поселили, може, і єпископа... Дак немає ж своїх. А чужих ні, ще не зволяли... Ще не приймав нікого!

— Я не про найстарших, — Лаврентія починала дратувати балакучість доглядача. — Зазирають же й простіші?

— Чом не заирати! Зазирають, вітають. Світлиці чисті, сухі... Ложниці там, столи, крісла... Все постільне чисте — що простирадла, що рядна... Харч поживний... Хто хоче, в трапезній їсть, іншому приносимо. Знову ж таки, з монастирських комор, та з городів, та з пасік... І свій гріш у калитці дримає, — не вгамовувався говірливий доглядач.

— Хто ж днесь замешкав? — крізь словесну полову дотискувався до потрібного Лаврентій.

— Є й днесь. Я пойменую. Щоб не збитися... — поглядаючи уцілілим оком на свою руку, шкарубку, вкриту пошраминами, загинав пальці. — Так що поруч з вами двоє братів із Львова Гаврило й Йосип Дорофейовичі. Був ще Полікарп Борзановський. Навпроти вас. Його висвятили на попа Феодосійської церкви; за луджену горлянку йому отець Єлисей подарував острів Козин... Жив ще Самійло Володкевич. Той більше по судах огинався... І то сказати: тягнуть чужі руки до печерських маєтностей, одному отцю Єлисею не відкараскатись... Із Самійлом їх уже двоє...

— Не про те я! — вже сердився Лаврентій. — Хто мешкає поруч із Дорофейовичами?

— Як то хто? Йосип Кирилович... За ним — Філофей Кизаревич. Ще далі — Олександр Мороз. Ці довго не заживуться: розглянуть, напитають світличку, переберуться... Є зовсім убогі — ті в лівому крилі дому. Не розберу, світські чи духовні. Тиміш Вербицький, Андрій

Ліворуч будівлі зупинились перед плоскою, подекуди втиканою оскорами і кущами долиною. З правої руки, ковзнувши уздовж берега, дімки добулися до зеленої стіни лісу і там застигли над самою водою. Внизу, розпростерши водяну широчінь, яка мінилася кольорами синім, зеленуватим, блакитним, спокійно прямувала на полудень могутня ріка з високим косим парусом посередині. Це й був Подол. Ближче до узгір'я між будівлями сяяла подовгаста, витягнута в бік Дніпра площа, усіяна рухливими цятками людей, дощаними халабудами, возами, худобою.

Лаврентій здогадався, що там торжище.

— Ходімо, Оксано, подивимося. Щось для обзаведення наглянемо, якийсь озув. Тобі на сукню краму візьмемо...

Торжище зустріло їх гамором, криками, дзенькотом, що зливалися в одну об'ємну, пульсуючу хмару, котра зависала над ятками і крамницями, над возами й перекладами, заповзаючи у прочинені вікна недалеких дімків і кам'яниць, куди підкочувалися ряди розставленого краму — горщиків, віників, довбаних ночов, віконних рам, дверей, столів, стільців, шафок, ліжок.

Через кілька десятків кроків людський вир закрутив їх і поніс до жовтих поперечин, зіпертих на невисокі дерев'яні рогачики, укопані в залежаний пісок. За поперечинами височіли збиті з товстих дубових дощок стіни з дашками, а попереду на невисоких, до пояса, стовпчиках простяглися ланцюжки у три ряди, відокремлюючи натовп від розвішаних на поперечинах шкурок соболя, куниці, рідше бобра і рисі. Крамник, перевертаючи на всі боки хутро, подмухував на нього й нахвалював, а біля кінців поперечин стовбичили похмурого вигляду молодці — необхідна осторога від злодіїв.

Там і сям, повистромлювавши із лахманів обрубки рук і ніг, волали про свою недолю старші і молодші чоловіки, пойменовуючи міста, де їх спіткало нещастя: «Подайте скаліченому при Ливнах», «Переполовинений у Варні вмивається слізьми...», «Згляньтесь на посіченого в Кафі», «За вас, православні, постраждав під Смоленськом...» Іноді їм перепало щось од киян, котрі знали цих прохачів не один рік і не квапились розлучатися з грішми, а частіше гроші вислизали з рук пишно вбраної козацької старшини — таляри, півталяри, четвертаки.

Вони протовпилися до яток із шовком, полотном, чамлетом, табіном, португаліями, адамашками, фалендишем, згорнутими у важкі, розмаїтих кольорів сувої чи розвішаними, напнутими. Оксана поривалася придбати шматок золотистого фалендиша на сукню — колір дуже пасував їй, — але не наважилася... Зате коли минали дощані та цегляні комірки, де вистукували крихітними молоточками карбівники, Лаврентій таки зупинився біля однієї з них; під товстим склом виблискували персні, кульчики, пояси, потреби. Прицінившись до товстого златного персня із сапфіром, він попрохав крамника, щоб дозволив поміряти. Перш ніж Оксана встигла ніяково відмовитися, присадкуватий, носатий крамник із розбишацьким поглядом примружених очей виштовхнув з-поміж товстих губ:

— За так не міряємо! — і поплескав себе по кишені.

— Дай-но, Оксано, палець.

Перстень, ніби задалегідь припасований, зручно сів на середній палець, сипнувши сяйні промінці на розпашіле од втіхи обличчя жінки. Лаврентій хотів пильніше розглянути сапфір; Оксана мимоволі відсмикнула руку й ще більше почервоніла.

— Чого ти? — поліз до кишені за калиткою, розвзузив її, висипав на долоню великі червоні таляри, склав стовпчиком, поставив його перед крамником.

Біля пірамід скудельних виробів — мис, глеків, корчаг, куманців, горнят — Оксана вибрала два глечики й чотири горнятка, однаково поцяцькованих тонкими мальованими ромашками.

Проминули ковальський, косторізний, дереводільний ряди. Від майстрів дізналися, що вони і живуть неподалік од торжища. Он там, де дерев'яні дімки й біленькі саманні хатини туляться до схилів Ста рокиївської гори біля ярів та урманів. Ближче, від Копиревого кінця до Глибочицького потоку, скупчилися однакові на взірць невисокі гостроверхі житла скудельників. За горою Детинською причаїлася слобода кожум'яків.

Від торжища подалися на захід, минули Луцькі ворота, якими в'їхали до міста, за Перевісищем здалеку позирнули на те місце, де колись була князівська садиба Берестів, пройшли повз огорожу Печерського монастиря і вже звідти попростували до Андріївського узвозу, яким поволеньки спустилися до свого нового пристановища...

Коли Лаврентій з родиною підходив до гостиниці, з лавочки, прилаштованої обіч ганку, звелися троє мужів; усі вони здалися витесаними з однієї колоди — крутоплечі, трохи зсутулені, з невідмитими від чорної фарби руками. Спокійні і приязні очі звелися на Зизаніїв. В уяві Лаврентія блискавично промайнули картини з давніх літ.

... Троє бешкетників топчуться на торговиці поміж рядників... зчирняється веремія... скачуть коні до річки... високо в небо злітає сигнальна стріла...

... Троє отроків поштиво увіходять до острозької друкарі, схиляються разом із майстром-різьбарем над хитромудрими візерунками; забави на торговиці забуті, вони поступилися місцем осягненню поважної справи друкарської...

... З чоластим, крутоплечим отроком Лаврентій штовхається поміж посполитого люду на храмових празниках в окільних селах, прислухаючись до вимовлених селянами слів, розпитуючи їх, що означають ті слова... Вночі при світлі свічки чи лоевого бликунця отрок дістає з-за пазухи сяк-так списані паперові картки, Лаврентій розпрямляє їх, пильно придивляється і переносить занотовані слова до саморобної книги — зшитих суровим ниттям чистих аркушів. Так не забувши зазначити: «З острозького рукопису», щоб залишити можливість отроку продовжити наповнення книги-тлумачника. Чи пішов тим шляхом, заглиблюючись у неходжені словесні хащі, чоластий отрок?

... Четвертого витівника, котрий з фортечного муру пускав сигнальні стріли, немає...

Зате стоїть ось перед ним той чоластий отрок і двоє його братів. Та які ж це отроки? Мужі! Дужі, мудрі, стримані. Старший ступає крок навстріч Лаврентієві, пориваючись кинутися до нього в обійми. Спостерігши на ганку одноокого брата Онисифора, стримується і схиляє голову під благословення, дотримуючись канонічних вимог у взаєминах. Після благословення не втримується, обіймає Лаврентія:

— Вчителю!

— Стефана, отче, не призабули? — підходить середульший.

— А Лукаша? — озивається наймолодший із Беринд.

Пірнувши у тепло розчулення і радощів, Лаврентій приязно запевняє:

— Нікого не забув — ні Стефана, ні Лукаша, ні Павла...

— Не Павло... — знітився старший і трохи помовчав. — Знедавна я Памво. Памво Беринда.

— Прийняв постриг? До печерської братії прилучився? — тепло глянув на старшого Лаврентій.

— Чи не забагнеться моєму колишньому навчателю... — Памво озирнувся на Онисифора, поглянув на братів. — Вище Оболоні левади печерські, дві риболовлі... Наші, друкарські, самі собі заживають харч. Поутрію нам туди топтати шлях. Прилучайтесь, отче Лаврине! Юшку спорудимо, кропом свіженьким з цибулькою приправимо. Та й душевним словом потішимось...

Справді, за Оболонню були прегарні місця.

Ніби скинувши ланці клопотів і буденщини, вони колесували врозом по вузькій, втопленій у зволожений пісок дорозі серед соковитої зелені віковичного лісу, де вільно дихалось на повні груди. Звернувши з путівця, підкотили до берега. Тут ліс відступив од води, вивільнивши величенький-таки город, охоплений від лісу плетеною з шельога огорожею.

Поблизу, під дощаним навісом, були складені вози, плуги, лопати, граблі, сапи, ості — вичищені, доглянуті. На пакіллі сушилися сіті. На лузі попасом ходили коні. Декілька послушників збирали огірки, кидаючи їх в невеликі торби, повішені на шії.

З міцно збитої дощатої халабуди викотився огрядний, повновидий чоловічок, догідливо вклонився:

— Підмогти прибули? Куди вас поставити?

— Дай-но нам човна, отче Никодиме, покажи, які сіті брати, — звелів Памво. — Затягнемо невід... Ості не забудьте. Та казана нехай вишурують...

— От і славно! — зрадів Никодим, помічник отця економа. — Я й бочку з льодом наготував... Крайній човен беріть.

— Братове, несіть невід до човна. Під тим берегом затягнемо, — Памво кивнув головою на величеньку заплаву, врізану в протилежний берег, узяв з-під навісу весла.

Вони роздягнулися, перегородили заплаву неводом і, оскільки було неглибоко, потягли його до берега, поволі зближуючись. Перекинуті за спину товсті мотузи вдавливалися в плечі, крила невода напиналися від руху течії, і поплавці з кори окреслили гарне півколо, по-

дїбне до лука. У неводі великим капшуком напиналася матня. Нараз у ній сплеснулося щось важке, та так, що всі четверо мимоволі зупинились. Памво загорлав:

— Борзо до берега! Втече!..

Впираючись ногами у слизьке дно, Лаврентій напружився, тягнувши за собою м'яку, піддатливу вагу. Берег близився, але якось неймовірно уповільнено, ніби перебував дуже далеко. Зачепившись за якийсь корч, ледве не впав; добре, що підтримав Лукаш. А Памво кричав:

— Зводьте крила! Зводьте крила!

Вода все більше міліла, ось уже опустилась до колін; розбризкуючи її, почали сходитися, нарешті зійшлися. Полишивши Стефана одного, Памво заскочив досередини, заходився зводити до купи нижні частини невода із свинцевими тягарцями. Лаврентій уже вибирався на берег, тягнучи своє крило, коли всередині невода знову щось скажено ворухнулося; невід смикнувся назад з такою силою, що Лаврентій ледве не впав.

— Ще! Ще! — підганяв Памво. — Витягайте!

Серединя невода, звідки починалася матня, виповзла на берег, хлюпаючись і тріпочучи, мовби дихала. На пісок вихоплювалися дрібні окунці, плотички, йоржики. Не зводячи погляду з середини, Памво разом з Лукашем поволі підсмикував її на берег, доки з глибини не виринуло впутане в сіть щось ніби вкрита зеленим мохом колода, майже з дорослого хлопа завбільшки. Лаврентій придивився. Леле! Колода вигиналась! У неї було довге рило, трохи вигнуте догори, вище нього зблисли люттю невеликі очі.

— Стефку! Гайда! — звелів Памво.

Той, тримаючи в руках довге держално з насадженим на нім кованим тризубцем, у якому виблищений гостряк кожного зубця мав за зубрину, ступив до води, звів ості над головою, приноровлюючись, і раптом різко всадив зубів'я в колоду; в ту ж мить відскочив, схопившись за шворку, що тяглася від держална.

— Є! Братки, поцілив!

У сіті виметнувся і розсипався краплями стовп води, невід замотало, затіпало, аж хвиля виплюснулась на берег, — і все завмерло.

— Стефку, тягни! — звелів Памво, знову підсмикуючи невід, до нього прилучився і Лаврентій. Стефан, повернувшись до води спиною, обмотав руку шворкою: перекинув її через плече і поволі те страховисько, у яке ввігнав ості.

В неводі билися великі, як пательня, лящі, лиці, шуки; щирим золотом виблискували карасі; порозчепірювали червоні плавники окуні. Подібне Лаврентій уже бачив і в Ярославі, й у Вільні, тому погляд його прикипів до страховиська, яке, світячи білим черевом, поволі виповзло на берег. Згадалися слова пісні: що на рибу осетрину, на білу перину. Коли могутній річковий красень опинився на суходолі, Стефан наблизився до осетра, висмикнув ості і ще раз всадив їх у звужену голову. Тілом рибини пробіг передсмертний дроз, і Лаврентієві стало жаль її. От як воно буває: плаває жива істога у своїй стихії, нікому кривди не робить, і зненацька спіймають її, видеруть із тієї сти-

хії, завдадуть останнього удару — не плаватиме вона більше там, не оживлятиме водяної товщі, спустілої і непривітної...

— Отче, підсобить... — попросив Памво.

Лаврентій опам'ятався і рушив підбирати дрібнішу здобич, складаючи її до об'ємистого плетеного ворока. Робота змінила плин його думок. Чи не так люди віддавна здобувають собі прожиток? І хіба то не талан, що їм привалила здобич?.. Той же Корчина Коч забивав гарних лісових звірят... Вони видавали жалісливий стогін, їхні безневинні очі затягала смертна плівка.

Стефан просунув кріпку шворку крізь зябра осетра і прив'язав її до корми, Памво сів на весла. Човен неспішно посунув рікою; невдовзі вони м'яко причалили до берега.

— Е, та ви з юшкою! — зустрів їх похвалою помічник отця економа. — Казан чекає, вода кипить.

За давнім звичаєм, голова, плавники і хвіст кожного виловленого осетра належали рибалкам, що потвердив і помічник економа; відітнувши сокирою зазначені частини осетра, він розпорядився вкинути їх у казан, а тулуб мовчазні послушники положили на очеретяні мати, обіклали принесеним з погребя льодом, обгорнули, обв'язавши мотузами.

— Частка ваша... — підкликав підручний економа послушників, на око визначивши кількість риби у вороку і відібравши десятку частину.

«І тому, що я боржник, то з радістю віддаю борг; не убогство мені це приносить, а багатство, — подумав Лаврентій, спостерігаючи за булькотінням води в казані. — Хоч те похвальне слово інока Фоми стосувалося тверського князя, чом я не можу прикласти його до себе? Ні, не можу... Я розважився риболовлею, вони ж щоденно поживу здобували собі, братії».

Розділ XXIX

Хоча й мовиться, що розум людський створений за образом і подобою божою, однак на ділі він нічим не відрізняється від воску й паперу, на яких хто які хоче, такі й пише письмена. Так і людський розум: до яких звичаїв і вчень привчивши його — добрих чи злих, у таких до кінця перебуває й охоче приймає їх. Слова вченого Максима Грека, писані до Івана Грозного, видалися Лаврентієві дуже доречними стосовно почутого від Памво Беринди.

Лукаш зі Стефаном просунули закіптюжену жердину під дужку казана і здійняли його з вогню: юшка зварилася.

Памво умів куховарити: до осетрини він додав ливів і лящів, кинув добру жменю пшона, закришив свіженькою цибулькою з кропом, приніс із-під навісу стручок висохлого й поморщеного червоного перцю, натовк часнику — і тепер від варива йшов такий пахучий і смаковитий дух, що памороки забивало.

— Отче Никодиме! — покликав Памво помічника економа. — Ходіть, відсипте собі юшки.

— Ви що ж, без мене йдете? — ображено відкопав губу той: мав надію, що Беринди покличуть його з собою, бо ж не остання спиця в колесі; при нагоді не забариться сказати крутенькому архімандриту Єлисею Плетенецькому слівце про рибалок. Від нього, Никодима, залежить, яким буде те слово — прихильним чи осудливим, а від архімандрита — чи буде дозволено монастирському рибалці ще раз розважитися риболовлею і насититися свіжою юшкою досхочу.

— Згляньтесь... — сумирно попросив Памво. — Вже кілька десятків літ, як я не бачився зі своїм навчателем. Ось отець Лаврентій прибув до Києва. Не затьмарюйте моєї радості, дозвольте погомоніти з ним як з батьком рідним.

— Ну-ну! — розчулився товстун. — Ідіть... Послушники варитимуть, не обділять мене.

Молодші брати знали, куди простувати: по вистроменій у ріку і порослій кучерявим вербовозом косі звивалася вузенька стежка, впираючись у затишну альтанку. Майстер-дереводіл не пошкодував вигадливості для неї. Стояки мали вигляд вусатих сомів: плескати хвостами впиралися у ґрунт, а роззявлені пащечки підтримували дашок, з котрого зорила на водяну гладінь зграбненька русалка. Піддашся котрого зорила на водяну гладінь зграбненька русалка. Піддашся утворювали тонкі, сплетені мнюхи, помережані нитками латаття. Стіл лівка була вистелена митецьки витесаними листками осетрах, а сидіння утворювали схилені на коліна водяники. Там і сям порозкривали свої чарочки зроблені із світлої деревини водяні лілії. Згодом Лаврентій дізнався, що це дерев'яне чудо створив послушник, спокутуючи гріх вбивства молодої дружини, котра спокусилась омільними панськими статками. Правду кажуть, що нерозумний чоловік тоді опам'ятовується, коли потрапляє в біду і вже не може допомогти собі...

Поклавши казан до видовбаной в колоді заглибини, Стефан і Лукаш заходилися розставляти миси, краяти хліб, а Памво запросив Лаврентія сісти, сам примостився поруч, обвів поглядом альтанку: — Наш архімандрит полюбляє бувати тут. Тихо, спокійно, ніщо не порушує роздумів...

— Слухай, Павле, — піднесений настрої охопив Лаврентія. — Не віряться, що це ти. Скільки літ...

— Скільки? Вважайте, що відтоді, як ви дали мені до рук свою львівську грамоту. «Адельфотес»... Не забули, як при цім переказували слова мудрого книжника Максима Грека?

— Не забув! Граматика є... Як там далі?

Памво підхопив: — ... вчення, дуже скусне у еллінів, бо воно являється початком осягнення філософії; тому не можна в малих словах і в малий час урозуміти значення її, але належить сидіти біля відмінного навчателів цілий рік, віддалившись від усіх житейських хвилювань і печалей, любити тверезість завжди і утримуватися від усякого спокою і черволюбности, і сну, і винопиття... — спіткнувшись, він доторкнувся до чола пальцем, пригадуючи. — Бачте... Вивітрилося.

землю замість висівання духовних зерен у серця вірних... Там ваше послухенство, там виноградник ваш, котрий вам плекати належиться». Так трафилось, що після клечаної неділі померли наші тато і мама в один день, і ми відправили їх на цвинтар. Коли раніше існувала якась причина перебувати в Чайковичах, то тепер ми були вільними... Не близький світ до Хорохорина. Находилися Христа ради так, що ноги вкрилися пухирями і пошрамками. Надивилися такого, що кров'ю серця вмивалися і вмитися не могли...

— Скрізь таке, Памво. Од Карпат до моря Студеного, — potwierдив Лаврентій скрушно.

— Доступилися ми до Хорохорина, посідали під муром. Сторо́жа вискочила — і нас батогами, батогами. Доки не розчовпала. І хоч би один знітився чи присоромився. Ні! Федір Юрович, сказали, подався до стрятинського родового маєтку. Перепочили ми ніч — і ноги на плечі. Не говоритиму, як подужали той хресний шлях... Федір Юрович не змусив нас довго говорити, відпровадив до служебників своїх, аби нас на брожок і повіз до Хорохорина. Невдовзі ми ходили по stodoli, оглядали верстати, каси із шрифтами, скриньки з літерами, заставками, аби визнати, що придасться, а що доведеться замінити. «Пан Федір Юрович вкажуть мету, задля якої все призначається? — першим з-поміж нас не витримав Стефко. — Що нам робити?» — «Все, до сивого вуса. — Доки я напитаю... Напитаю, хто ладен ризикнути таллярами задля видрукуння книг»...

Мені видалося, що й верстати, і каси, і шрифти дуже подібні до острозьких, котрі полишив у князівській друкарні славутний московит Іван Федоров... Ми в отроцтві лиш починали прилучатися до справи друкарської, проте все запримітили. Позирнув я на Стефка, на Лунічного нікуди з Острога не вивозилося. Тоді звідки? Скоріше всього це була частка фєдорівської друкарні, якимось чином спворена зі Львова. Балабан був мудрою людиною, відразу ж відгадав наші сумніви: «Не випитуйте. Все мені було передано владикою Гедеоном. Братство опинилося в лютій скруті: виникли невідкладні витрати на Успенський храм. Кредитори насідали. Тоді... Як би це сказати? Нєтїх осіб. Витрикуші дістали гроші, владика — верстати і шрифти...»

Ми не допитувалися, заходилися давати лад цьому неощіненному майну. Гадалося, що широко розгорнемо друк, заживемо слави, не ремішляни. Та не так склалося, як гадалося... Єдине, що ми робили, — пом'яники. Дешевенькі, простацькі, з цупкими обкладинками. Душу вернуло від них, і все ж якийсь гріш нам скапував, на папір вистачало... Федір Юрович нами опікувався до своєї кончини. Опісля владика Гедеон звелів нам перебиратися до Стратина. У спустілому будинку Федора Юровича ми все налаштували. Сподівалися, що дадуть нам роботу монастирі — Унівський, Манявський, Крехівський... Натомість владика Гедеон надіслав нам «Требник» з покресленнями,

виправленнями. Й епістолію долучив, залєцаючи в ній: видрукуйте сію потрібнішу пастирям служебну книгу, справлену в єпископії за «Требником», присланим олександрійським патріархом Мелетієм.

Ми божеволіли од втіхи. Лукаш заходився готувати форми, Стефко поповнив заставки й заглавні буквиці, я тримав коректу... Немає більшої втіхи для друкаря, як ото готову, зв'язану шпагатом форму класти на верстат, змащувати валок барвою чорною, вона виблискує непрозорим люстром, а ти легенько проводиш валком по літерах, по рядках, береш чистий аркуш паперовий, кладеш його сторожкіше, аніж мама первістка в колиску, кладеш на змащений текст і шіткою, шіткою, шіткою по ньому. Кожна буквиця, кожне титло, кожна кома шіткою, шіткою по ньому. Здіймаєш аркуш і простуєш у кут, ближче до світла, відтискується. Здіймаєш аркуш і простуєш у кут, ближче до світла, там у тебе на столику побільшувальне скло, писало, виправлений текст. Неквапно читаєш, порівнюєш... Якщо Лукаш схибив, кличеш його — виправляй, братку! Якщо Стефко — його. Усі троє сповнені поваги, ходимо поволеньки... Коли суперечка зав'язується — не поспішаємо вразити одне одного, добираємо доказів, переконуємо. А серце святешно б'ється: не згірш Федорова, не згірш Мамоничів сотворимо...

Гарний вийшов «Служебник»! Узв'язав я його до рук, погортав аркуші, милуючись: виразним шрифтом виструнчилася промова владика Гедеона Балабана, барвистим вийшов його герб. Що б не пліткували про Гедеона, як би не очорнювали його, а доброго він зробив немало: в Бересті унію прокляв, свою єпархію оберіг од унітства, мноним коштом уфундовані, тримав, священству не дозволив занепадати. Що суворим був, що обстоював свою зверхність перед братством — так то людське, не небесне, судитимуть потомники.

Лаврентій пильно слухав, а думки вели далі: «Намучилися, натерпілися. Руки вам треба цілувати за ту праведну муку... Моя маленька шкілька в Корці, шкілька Балабанові... Та це ж і є, хоча й маленькі, шаблі на довгих сходах пізнання! Як придадуться тут, у Києві, і вони, і троє братів!»

— Зробили ми також «Требник», охайний, чистий, любо подивитися. Правда, закінчували його друк поспіхом: назривала нова дорога. Перебралися ми до Крилоса, неподалік од Галича. Прихопили з собою один верстат, скриню із шрифтом, всілякі буквиці. Решту залишили: не хотілося завдавати руйнації стрятинській друкарні. У Крилосі нами опікувався брат Федора і Гедеона Балабанів — Олександр, староста Рогатинський і Терєбовлянський. Встигли ми там видрукувати «Євангеліє учительное». Я ще малюнків до нього наробив щоб учительники не тільки буквиці бачили, а й як воно у біблійних пророчествах було.

Трафлялися дні, коли ми, поглинуті роботизною, вдовольнялися ковтком води і скоринкою хліба. Та якось не помічали того. Єдиної прикраси зазнали. Прибув у край наш старовинний, ще з Острога, друг — доглядач князівської книгозбірні Іван Вишенський, уже знааний, шанований афонський чернець Іоанн, суворий відлюдник. Ми не зобачилися з ним... Запізно дізналися, аж після його поворотки на

— Не мені... Ви спом'яніть, що із полудня до нас накопилися хвилі грецького і словенського, із сходу — татарського і монгольського, із заходу — польського і латини. І стали глушити вони віковичну плідючу ниву язика простолюдного — ознаку хоч якогось поступовання. Мое уподобання підхоплене нехай і єдиним відомим...

— Мовите про свого учня Памво Беринду? Його тшанієм много робиться. Без нього не направила би друкарня: що зотліло, що розсохлося... У вас, отче, щось на прикметі є? Для більшого зусилля.

— Львівська і Перемиська епархії діють під окормленням владик Ієремії Тисаровського і Михайла Копистенського, родича нашого Захарії. Вони не визнають ні духовного судочинства, ні правової підлеглості унітам.

— Не інакше, не інакше! — Лаврентієві видавалося, що архимандрит ніби відгострював на ньому свої заперечення набагато впливовішому і владнішому опонентові. — Обставини у нас днесь склалися саме такі. На поширеній мережі православних монастирів і їх впливовості утримуються уцілілі єпископії — Львівська й Перемиська. Згадайте ролю Святодухівського у Вільні, Хрестовоздвиженського у Маняві, Києво-Печерського монастирів!

— Я хочу одного, — твердо підсумував Лаврентій. — Старанно сповняючи все належне мені, прагну дістати на тижні два вільних днів з раніше зазначених обставин.

— Умова неважка, — похвавився Плетенецький. — Вважайте, що маєте свої два дні.

З'явився Самійло Володкевич і поглядом дав знак Плетенецькому, зрозумілий їм обом. Архимандрит узяв з підвіконня дзвіночок, показав. До світлиці в ту ж мить увійшов могутній, на дві голови вищий від архимандрита, молодик, м'язисті плечі котрого нагло перли з-під чернецького вбрання, стан його був препоясаний ланцюгом із товстих кілець. Навмисність ланцюга кидалася в очі — кожна ланка виблискувала, як люстро.

— Облачатися! До міста! — звелів Плетенецький молодикові, той зник і небавом вернувся з одягом. — Ви не дивуйтеся з ланцюга мого келійника Іларіона... — Плетенецький розпростер руки, молодик спритно здійняв з нього кафтан і сорочку, відкривши сухе, м'язисте тіло, від пахв до стегон вдягнене у власяницю. — Коли він ще був отроком, його вихопив із Кафи наш гетьман Петро Конашевич; татарин готувався везти його разом з підлітками до Константинополя, щоб за продати яничарам. Гетьман звелів здійняти з отроків окови, а оцьому молодцю... Скільки тобі тоді сповнилося, Іларіоне? Сім літ? Отрок ще був нехристом. Козацький піп охрестив його, нарік Іларіоном, а гетьман подарував йому на згадку срібний ланцюг. Привіз до Києва. Коли ж настав час вести військо до Варни, то полишив отрока на мої руки: я всього шостий чи сьомий рік архимандритствував, а мій старий німецький Ярослав упокоївся. Я й залишив Іларіона, щоб привчався, науку спостигав. Що ти там копаєшся, Іларіоне? Хутчій. Усе б нічого, а тільки ніяк не хоче здійняти гетьманського дарунка — й уві сні не розлучається...

Плетенецький стояв у чорній рясі, що важкими складками опускалася з пліч; широченні рукави звисали з худих рук; на високому чорному клобуці світився невеликий золотий хрестик. Два кованих із заліза ланцюжки перехрещувались на грудях; один утримував богородичну панагію, другий — виблищений наперсний хрест, також залізний.

— Слухайте, отче Лаврентію! Поїдемо, проведете мене. Нині день, якого я не люблю; судним іменує його Самійло, — архимандрит жестом десниці запросив Лаврентія до виходу, продовжуючи ділитися набутками і клопотами: — От наш Захарія наготовує широкий погляд на розвій православ'я од витоків і досі. Памво невтомно впершує свій «Лексис», а також укладає «Номоканон, альбо Законне правило» — скорочений виклад апостольських правил семи великих соборів... І помісних теж.

— Знадібна к'яса, особливо для тих, кому належить влада лікувати і розрішати душевні хвороби, — охоче погодився Лаврентій. — Добрим радцею стане... — він запнувся, підшукуючи слова, аби не вдати, що має доручення митрополита Філарета про великий «Катехізис», що вже міркував над ним, добрав деякі висловлювання, спохісти, стереги, вислови; не знаючи, як сприйме архимандрит його новацію, не хотів звідомляти, що прагнутиме поєднати канонічні й догматичні засади православ'я з останніми набутками вчених мужів у краї й за його рубежами. — Бо ж звідкіля черпати нашим ієрархам потрібне і для відправи, і для напучування віруючих, і для устроеності церкви, парафіяльної общини, єпископії, не втрачаючи надії на відродження порушеної Берестям митрополії?

— Ми ніколи не визнавали ні юридично, ні фактично усунення митрополії, вона набрала іншого, неканонічного, вигляду, її ролю — висвячення ієрархів, надання парафій — перебрав на себе такий поважний рушій, як Печерська архимандрія. А ще доводиться ходити по судах. Якщо мені пам'ять не зраджує, є там щось таке, з вашою недавньою волостелинкою пов'язане... З Анною Корецькою... За Гнилецьку лічнину позивається.

— За село Лісники... — підказав Самійло.

— Все одно гнилецька земля, — не поступився Плетенецький. — Видубицькому монастиреві належача... Чуєте, отче Лаврентію, чом ви не зглянулися на її клопотання? Не обстоювали маєтності княгині Анни — гнилецькі землі із урочищами Куликовим, Калиновщиною, Калним лугом?

Лаврентій отетерів. Як же так? Він вважав, що Анна Ходкевичівна, подібно уніатам, силою привласнила землі, належні православним осідкам. Чи він чогось важливого не второпав? Розгублено йдучи слідом за архимандритом, картав себе за те, що не з'ясував усього графунку докладно, з найменшими прикметами. Чи не сталось би так, що й виїздити із Корця не довелось б?

Плетенецький з поміччю Іларіона сів у м'яку, на високих колесах, кариту, запросив на вільне місце отця Лаврентія.

— Як же так? Я мислив, що вона загребла належне видубицьким ченцям...

— Саме так, саме так! — згоджувався архіандрит, не без пристрасті дивуючись нетямущості освіченої людини. — А у кого Видубичі? Уніти загарбали. Уніти! От у чім річ! Знаєте, як вона радить? Княгиню Анну навчив мій попередник, спочилий у бозі Никифор Тур, чий брати перебували десь там, під Корцем. Анна Ходкевичівна звеліла своєму старості посадити челядь верхи й дала оружжя, аби з криком, з гуком кидалися на шляхту, на підсудків, на трибунальських і заганяли їх до боліт і лісів. Словом, не дала ступити ні в урочища, ні на луг жодному уніту... Тепера цілий гурт насельників зі своєї волості в Лісники відпровадила. Приходили до мене брати Тури. Стах, Сень, Іван, Лесь і Гервасій поставили хати. Там і ваш лан неподалік. Зустрінетесь. А її ловчого Корчину я узяв до своєї господарки.

«Невже тут і Гандзя, і Болотний Дик, і шельмуватий Овсій Спис? Недовго з ними побув, а прикипів серцем до їхньої чистоти, отвертості, працелюбства... І те свято зі співучою мовою, димки на воді, хатки на курячих ніжках... Знудьгувався я за ними... Як вони прижилися? За що зачепилися?»

— Іларіоне, зачекаєш нас... — архіандрит і Лаврентій зійшли напроти цегляного будинку, куди входили вибагливо і бідно одягнені люди; підкотий поцяцькований берлин, запряжений четвериком вгодованих, лискучих коней, з хлопчиками-верхівцями, з нього скочив випещений, суворого вигляду чоловік у реверенді, голомозий. — От і їх уніатське преосвященство Рутський прикотили, — Плетенецький підійшов до коней, поправив вуздечки, почергово піднімаючи їм передні ноги, придивився до підков, мимрячи собі під ніс: «Ми не панського роду. Ми з ралом і з підковою, не тільки з кадилом». — Іларіоне, кара божа на тебе! Чом не перекував?

Лаврентій також зайшов до видовженого мешкання. Зі стелі звисало густе павутиння, наче рибальські сіті.

Обидва достойники сіли на певній віддалі від замизканого столу судді і намісника уряду його крулівської милості Яна Липлянського, за яким стовбичили возні генерали Андріян Ляховський і Бартош Шумовський; слухаючи позову, вичікували, щоб або відкласти її розгляд, або затягти, або притиснути супротивника, щоб подиху перевести не зміг...

Лаврентій з цікавістю спостерігав за всім, розмірковуючи, що суд — то не щось таке собі незворушне, позачуттєве; очі Феміди не суціль заліплені лопухами, її терези покояться не в безтрепетній руці: над суддею є ще воевода, є сейм, є ціла низка владомощів і волостелинів. Тому-то й лопухи у неї приліплені так, щоб напроти очей містилися крихітні отвори, не помічені ніким; крізь них вона і стежить, хто й скільки надбав для неї, радше для її пахолків, бо сама вона неспроможна нічого вдіяти. Пахолки, що складають суд, — також люди, вони потребують і мешкання, і вбері, і бачмажників, і окрас, і жінок, і дітей...

«І зробив він у домі вікна решітчасті, глухі, з відкосами. І зробив прибудову навколо стін храму... І зробив бокові кімнати навколо», — так у Книзі Царств описувався збудований Соломоном храм. Лаврентій не порівнював його зі своїм новим мешканням, але був твердо впевнений, що його дім теж стане храмом невсипущої праці, розуму, відданості і родинної згоди.

Дімок, куди Корчина перевіз родину Лаврентія Зизанія-Тустановського, — на кілька вуличок ближче до Дніпра, ніж гостиниця, — вгрузнув у заповнене соковитою й розмаїтою зеленню подвір'я. Ніби вишнурувались уздовж обікладеної цеглою й посипаної піском довіржки прямостійні топольки з повапнованими знизу стовбурами. Зіп'ятий на нетесані сірувато-чорні валуни, міцно стояв цегляний дим. І як же вправно припасовані до каменів стояки, на які спирався гонтовий дах: спідня частина стін злітовувалася з кременем так, що ні краплина води не просякне... Геть згодом Лаврентій дізнався, що всю оту будівельну премудрість пізнав господар ще замолоду, збурюючи татарські і турські поселення, завсігди возячи у саквах молоток і зубило, пильно розглядаючи цеглу й камінь, особливо застиглий розчин, котрим скріплювалася кладка. За ці досконалі знання і кликали його то до Михайлівського Золотоверхого монастиря виводити стіни общежиття і трапезної для братії, то до якогось неогоціанта будувати кам'яницю, то до Печерської лаври: забаглося їм, бач, зробити особливої міцності підмурки для якихось там друкарських верстатів... Перед ганком будинку на лавочці і кайлачком на всю шокую, Калістрата Пилиповича Соленика: огрядна, з рум'янцем на всю шокую, малжонка Соломія, сини-близнюки — вихрясті Лесь і Кирило та бистроока донечка Наталя.

Калістрат Пилипович, звисивши з чола смоляний чуб, посічений сивиною, тримав на колінах кулаки, не менші від добрячої довбні кожен. З-під прямого носа звисали довгі й пишні, як мітли, вуса — хоч мети ними двір чи хату. Оскільки ж господар чекав на главу сім'ї поселенців, він не збирався підмітати ні хати, ні двору; сидячи на кайлачку, втупився в кінець доріжки, що виводила на вулицю, а коли побачив Лаврентія, важко підвівся і, вайлувато переставляючи ноги в юхтових чоботях, над якими коливалися неосяжної ширини штани; забав'язані в поясі сиром'ятним ременем, повільно рушив настріч; забавивши на кафтані гостя ланцюжок з наперсним хрестом, за звичкою схилив голову з густою нечесаною чуприною.

— Заходьте, батюшечко! Живіть і благоденствуйте, — загуслим голосом зичливо промовив Соленик, правицею показуючи в бік ганку, на який саме вийшла заклопотана Оксана. За нею з'явилися сини. — Як ти тут? — запитав, піднявшись на ганок. — Усе перевезли? — Лавріне! — настрахано вигукнула Оксана, змахнувши несподівану сльозу зі щок. — Що діється! Понавозили всього... Ложниці, шафи, стільці... Простирадла, рядна... Звідкіля?

Лаврентій неприховано тішився бентегою своєї Оксани, її почервонілим носиком на видовженім лиці. Ще ніколи за весь час поневірянь і мандрів слідом за мужем вона не стрічалася з видимою і доброю щедрістю.

— Чому ж отетеріли? Мені сказали, але я не мислив, щоб аж так скоро...

— Лаврінчику, скажи ж бо! Все нам? — вона з ожилою надією глянула на нього, зашарілася, аж тепер збагнувши, що таки відшукалося місце на землі, де її мужа належно поцінували і звідки не доведеться ще кудись драбантувати, шукаючи притулку. — Що ж це я стою! Іване, Сашко! Берімося порядкувати! Лавріне, ходи, підмогнеш...

— Що ні, то вже ні! — забасив Калістрат Пилипович, відводячи Лаврентія від ганку. — Вам, матушко, я пристебну свою Соломію. Та й Наталя поклопочеться. Хата — бабська парафія... — і повів прибульця за дім, під розложисту тіняву вишню, над якою дзижчали бджоли, а під нею по-телячому вперся ніжками в землю застелений обрусом невеликий столик, оточений виплетеними з верболозу стільцями. — Нам, чоловікам, що? Надбати, заробити, дати лад у родині... А задля цього треба поміркувати, що у тобі самому діється, побіля тебе і ще далі... Як же не посидіти за чаркою слив'яночки?

— Нехай жінки, нехай... — згоджувався Лаврентій. — Постіль, посуд... А книгам я сам дам лад.

— Багатенько ви їх надбали, — Соленик поштиво, але владно усадовив гостя на плетений стілець, сам сів з другого боку; примовляючи, цідив до чарок слив'янку; Лаврентій не знав, що він став однією з найсолодших знахідок для словолюбного Калістрата Пилиповича, котрий майже седмицю не мав з ким слова промовити, якщо не вважати за бесідників жінки, синів та доньки; яка з тими бесіда — буркне щось, звелить, накаже... Тут же з'явився освячений священник; не калиту — книжки із собою возить. — Ото всі ви читали? І в голові вмістилися? Бож-ж-же ж ти мій! Та ви пийте, пийте... Смаковита, вистояна!

— Не голінний я до хмільного, Калістрате Пилиповичу, — йому згадалося прощання у Корці, і в серці ворухнувся сором. — Спасибі за частування. Піду до роботи...

Соленик схопився на рівні ноги і з несподіваною для Лаврентія радістю загорлав:

— Оце по-моєму! Оце люблю! Рідненький мій! Надивився я на тих довгополих і довговолосих у лаврі. Роками не просихають...

Лаврентія спантеличила несподівана згідливість Соленика, яка дуже скидалася на запопадливу хапливість; Калістрат Пилипович лише вдавав радість, силкуючись когось змалити, він скося позирав на риг дому, і його кулаки-довбні то стискалися, то розпрямлялися, знагла вражені безсиллям. Лаврентій озирнувся: впершись руками у круті боки, там непорушно застигла огрядна Соломія; на її лиці вирізнялися розширені гнівом великі, як млинові кола, пекучі чорні очі, а повні зволожені губи по-риб'ячи розтулювалися, мовби нечутно виштовхуючи із об'ємистих нутрошів зовсім не нестидливі заохочення.

— Калістрате! — негучно покликкала вона чоловіка. — З чого б то сусідоньки повипиналися на перелазі? Що вони увиділи? Не ярмарок, не храмовий празник...

Соленик неквапно подався до купи бервення, зваленого у віддаленім куті дворища, вибрав тонку замашну жердину і, переконавшись у її придатності, ступив на скопану грядку, з якої повистромлювалися в'юнкі пагони огірків. З розважливих рухів чоловіка Соломія зрозуміла, що він не «призволявся», «баньки не залив», «не нажлуктався», «не осовів», «не нажерся», що він слухняний, покірливий, а підглядачів з перелазів, як курей, розполохав... Склавши губи серденьком, мовила на солодкім меду: — Калістратонько і ви, отче... Така важенна шафа, що без мужеських рук не здвигнути... Посуньте її. Я тим часом щось перекусити напораю.

Обидва чоловіки обважніло піднялися на ганок, увійшли до світлиці — високої, чистої, з вишуруваною до білого дощатою підлогою; в одній стіні до неї зазирали два вікна, в другій — три. Посеред світлиці лежала ще чимала купа привезеного скарбу. Під стінами стояли хлоп'ячі ложниці. На широченний дубовий піл було звалено ліжкову білизну, рядна, самоткані хідники. На підвіконнях і на підлозі лежали привезені з Вільни й Чортоторі друковані та рукописні біблії.

— Ет! Звалище!... — розсердився Лаврентій. — Сашко, я ж тобі велів, щоб не жужмом...

Іван, котрий полюбляв їх куди більше, ніж брат, прилаштовував до стіни полицки для книг.

— Батьку, обійдемося без реєстру, — сказав, заганяючи до стіни кілочок. — Я домислився ставити книги за першою буквицею фамілії автора. Окрім греків, латинян, інших теж... Ну, як ото ти у «Лексисі» слова вибирав на кожную буквицю...

— Добре мислиш! — схвалив Лаврентій; слова Івана змусили його пильніше приглянутися до старшого сина: виріс, став майже зовсім дорослим; хоч без наглядя батька набирав роки, але ж не без його таки впливу; бач, думає, дошукується, прагне стрункості й чіткості. — Знаєш, Івасю, не зовсім зручно розподіляти, як ти кажеш... До грецьких філософів можуть потрапити історики, лікарі, пелгрими. Слухай! Давай-но ми зведем окремо істориків, філософів, лікарів, а там уже розставимо за азбуковником. Захочеш якусь книгу — згадай лишень фамілію і найменування книги...

— Починаймо! — заясніли очі Івана, втішеного тим, що його думка, нехай і змінена, припала до вподоби батькові і що батько належно поцінував його залюбленість у книги.

Заставляючи полиці томиками в тонких і товстих палітурках, у сап'янових і альтебасових обкладинках із зашіпками та вправленими у срібло кутиками, батько час від часу кидав погляд на сина, вирізняючи добре розвинені плечі, широкі груди, кріпкі руки; він був не високий на зріст, як і Оксана, та й обличчям вдався в неї: і кінчик носа, підсмикнутий догори, і тонкі скибочки уст, і видовжений овал обличчя — все її; зате вдача у старшого сина батькова: Іван неговіркий, стриманий, працьовитий, як візьметься за щось — ніколи не покине.

Різні вони, його сини, а доля чекає їх однакова — братське училище, до якого він відведе їх обох, передавши з рук на руки іншим, тепер уже духовним, батькам, як колись передавали йому своїх чад і посполиті, і можновладні. Ніхто ніколи на Лаврентія не нарікав — ні вітці, ні чада, певне тому, що однаково ставився до цвіченн'я і хлопа, і шляхтича, і князенка, не вдаючись ні до бука, ні до восьмиплітки замашної. Не носили вони від нього ні синців, ні гуль; найбільше, на що зважувався Лаврентій, — це виставити отрока «віслюком» чи насипати в кутку пшона і поставити його на голі коліна...

Надворі потемнішало, ослабим очам Лаврентія важко було розрізнати написи на титульних сторінках книг. Оксана закінчила розвішувати і складати хлоп'ячу одіву, свої сукні й кохтини, чоловікові опашні, кафтани і рясні — все те було хоч і ношене, зате чисте, випране, на протертих місцях латочки непомітні. Вона метнулась на ганок, принесла товсту лойову свічку, збігала за шпадером, і рівне світло осяяло мешкання й втомленого Сашка, що заснув на широких полу, прим'явши не розібрану Оксаною одіж.

Невдовзі у дверях виросла оградна Соломія. Низько вклонившись, запросила:

— Я там на кабиці вечерю напорала. Просимо до столу. Цілісінський же день клопочетесь, клопочетесь... Чей же животи до спини присохли.

Оксана презирнулася з Лаврентієм та Іваном, і вони утрьох, — Сашка будити пожаліли — вийшли до саду, де на тому ж столику парував казанчик, з якого вистромлювалися курячі ніжки; на вимитих лопухах лежав варений сомик. Розкраяна хлібина і свіжі огірочки довершували добросердечне частування.

— Я й наливочки націджу, — розщедрилася Соломія. — Сідайте ж, де кому лучче... Чого огинаєшся, Калістрате? — наливаючи чарки, вона звирялась у своїй вдачі: — Я чом ото вдень напосілася? Цілими седмицями не просихає... А роботящий, на всі руки удатник: стіну вивести, брамні ворота відкувати, черепицю покласти — не нахвалішся. Порфирій і Андрій Борецькі, нашого архімандрита Михайлівського Золотоверхого монастиря брати рідні... Ви знаєте, отче, Івана Матвійовича Борецького? Отож підрядили мого Калістрата маківки золотити. Від весни до осені мучилися... Мій зробив, за два місяці заясніли. Люди радіють, а я відпоюю його сирівцем, так там частували... Зв'яжу і відпоюю... Аби вдовою не зостатися, сиротою неприкаяною... — вона ніби викладала все, що спливало з язика, однак Лаврентій уловлював сувору послідовність у бесіді літньої жінки. — Мало мені того, що у Крим і на Чорне море ходив?.. Не вдержиться нагорі, гепнеться — хорони тоді потрощені кістки... Хоч би хату якусь поставити стягнувся. Доки лаврі знадібен, перебуваємо тут...

— Е-е-ех! — видихнув, як натомлений віл, Соленик. — Знов за рибу гроші! Остогидло мені... Розчин, плінфа, молоток, кельма... От селитьбу опорядив, доріжку вистругав, огорожу. Все їй мало.

Оксана заспокоювала Соломію:

— Ніхто вас нікуди не подіне. Давайте ковтнемо по крапельці з те, що стрілися. Щоб у злагоді жити...

— Еге ж, не подінуть! — сьорбнула слив'янки Соломія. — Доки в своїх руках тримають... А як уніти загребуть? Що тоді? Он і Софіївський собор у них, і Видубицький монастир, і торгові доми... Нишпорять, винюхують, що де погано лежить. Заснеш — наше, прокинешся — їхне...

— Вспокойтеся, Соломіє! — подав голос Лаврентій, роздумуючи, як би простіше пояснити жінці обставини. — Мене покликали до Києва... Зірвавсь, поїхав. Інші вчені люди також поквапилися на поклик отця архімандрита Плетенецького. Гуртуємось тут не для безділля... До Печерської лаври унітам зась! Забули, як відпровадив їх покійний Никифор Тур?

— Хіба мало шкитавого люду в Києві? — потерпала Соломія. — Здогадайся, хто свій, хто чужий...

— Не вгадаєш сама — гетьман pomoже, — озвався Соленик, — Подейкують, що нобавом вертатиме від Москви. Він тобі й розтлумачить...

— Верзеш казна-що! — розсердилася Соломія. — Де б то мені до гетьмана пнутися!

— І я так думаю... — Соленик звеселів, уявивши, як Соломія стане супроти козацького гетьмана й заходиться його батькувати, наче своїх сусідок за перелазами. — Ти з ним поштиво. Не забувай, що він знатний, литва і ляхи з ним цяцькаються... Заманеться йому — до самого круля чарку перехилить.

Лаврентій стримав усмішку, відзначивши подумки, що Соленики уявляють гетьмана звичайним собі козарлюгою, хвацьким і безоглядним, котрому сам чорт не брат — за одну ніч на хвостатій нечисті до Єрусалима злітає й назад повернеться, а потім заходиться у Києві на риночку спускати за горілку весь свій набуток. У такій іпостасі він був їм приємним і близьким, ніби сват, брат, свояк, був приступним, таким, що з кожним ладен перемовитися, дати розраду словом і ділом... Тільки не в'язались уявлення Солеників з тим, що відає Лаврентій. Мовби наяву виринула перед ним торговиця в Острозі з трьома отроками серед крамників і одним на заборолі, котрий пускав стріли... Та зміну прийшла інша картина: Станіслав Конєцпольський і Януш Острозький ідуть верхи на полювання, а між їхніми породистими аргамаками цокотить копитами гнідий отрока Петра Конашевича, тодішнього його спудея, котрий зачитувався нотатками римського імператора про війну в Галлії і якимось незбагненим робом прилучився — уже в уяві Лаврентія — до нинішнього зверхника Галлії — Генріха Наварри... Певно ж, що ні в римського імператора, ні в Генріха не було тугого рогового лука і сагайдака з довгими опіренними стрілами. Звісно ж, що й почет супроводжував обох владарів, а тут Конашевич сам перебував у почті польського і руського князів. Он яка відмінність!

— У Києві, як на селі: гикнеться на Подолі — почують у Заполлі, — не вгавала Соломія. — Дійшло до нас, отче, що ви причетні до долі гетьмана. Ніби грамоти його навчали...

Пригород.

Лаврентій був неприємно вражений, але миттєво опанував себе. Хто виказав? Не інакше, як усе пішло від Беринд... Заспокоював себе: то дрібниця, навчав він багатьох, — та на серці було тривожно. Якщо відкриється, важко буде йому сповнити зволення митрополита Філарета Романовича. Розслинять язика, до круля дійде!

Оксана з властивою жінкам чулістю помітила замішання Лаврентія, поклала пальці на його руку й, ніби подаючи взірець слухняності, запитала:

— Слухай, батьку... Іван наївся й куняє, годі йому за столом зі старшими. Дозволь відвести, нехай спить.

— Справді! — стрепенувся Лаврентій, додавши бадьоро: — Коли молоде спить, борзій сили набирається.

— Піду і я. Притомилася, — разом із сином встала Оксана. — Не барись, клопотів повно...

— Не забарюсь, — запевнив її Лаврентій.

— Не дочули, батюшко... — нагадала доскіплива Соломія, щось жіноче маючи на оці. — Правду кажуть чи брешуть?

— Що саме?

— Про грамоту, про гетьмана і про вас.

— Націдіть нам ще, сусідонько, на сон грядущий. Хто його знає, який день випаде... Синів треба до науки приставляти, з навчателями перекинутися словом. І службою нехтувати не випадає з першого дня, — вони з Солеником випили. — Низько вклоняюся за частування, за поміч... — Лаврентій підвівся з-за столу і ніби аж тоді здогадався відповісти Соломії: — Ви питали про гетьмана і про його науку... Навчателі, вони, знаєте, як? Одного запімять за тихість, за талант, бо із школи не вилазить, другого — за витівки і норів, ще котрогось — за голос гарний. Скільки я їх перепустив через своє серце й через руки... І у Львові, і в Острозі, і в Бересті... Хіба всіх пригадаєш? От і гетьмана... Сам іноді питаю себе: був такий чи ні? Скільки ж то літ минуло. Ні, певності не маю...

Калістрат Пилипович вихопив з кабічки недогорілий патичок з вогником на кінці і, присвічуючи, поштиво провів Лаврентія до ганку, зичливо побажав йому кріпкого сну на новому місці. Вернувшись, не зовсім гречно штовхнув у плече свою огрядну жінку, що аж поточилася, але похапцем стулила рота, звідки готова була вилетіти ще якась ласкавість, і сердито буркнув:

— Заціпило б тобі... Ніяк не вгомонишся!

Лігши горілиць на широкий піл, де уместилася Оксана, Лаврентій відчув, як вона пригорнулася до нього, легенько поклавши теплу руку йому за пазуху, і був вдячний їй за просту й щирю ласку. «Якщо день розпочався з імені іудейського царя Соломона, нехай і завершується його словами», — подумав і, притуливши уста до Оксаниного вухка, заходився нашіптувати: — «...Стан твій подібний до пальми і груди твої — до виноградних грон... і запах від ніздрів твоїх, як від яблук; уста твої — пречудове вино. Воно тече...»

Оксана гаряче і схвильовано приклала свої губи до його уст, щоб продовжити у мовчанні вічно чарівну і вічно нову, невмирущу Пісню пісень...

Розділ XXXII

«Благословляю я, грішник Лаврентій, і повчаю, і наставляю, і напоумляю синів своїх Івана і Олександра, і малжонку свою Оксану: жити з чистою совістю і в правді, утверджуючи себе в праведнім житті, і малжонку навчаючи, і домочадців своїх навчаючи не насильством, не побоями, не рабством тяжким, а як дітей, щоб завжди були упокоені, ситі, і одягнені, і в теплому домі, і завжди в порядку».

Перечитавши і раз, і другий, і третій поживклі від часу аркуші «Домостроя», написаного наближенням до Івана Грозного протопопом Благовіщенського собору в Московському Кремлі Сільвестром, Лаврентій з щемливим сумом відзначив, що книга ця — його одноліток, ба навіть на кілька літ старша від нього. Задля ліпшого сприйняття він замінив сільвестрівське «ім'я рек» на своє, своїх синів і жінчине наймення, і весь той віддалений запис сповнився тривогами, болями і нуждами сущими, близькими й часом досить діткливими.

Вчора він відвів старшого сина Івана до лаврської школи, днесь повів до богоявленської братської Сашка, віддавши малого під опіку круглолицього, рухливого опікуна, що назвався відомим йому найменням — Тарасій Левкович Земка.

— Приймаю ваше чадо, — приязно сказав Тарасій Левкович. — Гадаю, що... — як тебе? Олександр? —... що Сашко стане для решти екземплею!

Лаврентій зустрівся з синовими очима, схвально примруженими: йому припав до душі кругленький, опастий навчатель, певно тому, що за своє короткомірне життя від повновидих людей він не зазнавав кривди. Потім ще раз побачив Сашкові очі, коли вибрався на узвіз, а син притиснувся лицем до штахетника, — в тих очах прослизнула туга. Лаврентій не заспокоював, що вони з матір'ю навідуватимуть його: нехай виростає мужем.

У лаврі Плетенецький з Борецьким його чекали: — Хочу звернутися до вас, отче Лаврентію, присокупившись до прохання отця Борецького... — архімандрит сидів біля свого столика з книгами. — Покиль не окреслились ваші заняття, уклінно прохаю прискорити справування «Анфологіону». Часу обмаль, а події насуваються. То як улаштувались? Мешкання добре? Оборуда і білизна є? З харчами як? Славно, славно!

Парокінний брожок домчав їх до Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Вони опинились у світлиці дому на подвір'ї, належному Іову Борецькому. Двір, йменованій черкашинським, містився неподалік од Воскресенської церкви, настоятелем котрої раніше був велебний Іов. Нещодавно Борецький віддав двір у заклад ченцям Межигірського монастиря, стягаючись на кошти для придбання друкарського обладунку, до чого його заохочував другий архімандрит — Єлисей Плетенецький: у лаврській друкарні зробилося затісно, та й вправних рук

не вистачало, тим паче мізковитих голів для перегляду і вивірення книг, що мають вийти.

— Вважай, у сотнях томів грецьких, латинських, словенських доводиться очима перемацати кожне слово, буквицю... — поділився клопотами при першій зустрічі Борецький. — І верстати стогнуть. Лише дві седмиці притискні гвинти витримують, а тоді вірізьблють нові...

— Не сам, не сам! — не ховаючи сяйва очей, по-молодому зробив зауваження Лаврентій. — Виходу пошукуватимеш серед печерських ченців або серед світських!

— Із світських умовив друкаря майстровитого, Олександром Вербицьким реченого, — охоче відгукнувся настроєві колеги-дидаскала Борецький; він помітно змінився — обважнів, рухи уповільнилися, пекучі чорні очі, які раніше щедро сипали промінчиками, пригасли; у скроні вплився білий цвіт заметілі; гострий, з горбинкою, ніс ніби видовжився, нагадуючи дзьоб орла; кутики вуст гірко опустилися. — Спокушаю ще одного, лаврського, — Спиридона Соболя. Брат Порфирій заопікувався лаштуванням місця для тебе, для інших справщиків... Андрій же заходився справувати верстати, папірню ладує неподалік від лаврської — біля Житомеля чи Житомира...

— Всю родину перетягнув, — між іншим зауважив Лаврентій спритність архимандрита. — Маєш на кого покластися.

— Чого ж їм огинатися в Борині? Сполонізуються чи потурчаться. То не жарти: важка хмара суне з полудня. До Ясс підступає... Боронь боже, зачепить лихом і мою Боринь... Бачу, що ти не скидаєш свого зизанія. Скажи, Лавріне, де твій брат Стефан?

— Господь його знає... — спохмурнів той; перебираючи пальцями ланцюжок наперсного хреста, втупився очима в зелений спориш під ногами; коли глянув на Борецького, з них вихлюпнула невгасима туга. — Переказували мені віленські мужі Іван Тупак та Ісаак Кононович... Не чув про них?

— Чого б ні? Бурмістри руської лавиці... З одним із них здибався перед собором у Бересті, коли мене і тебе призначили до митрополічного капітулу. Не забув? — зігрів колегу приязним і співчутливим поглядом Борецький.

— Різне про Стефана казали... Вірю тому, що на паужині спустився униз Дніпром на Запороги. Далі слід губиться... Снилось мені якось, що випав зуб; кажуть, то недобре: ніби хтось помре... — розмірковував угорос Лаврентій. — Гадаю я, що він подався з козаками до Москви. Серце підказує: там був Стефко. Чекаю повернення гетьмана, сппитаю. Хтось же з цілого війська озветься.

— Ти принаймні сім'ю маєш. А я самотній, хоч і обидва брати поруч... — важко зітхнув Борецький. — За дружину пече. Скільки літ спільно перейдено, а тепер... Я у Михайлівським, вона — у Фролівським жіночим монастирі. Одним словом, нарізно. Ходімо, брате, покажу, де висиджуватимеш мудрість.

Проминувши напівтемні сіни, вони зайшли до видовженої прямокутної світлиці, заставленої уздовж стіни міцно збитими столами; декотрі були завалені книжками, серед яких Лаврентій примітив

уже знайомі йому «Часословець» і «Візерунок цнот». Над однією, найтовщою, ще не вбраною в обкладинку, але вже зштою, схилився білан із запалими щоками і вусиками-щіточками під кирпатим носом. Він щось черкнув у книзі, встав і привітався несподівано густим басом:

— Низько кланяюсь... — безпорадно усміхнувшись, тицьнув пальцем у книгу: — Вишкрябую останні похибки з нашого «Анфологіону»... Ви, отче, — глянув на Іова, — чом мене не утруднюєте? Хліба за дарма не хочу їсти...

— Не перечу, не перечу, — опущені кутики вуст Борецького теж здригнулися. — Скоро навалимо на рамена стільки, що нова сила знадобиться. Мене вчора кир Єлисей питав про «Анфологіон». Лавріне, підмогнеш Олександрові?

— Не відмовлюсь, — сідаючи, підбадьорився Вербицький і кинув цікавий погляд на Лаврентія. — Борше діло піде.

— Це отець Лаврентій Зизаній-Густановський, — представив супутника Борецький. — Поки що потрудитесь в одній світлиці...

Вербицький знову схопився на рівні ноги:

— О! Яка честь! Яка честь! — освітілося зсередини його обличчя, зробившись зичливим і добрим. — За вашою словенською граматикую я вчився... Ліпшою для школярів не знаю, — квапився він поділитися не тому, щоб полестити відомому поширювачу науки язикової, а щоб передати радість від спілкування з живим творцем потрібної книги. Так і сказав — широко і відверто, привернувши до себе серце Лаврентія.

— Сподіваюсь, що невдовзі з'явиться нова граматика, — Лаврентій був певен, що Максим Смотрицький неодмінно скористається з його добросердної поради.

— Посидиш кілька седмиць ось тут, — Борецький підвів Лаврентія до гладенького полірованого столика з вибагливим кріслом, на плескатій спинці якого довгоногі жар-птиці клювали райські яблучка.

Жар-птиці виглядали легковажними і безоглядно щедрими, чимось невловимим нагадуючи представників слабкої статі, що злякомілися на райські дарунки; вони здалися не зовсім доречними в оселі книжної вченості, змусивши майбутнього господаря столика і крісла ледь помітно посміхнутися, що викликало занепокоєння Борецького:

— Я щось хибне мовив?

— Даруй! Трохи веселе кріселко... Місце мені до вподоби. Борецький показав невелику, сховану за полотняною запоною нішу, уставлену поліціями:

— Знадобиться приспішливе — знайдеш тут; поважніше — у храмовій книгозбірні. Звернешся до причетника, я попереджу.

Ніби зважуючи, чи все пояснено і показано, Борецький звернув увагу на ставники для свічок:

— Забагнеться посидіти допізна, свічки візьмеш із того сховку, — тицьнув пальцем у куток під божницею, де застигла чорна, з розписаними на ній мальованими трояндами, скриня. — Спрагу гамуватимеш з карафки в миснику, там же знайдеш якусь проскуру, яблуко... Обід і вечеря — в трапезній.

Вони вийшли на подвір'я, присіли на лавочці, затіненій старезною кучерявою вербою.

— Як у тебе, Лавріне, вдома? Що з синами робитимеш? — запитав Борецький, маючи, видно, щось на увазі, бо Лаврентій вирізняв непевність у його голосі.

— Не потерпай, за мною боргів не буде: відаєш, як я в роботу занурююся... Дома все гаразд. Оселився у лаврському дімку. Старший син у лаврі причетником буде. До братської школи віддав молодшого. Під опіку отця Копинського і Тарасія Левковича Земки.

— Отже, під опіку Копинського... — простягнув Борецький і докірливо запитав: — Кого ж під свою візьмеш? На кого полишиш духовне надбання своє, свого брата, свого поспільства. Не лиш про тебе мовлю, а й про себе, своїх сполечників, однодумців.

— Чом так гостро, Іване Матвійовичу? — Лаврентій пойменував Борецького мирським іменем, у такий спосіб відсторонивши його духовне звання й обов'язки від обов'язків і прав освіченого, навченого, полерованого мужа, зрештою, давнього приятеля.

— Силкуються засіяти в сумління наше... — він проковтнув гірчинку, гострий борлак рухнувся на шиї. — Ти не забув речене пророком Ісайєю? І пастись будуть вкупі вовк з агнцем, і рись почіє з козлищем, і тілець з левом пастись будуть, і отроча мале поведу аз? Твого меншенького поведе Копинський. До речі, рекомий теж Ісайєю. А за ким підуть отрочата на Брацлавщині, на Волині, в Руському воєводстві? За кволим і безвільним Ієремією Тисаровським? За Леонтієм Карповичем, що на смертнім одрі?.. За Кирилом Ставровецьким? Так той сам не відає, куди його штовхнуть обставини; скоріше всього ступить на протоптану стежу — слідом за «стовпом православ'я» Скумином-Тишкевичем перекинеться до унітів...

— Ти хочеш сказати, Іване Матвійовичу... — Лаврентій замислився, добираючи слів, щоб і не образити колишнього колегу, котрого він любив, як мужа чесного і твердого, але й щоб не поступитися правдою, — людоньки, пошукуйте рятівників! Так? Готових, у плоті й крові явлених. Щоб, як новітні варяги, напоумили, наставили на путь істинний, повели за собою... Так? А хто за ними має стояти? Костянтин Василій Костянтинович Острозький міг пообіцяти крулеві Сигізмунду, що виставить військо тисяч з п'ятнадцять, яке і числом переважатиме крулівських кухарів, і мистецтвом військовим... Франкський король Генріх Наварра, протестант, при Фонтан-Франсез потрощив гіпшанське католицьке військо. Чому? Бо на той мент Генріх спромігся стати над ворогуванням гугенотів і папістів, відслонив вузеньку шпаринку, щоб і неродовиті спромоглися наснажитись ковтком науки... А візьмемо ближче. Чому Владислав не утвердився на престолі московського царя? Не Михаїл Романов витрутив його з військом, не бояри з дворянами...

— Хто ж тоді? — вигукнув Борецький, не розуміючи, яким робом Лаврентій перехопив розмову замість того, щоб слухати настанови і повчання, до чого звиклий за дидаскальства Іван Матвійович долучив звичку проповідування у Воскресенській церкві та Михайлівським Золотоверхім монастирі; він здебільшого слухав і чув себе.

— Хто? Шевці, сідельники, кожум'яки, котрих у Московії збудила загроза покатоличення, спольщення... Ти не замислювався, чому всі ці Рогози, Терлецькі, Потії ховаються за крулівську загорожу з панів радних, старост, державців, опертям котрої стали і понад сто князів, наших з діла-прадіда, рідненьких?

— Он ти об чім... Братства згадав... Що ж, не відхрещуюся від них, не применшую їхнього впливу днесь, — Борецький скривився і, щоб приховати вираз свого обличчя, нагнувся й, тонкими чутливими пальцями взявши суху галузку, заходився креслити якісь химерні візерунки на стежці. — На все свій час. Вони прислужилися і ще прислужаться. От і в Києві маємо братство... Чи скидатиметься воно хоча б у перші роки на своїх попередників? — він чогось недоговорював, обачний і далекоглядний архімандрит Іов Борецький, і Лаврентій відніс його умовчання на кошт львівського братства, котре запросило його ректором братської школи, але щомісяця урізувало утримання, доки Іва Матвійович не змушений був тікати до Києва, аби не закінчити своїх днів убозтвом і голодною смертю.

— Знаю твої дидаскальські десперації, співчуваю... Певно, що тобі не до цвічення отрочат. А я ні! Я ще потшуся! — затято запевнив Лаврентій. — Має наука набути нових рис, щоб крізь греку і слов'янщину, повз монастирські й церковні огорожі продертися до отроцьких голів.

— Ти відкидаєш братські школи і учидлища? — обурився Борецький. — Доумився!

— Не хочеш мене розуміти. Уяви відстань від ратая і рукомета, де кожна пара рук здобуває покорм родині, до шкіл і учидлищ. Бачиш її?

— Кожен прислугується, чим спроможен. У наших обставинах... — Борецький тяжко зітхнув.

— Не так! Не так, даскале! — несподівано різко, як це умів робити брат, заперечив Лаврентій. — Навіщо Плетенецький скликав стільки мужів, у науках скусних? Задля вивищення Печерської лаври? Вона й так височіє одиноко і пишно, що годі іншій обителі дотиснутися. Сходинкою нижче — лаврська та братська школи. Мета яка? Кого там вчитимуть? Моїх синів, нащадків полковників-реєстровців, осавулів, хорунжих, протопопів... Хто з тих стін вийде? Двое-трое державців, справця, підсудок... Решта вдягне фелони, епітрахилі й зіжв'яє на амвони. Що ж далі? Хто помислить і поклопочеться про устроєність краю? Вона була, але прилучилася до пастирського й католицького осідку. Де той канцеляриста, що напише супліку чи позву до суду? Де той учительник, що спроможеться стати війтом? Звідкіль з'являться молоді сотники, осавули, хорунжі, писарі, навкіл котрих з'юрмляться посполиті, становлячи оружні відділи?

— Справді — де? — приголомшений зливою невідпорних питань, розгублено спитав Борецький.

— Я тобі кажу і покажу, звідкіль їх брати, — запально доводив Лаврентій. — Пошукаємо їх на Кожум'яках і Нивках, на Подолі і Либеді. Не тільки в Києві — в Чернігові, Луцьку, Кам'янці, Могильо-

ві... — він передихнув, зволожив уста. — Просвіток є, Іване Матвійовичу, є! При Святодухівському монастирі у Вільні є шкілька — ми зі Стефаном потщилися. Десять літ дзюрчить струмочок, не міліє! І братство не знесилюється, не убожіє. Най будуть вони і в інших місцях! У надбережній хаті, при рибальським вогнищі, у хвилини перепочинку біля ковадла... Прийшов, накреслив хоч на папері, хоч на піску, хоч на персті п'ять літер, вдруге — ще п'ять... За літо азбуковник за своїть. А там — буквиці в склади навикне злучати... Ще згодом — слова постануть. До граматики приступить. Свій язик, від полян і дубів успадкований, вимовить свої ж мислі. Нехай убогі й ниці розправляться, піднесуть високо голови. Дати їхнім очам простір для зору, а душі — волю для діяння... Моє діяння визначилося! Я покладу перед ними засіяні буквицями аркуші, щоб розігнали вони безпродомість: «Я дивлюся!», а згодом: «Я бачу!» Най бачить пильніше, видразніше, осмисленіше ланці на руках, ярма на шиях, порожнечу в душі, най наповнить ту душу по вінця прагненням зірвати, потрошити ланці і ярма.

— Хіба ж у нас немає державності, хіба немає устроєвості? — сумнівався Борецький.

— Чому ж нема? Є... Спершу їх нам давали Литовські статuti, днесь — сеймові конституції. А мені багнеться жити за подібним до «Руської правди» законом. Природно, передуманим, переінакшеним, до нинішнього дня прикладеним, — Лаврентій поклав долоню на руку Борецького, запрошуючи послухати далі. — Мниться мені, що тоді пастушок, котрого я навчав писати і читати з поміччю загостреного патики і розрівняного піску, той, що бачив змалечку, як цивуни здирають з батьківських плечей останню свитку, той, що сидів за козачка в кариті, яка відвозила державця до сеймового столка, той, що плакав за проданими в неволю братами й захопленими в татарський ясир сестрами, — мниться мені, що тоді він заходиться складати закон, який боронитиме і його, і з усього краю отрочат і отроковиць...

— Далеко сягають наміри твої. Далеко! — з удаваною суворістю почав Борецький і розпогодився. — Не вважай, що ти один пророк у вітцівщині. Є ще люди, є ще мислі... Задля цього ми зібрані тут Плетенецьким. Наблизити науку до ратая і ремесника — ти першим тут почав орати. Спробую до твого плуга прилучити ще кількадесят, а може, і сот рук...

Розділ XXXIII

«Катехизис есть слово грецького язика, сказует же ся на словенську реч оглашенієм або гласом ученія... Без науки, без віри, без ісповідання може чоловік спасен бути тільки водою, сли в дитинстві окрещен нею був, а прийшовши до розуму, тільки в певні дні м'яса не їв, милостиню, хоч би і від злого набуття, давав, свягим молився...» Лаврентій читає повні глузів слова краєнина Симона Будного вдумливо і спокійно, поповнюючи свої нотатки для написання власного великого «Катехизису», а тим часом заробляє на хліб насущний...

За давньою протопопською звичкою, Лаврентій уранці лише сполоскав рота холодною водою і поквапився до черкашинського двору працювати над роз'ясненнями «Анфологіону». Він уже встиг вдумливо переглянути передмову, де згадувалось, що над перекладом і виправленням тексту трудилися: пречистий в отцях кир Іов Борецький, сей учитель благочестія, знакомитий в божественних писаніях, всяким старанням книгу сію від істинно грецького на словенський діалект справувавши і много витлумивши; в дечому додав виправлення пресподобний і благородний в ієродияконах кир Захарія Копистенський; ще долучив своєї праці чесний в ієромонасах кир Памво Беринда. Лаврентій домігся, щоб його підпису не ставили, а просто зазначили, що до друкування книги долучили зусиль й інші споспішники, за що їх імена напишуться в книзі життя.

Минаючи Аннинську гостиницю, привітався із заклопотаним доглядачем Никодимом, котрий закінчував орудувати мітлою, стріляючи на всі боки причіпливим поглядом уцілілого ока. Никодим чемно вклонився, стрельнув оком за ріг готельного будинку, немовби звідти мало з'явитися щось цікаве для отця Лаврентія: у глибині двору крізь рясну зелень дерев прозірала напруженим вітрилом стіна братської школи, де перебував Сашко Тустановський. Поділяючи батьківський неспокій, Никодим заспокійливо зронив:

— Вони якраз на молитві... Отець Ісайя поки що їх не дуже школять: малолітки... Все добре, якби не... — він показував рукою на закіптюжену цегляну будову, де молодики в чорному щось носили, робили. — Уніти заходилися й собі школу робити. Гімназіумом йменується...

«Заводиться негоже сусідство, біда буде, — потерпав Лаврентій.

— Молоді, запальні. Один одному захочуть силу показати».

Його наздогнав Памво Беринда:

— Обжилися на новому місці?

— І жити є де, і робити є що, — віджартувався Лаврентій.

— Славний ваш старший, Іванко, — похвалив Беринда. — Я його

прилучив до переписування статей.

— Поповнюєш свій «Лексис»? Похвально! Там багато?

— Років на два-три вистачить. І то так, щоб чуб не висихав. Найскладніше нові речення вибиравати.

диці, село Іванишевичі... («Де мені стрічалися ті Іванишевичі? Мабуть, при пелгримації від Корця до Устя... Еге ж! Остап Тур повідав, як родак Никифор пішов оружно на те село і запроторив дідькові в зуби управителя Федора Пучковського»). Село Косоричі, село Дололе... село і двір і добр вищейменованих прерчоний отець архіандрит з капітулою монастиря Печерського київського на потонні часи спокійно держати і уживати мають...

«Коди ж то писано? Чотири роки тому, у шістсот п'ятнадцятому. Не віриться, щоб Рутський поступився, — міркував Лаврентій. — Зажерливий, неперебірливий. Передчасно я радів... Полерований діалектикою єзуїтською, Йосиф Вельямин відшукав якийсь викрут... Хіба п'явку відірвеш від крові, доки не насмокчеться! — він узяв ще один аркуш. — Роком з чвертю пізніше... Позва Плетенецького до Рутського. Поглянемо. Переказом попередніх кривд починається... А завершується? Ось. Рутському звелено стати перед головним судом трибунальським у Новогрудку. Трибунал скаргу отця архіандрита Печерського і капітули усправедливив...»

Ось ще один крулівський декрет... Розглядає суперечку між київськими міщанами і унітським попом Юзефовичем про права на Воскресенську церкву в Києві. Ту саму, де раніше служив Іван Матвійович Борецький... Круль поклався на Рутського — як той вирішить, так буде — не без прихованого сподівання, що уніт уніту очей не виклює... Йосиф Вельямин заходився обстоювати Юзефовича. Кияни не поступалися, їх підтримали козаки. Суперечка закінчилася тим, що гостра шабля відділила тіло унітського попа від голови, в якій закропилось зухвальство... Лаврентій спробував уявити, що перепало йому спину, коли уявив себе безголовим, закривавленим, а біля своїх ніг заціпеніли синів і Оксану... Люди ж! Захланність вітця призвела до невиправного потрясіння всю родину. Мусій зрікся унітства. Пом'якшилися й кияни, згодившись, щоб молодий Юзефович був введений у володіння Василівською церквою...

Ще — лист Плетенецького до віленського воеводи Яна Ходкевича з наполяганням повернути два села, пожертвованих лаврі його предками.

«Задля чого передав мені отець Єлисей ці декрети, позви, акти? — ламав голову Лаврентій. — Ознаймувати із лаврськими маєтностями і обрами? Я не сумнівався, що вони обширніші, ніж у покійного князя Острозького... Що лавра має потужність і міць чубитися не тільки з унітським митрополитом, а й з крулем? І про це мовилося...»

Згорнувши папери і знову перев'язуючи їх прядивною мотузочкою, Лаврентій не без дразливості думав, що Копистенський, Борецький і Беринди, стільки літ знаючи його, доумилися до сумнівів після того, як зірвали його з Корця і приниткували до Києва. Та й рутинна робота принижувала.

— Який нині день? — повернувся лицем до Вербицького.

Той відірвався від читання, шіточка-вуса ворухнулися.

— П'ятниця. День постригу в лаврі... — Лаврентієві видалося, що Вербицький озвався якомсь непевно, мовби приховуючи тим натяк.

— Ви ще ніколи не були?

— Чом? Був, бачив...

— Підійть до лаври. Тут недалеко — стежкою через Хрещатицький урман. Спуститесь у долину, переступите струмок — і там. Я щорання бігаю з Печерська, де мешкаю.

І Лаврентій зважився.

У притворі стояв босий самітник у підряснику, з-під якого визири-ла власяниця. Схиливши голову, він ніби звільнився від усього земного: від храму, від його стін, від застиглої на певній віддалі юрми мовчазливих, заглиблених у себе ченців. Лиш хрипкий голос отця Єлисея Плетенецького, котрий розпочав службу, здається, добувався до слуху зсутуленого чоловіка, зовсім посивілого, з обвислими вусами, застиглою відокремлено, наче ті з братії, хто провинився і тимчасово не допускався до повного церковного спілкування.

Лаврентія мовби хто у серце штовхнув: він упізнав стрінутого ще в Усті козарлюгу Ілля, того самого, котрий після загибелі тата й мами пережив наругу над малжонкою Олесею на своїх очах. «Як же, брати ку, твої руки, звиклі до шаблі й пістоля, триматимуть хрест? Хіба спроможешся відкласти оружжя помсти, замінивши його знаком прощення? Для того треба мати дуже велику душу... Або втратити її зовсім... Чи не в пошуках її ти прибився з Устя до Печерська? Невже зважишся зректись світу?» — подумки запитував Лаврентій, переймаючись співчуттям до застиглого Іллі.

В Усті Ілля був простим послушником. Не всіяке діло в монастирі послушнику доручається — почергове читання псалтиря, торгівля свічками, робота на городі, нагляд за іншими, прибирання, заготівля дров. Це «чорний» послух. Є ще й «білий» — нагляд, зустріч прочан, продаж хрестиків... Таким був Ілля, котрий тепер рішився постригтися у рясофори, що канонічно йменується «послідування постриження в рясу і камилавку».

Настав суворий мент. Стихли кондаки і ектинії, молодша братія завмерла, а лаврські старці впилися поглядами у послушника й архіандрита, слідкуючи за тим, щоб обряд був суворо дотриманий. Лаврентій не спостеріг, коли Ілля підніс голову, вловивши настання могої тиші, зате побачив, як, обсмикнувши підрясник, козарлюга смиренно підійшов до царських врат і тричі припав до ніг архіандрита, котрий зустрів його.

— Чого прийшов ти, брате, припадаючи до святої дружини сеї? — запитав суворо ієрей.

— Прагну життя постницького, — підвів усе ще непокірні очі Ілля.

От зараз почергово архіандрит запитає все, що належить за уставом: про твердість наміру стати ченцем, дотримуватися обітниць — некорисливості, цнотливості, послуху. Ілля по чину на все відповідає твердо, відповідає неквапно, замислено. Все іде повільно, сумовито; кожен з братії вже пережив це, і днесь ніби повторює пережите, вдруге, втретє, вдесьте вимовляючи про себе слова, сказані раніше, дехто із жалем, дехто з полегкістю, дехто збайдужіло і відсторонено, позираючи на аналой, де лежать ножиці і Євангеліє.

Плетенецький показує перстом на ножиці, й Ілля подає їх, знаючи, що архімандрит двічі відштовхне його руку і лише за третім разом візьме нахоллий металевий виріб.

— Дивись же! — повниться суворістю голос архімандрита. — Чи твердий твій намір? Востаннє питаю. Є ще час відступитися. Ти взяв ножиці від Євангелія, отже, даєш обітницю самому Христу, постриг приймаєш святий і нерушимий.

— Я готовий... — схиливши коліна, відгукується Ілля.

Плетенецький трохи нахилється і вистригає на його голові хрест. Це символ. Згодом Іллю обстрижуть наголо, не пожаліють викоханої роками чуприни, помережаної білими морозяними нитями. І стане він на одне лице, на один сумовитий вигляд з рештою братії, як і велить устав, щоб був таким він, як решта, котра віддалилася від світу.

Архімандрит ще раз подав знак, і четверо ченців наблизилися до постриженця, в руках інших, скапуючи воском, загорілися свічки, мовби летючі вогники виринали в темній, скупченій у храмі масі; Лаврентієві здалося, що то хтось невідомий, великий і ясний, прохромлює перебігливими пломінчиками рясн, мантиї і підрясники, щоб перед долученням до братії ще одного опромінити його ласкою і приязню, котрих би вистачило йому до останнього подиху.

Під урочисто-скорботний спів братії: «Господи, помилуй» — ченці підперезали інока в знак того, що він готовий до служби. Потім Іллі через плече надягли особливий плат-перев'яз з хрестом на спині, рекомий параманом, символом виразок Христових, щоб безнастанно нагадувати іноку: віднині він повинен в усьому наслідувати Христу. Чотири пари чернецьких рук, ніби зловісні мовчазливі привиди, з нарочитою уповільненістю надягли на плечі Іллі підрясник і на закінчення покрили всього широкою безрукавною мантиєю на знак того, що інок відділений од світу і всі члени його для світу мертві.

Лаврентій із зачаєним жалем спостерігав, як ще повний снаги чоловік даленіє і даленіє, здрибнюючись, щоб невдовзі маленькою рисою до долучитися до безликої, темної і грізної сили, йменованої чернецтвом, прилучивши до її обрисів себе, наче малювальник крихтний штрих. Скільки тих безвісних рисок упродовж віків долучалося до цієї сили, щоб вирізнити її видимі і відчутні в поспільстві обриси! В свою чергу чернецтво в особі Плетенецького теж не забарилося дати останній для нового інока штрих.

Узявши з аналоя камилавку, кукіль, або зизаній — у різних місцях головні убори йменувалися відмінно; щоправда, біле духовенство носило фіолетові зизанії, а ченці чорні, — Плетенецький обома руками наклав його на голову Іллі, розправив прикріплену до нього ззаду чорну, розділену на три кінці хустку — возкрилля; міг би доручити це комусь із причетників, і все ж сам овив інока: якщо Христос омив ноги своїм учням-апостолам, то чому б архімандриту не озути інока, показавши братії приклад смиренництва!

Ще не відвиклий від мирського одягу, котрий застібається з правого боку, Ілля намацав і застебнув гудзики зліва, склав руки на грудях і завмер у нерухомості. Тепер він був готовий стати на проху ду-

ховну — і з власними гріховними помислами, і з дияволами та дияволятами, котрі підступно прослизали до монастиря, до чернецької власної келії. Мусив бути готовим до того, що невидимі сотворіння сатани, щоб спокушувати православних іноків, набирають зримих рис, при з'яві облачаючись у кунтуші і делії крулівського воїнства, в червоні сап'янці, у чамлетовий і табиновий одяг — ну достеменно ляхи, котрі, тримають наготові кріпкі налігачі, аби заарканити православну душу і повести її на поклін до папежа.

Свічкогаси жерстяними ковпачками, насадженими на подовгасті закіптявілі прутки, заходилися притлумлювати вогники, і весь при твор, де відбувався постриг, ніби разом, без ніяких переходів, ринувся в безоглядну і безмежну пільму, проминаючи всі сотворені всевишнім сфери, не подарувавши рятівної скіпки ні новому, ні старим інокам. Та Лаврентій схибив, скіпка таки була: над аналоєм, над Євангелієм і ножицями, до гострих і лискучих кінців яких прилипли сизі вистриженоволосини, рівно рямо, не хитаючись, променився світильник. Він вихопив із юрми ченців головщика, тобто ченця, що йде у храм і виходить першим, ведучи за собою вишнуркуваний стрій воїнства Христового. Братія чинно і плавно потекла до виходу з опущеними долученими очима, з притисненими до грудей руками. На такий у згоді витікаючий із храму потік, що являв собою єдине тіло, навряд чи зважилася б кинутися нечиста сила.

Коли останній ряд порівнявся з новопостриженим, Ілля долучився до братії на завбачливо залишене вільне місце. Його одяг, постава, лице злилися з усією чернецькою масою, розчинилися в ній.

Лаврентій мимоволі пригадав настанови Василя Великого щодо зовнішнього вигляду інока: «Погляд сумовитий і потуплений в землю, волосся незачесане, одежі немиті. ... Щоб не було у вас наготовлено одіви напоказ». Чернець не повинен уподібнюватися багатим, які облачаються у м'яке, він мусить такі ризи носити, що кинь їх на вулицю на три дні — ніхто не візьме.

«Ніколи буде тобі, брате, про зручні шати мріяти! — Лаврентій зі співчуттям провів поглядом останній ряд ченців, який прийняв Ілля. — Десь за північ будильщик загримає до твоєї келії, й за поклицом дзвона ти поквашися разом з усіма на відправу завтрашнього дня. До келії ти повернешся не для того, щоб здрімнути, сповнятимеш келійне правило — відчитавши наодинці скількись-то молитов, покладаєш стільки-то поклонів. Коли дзвін п'яту годину одібе, підеш на заутреню, на літургію... Лиш тоді заглянеш до трапезної, щоб з'їсти хліб і випити квас... І ось тоді у тебе буде якийсь душевний перелом — заходишся сповняти послухи. На полі, в саду, біля дров, ловлячи рибу, все ж ухопиш ковток свіжого повітря, вбереш поглядом свіжу зелень, крутизну Дніпрових схилів, блакитний плюскіт води... Опівдні — скупий обід. Знову сповнення послухів, і нарешті ведчерня. Увечері ще раз вгамуєш голод у трапезній, по чому поплентаєшся останній раз до храму на «загальне правило» — ті ж самі поклони і молитви. Так день при дні. Чи зумієш ти вихоплювати в цій суворім василіанським чині короткі проміжки часу для пошуку і утвер-

дження у вірі того високого і людяного, чим творець наділив мислячу істоту по образу і подоби своїй?»...

Лаврентій мимоволі поклав собі пальці на уста, щоб часом не прохопилося бодай пошепки якесь необачне слово з тих, що промайнули у його думках. В умовах монастиря, де людина відділилася від світу всім — поведженням, одягом, харчем, молитвою, навіть думками, ті слова становили неабияке блюзнірство, за що він міг зазнати якнайсуворіших покарань. Інок віддав себе небові. Він прийшов сюди умертвляти тіло, щоб врятувати безсмертну душу...

Вийшовши з храму, Лаврентій у запізнілих вечірніх сутінках майже зіткнувся з довгообразим, вилицюватим підсудком Самійлом Володкевичем.

— Неждана, хоч бажана зустріч, — відвертаючи лице від Лаврентія, якимось хапливо промовив Самійло: не важко було здогадатися, що він шукав його, з невідомих причин приховуючи це; його наступне запитання трохи відхилило завісу таємничості.

— Ви прихопили передане Бериндою? Дуже тішуся... Писане знадобиться отцю архімандриту.

— Прихопив, — відбувся Лаврентій, — доречно вийшло. Переказали б загода...

— Та-а... — непевно протягнув Володкевич. — Ознаймувалися? Зауважили смерть Антонія Грековича та Івана Юзефовича? Славно! Я належно поцінував ваші старання перед отцем Єлисеєм.

— Гаразд... — Лаврентій стримав гнів, що наростав у ньому проти цього вкрадливого і непевного підсудка; він наближений до Плетенецького і, певно, якесь доручення щодо Лаврентія архімандрит йому дав. Та важко було повірити, щоб отець Єлисей внівеч ставив колишнього дидаскала, не обміркувавши заздалегідь свого запрошення. А прихильна і ласкава перша зустріч? Не така людина архімандрит, щоб не розуміти ваги і обширу Лаврентієвих знань, щоб доручати щось цьому... Ідучи до брами, Лаврентій зневажливо кинув Володкевичу:

— Я знаю одне: мудрий зверхник не принижує свого підлеглого, сумлінного і роботящого... Вивищення одного є одночасно здобутком другого...

— От-от-от! — підхопив підсудок; наблизившись до кованих воріт, вони зупинилися й відкликнулися сторожовому ченцеві, котрий їх випустив.

— Казане вами як розуміти? Залякувати мене смертю двох унів? То ж потрібен дикунський розум. — Відгукнувся обурений протопіп, вистромивши вперед руду борідку.

Якось увечері сталося те прикре, чого Лаврентій побоювався. Ледве встиг він наблизитися до гостиниці, як вулицю перебігли молодики в норному, подібні до католицьких ченців — голомозі, в чорних кафтанцях. За ними, галасуючи, гналися розхристані, зі спотвореними лицами, розпатлані, парубки, лопочучи широкими полотняними лошнями. Добігши до нового дощаного паркана, втікачі подірлися через нього, щоб сховатися у будинку гімназіуму. Парубки стягали

втікачів з паркана. Замахали кулаки, хряснули шелепи, заюшилися кров'ю лица. Запекла сутичка тривала недовго. З-за якогось рогу виступила оружна варта, і парубки розбіглися. «Візьму Сашка в Лісники», — подумав, заходячи до хати.

Розділ XXXIV

Якщо принесеш дар твій до жертовника і там згадаєш, що брат твій має що-небудь проти тебе, залиш там дар твій перед жертовником і піди раніше примирися з братом твоїм, а тоді прийди і принеси дар твій. Пригадуючи слова євангеліста Матфея, Лаврентій збирається їхати до Лісників, щоб там започаткувати невеличку шкільку для чад, аби хоч тим виправити кривду, якщо він її мимовільно завдав болотним поселенцям.

На превелике задоволення Лаврентія і Сашка, Корчина Коч під'їхав на своїй котчі, маючи крім Памво Беринди ще й лаврського намісника Філофея Кизаревича. З ними був і старший син Іван, поблідий і посуворілий від всеношних та заутрень. Лаврентій і Сашко сіли поруч з Іваном, і котча, підсакаючи на вибоїнах, погуркотіла вузькими вуличками й провулками, а далі викотилась на Межигірський, або Вишгородський, шлях.

Корчина не гнав коней, вони ліниво плуганилися, вгрузаючи кованими копитами у відвологлий за ніч пісок, довгими хвостами відганяючи гедзів.

— Корчино, а чом нас так багато?

— Про мене мова? — засовався міцнозубий, жилавий Кизаревич; вузьенько прорізані очі не приховували хитринки. — А хто ж вам коней вділив? А хто ж вам землі під оранку наміряє? А хто ж за мене огляне капличку біля Феодосієвої печери? Чи опоряджена, чи свічок і лада-нок вистачає прочанам? Ім пам'ятка від святих місць, нам — якийсь гріш скапне...

— Не за тим вони приходять, щоб капати отцю Філофею, — вирвалось у Лаврентія, і всі розреготалися.

— Місце знамените побачите, — запевнив Кизаревич. — Там таке каміння є... Церковищем йменується. Так од нього до Лісників два кроки, а посередині — капличка. Ваші переселенці в Лісниках таборуються, Корчино?

— Як звеліла їх милість княгиня Анна, — похмуро бовкнув візник. — Позавчора зізволила свої ясні очі показати. Не знаю, що з того учинилося. Вона, бач, пристебнула всю Гнилеччину, Куликів і Калнин луг до своїх Лісників.

— Самійло Володкевич, підсудок наш, — устряв Кизаревич, — оповідав, що вона відбула нову позову. Гродський київський суд віддав ті угіддя Рутському. Послали туди панів Лукаша Витовського і Павла Реховецького...

— Чуєте? Стріляють з пулгаків? — Корчина стьобнув коней. — Зрять!

Від недалеких хат вилетіли зо два десятки коней з оружними вершниками, охоплюючи півколом невеликий гурт добре вбраних людей. З криком і гвалтом погнали їх до болота, погрожуючи забити. Верхівців обігнала парокінна лектика, на якій у повний зріст стояла жінка. Лаврентій упізнав княгиню Анну з голосу:

— Щури судові! Лізьте болотом до свого череватого Рутського! Щоб вам руки й ноги покрутило!

Коли Корчина під'їхав до села, причаєного серед верболозу і вільх, лектика котила просто лугом до київського шляху; форналь не шкодував коней. За нею скакали четверо синьожупанників.

— Куди ж нам тепер, Корчино? — переводив погляд Лаврентій з хатки на хатку.

— Он туди, ближче до заплави, — цвѣохнув той батіжком. — Здибаєтеся з приятними до вас мужами.

Утворюючи невеликий зелений майдан з криницею та журавлем, повтискувалися в зарості шість мазанок, вкритих по самі вікна очеретяними снопами. Дбало вибілені, ошатні, з невеликими віконечками і низькими дверцятами, вони виглядали привітними.

Чвалом під'їхали верхівці. З переднього коня зіскочив обважнілий Остап Тур:

— Чолом тобі, отче! Не забув...

— А де брати?

— Всі зі мною... Коли наїжджають генерали возні, щоб одібрати Гнилець, Куликів і Калнин луг, ми чекаємо їх у засідці. Вискакуємо з оружжям, галасуємо, із стрільб палимо. Заженемо до болота і ставимо вартівників. Відмокають, сердешні, до ранку, п'явок годують. Ось так промишляємо.

— А де Болотний Дик з Гандзею Туровою?

Остап промовчав.

Жаль було Лаврентієві всіх, кого лиха вдача княгині Анни зігнала з обжитого місця. На мить перед очима промайнула дивацька й затишна хатка на курячих ніжках, що припала йому до серця вигадливою небуденністю.

— Ходімо, отче, до мене, — запросив Остап. — Поділимося жалями і радощами.

Лаврентій з Остапом попростували до однієї з хат, Корчина заходився випрягати коней, а Кизаревич із землемірним аршином подався у бік заплави. Памво, зачувши жіночий гомін на лузі, прихопив свої папери і майнув туди разом з Іваном і Сашком.

Мав свою таємницю Остап Тур, складаючи із саману приземкуваті мазанки: влітку там панувала приємна прохолода, зимою не ввітрювалося тепло. Все у тіснуватій хатині було дбало припасоване, ладунки складені у ванькирчики; столи, стільці й ліжка, зроблені з вив'яленої вільшини, прикрашала тонка візерунчаста паленина — трилисники, гінкі рокові дерева, гостроносі стрімкі лодії.

— Жити б можна, якби... — поклав на стіл важенні чорні кулаки Остап Тур. — Вийдеш ріллю спушувати — цивун кличе в засідку судівських переймати. Тільки візьмешся витісувати колоду — біжи переймати возних генералів...

— Коли переведетеся ви всі, хто сидітиме на цім місці? — не без далекоглядної думки спитав Лаврентій.

— Не переведемося! Княже марнотратство не пересилить нашої сили життєвої, — роздумливо прорік мудрий Остап. — І татари нас витоптували, і ляхи вирубували, і уніти зашморг накидають, а все ж ніхто не переведе нашого роду. Ходімо на берег, побачиш, скільки отроків і отроковиць у глинищах саман вимішують, гушавину прорубують, городи поливають.

— Не мислите, хто їм буде легувати нинішнє і колишнє, хто їх отецькою стежею вестиме? — Лаврентій напружився, чекаючи відповіді.

— Буде так, як із давна велося... Від діда до батька, від батька до сина.

— Не завадило б їм і грамоти скуштувати трохи, щоб до книжки якої зазирнути, — прокладав далі стежку Лаврентій.

— Отче, де ж я надибаю їм тієї грамоти? У Києві всього дві православні й одна унітська школи, — журився Остап.

— Можна й без них. Вистругати десяток дощечок, розстаратися паперу трохи, інквасту... Скільки воно коштує супроти просвітлення в голові?

Остап ладен був погодитися:

— Мені б хоч один азбуковник роздобути.

— Візьми! — Лаврентій ніби машкарник на торговиці, вихопив з глибокої кишені кафтана-однорядки припасений ще у Вільні мамоницький букварик.

Остап бережно взяв його на долоні, помилувався, обгорнув ручником і поклав на божницю.

— Тільки ж даскал з мене кепський... — зітхнув.

— На перший час даскала дамо. Мій старший син Іван щонеділі добуватиметься до вас. Тут мені якийсь городець відмірюють. Я теж навідуватимусь.

— Уламав ти мене. Я сам розмірковував над повчанням, чутим у лаврі від отця Плетенецького. Як же не поділяти його мислі: те, що в тонкій молодості вивчать, до похилого віку, до самої кончини тримається в голові. І ниву розуму, і ниву серця обробляти й засівати треба.

— Де отроки сходитимуться? — кував Лаврентій, поки гаряче.

— Який-бо ти, отче! Тобі би тільки меду, а ложка за халявою готова, — він приязно усміхнувся, пригасивши смуток перед лицем клопотів і утисків. — У Лісниках церковця невеличка є. Паламарка при ній просторіша, як мала хата. Для осені і зимы... Влітку ж кожен кущик пустить нас учитися.

Лаврентій зумисне притишував виниклу в душі радість від того, що все склалося напрочуд необтяжливо і що перше маленьке гніздечко для своїх пташенят вони окукобили.

Коли виходили з мазанки, у віддаленому куточку полявини з'явився Кизаревич із землемірним аршином на плечі в супроводі Корчини.

— Добрячі упряги нарізали вам, отче, між Гнилеччиною і Лісничини.

ками, — похвалявся Корчина. — Там такий схилок до Дніпра, жерельце дзюрчить. Що для капусти, що для огірків, що для баклажан... Це ж треба таке метке око мати! — кивнув на Філофея. — Раз, раз — і як по шнуру відтяв.

У Кизаревича, що спливав потім, настрій і устремління були цілком буденні й земні:

— Охляв зовсім. Чи не куриться якась кабичка під добрячим казаном? — глипнув на Остапа.

— Поганий був би з мене господар... — озвався Остап. — Ходімо!

— А де ж мої Іван і Сашко з отцем Бериндою? — занепокоївся Лаврентій.

— Я відводив коней на луг, бачив: отець Памво біля кабички зачепився за спідниці і щось пишуть. Навіть голови не підіймають...

Між густих заростей шелюги стояв подовгастих стіл з тарелями, глеками, нарізаним хлібом. Оддалік курилася кабичка. На обчухраній колоді біля неї джерготіло кілька молодших і старших жінок, потверджуючи або заперечуючи запитання Памво Беринди, якогось розвеснілого, великоднього. Поруч з ним складав списані паперові аркуші Іван, передаючи братові, щоб загорнув у рушник.

— До землі чолом вам б'ю, навчателю, — озвався Памво до Лаврентія. — Як ви цей скарб язиковий надибали! Скільки тут збереглося з прадавньої Волині! Ще відтоді, як княгиня Ольга Іскоростень в облогу взяла!

Остап припрошував усіх до столу, а Памво, показуючи Лаврентієві аркуші, не вгавав:

— Це ж звідти і трилисник, і Мати Родючості, і... і...

— От і скористаємося з тієї плодючості, — під загальне пошвавлення Кизаревич узяв ложку-довбанку й зачерпнув наваристого борщу.

Потім їли кашу з молоком, кисло-солодкі пироги з терном, пили густий узвар із сушених яблук-кисличок. Напоследок Остап солоденькою терновою настояю пригостив — аж губи злипаються.

Розпарені, нагодовані, поволеньки перемовлялися про щоденні клопоти. Ніхто із лаврських не висловив бажання розлучатися з принадним місцем, з людьми. Корчина вигадував приключку, аби не розшукувати коней.

— Там болото, з другого боку річка... Що, як возні генерали ще не вибрались на сухе і підстережуть мене. До смерті сидітиму у Видубичах...

— Не потерпай, брате Корчино, я звідомлю отця архимандрита, він виволить, — пробурмотів зовсім сонний Кизаревич.

Памво з Іваном відійшли до кабички і випитували дівок, яких пісень вони знають, просили заспівати. Лаврентій ліг відпочивати на копицю сіна за Остаповою мазанкою.

Розділ XXXV

«Бачив я у нічних видіннях, як з хмарами небесними йшов ніби син людський, дійшов до Ветхого Днями, і підведений був до нього; і йому дана влада, слава і царства, щоб усі народи й племена служили йому; владарювання його — владарювання вічне...» Вдивляючись у безодню неба, густо владарювання вічне...» Вдивляючись у безодню неба, густо всіяну зірками й розполовинену світлою смугою Чумацького Шляху, Лаврентій пригадав висловлення ветхозавітного пророка Даниїла. Не проминув він і нараз виниклої думки, що Джордано Бруно утверджував многість і різноманітність світів. Ганьба, що уніатський митрополит Вельямин Рутський був присутнім при спаленні чоловіка, чия мудра голова до таких поглядів доумилася.

Великий Віз... О... він котиться, підскакуючи на світляних камінцях, доки не натрап... на більший, нахилився й перекинувся, а сіль потекла білим струмком крізь розчахнуте днище. Сипалась, сипалась, та й утворився Чумацький Шлях. Сіль... Так назвав Христос своїх учнів: ви — сіль землі; якщо ж сіль втратить силу, то чим зробиш її солоною? Вона тоді ні до чого не придатна, хіба що викинути її на топтання людям. Так назвав він учнів, щоб вони стали вчителями. А вчителі — світло світу. Запаливши свічку, ставлять її не під сосуд, а на підсвічник, і світить вона всім у домі.

Так, ось тут, на березі Дніпра, з'являться нові світильники, своя сіль землі. Усе звідкілясь брало свій початок, мало свої витoki. Елліни пов'язували це з горою Олімпом, єгиптяни — з Нілом, іудеї...

Початки... Раніше від них був ще найдавніший початок, про який Лаврентій знав з написаних розмаїтими язиками книг і на які нещодавно знову натрапив, перечитавши переклад Біблії, зроблений Михайлом із Сянока. Наївна і відважна людина! Братися за велетенський труд, не володіючи ні знанням язиків у належному обсягу, ні обізнаністю з гісторією!

Ну, от хоча б замислився над вірним тлумаченням і перекладом імені чотирибуквенного бога Ihwē, котрий у Біблії вважається головним. Традиційно це ім'я вимовляється як Єгова, або Іегова. Іудейські богослови заборонили вимовляти ім'я бога Яхве, і воно перетворилося в описове ім'я Адонай, тобто господь, мій господин.

Але ж оповідь у Біблії ведеться від бога, поименованого то Елохім, то Елоах, то Яхве. Сяноцький, напевно, не знав, що слов'янська традиція дотримується таких правил: Елоах, Елохім перекладається словом «бог», а Яхве — словом «господь». Михайло достеменно користується іменем Іегови.

Або ще одне — щодо виникнення поняття про догмат трійці. У Михайла пишеться так: «В началі бог сотворив небо і землю. Земля була безвидна і порожня, і п'ятьма над безоднею, і дух божий носився над водою». Він порівняв цей переклад із гебрійською Біблією. Там інакше: «В началі сотворили Елохім небо і землю. Земля ж була пуста, і п'ятьма була над безоднею, і дух божий носився над водами». Наївний

іерей, певне, користувався тільки слов'янським текстом, інакше словами «пуста пустельна» він не переклав би те, що міститься в оригіналі — «тогу богу...» Де ж тут трійця? Ось як пояснюють знавці. У одкровенні святого Іоанна в третій главі Христос названий «началом». І в Євангелії від Іоанна: на запитання іудеїв: «Хто ти?» — Ісус відповідає: «Від начала сущий». Сяноцький відважно перекладає так: «В богу-синові, началі всіх речей, бог-отець створив небо і землю. Але земля була в хаосі, темнота покривала її, бог-дух носився над водою». Трійця є, стрункості немає.

Переклад Михайла Сяноцького нагадав Лаврентієві міркування блаженного Августина, викладене у книзі «De sanctico povo», він схилявся до думки, що перекладач простою мовою переказав латинський текст.

Ні, ще треба думати. Думати заважали дрімота й зірки, що час від часу пронизували її. Пітьма згущувалась, наповнювалася нічними звуками, вологою, запахом перепрілого листа. Але заснути Лаврентієві не вдавалося. Прослизали думки, що Оксана мовчки ходитиме по світлиці, чекаючи його... Одна, без синів, без мужа...

І той новопострижений інок Ілля... Хіба він теж не самотній в оточенні монастирських стін, відокремлений від ченців та послушників? А втім, перші дні лаврські старці не дадуть йому вільно дихнути в самотині. Так, як свого часу то трафілося з братом Стефаном в Онуфріївському монастирі у Львові, де він прийняв постриг.

Зі Стефаном усе відбувалось так само, як і з Іллею. Лаврентієві ігумен дозволив перебути поруч з братом перший день постригу.

...Після ранкового моління вишикувана братія потюпала до трапезної. Стефан після двох днів голодування ледве ноги переставляв. При вході всі іноки зробили уставні метання, себто поклони. Перше метання — іконі з зображенням патрона монастиря Онуфрія, друге — братії одесную, третє — братії ошую. Біля столу вишикувалися по старшинству; відспівавши молитву, за знаком ігумена сіли.

Згорблений сивуватий старець зі злими очима і яструбиним носом, призначений читцем, вклонився ігуменові: «Благослови, чесний отче, прочитати житіє святого Онуфрія». — «Молитвами святого Онуфрія, господи Ісусе Христе, сине божий, помилуй нас!» — «Амінь!» — читець примостив на аналої книжицю, налаштувався читати, лиш чекав, доки ігумен запитає у братії благословення приймати їжу. Той не забарився: «Творець благословить! — і згодом додав: — Починайте!» Лаврентій бачив, як зголоднілий Стефанко розглядається по трапезній: починати немає з чого. Під бубоніння читця заходилися вносити скудельні миски з їжею, як зазначено в уставі — одну на чотирьох. Не знаючи, що над кожною мискою є свій старший, котрий першим куштує їжу, іноді підсолює, брат, раніше всіх потягнувшись до миски, дістав ложку по чолі. Розгублено озираючись — за що? — він не зчувся, як його виштовхали на середину трапезної, призначивши покарання — сто поклонів. «Не задля вдоволення смаків, лиш для підтримання тіла прийшов ти сюди», — повчально вирік ігумен.

Доки Стефанко відвішував поклони, пролунав дзвінок: зміна їжі. Потім ще три дзвінки — усі встали. Подячна молитва. Четвірки ши-

куються і виходять. Голодний Стефан разом з усіма зараз вийде на подвір'я, вислухавши перед цим прохання кухарів пробачити їм за якісь дрібні похибки... Ні, то вже був не Стефан, а примара, що чимось незбагненно скидалася на Лаврентія...

І тут щось нетілесне, невагоме заходилося докучати Стефанові-Лаврентієві, відволікши від споминів. Воно доторкнулося до його лица, зсунуло на очі волосся, посмикало за нього. Лежачи нерухомо, він повів очима вправо-вліво... Та хіба побачиш що-небудь у цій непроникній вільглії п'яті! Він намацав полу кафтана, натягнув її на лице, щоб глибше пірнути у дрімоту. Та де там! Чийсь маленькі тугі кулаки штовхнули його під боки, загамселили по плечах, чіпкі пальці стягли з лица полу кафтана. Він не чув нічийого голосу, проте, минаючи вуха, до голови усвердлювалось повеління: не ховай лица свого від того, що призначено тобі уздріти, не відвертайся від того, що належиться звідати.

Спробував було змружити очі, притиснутися щокою до сіна, щоб нічого не чути й не бачити, поринути у блаженне забуття і перебути в нім ту частину ночі, що залишилась до світанку, але його затермосили так, що голова, ніби кавун, моталась від плеча до плеча, очі розплющилися, погляд прикипів до брами трапезної, за якою зникла примара Стефана-Лаврентія, заклинцьована в останньому ряду ченців. Передній ряд втягнувся у храмову браму навпроти. Темний вигин склепіння накладався на яскраву палахкотливу заграву, сам храм з його притворами, з банею і дзвіницею захитався, його обриси поглинула пітьма; вона гула, твердла, набувала форми і вигляду склепіння, всипаного дрібними алебастровими цятками, відокремленими алебастровими ж таки перетинками. Під дугою склепіння поблискували мастилом великі залізні завіси, тримаючи приладовані до них гвинтами товстелезні стулки, скріплені навкісно перехрещеними іржавими шпугами, Стулки похитувалися від ходи іноків. Пронизливо червонів невеликий отвір посеред схрещених шпуг.

Нараз Лаврентієві видалося, що крайня гайка із чорної обернулася червоною, оранжевою, жовтою, зеленою, після чого знебарвилася; крізь прозору плівку визирнуло, як мальоване, пекуче каре око; опущене коротенькими блідими ворсинками; від темної зіниці розходилася заплутана пряжа синіх жилок; наповнюючись кров'ю, вони набрякали, набрякали, доки затулили всю зіницю, полишивши незатканою лише крихітну крапку згори.

Коли стулки брами проминув останній ряд уже не ченців, а якихось метушливих створінь, око обернулося такою ж маленькою голівкою, з якої вистромилася довгі вуха, витягнуті догори, і гострий, рухливий ніс; приношкуючись до повітря, той ніс уловив запах ладану, болісно зморщився й гучно чхнув. З обох боків носа просто крізь шкіру витислося по слюзі; кришталево прозорі, вони замутилися, затверділи й обернулися на цікаві, променисті очі. Під носом прорізалася щілина, з неї висолопився рожевий язичок, що обливав губи й сховався в роті, звідкіля вилетіло гучно-тривожне: «Де мое помело? Де мої руші і берці?»

Під голівкою з'явився відросток, який роздвоївся вгору і вниз.

Розмахуючи тоненькими руками і ляскаючи себе по боках хвостом з ворсяною китичкою, заходилося витанцьовувати мале сатанинятко.

Нараз китичка відірвалася, злетіла в повітря й розсипалась на ворсинки, які миттю увіп'ялися в гайки, цвяхи, заклепки — у все, що скріплювало і тримало на завісах важкі стулки брами. Вже там ворсинки обернулися у ще менших сатанинят, що гострими зубами розмололи залізо на пил, і брама з гуркотом упала, здійнявши хмару непроникної куряви, що затулила від погляду Лаврентія видіння заграви.

Тим часом сатанинятко всілося верхи на хмару куряви і зробило кілька помахів укороченим хвостом, який тепер закінчувався гострою сталевною голкою, — в неї обернулося все перемелене залізо брами. Ніби сліпучі світні цятки, зліталися з безоглядного простору більші й менші чорти і чортиці, всаджуючись на вістря голки і телесуючись на нім, ніби іудеї-крамарі на львівському ринку. Як вони там поміщалися, сумирний Лаврентій не міг збагнути; зате Стефан знав, що від нечистої сили можна чекати всього і годі дивуватися їй, бо це ж не люди, і шепотів: «Лаврику! Я — це ти, ти — це я!»

Ледве встигли вони про це подумати, як серед галасливого і метушливого сонмища вирізнілася ставна постать, ніби вогнем, охоплена палахкотливою делією з чорно-агатовою короною, підтримуваною короткими ріжками. У кожному зубці корони, подібної до папської тіари, поблискувало, мінилося, вигравало променями одне із двадцяти крихітних сузір'їв — Рака, Стрільця, Скорпіона, Водоля... Якимось робом рішучий Стефан осягнув значення з'яви цих знаків зодіаку в короні сатани: то було свідчення влади осподина пекла над рухом зірок, які своїм розміщенням на небесній сфері визначають долю смертних.

«Яка нісенітниця! — скривився Лаврентій і вже хотів позадкувати, щоб вибратися з трапезної на вулицю. — З потурання творця ви лише уловляєте душі суших і берете їх на тортури й глум». «Ні! — озвався Стефан. — То ми дізнаємося про їх підступи!»

Лаврентієва думка якось вислизнула з голови, наповнилася звуками і загриміла над подвір'ям, викликаючи розкотисті удари:

...тортури... тури... тури...

...глум... лум... лум...

— «А ходи-но, двоєдиний з однієї утроби, і зри!» — озвався із сонмища сатана, клацнувши пальцями над короною.

Сузір'я в зубцях корони геть потьмяніли за той проміжок часу, який знадобився Лаврентієві-Стефанові, щоб зіщулитися, стиснутися, зменшитися до розмірів порошини, що аж ніяк не позначилось на зовнішньому вигляді. Сатана гострим пальцем, як жезлом, тицьнув у його сторону; здійнявся потужний вітер, підхопив двоєдиного і поніс, поніс...

З позахмарної височини вістря голки на кінці чортячого хвоста видавалося то зовсім тоненьким, як промінь, то оберталося площиною. Миготливі хмарини спотворювали її обриси, та брати не ремствували, обдаровані тепер уже спільним знанням: то сатанинята з якоюсь метою оберігають їх від потрясіння: де б то простому смерт-

ному без застережень сприйняти вістря за площину і навпаки; отож злиті воедино брати спускалися колами, котрі все вужчали, обертались навколо голки, а її вістря то ширшало, то стягалося, то нагло знов розгорталося, ледь-ледь не сягаючи тих незчисленних сонмів зірок, які утворювали крапчастий пояс навколо вістря і являли собою визначену межу, якої не дозволено пересягати вістря при його пульсуванні. З-за кожної зірки то усміхнена пика шкірила зуби, то висувалася зирала видовжені волохаті вуха, то крихітні зачервлені копитця — і всі вони тягли й тягли за собою зірки, не дозволяючи їм спочити, інакше б коло застигло і від зупинки розпилилась би межа, котру не дозволено пересягати. Немислимо крутопадаючою кривизною брати зісковзнули з вишнього обертання і, описуючи коло, торкнулися площини-вістря раз, другий, третій; важка голова потягла за собою лещини-вістря, але якась сила випрямила й поставила на ноги. Пагенький тулуб, але якась сила випрямила й поставила на ноги. Проморочилося в голові, боліли кістки і м'язи, слух діймала висока пронизлива нота, нунута над поверхнею вістря, котре стало таким неосяжно широким, що його край видавався далеким овидом, але не таким собі гладеньким, рівним, виблищеним, як люстро, а цілком відмінним від баченого з високості: здіблювалися згірки і прогиналися западини, виблискували пиргами фортеці, вистромлювалися гострі шпилі не то храмів, не то костьолів, не то мінаретів, а скоріше і те, й друге, і третє, на шпильях тьмяно жеврили зірки Давида, тризубці, ромби, жовтогарячі роги, подібні до молодого місяця.

В чотири ока приглядаючись до затінених туповерхих горбочків під фортечними мурами, помітили, що вони не розкидані абияк, а виструнчилися уздовж прямих, як напнута струна, прорізів, що видалися на диво подібними до вулиць. Ними щось рухалося, метушилося, мовби на справжніх земних вулицях; обабіч тих вулиць вистромлювалися потворно кручені рослини у вигляді товстих стовбурів, обтягнутих жовто-восковою шкірою, з гілляками, схожими на людські руки, що згиналися, розгиналися, рухали пальцями, ні миті не перериваючи в спокої. Час від часу їм вдавалося щось упіймати в повітрі, буваючи під стіною і передати у роззявлені на самім вершечку стовбура товсті, м'ясисті губи, що жадібно плямкали.

Лаврентієві кортіло краще роздивитись усе те. «Стефанку, зри! Що там?..» Вони зауважили: на кожній вулиці діялося щось особливе, визначальне для неї. На одній палахкотіла ватра, звиваючи над собою густий дим, а маленькі ковалики, вимахуючи молотами, опускали їх на розпечену штабу — виготовляли залізний футляр із цвяхами всередині, на зразок того, яким при тортурах користувалися єзуїти, йменуючи його жіночим корсетом. На другому ковадлі виковували довгі гранчасті цвяхи. Ще інші виклепували залізні ланки, з котрих складали довжелезні ланцюги, котрі звалися веригами — ними обмотувались найнабожніші ценці в монастирях. Трохи обіч, булькаючи, кипіли в казанах срібло й золото, з яких виготовляли кубки, чаші, миси, келихи; охолонувши, вони потрапляли до сусідів, де скрипіли різці, подзенькували молоточки, шипіла кислота — кунштovní виробы вбиралася в одіж візерунків.

На околиці під низкою великих казанів гоготів вогонь; над одними,

нуюся — Чільник. Піді мною тисяцькі, соцькі, десяцькі. Наді мною — Вельзевул і Люцифер. Над ними — Деміург Пітьми і Безодні. Канонічні трійки, трійці, потрійники... Верхня трійця спирається на нижню, де я є Чільником. Кожна сторона світу має одного чільника. Чи відоме вам, небожі, обернене поєднання трійки і четвірки. — усталених чисел видимого і речового світу? Їх пророцтва і магія! Похвальна проникливість — ми маємо чотири госуларства, згідно числа сторін світу, з Чільником над нижчою трійцею, а також іпостасю вище нього. Мені дозволено показати вам увіч... Рушили!

Не напруживши жодного м'яза, вони ніби попливли над горбкуватою поверхнею; у братів під ногами опинився краєчок рожевої делії; були певні, що тримаються на ній, бо ступні відчували м'які, пружинисті поштовхи. Вони підіймалися вище і вище, однак поверхня не поменшувалася, не стискала до розмірів вістря, а ніби розтягувалася, заповнюючи поле зору. Чільник спостеріг подив братів.

— Одна з прикмет тривимірного світу. Обмеженість обсервації і сприйняття... — пояснив мимохідь, мовби двоєдиний супутник розумівся на тих мудрощах, до котрих люди добудуться кількома століттями пізніше. Лаврентій витлумачив сказане як утрудненість огляду і визначення властивостей того, що відкривається перед зором. Він також зміркував, що повинно існувати певне місце для спостереження, звідкіля вістря голки оберталося площиною. Стефан промовчав.

— Все, прибули! — лівою рукою Чільник підібрав полу рожевої делії, правою охопив братів, і всі троє стрімголов ринулися вниз, пронизуючи простір і полишаючи за собою мерехтливий слід. Знизу наближалися фортечні мури, гострі шпилі над пиргами і кам'яні згромадження обабіч входу — чи то брами, чи то воріт, закритих товстими кованими ґратами, всіяними зверху гостряками, подібними до наконечників списів. З них тяглися вгору блакитні тріскотливі іскри, вимережуючи пунктир назустріч братам і Чільникові. Спираючись на той пунктир, мовби на щось речове, відчутне, вони поволі опустилися до рівня кам'яного згромадження, помітивши, як густою мережею шляхів, наче мурашині сонмища, сунуть сатани й сатаниці.

— Ніби на прощу до Києва, — вихопилось у Лаврентія. Чільник перепитав, що означає «проща»; почувши відповідь, закихав-засміявся, обронивши зауваження, що порозуміння в різномовних площинах призводить до передбачуваних ускладнень, знову примусивши Лаврентія замислитися над цією мудрістю.

На двох кам'яних колонах обабіч входу в браму були невеликі, в долоню завбільшки, виступки, на яких непорушно застигло декілька постатей у рожевих деліях зі здиьнятими догори руками. Затиснені в пальцях довгі й тонкі прутки, м'яко поблискуючи, випромінювали блакитні цятки; злітаючи з вістря, ці цятки ледь чутно потріскували. Чільник вмовився на передостанній з виступок і теж підняв догори пруток:

— Належить ся сповістити про своє прибуття...

Сніпок цятки з його прутка заструмував понад фортечними мурами. Дві широкі смуги світла спалахнули у відповідь, простягшись від поки що не видимої споруди до верхньої площини, опертої на кам'я-

ні стояки. Виринувши з темряви, на ті смуги негаймо ступили дві високі химерні постаті, охоплені ледь помітним ореолом. Всередині ореолів містилися темні, важенні згустки, котрі весь час оберталися, переміщувалися. При наближенні вони набрали людських форм; високочолі, з розвиненими торсами, що становили гармонійне ціле з руками й ногами, з шиєю і головою, спокійні, зосереджені, вони зійшли на кам'яну площину, і Лаврентій подивувався їхній вазі: кам'яні стояки замірили, припасовані брили стислися і вся споруда на кілька ліктів увійшла вглиб. Це ж якої міцності мали бути світляні смуги, що утримували їх!

Всі чільники у деліях схилилися на коліно, простягнувши прутки в напрямку голів новоприбульців і голосно промовили:

— Вітаємо тебе, незрушній Вельзевуле! Вклоняємось тобі, всюдисущий Люцифере!

Чільник з передостанньої виступки зиркнув на братів:

— Чи не заскладно тривимірній істоті сприймати почетверену іпостась багатомірною світу?

— Як це? Двоє у многості або многість у двох? — запитав Лаврентій-Стефан.

— Ні! Два тотожне одному і один тотожний двом. — Чільник прагнув з'ясувати співрозмовникові найпростіше поняття свого світу, щоб той зрозумів, що саме відбувається на його очах. — Вельзевул — непоширеність, Люцифер — всюдисущість. Тим часом і той, і той являють собою цілість. Та цілість небавом втілиться у третій іпостасі — Деміурга Пітьми і Безодні. Останній перебуває вашими поняттями? Лому і в майбутньому... Я вірно користуюся вашими поняттями?

— Мабуть вірно, якщо користується... — погодився украй спантеличений Лаврентій. — Два ніколи не стануть трьома! — заперечив Стефан.

— Гаразд! — скривився, як від кислого, Чільник. — Напружте увагу, спостерігайте сотворення прикмітної нашої таїни! — і додав цілком незрозуміле, проте дослівно запале в пам'ять Лаврентія так, що він неодноразово пригадував сказане, не відаючи, що саме воно означає: — Поле перетворюється в енергію, енергія — в масу...

Внизу, на світляних стежках, котрими рухалися чорні й білі створіння, все завмерло у напрузі, що відчувалася й тут, на виступці, шестинням волосся на голові, свіжістю повітря або того, що замінювало, повільним стіканням із пальців подовгастих гострих іскор, які мореплавці й пелгрими Землі нарекли вогнями святого Ельма. Нездисципліновані міради таких текучих іскор заструмували уздовж кожної процесії і раптом стяглися всі до їх основи, де утворилися невеличкі світло-блакитні калюжки, двома сегментами розміщені біля зовнішніх боків кам'яних стояків; правий оточили чорні, лівий — білі створіння. Вони жваво рухалися якраз під краями калюжок, утворивши зі своєї маси товстий рухливий пруг. І враз, мовби за непомітним сигналом виплюснулися з обох боків подібні до половинок райдуги видовжені смуги. Поволі здіймаючись над посталями Вельзевула й Люцифера, половинки зіштовхнулися верхніми краями, злившись у цілу райдугу.

Нижні кінці уповільнено опустилися на мерехтливі ореоли, ніби притягнені ними, злучивши їх подобою арки — високої, барвистої, сліпучої.

Лаврентієві ніколи не доводилось бачити такого видовища; воно пронизувало наскрізь, бриніло у нім, усе його єство тяглося до тієї барвистої смуги, ніби він теж був її незначною порошокю. Напружившись, як в екстазі, він відчував, що прилучається до незбагненої таїни творення, яке невдовзі розпочнеться.

І ось арка посередині прогнулася, в місці прогину закрутився невеличкий смерч; усе з більшою швидкістю обертаючись навколо себе, він утворював потовщення, виростав, побільшувався, набирав обсягу, всмоктуючи в себе кінці веселки. Незабаром потовщення перетворилось у велетенський диск, котрий, розростаючись, заповонив увесь простір над головою; лише тоненька, ледь помітна вісь, зникаючи, ще утримувала диск у рівновазі. Коли вона зникла, диск хитнувся з боку на бік і став вільно здійматися вгору, розшаровуючись на окремі кільця-смуги. Зовнішні кільця оберталося з шаленою швидкістю, внутрішні — повільніше; на кожному з них з'явилися невеличкі потовщення, котрі всмоктували у себе світний пил кілець-смуг. Невдовзі там, де були кільця, залишилося... Що це? Лаврентієві здавалося, що він бачить то рештки світного пилу, то прорізи в ніщо, звідкіля продавлюється безформна і загрозлива субстанція безодні. Вона поступово відділяла потовщення, що встигли перетворитися в більші й менші округлості, від місця, де раніше була вісь і куди тепер повільно стягалась велетенська куля, яка поступово тужавіла, зменшувалася, поки не стала крихітною, але незмірно тяжкою — вона, певно, переважала цілий всесвіт.

Тут Чільник, котрому передався стан Лаврентія — потрясіння, жах, захоплення і ще щось таке, чому він не знайшов би визначення, коли б створив і ще з десяток «Грамастик» та сотню «Лексисів», — зовсім по-людському схопив за руку корецького протопіпа й підніс її догори; у його могутньому клекотінні розрізнялися слова:

— Зри! Прилучайся до таїни всюдисущості й непорушності!..

Стиснена до крихітної малості і незмірної ваги кулька в центрі зажевірала. Дивно мінилися її кольори від червоного до темно-блакитного... Вона поволі набрякала, мовби вагота, стиснута у ній, перетворювалася в обсяг, розтягуючи і наповнюючи поки що темну оболонку, напнуту, настільки кріпку, що вона витримувала натиск внутрішніх розривних сил; в ній усе врівноважилось, і Лаврентій відчув, а Чільник знав: потрібен лише подув, рух, доторк, щоб сталося...

— Прилучайся до конечності буття і нескінченності існування! — урочисто промовив Чільник.

Решта чільників, застиглих на виступках, розпростерли свої делі й, злучивши їх у суцільну площину, обгорнули Вельзевула і Люцифера. Потім, розступившись, напнули рожеву, кольору світанкового неба, тонку матерію, котра поступово наливалась жаром; весь час з їхніх позолочених рижків зісковзували крихітні блискавки, обгортаючи сповитих у кокони владарів. Зрештою кокони теж почали мінитися кольорами — від червоного до темно-блакитного. І коли куль-

ка в центрі і кокони у деліях зрівнялися в світінні, чільники опустили напнуту матерію на стріли-наконечники, вклепані у могутні грати, що перетинали вхід до брами.

Під поверхнею голки-площини спершу тихо, а згодом гучніше й грізніше зарокотав, потрясаючи окіл, потужний, неосяжно могутній, все обіймаючий гуркіт. З раніше не помічених Лаврентієм округлих отворів біля брами вихопилися сліпучі снопи полум'я, м'яко здійняли отвірці зі списками й двома коконами. Кокони, повернувшись потоншими кінцями в напрямку центру, відірвалися від кіл і ковзували в заокруглений простір.

Деякий час вони рухались прямо вгору, доки невідома сила не заходила викривлювати їх путь, вигинаючи лінію польоту. З чого виходила викривлювати їх путь, вигинаючи лінію польоту. З чого виходила викривлювати їх путь, вигинаючи лінію польоту. Два кокони летіли просто никав, як діяв той вплив, Лаврентій не знав. Два кокони летіли просто до набубнявілої — ні, тепер порошокю не годилося йменувати неоглядної, пульсуючої чи то означеності, чи то примарності, стягненої до однієї точки цієї світобудови. Звідти навстріч коконам виплюснулися сьйні кружала. Увібравши в себе кокони, кожне із кружал подвоїлося: одні, ясніші і виразніші, поширюючись, набігали хвилями на видимий всесвіт і залучали його в цілість, другі полинули в бездню, прямуючи до всесвіту невидимого, як до званої ними мети.

— Пильнуй! — затремтівши, майже скрикнув Чільник.

Лаврентієві здалося, що всесвіт єдиним поштовхом поширився до своїх найдалших меж і водночас стягнувся до визначеної точки в центрі, об'єднавши цілісну неосяжність, котра була і обмеженою точкою, і огромом усіх просторів, які сприймалися Лаврентієм. Дивна піднесеність охопила його при вигляді всього, що відбувалось на його очах і в ньому самому, оновлюючи й насажуючи його; неземний порив підніс його разом із площиною, на якій він зацепився і яка водночас являла і вістря голки, і цілий невідомий світ зі своїми законами руху, неспинними змінами. Його понесло туди, де врешті злучилися кокони; у місці їх злучення запалахкотіло таке сліпуче сьйво, що зір заткала п'ятьма, озвавшись нестримним болем у голові. Крізь ту п'ятьму, крізь той біль проступив невимовно прекрасний і страхітливий, звабний і потворний, одухотворений і тупий, рухливий і непорушний блик; у нім зібралися всі послідовності й суперечності, всі мислимі відтінки, тони, рисочки.

— Деміург П'ятьми й Безодні! — прорік Чільник, незбагненим чином опинившись неподалік Лаврентія-Стефана, хоч і на достатній відстані від новоутворення — живого і мертвого, спопеляюче гарячого і крижано-холодного, неосяжного і кінцевого. Що то було? Ночний всесвіт і крихітна піщинка в нім? Чи піщинка, тотожна всесвіту, яка вбирала його в себе і водночас розширювалася до невимовно віддалених його меж?

— Не мізкуй, жалюгідне двоноге й дворуке створіння, подвоєне в одному! — озвалось всередині братів чарівливим і жахним голосом. — Ні тобі, ні мені, ні тому, який є моєю поротилежністю, ні ще іншим, протилежним ще незліченній кількості протилежностей, незбагнути сутності свого виникнення і постання. Світи втілені у немислимій протяжності часу, в розгортанні і стисненні простору.

— Хто ти, що в мені озвався? — холонучи, запитав Лаврентій.
— Твоє протистояння. Твоє обернене відображення. Твій перекинутий світ, де владарює Деміург Світла й Простору. Створений за його образом і подобою, ти опинився в мені і поза мною, як теза в антитезі.

— Як то? — німо скрикнув Лаврентій, не розтулюючи губ. — Несполучне не сполучається...

— Бачив світні кола, які випромінювалися від мене, ще не стало? Моєї з'яви ще не було, а я вже був сушим. Подібний до вашої птиці Фенікс, вічно оновлюваної після спалення. Я знав, куди з'являюся, на відміну від подібних тобі, кому твій Деміург пошкодував знань, прирідки здобувати їх самотужки. Облудний і підступний вирок — потаємно відібрати кілька сущих порошенок для осягнення Істини — манливої химери, до котрої я дозволяю своїм створінням і підданцям добиратися настільки близько, наскільки без шкоди для них зумію відсунути ту Істину на невизначену далечінь. Зрозуміле тобі: всесвіт кінечний, але не обмежений безоднею? Не збагнув? Тоді інакше: сферична поверхня кулі конечна при всякому розширенні, і не має межі при стисненні. Теж не можеш вирозуміти? Тоді ще інакше: всесвіт вічний і несотворимий, адже вічні й несотворимі ми, Деміурги; і світ має початок у часі, первісний поштовх попереднього кінця, тобто кінець існуючого всесвіту, стає початком його нового руху і розвою. Затям собі й перекажи сушим, що твій і їхній Деміург, поіменованій Богом, Яхве, Елохімом, Всевишнім, чинить підступно, приховуючи суперечливість істини ось якої: є початок світу — і світ вічний, є кінець світу — і світ нескінченний.

Голос даленів, стишувався, ніби знесилювався, щедро подарувавши Лаврентію одкровення, до якого він не дотиснувся б ніколи протягом усього свого існування. Наприкінці той голос набув сили і, давши зрозуміти, що то прощальний сплеск, заповів:

— Повертайся до свого Логоса! Не забувай також про множинність світів, про них мовив на розпаленому мною вогні двоногий і дворукій речник Бруно на крихтній порошоківці світобудови, поіменованій Землею.

Прокидався Лаврентій важко, свідомість із зусиллям виборсувалась із заплутаної пряжі сну, бо, не зовсім пригаснувши, і сприймала, і запам'ятовувала, і брала у повчання...

Він сповз із копиці й, зарощуючи холошні, подибав до води; сів на корч; звисивши ноги у тепле, ласкаве парування ріки.

Головне — він перебував зі Стефаном; головне — він сам був Стефаном. Щось визначальне, властиве братові, — непоступливість, твердість, несхитність — влилося в жили Лаврентія як порив, як провісник борні за мету.

«Чим воно обернеться? Чим навіяне?» — мучився в думці.

Певне, на повний голос обізналося все віднайдене, дібране, осмислене для «Великого Катехізісу». Певне, увірвалося сюди те, що змушений буде проминути, випустити, замовчати. От хоч би тлумачення на просту мову тих рядків Біблії, як вони уявилися Лаврентію. Жоден патріарх, жоден папіж не дозволять рота розтулити...

З-за Дніпрової гладіні випливала сліпуча, розжарена цятка, освітлюючи й освячуючи окіл, і Лаврентій полегшено зітхнув: він перетомлюється; різнорідні знання змішалися, викривилися, переплуталися — от і вийшов трафунок.

І все ж існувало щось більше, вагоміше, чому Лаврентій не знав назви...

Розділ XXXVI

Великий звідар і математик Клавдій Птоломей твердив у своєму «Альмагесті», що мудрець сам творить закони для зірок. Чи не тому Тома Аквінат доводив, що знання є найвища досконалість душі? Про користь і вагу знань говорили Сократ і Сенека, Ярослав Мудрий і Костянтин Багрянородний. Але ж як до них добутися? Нелегкі думи обсіли Лаврентія.

З гуркотом підкотив Корчина просто під архимандритський ганок. Лаврентій, Памво і Кизаревич негадано втрапили на зібрання соборних старців — найповажнішої і найвпливовішої інституції, перед котрою нерідко і Плетенецький зіщулювався.

З перших же слів Лаврентій зрозумів, що Борецький повністю переказав пам'ятну розмову, яка сталася між ними раніше, про цвічення чад, і весь синкліт поставився до цього схвально.

Ігумен любартовський Кирило, прот монастирів Київського, Волинського і Брацлавського воеводств, своїм громоким голосом стверджував, що зело богоугодне і людське діло загадали лаврські старці й архимандрити і що наглядати за ним мають скусні бакалаври Памво Беринда і Лаврентій Зизаній, на поміч яким кожна общезительна братія визначить гідних людей.

— Гроші, гроші... — затужив Кизаревич.

— Візьміть мій наперсний хрест! — шарпнувся Лаврентій.

— Вгамуйтеся! — підвищив голос Плетенецький. — Отці ігумени і

монастирські старці потрясуть калитки... Не збідніють.

На тім і порішили, не оминувши висловити повеління Філофею Кизаревичу і Тарасію Левковичу Земці зайнятися видруккуванням азбуковників і лічильників у Лаврській чи в Михайлівській друкарнях.

Після зібрання Лаврентій прихопив ігумена Миколо-Пустинського до монастиря Серапіона Бельського, і вони разом з Корчиною поїхали оглянути дощану комору, де збиратимуться отроки з найближчих дворів. Отець диякон візьме їх під опіку.

Розпрощавшись із Серапіоном, Лаврентій попросив Корчину відвезти і його додому: Оксана, мабуть, очі видивилася, чекаючи з учора цього дня...

Неподалік від Аннинської гостиниці, навпроти католицького гімназіуму, стіною на стіну насувалися молодики, розмахуючи короткими ланцюгами, ціпами, паколами. Згори, від Андріївського узвозу, скидаючи свитки і кобеняки, бігли православні, щоб прилучитися до

бійки; знизу від Подолу і збоку, від Видубичів, стримувані пихою й зверхністю, неквапно простували уніти й латиняни у пістрявому вбранні.

Від тих і від других долинали викрики:

- Бий схизматів!
- Бий перекинчиків!
- Хрунь ваш Сагайдачний!
- В гузні я мав вашого круля!
- За оселедця хапай!
- По тім'ячку голомозого! По тім'ячку!

Несамовито орудував мітлою доглядач Аннинського готелю однокій Онисифор. Увірвавшись у саму середину супротивників, завзято гамселили кулаками троє братів Беринд. Тріщали чуби, заюшувалися кров'ю озвірілі лица; повержених на землю перебійців відтягали в сторону, щоб не заважали.

Школа при богоявленським братстві унітам була як більмо на оці, і вони будь-що прагнули коли не розігнати її, то хоч завдати відчутної шкоди.

Краєчком ока Лаврентій примітив, як спритно відбивається штахетиною від вайлуватого лобуряки його меншенький — Сашко, і торкнув Корчину за плече, щоб зупинився; зістрибнувши з візка, кинувся до лобуряки, але по дорозі наткнувся на якогось міщанина, що притискав долоню до щоки. Міщанин повернув до Лаврентія брезклу пику із райдужним синцем на всю щоку, блимнув червоними, як у роздроченого бугая, баньками:

— І ти захотів? На!

Лаврентій, уловив страхітливо швидке наближення до своїх очей пудового кулачища.

Падаючи навзнік, побачив ще, як кинувся вперед Корчина, і від його дужого удару шарпнулася кудись аж за ліве плече голова міщанина.

Рудий уніт схопив за оселедці двох молодиків, щоб стукнути лобами; натомість вив'ялений пакіл прийшовся йому просто від вуха до вуха, ніби перекресливши лице; воно щезло поміж тулубів і ніг. Розштовхуючи перебійців, Корчина кинувся до Лаврентія.

— Яка бута понесла вас до цих куревників? — нахилився, підхопив корецького протопопу на руки.

— Там син Сашко... — язик Лаврентія заплітався; незвична тиша м'якими долонями заклала вуха отця проповідника і справщика книжок.

Свіжий струмінець зволоженого повітря крізь відчинене вікно прослизав до світлиці, невагомим крилом торкався племінця свічки, похитуючи його. Лаврентієві здавалося, що химерні обличчя, зібрані біля його ліжка, присуваються і відсуваються, ворущачи синіми губами, поблискуючи очима. Звідкілясь ізнизу, мовби з туманного мороку, виринали руки, ніби відчеплені від тулубів; вони стискалися в кулаки, повчально здіймали вказівні пальці, ведучи свою нечутну мову. Віддалік, наче врізьблена у відчинене вікно, шморгала маленьким

носом, витираючи засльозені очі, Оксана. Прислухавшись до її шморгання, Лаврентій почав сприймати і притишене, сердите говоріння у світлиці. В куточку на стільчику причаївся Сашко.

Чорний, як ворон, кремезний Соленик поплескував по своєму коліну, похваляючись, що якби він не наспів з прибулими з-під Москви козаками, то латинники взяли б гору і тоді... Опасиста Соломія втішала Оксану: мовляв, усе минулося, чоловік прийшов до тями, відпоїмо медом і травами, за кілька днів зіпнеться на ноги. Оксана позиркувала на сивуватого чоловіка у камилавці, з-під якої вибивалися хвостики непідстриженого волосся; Лаврентій про себе усміхнувся: «Завітав і отець Захарія! Не всидів у лаврі...»

Копистенський нахилився над побитим, суворо дорікнув:
— Не за тим я тебе, отче, перетягнув до Києва! У нас є кому вимахувати і шабельками, і кулаками... Це тобі не Вільна. Потщися скоріше звестись на ноги!

Кир Захарія сказав, що варто накласти на потерпілого епітимію, аби Лаврентій, б'ючи поклони, збагнув свою дурість. Весь лаврський Боклір і рада старійшин, а також отці архимандрити Плетенецький і Борецький схильні піддати його покарі. Наприкінці силувано розтягнув у посмішці знекровлені губи:

— Гаразд, облишмо це! Покозакували й квит! Я звелів отцю економу... Никодим привезе якогось покону. А ти, перебійцю, поквася одужати. За твою хворість відповість пан архиєпископ Рутський. Я послав Самійла Володкевича з позволю, — він неквапливо підвівся і вийшов зі світлиці.

Лаврентій вловив у докорах Захарії жаль, нетерпіння, стурбованість. Міг би, звичайно, і не виявляти їх: Лаврентій сам розумів, що впритул насунувся час, коли кожен наділений обізнаністю служитель поціновується на вагу золота. Та був утішений відчуттям невидимої присутності Стефанка...

Кудись зникла опасиста Соломія. Оксана змочила висохлий рунчик і поклала на чоло мужа. Соленик хвалився, як вони приборкали латинян у сутичці; поміж його похвальбою прослизнула причина сутички — повертався гетьман Сагайдачний. Перші сотні його війська з'явилися в місті, затіваючи сварки і бійки з католиками, які страшили козаків зрадцями і схизматами: до Києва долинули грізні й страшні звістки, правда, ніким не potwierджені, про те, що гетьман Станіслав Жолкевський на мулятьянській річці Цецорі неподалік від Ясс потрапив під навальний і нищівний удар яничарів. Панам радним, більшій і меншій шляхті хотілось би, щоб козацькі шаблі, пістолі й списи рятували крулівське військо від поразки всюди, де Речі Посполитій заманеться схрестити оружжя з обраним нею самою ворогом, будь то турки, Лівонія, Москва, Валахія. В подяку за це його крулівська милість Сигізмунд скреслив списки реєстрового козацтва всього до трьох тисяч. Ляцька ласка відома: ти проливай кривцю, діставай рани й каліцтва, накладай головою за них, а тебе з ласки круля знову впряжуть у ярмо, батожитимуть, саджатимуть на палі, четвертуватимуть, бо ти уярмлений, батожений, всаджений, четвертований, не спромігся оборонити ясну ойчизну. Звісно, Соленик не поставив це у

зв'язок, як то вчинив Лаврентій, та з його оповіді потерпілий дізнався, що гетьман Сагайдачний встиг змотатися на Запороги, де мав раду з Низовим військом, і що з дня на день чекають його появи в Києві.

З'явилася Соломія з гладущиком, поцяцькованим півниками, приклала до уст Лаврентія: «Прошу пити! Настояні на меду трави». Прохолодне і запахуше трав'яне питво забулькало у горлянци, й немовби якісь колючі вогники з'явилися в жилах, ніби влилась у них живильна лугова сила.

Напившись, Лаврентій помітив за опасистою статурою Соломії розкудлачений чуб Корчини; переминаючись з ноги на ногу, він добивався:

— Ну, пустіть, тітко... Я тільки скажу...

— Кажи, та скоро! Не подивлюся, що...

Війнувши спідницею, вона зникла за дверима.

Корчина заходився перепрошувати, що не встиг вчасно захистити Лаврентія: надто люто билися уніти і непоступливі козаки.

— Хоч Памво Беринда з Кизаревичем убереглися, — додав з полегшенням. — Там у Плетенецького потерпають... Хочуть показати йому шкілки ваші — одну в Лісниках, другу Серапіон Бельський зробив... Вам би на Кожум'яки сходити, на Либідь, до Святошина поїхати.

Корчина розповів почуте десь про суворість, навіть жорстокість Сагайдачного. В поході до Варни він наказав покарати на горло кількох козаків за дріб'язковий, на їх погляд, вчинок — поквапилися вирватися уперед, щоб захопити вартісну здобич, викривши тим самим таємне просування кількох куренів до головної брами міста. Щось подібне було також у Трапезунді й Синопі. І щоразу невдоволені били в тулумбаси й литаври, скликаючи козацьке коло, і відбирали у Сагайдачного гетьманську булаву. Луджені горлянки вигукували наймення чергового обранця; та новий гетьман був лише пойменованим чільником козацької вольниці до першої невдачі, після якої буйні голови знову вклонялися Сагайдачному: «Бери булаву!» Майже так, як у старожитних греків, де славетний воєнник Алквіад теж не раз зазнавав осуду й вигнання, а потім знов очолював бойові когорти в сутичках Афін зі Спартою. Замолоду Алквіад щедро черпав знання у свого навчителя Сократа. У кого набув витримки, розуму і військового талану Сагайдачний?

Помітивши, що очі господаря злипаються, Корчина ще раз перепросився й пішов геть, пообіцявши привести назавтра когось із Турів, щоб пішли з Лаврентієм на Кожум'яки.

Ось так і трапилося, що, переборюючи слабкість, він на дрижачих ногах попорядкував біля Пустинно-Никольського монастиря, півдня просидів у кожум'яцькому смороді на березі Дніпра, переконуючи батьків, щоб їхні отроки приступили до навчання азбуковників. Такіх назбиралося два десятки. Важче і складніше доводилось у приміських поселеннях — городяни і ниварі й слухати не хотіли, щоб відчахнути отроків від праці, всадовлюючи їх за таку нісенітну розвагу, як чительництво. Якось у Фастові Лаврентій спересердя сказав, що навіть поганські боги і християнські ангели живляться не якимось

вигаданим нектаром і амброзією, а пізнанням. Пізнання — духовний харч, тому знання є найвищою досконалістю душі.

— Скажіть мені... Ви спроможетесь виконтерфікувати... — запитувачем був цілком статечний дід з ошалілими від безладно надбаної вченості очима, і Лаврентій мало не засміявся, почувши запозичене ним від якогось ляхського достойника слівце; — От як скажете, так і буде... Як раніше поділялися ангельські чини, а як тепера? Га?

Лаврентію неважко було пояснити співбесідникові, що іудеї поділяли ангельські чини на десять ступенів: кадошим, або пресвяті; діляли ангельські чини на десять ступенів: кадощим, або полум'яні; сераофамім — швидкі; оралім — дужі; шасмалім — божественні; бен-елофим — іскри; малахім — посланці; елохім — ішим — одушевлені. А рим-хім — діти божі; херувім — ангели-бики; ішим — одушевлені. А римський папіж Григорій, перший за лічбою, втрутився у небесний порядок і перекабатов його по-своєму, нахаба! У нього вийшло три ступені по три чини. Перший: серафими, херувими і престоли; другий: ангели сили, влачи і панування; третій: ангели начала, архангели і просто ангели.

— Наш! Наш! Наш! — закричали у захваті отроки, а вчений дід низько вклонився:

— Словнятиму всі ваші прописи, отче. Замолоду я з Острога при-ніс приповідку про ангельські чини. Хто тільки не пнувся наставляти наших отрочат на шлях істини... І жоден не спромігся вдержатись. Так я тепера всякому загадую... За останні три літа ви, отче, перший розв'язали вузлика.

У супроводі галасливої юрми отроків він повів отця Лаврентія до своєї хати, де знайшлися і книги, й інкваст, і писала; місця були розподілені згідно віку отроків, і вчилися вони, допомагаючи одне одному. Весь острозький чин навчання був розумно збережений.

— За це мене Фастів годує, — похвалився старий мудрець. — Кли-чуть налаштувати школи і до Андрушівки, і до Погребища. А сам я пройшов вишкіл у Манявському скиті під опікою отця Княгиницького. Таким робом Лаврентій виявив і зафундував близько півста шкіл, тішачись тим, що не занепадає просвітництво в краї, випущене з уні-заних персями рук можновладців, що цей думний скарб перебравли як найвищу коштовність порепані, спрацьовані, покручені хворобами руки поспільства.

Невдовзі лаврський синкліт і капітул висловили найвищий пошан-нівок отцю Лаврентію за його клопоти й працю і прийшли до переко-нання, що він має спрямувати своє обдаровання на друкарські спра-ви, на пришвидшене готування нових книг; але за ним закріплюва-лись також право і обов'язок попечительства над всіма освітянськими осідками, незалежно від їхнього розміру й кількості отроків.

Плетенецький залишив тих, кому беззастережно вірив, — Борець-кого, Копистенського, Зизанія, Беринду.

— Налаштовуйте свої серця, мислі й душі на презільну візитацію. До нас спрямовує стопи свої святительські патріарх константино-польський Феофан. Отець Борецький і отець Зизаній, як давні члени митрополичого капітулу, подбають про чин, ряд і місце, оскільки оз-наймовані і втаємничені. Отець Копистенський, як мій намісник, на-

лаштує все у лаврі, в Межигір'ї, Никольському й інших монастирях. За вітцем Бериндою полишається типарня, розмаїті друки... Приготування вірних — то моє, як печерського чільника. Отцю Зизанію даю три дні спочиву після всіх його трудів.

Опочивати Лаврентію не хотілося. Зміцнілий і наснажений пел-гримациями, вирішив скористатися з несподівано вивільненого часу, щоб обміркувати, як йому бути зі своїм «Великим Катехізисом»? Феофан повертається з Москви, отже, він висвятив Філарета Микитовича в патріархи. Саме йому й був обіцяний «Катехізис». Як узятись за нього? Як злучити всесвіти Клавдія Птолемея, Міколая Коперника і Джордано Бруно? А ще ж є нескінченний всесвіт Данта...

Лаврентій замолоду пережив яскраві й високі пориви, потаємно від ксьондза Рамбеліуса вчитуючись у віщі терцини божественного італійця. Коли зрослі у вельможних родинах годованці Ярославського колегіуму, кшталтовно вбрані, заводили диспутації, збиралися на грища і дійства, його з братом Стефаном, як зубожілих шляхтичів, посиляли доглядати коней, змашувати коломазю вісі брожків, ридванів, берлінів, викидати гній зі стаєнь. Стефанко примудрявся потаємно виносити під паском товсту книгу, підслухавши, як Стасьо Конецпольський читає вголос Дантові терцини. Ціле літо і зиму вони почергово сповнювали у стайні свою роботизну: один орудував мітлами, вилами, цебрами, а другий ховався в Рамбеліусову кариту й до самозабуття вчитувався у сторінки, вкриті згори донизу потрібно вишикуваними рядками.

Як же бути? Спомини іноді підказують рішенець. Свого часу якийсь прийнятний вихід відшукався, коли він разом з Арсенієм Еласонським мізкував над першою русинською граматикою — «Адельфотесом» нарекли її, коли вивершили. Щоправда, були й попередники: в Острозі ще при Лаврентії видрукували два азбуківники, він приклав розуму і сили до укладення найранішої граматики — рукописної, яку готували Василь Суразький, Федір Касіянович, Захарія Копистенський, а найвпливовішим дорадником був Герасим Данилович Смотрицький. Друком вона вийшла у Вільні, Кузьма Мамонич встиг випустити її саме до відкриття братської школи. Ось чому легше повелось з «Адельфотесом»: Лаврентій скористався з іноязычних творінь Ляскаріса, Меланхтона, та й Арсеній винятково вправно витлумлював грецькі терміни словеноруським язиком.

Постукали в двері. Оксана впустила Корчину, дорікнувши:

— Ні дня, ні ночі... Мали б совість!

— Ось передайте отцю Лаврентію, — сказав той пошепки і вишов.

Оксана подала чоловікові новеньку книжечку з написом на титульній сторінці: «Граматики словенськіє правилное синтагма. Потщанієм многогрішного мніха Мелетія Смотрицького в киновії братства церковного Віленського при храмі Сошестя пресвятого і житвотворящего Духа...» Прочитав і щиро зрадів: прислухався Максим до його поради сердечної, вимоцував ґрунт під ногами. Видно, що й схиму сподобився прийняти, коли йменується Мелетієм, а не Максимом.

Любовно гортав сторінки. Бач, як поділив книгу велебний Мелетій — на орфографію, етимологію, синтаксис і просодію. Так! Узяв до уваги упушення Лаврентія. І ось це не позбавлене ваговитості: Мелетій увів десять нових знаків — риску, кому, двокрапку, крапку, роздільну, єднальну, знаки питання і оклику, дужки квадратів і круглі. А що це? Наголоси? Оксія альбо гостра, варія альбо важка і періспомена. Як розуміти останню? По-словенському — «облегченные». Що то означає? Убраний, одягнений, покритий, оповитий, виявлений, наданий — обирай, що забагнетесья!

«Коли ж це Мелетій встиг? — ще раз подумав. — Напевно, після сходки братства віленського. Не віриться, що він робив візитації до вікарія Лисорука, Дуги-Шлабківського й до самого Олександра Шептицького задля нашіптування. Переслідував щось вагоміше... — клади книжку на полицю, погамував себе: — Не оминай поважнішого — дидаскала і проповідника! Всього три кроки зробила писемність словенська в Русі! Острога до Вільни. Мелетієва граматика стала четвертим кроком ім паче за мою намовою. І коли справедливим бути, то з того кроку не один десяток літ користатимуть мої країничельники. Багато гріхів простять велебному Мелетію потомники за його подвиг».

Хто ліпше од Лаврентія відав, скільки сили й старань зажадала від нього власна граматика, попередниця Мелетієвої!

Він сів до столу, де невеликим стосиком під чистим ручником сиротливо томився розпочатий ним «Великий Катехізис»; відслонив ручник, погортав сторінки, перебігливо читаючи:

«Вітець убо більше сина і духа святого є, понеже від нього обидва мають буття і божество.

Вітець сина і духа святого зібра.

Чим убо різняться один від другого божественні іпостасі, сиріч лица?»

Вітець розділений є від сина і духа святого зволенням». Оскільки вся книга мала складатись із питань і відповідей, Лаврентій довше затримався на страстях Христових; він утверджував, бо так уявлялося, що плоть сина божого померла і була похована:

«Понеже образ слова в плоті був, еже умре по істинному народженню божества, слово зійде з небес, не плоть; за народженням людська плоть умре, не слово; а по з'єднанню іпостасей, сиріч лиць, і слово умре і поховане бисть».

Його вдовольнив позірний натяк, вплетений у тлумачення. Мудрий і пильний чительник за образом сина божого дошукається сина людського, русича, котрого нинішні гонителі розпинають на латинському хресті, щоб і слов'янське слово згноїти в персті. Зрозуміліше він писати не міг, знаючи наперед, що його книга потрапить до рук Філарета Микитовича; той ні на йоту не поступиться закростенілими догмами. Якщо ж поступиться, йому підкажуть ієрархи освященного собору, наближені: мовляв, від нас вимагаєш чистоти віри до останнього титула, а сам дозволяєш...

Він погортав аркуші від початку, трохи довше зупиняючи погляд на поймаєнні розділів: «Символ віри», «Молитва господня», «Про

любов і десятислів'я», «Про бога», «Про сходження святого духа од вітця», «Про сім тайнств». Це вже є, вибране з римських, франкських, грецьких, латинських, польських писань, переосмислене і прилучене до православ'я. Нехай послужить йому! Чи вдалося викласти катехітичну науку в повному обсязі?

Замислився, гортаючи сторінки, ще не прилучені ні до якого розділу. Годилось би поміркувати пильніше про окреслення цілого всесвіту, боронь боже, не послаючись на видіння, нав'яні тієї пам'ятної ночі в Лісниках. «У голові посвітлішало. Отже, продовжимо!» Присуїв чисту сторінку, куди збирався покласти речення про круги небесні, про планети і зодії, про затемнення Сонця, про грім і молоньї, в немалій мірі запозичені від Клавдія Птолемея, Томи Аквіната, Данта, ще й від Коперника дещо взяти. Нехай відкриються нові овиди впряженому в шляхетське ярмо нивареві, опаленому вогнем залізоробу, иним сущим.

Передбачаючи можливі закиди у прихильності до еллінських волхвів, які за розташуванням зірок передрікали долю людині, Лаврентій після тривалих розмірковувань полишив у спокої весь кодекс зачаття, визрівання й народження людини, обминув відомі йому прокування з поміччю небесних світил і подав світобудову заради просвітлення темних умів, задля того, щоб людина відала, яким створінням божим вона є. Він писав, як сходяться і вдаряються хмари, а від того, як від удару заліза об камінь, буває грім і вогонь, тож немає чого плести нісенітниць, начебто по небесній тверді котиться колісниця Іллі-пророка і його коні викресують блискавки. Немає знадоби приплітати також еллінське і ромейське про поганських богів Зевса і Юпітера, ніби із їхніх десниць випорскують молоньї. Він же сам читав, навіть перетлумлював з грецької трактати ромейського зцілителя Клавдія Галена, котрий пояснював писання Гіппократа: той нотатник чекає свого часу. Він неодмінно впише у свій «Катехізис», що земля дихає, що від неї відходить вільга пара чи туман, що те земне дихання, здійсмаючись вище, ущільнюється, обертається хмарою. Що таке хмара? Суміш повітря з водою. Оскільки вода тяжча, вона відділяється і падає на землю. Якщо трапиться теплий вітер — випадає дощ, якщо холодний — вода твердіє, тоді випадає град, сніг. Спостережливою людиною був Гален. Та чи вдасться переконати патріарших книжників?

Цілу седмицю розкошував Лаврентій у своїй світлиці, гортаючи сторінки книжок, вимережуючи біле поле паперу густою в'яззю кирилиці. Оксана ходила навшпиньки, не зважаючи розігнати його задуму і лише зрідка позираючи на чоловіка. Щось наповнювало її, шукало виходу, кілька разів уже й губи розтулювала, та стрималася: не час. Дочекалась суботи, коли він склав усі папери й сів біля вікна, вдивляючись у мерехтливу п'ятому зазорілого неба.

Нечутно увійшла, притулилася до його спини. Почув неспокійний стукіт її серця, дріж, що пройшов її тілом. Йому передалася стривоженість дружини, лади.

— Ти цить, Лавріне... не перебивай... — в її голосі забриніли сльози.

— Сідай, люба, рядком, поговоримо ладком, — сховав за прислів'я неждану бентегу, повертаючись із віддалених віків і сфер небесних на грішну і многострадну землю нинішню.

Оксана сховала на його грудях заплакане лице і глухо заговорила:

— Скільки літ, а все не вкупі... Лаврінчику, душа зболілася! Ото й мого, коли в Тустані з тобою опинилися. Ти ж не бачив... не на твоїх очах росли сини наші. Не в обіймах з тобою минулася врода моя молада.

— Що ти, Оксано! Що з тобою! — взяв обома долонями заплакане лице з мокрим кирпатеньким носиком, любе і безпорадне, знайоме і відчужене внутрішньою мукою. — Для мене ти й досі така, якою у Львові стрів.

— Зажди, Лавріне! — тиллям долоні витерла сльози. — В Корці біля мене хоч сини були, я мала дві крапельки твоїх біля себе! Де вони? Сама я, самісінька серед чужих людей... Діти за монастирськими мурами... Тебе ніхто бачу вдома... Серце на три частини крається, кожна болить до... триму... — і знов заплакала. — Христом богом молю! Любий мій, відпусти! Поколесую до мами в Тустань. Інакше закупаеш мене на тутешнім цвинтарищі...

— Охолонь, Оксано! — жаль і туга охопили Лаврентія. Не заперечиш, не відкинеш її правди. Скільки світлиць вони змінили, під скількома дахами мешкали! Пальців на обох руках не вистачить, щоб перерахувати.

— Що не день — побоїша... Кривця юшить... Домовини несуть... Сто разів кидалася на вулицю — кого несуть? От і вчора якісь ченці каміння в хату кидали...

До ранку гомоніли вони, ніби перебирали довге намисто днів, де чорні сусідували зі сліпучо-білими, а подекуди лише вузлики засталися — там були найпекучіші дні, вони згоріли й розсипалися. Цілу ніч Оксана то плакала, то милувала мужа.

Лаврентій губився у думках, не знаючи, як вчинити; в одному мав певність — його не покинуть. Тому й спитав, чи не хотіла б вона стати проскурницею в жіночому монастирі. Неохоче погодилася.

— Все-таки серед людей...

...Настя Федорівна Борецька довго не розмірковувала, відразу ж поставила Оксану до замісу.

Розділ XXXVII

Коли правітці Адам і Єва породили двох синів своїх Авеля й Каїна, позаздрив сатана їхній любові, посіяв поміж синів ворожнечу. Каїн убив Авеля. Великим сумом запечалилися правітці, дивлячись на неживого Авеля, гірко й невтішно плакали. А Каїн вештався по світах, прибираючи інших облич. Переглядаючи «Книгу глаголему Александрія», Лаврентій ніби бачив перед собою ляцького воєника в оружному обладунку.

Заклубочені хмари, чіпляючись за гори Кисилівку і Воздихальницю, нависали над Подолом, і сутінки каламутили світло дня. Тоді Лаврентій запаливав свічку й сідав до столу вивершувати свій «Катехізіс».

Оксана вдосвіта залишала йому щось попоїсти, знаючи, скільки сили відбирає у чоловіка робота. Жаліслива Соломія жахалася: «Скільки можна висиджувати над триклятими паперами! І як же то голівонька витримує!»

Коли долинали полуденне бамкання дзвону братської Богоявленської церкви, Лаврентій одягався і простував до школи кожум'яків, де пояснював отрокам засади православної віри, не проминаючи вироблених для себе засад: русичі мають бути на Русі, і православна віра, що прийшла зі Сходу, не може бути усунена раніше, ніж буде знищений руський народ.

Цим його думкам і висловленням відгукувалися невеликі чотирікутні картки з візантійським орнаментом, посеред яких нашвидку складені буквиці закликали творця вивести руський люд з неволі єгипетської. «Будь твердим і мужнім, ібо ти народу своєму передаєш у володіння землю, яку я присягався вітцям їхнім дати їм». Лаврентій зумисне не виправив помилки «народу своєму», так і полишивши «своєму», бо вгадувалося, до кого звертається писане, — до патріарха Феофана одночасно з гетьманом Сагайдачним.

Чимало карток роздали причетники на папертях, у храмах, на цвинтарях. Лаврентій розумів, що йде тихо, неголосне, проте потужне готування до великих відвідин. А що друк виглядав не кшталтовним, то подумав, що залучили до діла блукаючих друкарів.

У кінці малосніжної зими до друкарні, де він виправляв тексти, завітав Захарія Копистенський, поклавши на стіл списане з казань Андрія Кападокійського тлумачення на Апокаліпсис Іоанна Богослова, коротко додавши:

— Треба переказати з грецького... Як застереження!

Лаврентій пообіцяв переглянути текст. Перед страсною седмицею його покликали до печерського архимандрита. У вже знайомій світлиці сиділи заклопотані і чимось засмучені Копистенський з Борецьким, Памво Беринда, Олександр Вербицький, Тарасій Земка і ще якийсь чоловік.

— Лавріне, — завсігди гострий погляд пекучих очей Борецького притлумився м'якою, приязною посмішкою, що зродилась у кутиках

рота; проріджена посередині білою смужкою гостра борідка відтіняла його блідість, — ось твій знакомитець із Вільни. Не впізнаєш? Лаврентій приглянувся до худорлявого чоловіка, який тримав на колінах важкі руки з великими, замашеними невідмивною друкарською фарбою пальцями; вилицювате обличчя його було суворим і зосередженим.

— Соболь я, з Могильова, — спокійно нагадав чоловік тугим настояним басом.

— Познаймувались, — заквапився Плетенецький і додав: — Зело майстровитий муж Свирид Соболь бере під свою руку вашу друкарню. Андрія вивільняйте для поважніших справ.

— Отче Єлисей, чи не... — Борецький поривався щось заперечити. — Золотоверха обитель не Печерська.

— То й що? На лавру спираються всі храми й обителі. Не встигаємо ми! Тут ще б зо п'ять пар рук, — Плетенецький і говорив, і діяв навально. — Андрій нехай напитає ще двори для купівлі. Самійле! — покликав підсуд. — Передай отцю Іову папери. Все налаштував?

— Все! — Сиділо Володкевич увійшов із сусідньої комірки, просягаючи Борецькому подовгасту рурку. — Достатньо лиш зазначити наймення продавця і записати в гродські акти.

— Гаразд! Чув, Іове? — порядкував далі архимандрит. — Невдовзі тобі знадобляться гроші. Запрягай Андрія, нехай крамарює. Ти ж приведеш своїх ченців на Андріївський узвіз — в облаченні, з хоругвами і хрестами, — помітивши, як заперечливо рухнулися губи Борецького, поквавпився пояснити, певне для Володкевича: — Нам теж рихтуватися... Отче Захарія, припильнуй, щоб лавра святешно виглядала. Старців наших з монастиря при воротах опоряди. — Плетенецький звівся на ноги, багатозначно мовив: — Отче Лаврентію, ви ще мені тут знадобитися, не відлучайтеся, — і відпустив усіх, крім Лаврентія і ще Захарії Копистенського.

Архимандрит зачинив двері, визирнувши перед тим, ніби побоюючись, чи не ховається там якийсь підслуховувач, і непевно почав:

— Отже, мої велебні друзи... На плечах у вас мудрі голови... Ось книжиця, переслана із Варшави. Пан Пальчовський розглядає клопіт цілої Речі Посполитої — знищувати козаків чи ні? Він стверджує, що винищувати козаків безчесно, надаремне і неможливо. Безчесно тому, що це означає виконання вимоги ворога, — турка: винищити християн; тоді як Україна при дворах європейських вважається єдиним оборонцем від бусурманів. Надаремне, бо якщо не будемо мати сусідами козаків, то дістанемо сусідами турок і татар; що краще? Неможливо, бо як вчить минуле, за круля Стефана Баторія намірялися винищити козаків, але відклали замір, як нездійсненний. Якщо хто казав: з рицарями Польща боролася дві сотні років; починати двохсотрічну боротьбу з козаками — божевілля. Є й у Польщі мудрі люди... Отче Лаврентію, почитайте послання Рутського до круля. Писане, коли ви шкілки фундували.

Лаврентій узяв простягнений аркуш і заходився читати вголос: «Найбільшою завадою для унії в Києві служить нове братство, засно-

— «Палінодія», себто повторення на інший лад. Смотрицький теж свій «Палінодій» вимережив. Що ж ти переінакшуєш?

— Максим ширяє понад головами і серцями. Він спостерігає і діткливо засуджує... А я вглиб, у нурт!

— Нехай... — пом'якшився Лаврентій, уловивши в собі неприємне зацікавлення новим. — Якщо крихту часу матиму.

— Не крихту! Писання Андрія Кесарійського до твоїх рук потраплять не скоро. За чотири місяці.

Виходячи з ризниці, Лаврентій згідливо хитнув головою. Хіба може він устояти під невідпорним тиском владного Захарії!

Праворуч лаврських воріт височіли цегляні стіни шпитального Троїцького монастиря, в котрім доживали віку вкриті сивиною старці; трохи далі уступом застигла капличка. Невелику площу, утворену будівлями праворуч од воріт, і вільне місце ліворуч заповнили кияни, які звідкілясь довідалися про врочистості й зібрались тут з усього Подолу, Печерська, Кожум'яків, навіть з віддаленої Борщагівки. Здебільшого сіріля кобеняки, свитки і шапки міщан, стояли закутані у квітчасті хустки жінки; заможніші шляхтичі і шляхтянки були одягнені вибагливіше й ошатніше. Перед входом до храму ченці півколом охопили більший простір, не пускаючи туди нікого. За воротами теж простяглися два ланцюжки послушників, вивільнивши досить широку пряму смугу, щоб нею змогли пройти шеренги козацького виділу. Тріпотіли хоругви і прапорці, блищали начищені хрести; подекуди горіли свічки. День був сумирним і тихим — жодного повіу вітру.

— Ідуть! Ідуть! — долинуло з вулиці, і невдовзі за лаврською стіною почувся цокіт копит. Нараз усе стихло. В проїму брами з вулиці увійшов середній на зріст чоловік у високій смушквій шапці, в добрячому кобеняку з темно-синього фалендишу з елетовими зарукав'ями і коміром. Перетягнений у поясі широким чересом, він притримував звислу з лівого боку шаблю. Лаврентій зі зворушенням і хвилюванням вдивлявся в лице воєнника. Той здійняв шапку, перехрестився, вклоняючись храму, стінам, образам й інокам обителі, котрі продовжили духовний подвиг своїх попередників, що не хилилися ні перед половецькими кочівниками, ні перед татарськими кровопрагнителями; вони наглухо зачинили брами душ своїх перед знавісними латинянами, які видалися і лютішими, і підступнішими, і нещаднішими, прагнучи не лише покатоличити й ополячити насельників, а й обернути їх на безсловесну худобу без роду і племені. Достойний воєнник уклонився обителі, котра впродовж віків стояла на сторожі і в обережі гідності русичів. Дарма що чимало хто з них наклав головою, витерпів катування і чужинецький полон, зачаювався в печерах, лісах, ботах, аби зберегти і знову засіяти придніпровські ниви.

На кілька кроків позаду Сагайдачного дріботіла червоними чобітками закутана у плахту з довгими китицями, в кожушку, довгий спідниці, маленька зграбна жіночка зі складеними під грудьми руками у вовняних рукавичках. Вираз її прив'яленого роками, хоч і вродливого, лица вразив Лаврентія. Зламані мукою і чеканням брівки, ластів'ячими крильцями злетівши на чисте чолі, застигли на нім. Під неспокійними карими очима, які з обоюванням позирали на

чоловіка, ніби страхаючись, що знову хтось чи щось відбере її улюбленця, залягли темні півкола. «Скільки вона наплакалась, виглядаючи!» — поспівчував Лаврентій. Ще б пак! Із Острога він знав, яким незалежним, деколи навіть зарозумілим, ріс оцей її муж; чей же двома галузками розгілчилася його вдача: суворою твердістю воєнника, магрануваного у кривавих побоїщах, де не було найменшої щільності для вияву поблажливості й жаліливості, і гнучкістю, обачливістю поміркованістю, вмінням скористатися з обставин. Господи, яким да-леким і чужим було те все для неї перед лицем живого, у плоті й крові, її єдиного Петра, Петруся, Петрика... Не було для неї ні зв'язства, ні рицарства, ні невимовно довгих доріг, перейдених ним; було визначальне — всі дороги приводили його додому, до неї...

Того пекучого співчуття вистачило Лаврентієві на більшу частину прокоченого Петром Конашевичем і Настасією Повченською відтинку шляху від брами до храмової паперті. Могутній голос протодіякона приглушив перешіптування, кахикання, постукування обцасів. Лаврський х... затагнув неканонічний, але дуже придатний до нагоди піснеспів ззбраний воєвода победительная...»

Сухенький, що було помітно навіть у ризах, архіандрит Плетенецький, рухливий і непосидючий, тепер виглядав спокійним, поважним, навіть суворим. Поблискувала самоцвітами митра на його голові, поруч із наперсним хрестом звисала кунштотна панагія. Він ступив кілька кроків навстріч гетьману, осінив його ручним хрестом, дав поцілувати йому, малжонці й першому ряду добірної сотні молодців — струнких, дужих, оздобно вбраних, із сагайдаками і шаблями при боці. На грудях кожного з них мінився кольорами вигаптуваний знак — підкова з хрестом на ній. Лаврентій посміхнувся у свою настовбурчену вперед руду борідку: в православну твердиню добірної гетьманська сотня, не відаючи, що діє, внесла частку, запозичену з герба Конецпольських «Побог». «Маєш, протопопе корецький! — подумки глузував з себе Лаврентій. — Ніхто й не помислить про злучення неприродного... Унади отрока Конашевича озвалися в мужі ларета Микитовича?»

Копистенський, стоячи поруч, непомітно штовхнув його плечем: мовляв, чого гав ловиш?

Разом з усім кліром, лаврськими старцями та ієреями Лаврентій увійшов до залитого вогнями лампад і палахкотінням свічок, наповненого пахінням ладану святешного храму, відзначивши, що Кизаревич добре скористався зусиллями ченців, причетників і послушників. Іконостас виблискував начищеними сріберними, злотними і мідяними окладами образів. Свіжо і яскраво мінілися барвами розписи стін. Відмиті німби над головами святих видавалися бойовими шоломами на головах заступників.

Молебство йшло своїм чином. Подзвякували кадила, обкидаючи клубками запашного диму козаків і киян. Гримів хор. Рокотав на низьких нотах могутній бас протодіякона; відгукуючись на нього, бряжчали скляні підвіски панікадила.

Зосереджено, просвітлено слухали кияни кондаки, не боячись, що на них ззаду накинуться уніти чи латинники з киями, ланцюгами, спи-

сами й кого заб'ють, кого покалічать, кого виволочуть скривавленим, щоб кинути до в'язниці. Бо ж стоїть тут їхній оборонець гетьман війська Запорізького, а з ним добрі молодці його добірної сотні, зібрані мало не з усього Придніпров'я...

За знаком Кизаревича піснеспів припинився. Плетенецький, вимовивши останні слова молитви, обернувся од розчинених царських врат до гетьмана, козаків і міщан. Його проникливі очі сяяли дивним блиском, сухеньке лице ніби поповніло й розпогодилося. Він привітав гетьмана й козаків з прибуттям до Києва, матері городів і всієї землі руської, до Печерської твердині православ'я, найпомітнішої серед спіненого моря латинського шаленства. Яко свого часу творець колісниці утопив гонителя фараона у морській пучині, так і захланні зазіхання шаленого латинства розбі'ються об мур грудей славних русичів під рукою мужнього і обачного гетьмана.

Молебство закінчилось. Архімандрит поблагословив гетьмана. Утвореним поміж людей проходом Петро Конашевич у супроводі кліру вийшов на паперть, де склав подячність за вітання, сердечну ласку і любов, не забувши нагадати, що він від отроцьких літ був і надалі буде вірним і skutечним оборонцем православ'я.

Помітивши серед іереїв Лаврентія, гетьман примружився, ніби щось споминаючи, і його губи під кушуватими вусами розсунула приязна усмішка — упізнав.

— Двоє зосталося вас, моїх навчателів, — наблизився Сагайдачний до Лаврентія. — Був ще третій... серцю вельми близький, — він ніби скинув з обличчя замкнутість і суворість; його погляд потеплішав, зігрів ласкою і жалем незмірно віддалене затишне озерце на зеленому лузі отроцтва, куди зазиравав при скруті, аби дати спочинок натомленому шидерством віку своєму серцю, або при пошукуванні нових стежок і путівців. — Я запрягся отцю Стефанові, що перекажу все тобі, отче, викладу, як на сповіді. Чекаю в осідку своєї жінки, на Подолі.

Кваплячись додому, щоб перевдягнутися і вгамувати голод, Лаврентій помітив незвичне похвавлення, що панувало серед киян. Від Андріївського узвозу воно розливалось по бічних вулицях, через Хрещатицький урман перекочувалось до Старого города, до Софійського собору, до торговиці і на протилежний бік — по горах Старокиївській і Воздихальниці. Минаючи огорожу католицького гімназіуму, помітив, що всі його будівлі зачинені, безлюдні, занімілі — жодної живущечки не помітив. Натомість усю вулицю, прилеглу до Аннинської гостиниці, заповнив щільний натовп, годі було протовпитись. Біля входу, вимахуючи руками, стримував людей одноокій Онисифор; разом із послухниками відтискував натовп від ганку помічник економа Никодим. Хтось іззаду шарпнув за рукав.

— Отче Лаврентію, зрїть! — зустрівся він із вправленими у зморшки святешні очі Памво Беринди. — Ви були у лаврі, а я тутай вичитував свого панегірика патріархові Феофану.

— І ти прилучився! — порадив Лаврентій; йому теж хотілося б перебувати тут; що ж, старшим, чільникам, ліпше видно, кого куди послати. — Отже, сталося!

— Козаки зустріли Феофана ще в Путивлі, на порубіжжі. Яко бджоли матку супроводили від Путивля до Прилук, до новозакладеної обителі Густинської...

— Службу правили? — щось сколихнулось у Лаврентієві, долучилося до відчутого у лаврському храмі, наповнюючи його тією рідко звідуюною пружкістю, від якої навіть старець почувается молодим, можним і небо йому підіймається.

— Просту, священицьку. Патріарх у літах, стомлений. Никодим з Онисифором відвели йому покій у трьох світлицях. Та ще для почту патріаршого три наших комірки прихопили.

— Куди ж ви тепер? — затривожився Лаврентій.

— Переберемося до Лісників. Там є що робити... Твій Іван рідко звідти відлучається, будемо разом.

— Братів куди?

— Одного сюди, до школи братської, діток цвічити буде, а другий піде на підмогу до Свирида Соболя, отого новака з Могильова. Друкарі кликали.

— На седмиці покажеш мені свій «Лексикон»? — запитав Лаврентій. — Поміркуємо, як швидше його двигнути.

Перевдягаючись у пустій світлиці, Зизаній роздумував над тим, що не випадково злучилося прибуття до Києва двох найвищих чільників: одного — владики над душами і помислами, другого — оружного їх оборонця. Затримався думкою: оружного оборонця...

Еге ж! Мирні насельники потребують захисту...

Розділ XXXVIII

Вільно людині, й самовладдя вона має, захотіти спастися чи загинути, померти чи живою бути, сином божим чи сином диявольським стати — це у людській волі лежить. Ці слова Івана Вишенського не раз спадали на думку Лаврентієві, коли він слухав сповідь гетьмана.

Одноповерхова кам'яниця під черепицею, вибудувана на відкайлованому в Старокиївській горі просторому майданчику старим козарлюгою Остапом Повченським у перший рік нового віку і віддана в посаг дочці, немовби зіп'ялася навшпиньки над солом'яними, гонтовими і плашкуватими дахами, щоб дивитися розчиненими очима вікон на дніпровські плеса і заплави, на прибережні лозняки і схилени до води верби. Посеред двох присадкуватих і повапнованих срібелів здійняв рамена пофарбований у синє хрест із блискучими срібними окельцями і таким же розп'яттям. Поміж зрізаними схилами і стінами росли гінкі ясени й осокори, двома шеренгами виступаючи аж до урвища, навкоси перекресленого змійкою втоптаной дороги, що підіймалася просто до кованої брамиці на дві ступки, біля яких походили вартівники. Обіч будинку вместилися приземкуватий шпихлір і роззяплена стайня. Біля неї легкий візок у небо встромив голоблі. Тут же хрумали овес припнуті до конов'язі аргмаки.

повагою до мене як до свого. Стефан і Криштоф... Тому й пішов я з Косинським, перетерпів січу і бойовища, — він помовчав, поки Настя прилаштувала на столку об'ємисту карафку з медом, глек з вишневою наливкою, свіжі яблука. — Зволожимо горло... Серце стискається, як спімну. Вирубали нас під Трипіллям до ноги... Підступом узяв містечко князь Януш Острозький: іудеї п'ять бочівок оковитої довели, козаки перепилися. Кривдно і тяжко споминати! Але він же, князь Януш, висмикнув мене із горстки полонеників, у супроводі двох слуговин відпровадив до Києва, до тодішнього підсудка. Ним був пан Аксак, нинішній суддя. Оце нині навідав мене з офіціалом Рутського — Корсаком.

— Що знадобилося тим уніатам? — не втерпів Лаврентій.

— Нетерплячка ніколи гречною не буває, — підмітив гетьман похибку свого давнього навчателя. — Я військом кермую, доводиться і з ляхом, і з литвином, і з татариним чи турком... Ти слухай, отче! З волі князя Януша мене поселили в хаті Аксака, звелівши очей не спускати. Ремствувати я не наважувався, розумів: якщо б дійшло до княгині Софії, Янушевої матері, мене, воєнника з війська Косинського, вона б дістала чим завгодно — ляцькою шаблею, списом, трупком. Я ж став зрайцею шляхетного товариства, накинув на нього тіль. Повченські сусідствували тоді з Аксаками, коли старий Остап, батько моєї Насті, заходився біля отсієї селитьби. Настя вдома лишалася одна, тож не дивина, що ми стрічалися, покохали. Коли Остап дізнався, що має чекати внука, схопив шаблю і... я утік і пристав до Бубновської сотні, що прямувала до Інфлянту. Повернулися ми додому: круленко Владислав — свейським крулем, я — сотником. Настя вигуцкувала кріпкенького хлопчика. Остап з Подолу перевозився сюди. Зо два дні я приглядався, як дід підходить до онука, плямає губами, видать, пом'якшився. Я до пана Аксака: «Підіть на вивідки! Впросіть, щоб благословив!» Остап і слухати не хотів, мовляв, ославив, байстрюковим дідом зробив.

Сагайдачний трохи захмелів, розчервонівся. Видно було, що він не шкодував за минулим, не осуджував себе, Остапа, Настю...

— Ти ж протопіп, отче Лаврентію, сповідаєш вірних, розрішаєш од гріхів. То слухай і моєї сповіді, дарма що без хреста і епітрахилі... У селюків знаєш як? Впаде в око дівка, покохає — і до останньої грудочки на своїй могилці. Подався я з Києва на Запороги. Ходили чайками на турецькі береги, на болгарські. Яких мені бранок приводили! Грішний я, отче, дуже грішний! На одну-дві ночі скажено заковувався... Обіймав і татарок, і ляхинь, і мультянок... Від зазваної образи, від зневаги: не вважали мене рівнею Насті, одібрали сина, позбавили домівки. Тепер бачу — мстився на беззахисних... Доки не привіз із-під Царграда грекиню, теж Настасією йменувалася... Пробіля військової справи — дібрав на Хортиці сотню добрих козаків, дав їм сагайдаки і стріли. Тільки на день благословлялося — саджав альбо на чайки, альбо на коней, впливав з ними на плеса чи в степ вихоплювався, навчав їх влучати з першої стріли птиці в голову, звірині — в око, татарину — в серце. Кублилась мені в голові якась думка

непевна, що зародилася у тих вправах. Настав день, коли козацьке коло вигукнуло мене кошовим отаманом. «Веди на Кафу!» — стрібували козаки.

В тім поході Сагайдачний чи не вперше скористався зі своєї витівки. Удосвіта чайки підпливли до мурів міста. Першими висадились на берег лучники. Їх повів курінний Петро Одинець. Загуркотили армати й гаківниці; прислонивши драбини до мурів, козаки подерлися на них. І сталосся диво: жоден татарин не зміг їм перешкодити. Ніхто з аскерів серед гурту не чув, як тенькали тятиви луків і аршинної довжини стріли наскрізь пробивали броні оборонців міста, бачили тільки, як ті падали, мов снопи. Козаки, вибравшись нагору, перетбили сторожу і відкрили брами війську. П'ятнадцять тисяч краян вдерли з татарської неволі...

Лаврентій слухав, пильно стежачи за виразом лица гетьмана, ім'я котрого знали при дворах польського круля, австрійського імператора, турецького султана, московського царя. Дивним чином в його уяві спліталися вигадливі витівки на острозькій торговиці, який пускав стріли із-за зубів мурів, спричиняючи веремію серед крамників, і триумудрений життям, походами і бойовищами, натомлений чоловік, тривалий час позбавлений кохання, домашнього затишку, гнаний і перестановища, в розмаїтості перейдених шляхів, у ставленні до омільства світу сього й подоланні того омільства. Однаковими — у змушенні й поступованні до себе справжнього, до своєї сутності, котра крилася в стражданнях, болістях, осягненнях. Різними — в русі від слуговини до спудея, схизмата-повстанця, козацького чільника, оборонця власної і посполитої гідності. Однаковими — у тому ж самому, бо жадали і шукали полегші і собі, і краянам від тих же запоношених зверхників, котрі несли кров, скруху, руїну...

Може, передчасно судить про гетьмана Лаврентія? Той же не встиг звіритися-висповідатись про свій останній похід до Москви; до краю одноплемінних і одновірних людей! Таки важливо, яким робом досягається мета, котра б слугувала всій людності. Зі своєї обізнаності життєвої і книжної Лаврентій робив той висновок. Зрештою, послухає ще. Ессалем магелей кум, як кажуть татари, — хай з вами буде мир і здоров'я. Того вислову навчив Лаврентія Шурсухам — поранений татарин, що прижився в Корці і крамував на торжищі. Він оженився на мерджі — жінці нетатарського походження й наплодив косооких янташів — земляків...

Вони якийсь час мовчали, кожен занурений у себе, у свої розмісли. Лаврентій розумів, чому найвпливовіша і найвладніша на Україні людина завела нині цю розмову. Кому Петро Конашевич міг звіритися до останку, не лукавлячи, не шукаючи виправдовувань, не чіпляючись за вироблені поцінування? Тому, кому навіть під загрозою кари на горло. Лаврентій відчував, що такою людиною він став застерезено довіряв, хто не порушить таїни сповіді навіть під загрозою кари на горло. Лаврентій відчував, що такою людиною він став для гетьмана. «Вчителі не зраджують учнів, котрих самі навчили, самі виплекали, інакше зрадиш себе в особі учня», — зринула Стефанова настанова, а після ночі, проведеної у Лісниках просто неба,

Лаврентій вважав себе у такій же мірі Стефаном, як і самим собою. Опріч усього, він ще був духовною особою, всевишній благословив його бути наставником і сповідником душ людських. Тому Лаврентій не мав права на приниження людини, якою б вона не була, хіба що святотатцем, який кинув собі під ноги й потоптав не лише людське, а й небесне.

— Після повернення з Кафи привели до мого куреня кількох крамників литовських, що пливли Дніпром з м'якою рухляддю, воском, льоном, шкірами. З-поміж дужих драбів — їм би вночі на битій дорозі ревізувати шляхетські скарби — вирізнявся худорлявий, зголоднілий, у чім тільки душа трималася, мовчазний муж. В обтіпаному сукмані, в замизканих плюндриках... Зауважив я, що не з крамників. Стоїть рівно, карку не згинає, зорить мені просто в очі... Обріс шетиною аж до вух, як дик. Посміхається. Не встиг я й слова вимовити, як прибулець говорить: «Довго ж я добувався до тебе, Петре Конашевич. А стрічаєш мене, ніби чужого». — «Хто еси?» — питаю. «Той, хто тебе, шмаркача, відбороняв на торговиці. Хто з тобою ночами кліпав над грамотою. Хто з тебе полерованого мужа і лицаря витесав...» Я упізнав його, твого, отче, братанича Стефана. То був він! Утік з Вільни, де його ледь не закатували латиняни. Хашчами пробрався до Могильова, вмотився на лодію до крамників. Ледь добувся: назирці гналися якісь роми, аж перед Києвом відстали.

Лаврентія кидало то в жар, то в холод. Він тішився тим, що передчуття його не омилило, що брат видерся з пазурів Лисорука, Шептицького і Рутського. Омільним виявився поговор, ніби він потрапив під шаблюку мультянського Міхая. Як тепер збагнув Лаврентій, останньому було не до Стефана: на нього насадало військо Ієремії Могили, доводилося самому рятунку шукати...

— Що ж брат? — жадібно запитував, чекаючи оповіді, яка б втішила, до серця прилягла.

— Стефан є Стефаном! — Сагайдачний підійняв карафу, наблизив до уст і забулював, не наповнюючи горнят. — Завсігди після меду їсти хочеться.

Настя, ніби вгадавши бажання мужа, зазирнула до комірки; потупивши очі, звідомила, що вечеря на столі. Сіли удвох; Конашевича малжонка тислася спиною до печі, ніби вигрівалась. На столі смаковито пах холодець з осетрини, вабили око смажені пироги з яблуками, сушена тараня, в'ялені спинки лящів, солені гриби, калина. Що за седмицю наставала вербна неділя, за нею великдень, то Сагайдачний неухильно дотримувався посту.

Вірність звичаям і обрядам православ'я Лаврентій зауважував за ним ще в Острозі; траплялося, що тому відмовлявся від князівського полювання і учти.

— Ще хтось із однокашників у Києві є? — запитав Петро.

— Є, як не бути! — Лаврентій ласував осетриною. — Всі троє Беринд, сельчан твоїх. Вгомонилися, споважніли, вже не перестрашують крамників на торговиці.

— Славно! Насте, гукни джуру, нехай приведе! — схопився гетьман із-за столу.

— Сиди. Поночіє надворі, — буркнула Настя. — Може, людина на молитві...

— І то правда, — охолов гетьман, сідаючи. — Бачиш, яка моя жона! Не встиг повернутися, як під п'яту потрапив, — засміявся безжурно і спохмурнів, вертаючи до споминів. — Я до сеї кам'яниці перебрився перед самим московським походом. Три роки тому Остап По-вченський помер. Настя моя із сином жили на старій садибі. Так і не простив ні дочці, ні онуку. Померло хлоп'я ще немовлям... Насте, дай-но мені щось накинути на плечі. На зорі подивлюся... Скучив: тут вони приязні, теплі навіть узими...

Накинувши вовняний охабень, Сагайдачний повагом вийшов із світлиці. Настя заходилася прибирати зі столу.

— То ви, отче, Стефанів брат? Він нас вінчав у Терехтемирові. Знаєте звичай? Петрові забаглося справити вінчання хай не пишне, але як у молодих, — перший раз. Куди не поткнеться — ні та й усе. За молодих не чисили: як же — дитя прижили... Наші галичани знаєте які затяті. Угошлюб'я — прошу. Стефан поспривав. Наполіг тільки, щоб не в Києві: тут і Плетенецький, і Борецький, і решта дибки стануть, — вона зупинилася навпроти Лаврентія з тарелями в руках; зблідлого личка її торкнувся рум'янок, очі затеплилися, мов ті зорі, які згадав гетьман. — Зима була. Сіли ми в сани і поїхали до свого козацького монастиря в Терехтемирові. Там ще церква сільська була. Стефан мені втокмачував, а я призабула, як воно склалося. Вговорив він тамтешнього архимандрита Курцевича, отця Ієзикаля, закрив очі. Монастир належить до відання чорного духовенства, церква — до білого. А єпископів не було, всі відбігли до унії. Ото і повинчав нас ваш брат як першошлюбних. Не завинили ми перед не-повінчав нас ваш брат як першошлюбних. Не завинили ми перед не-бом — справді шлюб у нас був першим. Я тішилася, а Стефан підсміювався: мовляв, унії Христа ошукали, наша провинна мізерна. З тим і відпустила я їх до Москви.

Увійшов гетьман:

— Хто це тут Москву згадує? — запитав бадьоро; видать, свіже повітря, ясні зорі і вечірня прохажка відігнали його важкі спомини. — Ходімо, отче, закінчимо наше, людське.

Вони повернулися до комірки, застеленої ведмежим хутром. — Зо п'ять літ прожив Стефан поміж козаків, — гетьман підніс до уст скудельний дзбанок, зволожив горло грушевим узваром. — Ти, отче, не такий затятий, як брат. Стефан з першого ж дня зіткнувся з нашим кошовим попом Михайлом. Диспутували до хрипу, до кулаків. Просили навіть відправити їх до патріарха константинопольського Кирила, щоб той визначив, хто з них істинний пастир, а хто єретик. Дійшло до того, що вдарили в литаври, зібрали коло. Козаки мої підсміювалися, раjali таке: до патріарха далеко, а оковита під руками, у бочівці, нехай вона і розсудить, у кого голова кріпша. Стефан раніше не вклонявся хмільному питву, тому й перепив отця Михайла. Всім колом ввели його у володіння нашою острівною церковицею. І заходився він порядкувати. Підвусих молодців засадив за грамоту, старшим і поважнішим потрактував, чом унія нам ні до чого. Прискіпався до мене: подай йому люзних людей — бурсаків, слудей; школу хотів за-

лі бурмоче: «Ось цьому Петрові Конашевичу напімни його предка Федора — княжа Острозьке. Він здобув для Свидригайла Смотрич, Скалу, замки під ляхами і все Поділля вирвав у ляхів. Круль Ягайло послав своє військо на Поділ. Князь Федір військо ляхів губив, а коли із-за близької зими ляхи додому вертали, він теж за ними назирці тягнув. Надибав річку Мурахву, що до Дністра впадає, болотну, широко розливу, через ліс ідучу. Вона була трохи примерзла. Князь Федір іншою дорогою перейшов ту річку і з військом своїм засів на протилежному березі, в лісі. Коли ляхи підійшли, Федір з гвалтом і криком ударив на них. Від несподіванки одні ляхи вплав кинулися, ламаючи лід, другі свої вози в болоті покидали, треті схопилися за мечі. Пізно! Русичі звідусіль били, топили. Так усі ягеллончики й погинули. Що скажеш, Петре Конашевичу? Немає Федька Острозького? Зате є Михайл Романов. Немає Дністра і Мурахви? Зате є Пресня і Москваріка! Га, Петре Конашевичу?» Я знесилено сів на похідну ложницю: «Чого жадаєш від мене, отче Стефане?» — «Хочу чути з гетьманських вуст про всі твої вольні і невольні гріхи словом, ділом, помислом, убо ти збираєшся в січу вельми люту... Яко твій духівник жадаю...» Він став перед моїм столом, де лежали Євангеліє, настільний хрест, дароносиця, миро: «Хочу від тебе чути про лічбу відправджених на той світ одновірних і одноплемінників... О зведених тобою зо світу полоненицях — жонах і дівицях. Не те, як ними тишився, а що кожна з них могла нагадати. Зганьблена і викинута тобою, вона, може, десь вигуцкує мале сагайдаченятко. Не хапайся, гетьмане, за пістоля, ти для мене не воєнник, а всього лише душа жива, творцем послана на землю сповняти своє призначення. Яке воно, твоє призначення?» — «Хто мені скаже, як не духівник?» — кипіло у мені все, випиналося, от-от груди тріснуть. А Стефан безжально: «Ти не помислив, Петре Конашевичу, що твоє помірле дитя ступає босими ніжками по райській травиці, стрічає таких же твоїх дітей, котрих ти не знаєш, але ж їхні душеньки знають, бо ангельських ликів надав їм творець». — «Отче Стефане, тут тобі не корчемниця...» — «А шкода... Не люблю хмільного, та перехилив би квартиру оковитої на честь блаженної пам'яті сякого-такого чоловіка, рекомого Петром Конашевичем, хай би земля йому пухом була. Дак не вийде ж! Мулько лежатиметься в ній означеному Петрові...» — «Чом ти так суворо?» Я заледве стримувався, щоб не висловити дошкольному навчателю належного. Хіба я не бачив, як пече його католицька неправда? Хіба сам не подумав об тім, як вийти зі скрути? «Крулівську раду валечну відбув?» — суворо, без блазенства, не стільки запитав, скільки ствердив Стефан. — Тоді тебе, Петре Конашевичу, штрикатимуть не тільки твої діти, а й твої пращури. І Володимир Великий, який Красним Сонечком йменувався й православну грецьку віру приніс на Дніпрові кручі. І Володимир Мономах, що потрощив у Дикому полі полчища половців-агарян. І Ярослав Мудрий, котрий звів храм Софії, і всі інші волостелини, за спиною і під покровом яких закладалася Москва. Чи ти оглух? Чого мовчиш? Чи не тебе я вирізняв і виплекав на горі собі й нашому поспільству, щоб був рівнею найблискучішому лицарству розумом, обдарованням, таланом, поведженням? Щоб став ти на дні-

провській кручі, де полишив свої стопи Андрій Первозванний, і зміг сказати: «Словутний апостоле божий, і я від малих сих свій слід тут поклав». І відгукнувся б він тобі крізь віки: «Бачу і твій слід, і твоїх поплечників не так на дніпровських кручах, як на берегах Москви-ріпки». Я ліг, прагнучи хоч трохи відпочити, Стефан же мовчки стояв навпроти...

Цілу ніч я не спав, чув з намету врочистий і заколисуючий передрив у міських церквах — благовіст до заутрені, як і в нас, на Україні. Покрова, покрова... Чи не найурочистіше осіннє свято... Ніби поїхав перед очима наш козацький Терехтемирівський монастир, а за ним — і Брацлавщина, і Волинь, і Київщина, і Слобожанщина. Коли світанок неба торкнувся, вийшов з намету з твердим рішенням. Мене перестрів гурт верхокінних. Упізнав гетьмана литовського Ходкевича. «Відряджаю тобі на підкріплення Андрія Новодвірського з його лицарством славним». Пани радні розшедрились. Мені в серце мовби швайку встромили: «Мої козаки не тікають перед татарами, як твоє лицарство, пане гетьмане. Чом же відбираєш їм честь?» — «Не я, не я...» — озвався Ходкевич. — Воля його милості пана крулевича. Чом застановляюсь на цім? Ніби пересічна, буденна розмова між двома воєнниками. Аж ні! Висвітлила вона в моєму серці правдиву мою роль і моє місце в бойовищі, котре мало розпочатися. Ким мене вважали в нім? Як поціновували? Важко розтулювати омилені очі, стирати піну з них. Я мав до двадцяти тисяч ратників-козаків, утроє більше від крулівського війська. Найліпші роки віддав бороненню Корони від бунтурманів. Жодного разу не зганьбив своїх хоругв, булави й бунчука. В подяку ж здобув заледве приховану зневагу. Доки козаки пропустили через гуляй-городи рейтарів Андрія Новодвірського, назирці за мною простував твій братанич Стефан. Він усе чув, усе збагнув.

Розвиднилось. Грімотнула армата. Латники Новодвірського кинулися на острожок, проломилася крізь нього. Пан Андрій з кількома рейтарами добулися до самих Арбатських воріт, підклали петарду під них. З-за муру котрийсь із московитів перебив супровідників Андрія, йому вдалося накивати п'ятами. Ліпшого менту годі було й чекати, щоб зім'яти оборонців і на їх плечах увірватися до міста. Це було видно й не воєнникові. «Петре Конашевичу! — раптом почув я, стоячи на горбку в оточенні полковників та курінних отаманів і зваяжуючи перебіг протиборства. Перед нами волав духовний наставник війська Стефан: — Рази одновірців, рази православну Москву! Віддай її до рук латинянина-католика... Він перетне службу божу, він пригасить вогники наших сердець руських. Бий московитів задля ляхів!» Скривавлений Андрій Новодвірський, задкуючи од місця сутички, почув, звів пістоль... Куля пробила Стефанові голову. Я звелів сурмачам голосити відступ...

Військо потяглося геть від Москви. При мені твого братанича віддали землі у недалекому сільці двірцевому Рубцові, воно йменувалося ще й Покровським. Там цвинтарець над річкою, біля старезного дуба. Попрощавшись із навчателем своїм і попом усього війська Зарізького, повів я курені на Калугу: в таборі почався голод. Крулевич

Владислав підступав ще під Троїцьку лавру, одначе спіймав облизня і за місяць уклав перемир'я на чотирнадцять з половиною літ. А я повів козаків додому. Не всіх. Три сотні пішли до Москви на государеве ім'я. Між ними ті, що навчилися грамоти від Стефана. Якраз тоді поверталися з Криму наші курені — кошовий Яків Бородавка з визволеними невільниками. Відрядив я своє незвичне посольство — отамана Петра Одинця до московських волостелинів — молодого Михайла і його вітця патріарха Філарета Микитовича. Звелів Одинцю передати від мене грамоту і двох татарських язиків, сказав, щоб упевнив: козаки служитимуть вірно. Отаман прибув на масляницю, царя не бачив, зате почув намісника, коломенського князя Дмитрія Пожарського. Привіз мені Одинець грамоту царську, гроші, камки, гафти, сукмани й шапки, та легкого пожалування триста рублів війську. Написав я крулеві Сигізмунду, уклінно молячи про знесення унії і поновлення вольностей і прав поспільства українського, церкви східної. Виділося мені, що без вольностей не буде церкви, а без церкви не буде вольностей і прав. Круль обещував, що все дасть, та слово його тепле.

— Зажди, гетьмане! — попрохав Лаврентій; руки його важко лежали на колінах; навіть не знаходив сили витерти сльози, що скочувались по щоках. — Зажди!

— Переночуєш у мене, отче? — співчутливо запитав Сагайдачний. — Настя постелить тобі... Відійдеш трохи — докажу.

Лаврентій згідливо кивнув головою. У скронях гупало, немовби петверджувало його давній здогад і віру в те, що Стефан пішов зі світу не безвісним, не безрідним, що до останнього менту він був самим собою, непоступливим, послідовним, чистим і чесним. Розворохоблені гетьмановою розповіддю думки рвалися, виникали і тут же зникали, мов клапті пережитих років, після яких він зостався сам. По Стефанові ж ніхто не справив ні дев'ятин, ні сороковин. І там, у далекій могилці, крім кісток, уже немає нічого. Чоласте лице, тонкі губи, примружені очі — все зотліло, все обернулося тією перстю, яку братанич топтав, засівав змалечку, відборонював, увійшовши в силу, і за яку наклав головою... Десь ще зберігся той ветхий, потертий темносиній зизаній, з одного кусеня зшитий. Обидва вони натягли ті капелюшки ще в отроцтві та й пронесли через усі літа... Їх пойменування брати прилучили до себе, зрослися з ними і до останнього подиху, та й опісля нього Зизаніями зостануться. Якою віщою виявилася та ніч у Лісниках, де він був поєднаний в одну цілість з братом! «Годі, годі жалю! Заопікуйся живими! — зацитькував себе Лаврентій. — Я продовжу, брате, твої змагання, скільки мені сили буде вділено!»

Коли лягли і Петро Конашевич погасив світильник, Лаврентій поспитав:

— Осібно з патріархом прибули до Києва... Припадково чи зумисне?

— З-за обачності! Не хочу нарікань.

— Яких?

— Помисли, отче... Феофан — туркський підданець, висвятив московитам нового патріарха Філарета, царевого батька. Як поцінують мої зносини з ним круль, крулевич, пани радні? Здрайця чи

шпекг — то не з гіршого, доводилося чути і від своїх, і від ляхів. Не пристало й не пристане.

— Тоді слухай мене пильно. Переказую тобі, якщо Одинця пославав, грамоту царську, рухлядь і пожалування прийняв. Ти не розкриваєшся до кінця, промовчуєш, щоб угадав. Я не схиблю, коли скажу... Ти ще при Арбатських воротах наважився. А я від Філарета Микитовича, царського батька, ще у Вільні почув, коли він полоняником був. Не крийся: біля Путивля і Прилук стрічав Феофана не припадково? Сагайдачний не влежав, відкинув рядно, сів на ложниці.

— Словнитесь моє заповітне! Будемо під послушенством патріархів московських, нехай латиняни зазнають посоромлення. Негласно. До часу!

— Інакше не утвердиться. Відпускаю тобі, Петре Конашевичу, всі прогрішення, вільні й невільні, розрешаю від них яко пастир духовний.

— Завтра ж відговюся, прийму причастя. Заходжусь біля назрілого.

Вони знову лягли й невдовзі кріпко заснули.

Розділ XXXIX

Тому, хто хоче сказати добре слово про свого государя, належить просити у бога слова... Тож мовив Приточник: «Медвяні соти — слова добрі, солодкість їх зцілює душу» і «віддається йому по словах його». І апостол Павло сказав римлянам: «Ібо возлюбив вас і подаю вам слово певне». Відновлюючи в пам'яті «Інок Фомі слово похвальне» про князя Бориса Тверського, Лаврентій не без задоволення відніс би згадані вислови до свого учня Петра Конашевича Сагайдачного.

Відстоявши обідню і причастившись у братському храмі, Сагайдачний відбув зустріч з єрусалимським патріархом Феофаном у відведених тому покоях Аннинської гостиниці. Об чім вони потрактували, Лаврентій не відав, та й не домагався того. Він був певен: посяне Стефаном укорінилося і проросло.

Лаврентій вибрався з меншеньким своїм — Сашком, або, як він інколи пойменовував його, Лексом, до Лісників. За осінь і зиму син витягнувся, покріпшав Оксанині очі дивилися на тата, він попестив Оксанині кучерики на голові сина, втішаючись, що цілий день подарує малому. Лекс, Лексис... Обоє вони його діти, перший з плоті, другий — з думки.

Лаврентій спробував спитати грецькою могою, як йому ведеться в школі; Лекс, не зрозумівши, здивовано зиркнув на нього. На латину ж він відгукнувся відразу, трохи плутаючись у відмінках іменників.

— Хто вас вчить латини?

— Касіян Сакович. Не жаліє часу, лози теж... — важко зітхнув син, з чого Лаврентій здогадався, що й Сашкові довелося скуштувати березової каші.

Вони спускалися вниз, минаючи кам'яниці, хати, хатки; подекуди з ярів обіч узвозу визирали цегляні зубелі, чувся дзенькіт заліза і скрипіння жорен.

— Не те, що Корець... — зізнався хлопець, блискучими очима позираючи довкола. — Просторінь! Світ відкривається — до лісів, до степу. І знедоля ніби не гониться за тобою, застрягає в урманах.

— Зайдемо в Лісниках до школи, поглянемо, чого встигли навчитись тамтешні чительники.

Вони поволеньки крочили берегом і десь опівдні увійшли в село.

— А мені, батьку, відтворюється тут не грамота... — не по-отроцькому похмуро відгукнувся син. — Ти простуєш вишніми стежками. А в долішніх урманах, трафляється, шури дітей кусають...

— Жах! — здригнувся старий.

— Із оцих ось хижок, — кивнув він на нужденний осідок у яру, — стягаються орти й четвертаки... На свічку, на пом'яник, на акафіст... — у словах Сашка прослизало почуте від когось і вкарбоване в серце. — На школу братську теж звідсіль... Кілька отроків у нас є й з урманів, не тільки з кам'яниць кунштовних. Мое вухо виразніше чує тих, перших.

— Гейби ти замешкав тут і вкусив од їх плоду і їх туку!?

— Який плід? Який тук? Житній товченик — ласощі. Частіше порожній куліш, де пшонина пшонину наздоганяє.

Лаврентій не знайшов спростувань, змушений був погодитись:

— Не рівними ходять люди під небом. Магнатича з хлопом не порівняєш, як і гетьмана з простим козаком.

Не без втіхи зізнавався собі, що його Сашко стає мужем, хоч та втіха і смутила його: «Старішаю».

Біля мазанки Остапа Тура за столиком сиділо декілька отроків, Сашків брат Іван і суворий Памво Беринда.

Лаврентій і Сашко, привітавшись, сіли послухати.

— Так що ти затвердив? — питав Беринда білявого отрока. Той відповідав, загикуючись:

— Забывше обѣт наших, стяжанія паки всякія и стада скотенія себѣ пристяжаем и всякія сладкія пиши и прохлады обильно насыщаемя потом подручных нам селян. Ти же, окаянніи, беспрестани тружajúщиєся и томимы в житейских потребах наших и обильно сія нам уговоряюще, во скудность и нищеть всегда пребывают, ниже ржаного хлеба чисто ядуше, многожди же и без соли от последнія нищеты.

— Чиє то є? — питає Беринда.

— Московського проповідника Максима Грека. Можу переложити на простий язык.

— Не треба. Семене! — звернувся до другого отрока. — Прошу продовжити.

— За яким правом ті, кого ми йменуємо лордами, вважають себе знатнішими від нас? За які це заслуги? Чому вони тримають нас у рабстві? Якщо ми всі походимо від одних предків, від Адама і Єви, то як вони можуть говорити чи доводити, що вони кращі від нас, — хіба що силуючи нас працею добувати для них те, що вони марнують у своїй

гордині? Вони одягаються в оксамит, їм тепло у вартісній хутровій вбері, а ми ходимо в дранті. У них є вино, і приправи, і білий хліб, а в нас вівсяні коржі, та солома, та вода для пиття. У них є розваги і багаті дома, у нас — горе і праця, дощ та вітер у полях. А це ж ми своєю працею даємо тим людям їх становище. Там ще є... Не затвердив далі...

— Досі не доводилося ні чути, ні читати... — підхопив Лаврентій. — Гарно сказано! Звідкіля то в тебе?

Хотілось дізнатися, звідки черпає Памво погляди, які могли б кинути тінь на його становисько: почуті будь-ким із польських чи литовських зверхників, ті вислови долучили б до ймення ворохобці і схизмата ще й «Наливайка». Беринда може відповісти: хіба він не виходець з-поміж тих людей, що своєю працею дають зацним їх становище? Кожен, хто вирощує хліб і людину, повинен пишатися Наливайком! Хіба не напімнули Лаврентію ті вислови гнівні стріли Іоанна Вишенського, побратима молодих літ?

— Є у нас отроки з Риги і Кролівця. Їх родаки негоціанти, крамники, мореплавці. Книжицю одну привезли. Проповідника Джона Болла. Ми з вами, отче Лаврентію, не забуваємо про Косинського та Наливайка. У англійців, за морем, був такий лицар, йменований Уотом Тайлером. Скрізь вельможні однакові, скрізь однакові бідники!...

— Підемо городчик подивимось, — сказав Лаврентій.

— Іван з Остапом там уже погаздували. Трохи протряхне — прийдете з матушкою Оксаною, закінчите.

Лаврентій переконався, що маленька сільська школа живе, що старший син Іван перебуває під добрим впливом Беринди.

Дніпром пливли чайки, якими до Києва повертались козаки.

Ну, великдень і є чільним святом, а того разу долучалося до нього щось таке... Ні пальцями не намацаєш, ні язиком не лизнеш, а є, крутиться, витає, підіймає, мовби на воздуху. Віддавна весна і великдень злучалися зі свіжим вітром і паруючою ріллею, рясною зеленою бростю і просвітленою водою; пеклися паски й фарбувалися яйця. Все те було врочистим, бадьорячим і водночас речовим, осягненням, земним. Нині ж до всього долучалось ніби розчинене в повітрі: чекайте, ждїть!

Хмари люду облягали щільними кільцями храми, лавру, монастирі; горіли в руках прочан свічечки, на землі в кошиках, на ручниках чи на підстеленому сіні — паски, свіжі ковбаси, яйця. Після хресного ходу, десь уже під ранок, знайомі й незнайомі христосались, вірячи, що то воскрес не тільки божий син, який постраждав, спокуюючи гріхи людські, що воскресає цілий край, не знати за які і чії провини катований і розп'ятий. Особливої ваги тим душевним порухам надавала присутність гетьмана і патріарха, двох чільних осіб, з котрими саме й пов'язувалося очікування змін — світських, військово-адміністративних і духовних, церковно-устроєвих. Скрізь, на всі лади, де збиралися люди, мовилось про те — на площах і майданах, біля лаври і Аннинської гостиниці, на дворищі Михайлівського Золотоверхого монастиря і на торговиці.

Лаврентій, ідучи додому, не проминав юрмиш, іноді вклинцював до потоків людських, якийсь час прислухаючись, простував разом із перехожими, приглядався до них, до міста, не проганяючи мислі, що непомітно означала себе, мовби нагадуючи думці нинішній: не забудь, ти спираєшся на мене, я твоя основа і тилля; не має вартості без тилля топір теслі, як без твердого пругу нічого не варта шабля воєнника; армата спирається на лафет, мисль на визбирані упродовж віків зеренця мудрості; думка їх злютовує у ватрі днів суших.

Зрівняй-но: на схилах Кисилівки і Воздихальниці стояли тури беринд, а тепер лиш три брати повернулися до колись обложеного їхніми предками міста, повернулися, щоб примножити набуток Києва.

Зрівняй-но: печеніги і половці підступали до Володимирового, Ярославового, Ізяславового городів. Де вони, ті войовничі степовики? Хіба що хтось із потомників простує в гущі прочан, може, тими ж вулицями, якими прибув до Києва, відбігши полону, сіверський князь Ігор, поразкою свого війська утвердивши конечну вимогу злуки поклаптьованої на уділи землі у цілість.

Зрівняй-но: монголи зі своїми Сабудай-Багатурами, Батіями, Куремсами, Гаюками силкувались обернути на спудзу не тільки кам'яниці, храми, замки і твердині, а й духовну сутність волелюбності степової; Казимир Ягеллончик звів матір городів руських до становиська пересічного воеводського міста, а воно не скорилося. Вітер поступу надимає кам'яні паруси його білостінних будівель, щоб поплив кораблем у далеч років. І сходні на той корабель уже днесь заповнені людністю всією землі руської.

«Гаразд, де ж твоє місце і твоя частка роботизни?» — нуртувала провідна думка, дужа й голосна. «Без писань Нестора хто дізнався б про наші початки? Без скриптора, що створив казання про похід Ігорів, хто б укарбував в уми і душі потомників поклик і веління — єднаймося! Без гніву Іоанна Вишенського, Христофора Філалета, братчиків Львова і Вільни, Максима Грека й Іова Княгиницького хто б спромігся опиратися захланності латинян?» — із сумірною гідністю заперечувала окольна думка. «Хто ж ти є? Що ти є?» — «Чи тільки мудрість є у віків? Не варт призабувати і друге — їхню совість. Я злука першої з другою. Без совісті мудрість обертається зажерливістю. Без мудрості совість втрачає зір, не видячи, куди поступувати. А ще є любов. Сі три сестри й виплекали мене, як матір дитину». — «Хочеш ствердити, що в тобі вмістилося найліпше, найцотливіше, найкунштотніше». — «І так, але й інакше. У кожному є дрібочка мене. З тих дрібочок, дібраних, перемитих, зібраних із сердець і болей багатьох тисяч; постаю я, його осягнення. Осягнення в своїй особі, в особі Стефана, Петра Конашевича, Леонтія Карповича, Іова Борецького, Іова Княгиницького...»

За роздумами й не помітив, як дійшов до хати, де мешкав; натомленому, його світличка видавалася затишним куточком, де він знайде трохи спокою, відсторонений від метеологів-суєсловів і блазнів.

— Кажіть! — ступив до нього Соленик. — Бачили патріарха? Як гетьман?

— Калістрате Пилиповичу, чи не маєте ви мене за великого при-

звідцю? — Лаврентій хотів уникнути зайвих розмов: навіщо вдаватися до словоблудства?

— Отче Лаврентію, виділа вас у лаврі, — озвалася Соломія на солодкім меду. — До вас Сагайдачний підходив... А що вже попів і ченців було! Хмара! Та всі у ризах золотих. А півчі заливаються, як на Кожум'яках у ярмарок...

— Ми з сусідами пантруємо на Андріївському узвозі, — Соленик висмикнув із-за плоту обстругану жердку з плескатим залізним вістрям. — Ось! Нехай хто з унітів поткнеться!

— Скажіть, отче... — виступив дебелий сусід із-за спини Соленика. — Послабка од унітів буде?

— Еге, жди з моря погоди... — обернувся до нього Соленик. — Ми припилювали трьох ченців з Видубичів та й покидали їх... Дніпровським сомам на поживу. От і послабка.

— Теж треба, — охоче згодився сусід. — По одному не виловиш. Усіх би разом! І в Старому городі, і на Подолі, і де б я не був, скрізь чую, хто буде.

— У писанні сказано, що глас людський є гласом божим, — знов ухилився Лаврентій.

— Де тут отець Лаврентій Зизаній-Тустановський? — в чоловікові, що квапився узвозом, Лаврентій упізнав нового друкаря Соболя і зрадів: видно, нагодився з потреби.

— Ходімо до хати, — запросив його у світлицю.

— Отець Іов Борецький послав, — Соболю вихопив з-під поли перев'язану рурочку паперу. — Звелів готувати до друкування. Буде «Лимонар альбо цвітник Софронія, патріарха ерусалимського». Задля пам'ятування про навідання Києва патріархом Феофаном. Звелів переглянути і виправити. Просто тепер.

— Як же?... Де? Ось тут, у мене?

— Рано я почну... — не наполягаючи, звідомляв Соболю. — Як же по-іншому? Чим засвідчимо високість думки і зрілість духу перед патріархом?

— Там багато? — непевно Лаврентій простягнув і відсмикнув рурку від паперового згортка, мов обпикшись.

— Очі бачать і жахаються, руки мовчать і роблять, — зронив Соболю.

На щастя, траплялися тексти, відомі Лаврентієві од альфи до омеги; не довіряючи пам'яті, він брав потрібну книжку, змушував читати вголос, а сам робив виправлення. справа пішла хутчіше. Перед ранком, докраю стомлені, з почервонілими очима, вони закінчили роботу.

— Я ще позирну, — пообіцяв Лаврентій, підводячись із-за столу. — Зумієте впоратися? Чистий відбиток...

— Чом би ні? У Могильові і в Орші траплялось і важче, і заплутаніше, — Соболю був певен себе.

— Яке ж лихо вигнало сюди?

— Таки лихо. В особі уніатського біскупа.

— Кунцевича? — здогадався Лаврентій.

— Його. Збіснів, пес, цілком. Опечатав усі церкви й друкарні. Нап'яв на себе машкару мученика й лізе на рожен. У Вітебську його хо-

тіли втопити. Оборонили якісь роми. Од Шептицького Олександера прислани. Біскуп аж пінився: пощо не дали постраждати за унію!

— Подихаємо повітрям? — запропонував Лаврентій. — Однаково не заснемо до світання: перетомилися.

Вийшли на ганок. Був тихий ранковий час, коли все навколо застигає в непорушності, не ворухнеться жодна галузка чи листочок. Зорі починають блякнути, хоч ще досить яскраві й пломінкі.

— Читав я у халдейському манускрипті... — Лаврентій дивився на небо. — Халдеї вірять, що Молочний Шлях — слід пролитого сім'я. Темні вовчиці зводяться з п'тьми, щоб злизати його і зачати, а той зоряний розлив звивається, не дається, зберігає зачаття для тамтешніх насельників, інакше зірчаний ланцюжок перерветься. Зорі народжуються послідовно, одна за одною, зріють, залюднюються. Люди перебираються з однієї на другу у вигляді краплинок найдрібніших. Ще й таке стверджують: де спалахнуть зірки — там пекло, робітня, то первісний стан їхній. Вироблені і розжарені, вони проходять крізь чистець, яким є розлите сім'я, де запліднюються людністю і простують до стольного місця всесвіту, рекомого Едемом, де перебуває бог, — він схаменувся: і не вистачає ще розповісти про розміщений на вістрі голки всесвіт, котрий з'явився йому у сновидінні, де у вогняному дійстві сотворився Володар П'тьми і Безодні. — Я тому не вірю. Хто може знати несповідимі путі творця?

— Атож, — підхопив Соболь. — З нами, смертними, творець не вів ради. Най латинники, лотри, аріани, соціани, маніхейці вигадують. Світає, отче! Поквапимся до друкарні. Як би отець Борецький не загнувався.

Коли Соболь зник у прибитій до землі сутемні, що поступово сіріла, Лаврентій замислився над подіями останніх днів, з душевною втіхою визнаючи: у поспільстві щось зрушилося — немає безнадійної зневіри і безсилля, на життєвому полі пробиваються гострі зелені стебла, набираючись дужості. Його серце зігрівала думка: і він щось посіяв, і він нахилився над тими пагінцями, підіймаючи і леліючи їх. Знав бо, що таки доклав розуму, душі і серця до найвагомшого і чи не до найповнішого колоска, який виріс з острозької колиски, — Петра Сагайдачного. Найпрозорливішим же був брат Стефан; це він поставив гетьмана на той пруг, на якому хитатися небезпечно: з обох боків безодня; хоч-не-хоч несхибно простуй по гострому і тонкому лезу...

Розділ XL

Читав Лаврентій з новгородського письма, що сидів юродивий Михайло Клопський і креслив на піску: «Чашу спасіння прийму, ім'я господнє назву. Тут буде джерело невичерпне». Після обідні пішов на те місце ігумен подивитися, запитав: «Що, Михайле, написано на піску?» Той відповів. Сотворили ігумен і Михайло молитву, заходилися копати. Вдарило джерело й тече до днесь. Лаврентій переконаний, що таке ж джерело невичерпне треба копати в Києві: хай відновиться ієрархія православна, щоб виповнити волю поспільства.

Лаврентієві випало відбути пелгримацію до Межигір'я. Передбачалося, що туди зберуться багато прочан із Києва, Поділля, Волині: відбудеться патріарша служба, перша після прибуття Феофана. Лаврентій дізнався про наступну пелгримацію від Іова Борецького, вдоволеного скорим патріаршим видрукуванням «Лимонаря», врученого спільно Соболем і Зизанієм; архимандрит приховав спалах очей, довго гортав аркуші, розмірковуючи над тим, як і чим віддячити обом, залежно від їхньої праці й становища. Сам же й відомив про те:

— Тебе, Спиридоне, вдовольнить стіл і харч при трапезі у Михайлівському? — Соболь відповів ствердно. — Якийсь гріш додамо на об'явлення. Ти, Лаврине, будеш при мені в Межигір'ї. Вирушимо на вказівку Кизаревича днесь. Остерезеш ігумена: Ісайя Копинський довгий час обертався при братській школі, потерпаю, що призабув склад і чин патріаршої відправи.

Трясучись на вибоїстій дорозі, Лаврентій діймав лаврського намісника Кизаревича розпитуванням: що таке Межигір'я, звідки пішло, як вивишилося, не випадково ж першу відправу свою Феофан подарував йому. Кизаревич з тих слів реготнув, і Лаврентій зрозумів, що мислив не в тому напрямку. Справді, звідкіль заморському святителю знати, що тут у Києві і до чого? Вибір відбувся під впливом лаврських старців і капітули. Існували причини, аби відправа поки що обминула лавру.

— Містечко Вишгород північніше Києва, трохи нижче Межигір'я, — хрипким підбаском розповідав Кизаревич. — Церкви Спаса... Дві їх було — Спаса Білого і Спаса на Берестові. Першу звів з каміню Андрій Боголюбський. Віддячився за вкрадений образ Володимирської богоматері... Там ще печери є, ченці викопали, щоб ховатися від монголів. Ну, ще жив там князь Михайло Всеволодович. Монастир наповнювався ченцями і спустошився. Був він під рукою і Костянтина Василія Костянтиновича Острозького, і писаря коронної канцелярії Євтиха Висоцького, й інших... Острозький настановив ігумена Афанасія-московитина. По смерті київського воеводи ігумен розстарався на ставропігію, звів дві нових церкви. Звісно, руками ченців! — наголосив оповідач. — Петропавлівську на воротах і Микольську з трапезною. Після смерті Афанасія його заступив ієромонах із Галича Гедеон. Новий ігумен влаштував на Подолі Межигірське подвір'я поруч

з Воскресенською церквою. Він же посприяв Борецькому зачепитись за цю церкву, коли той був ще Іваном Матвійовичем... Добрим господарем виявився Гедеон, скупеньким. Та і його зіпхнув Ісайя Копинський, наш братський чільник. Мовляв, ченці упрохали. От ми й ідемо до Копинського. Учта буде славно! Колись і я спокушався зеленим змієм. Місяцями не просихав, як воно іноді ведеться серед заможнішої братії. Отець Єлисей висмикнув мене з хмільного виру. А випробування вигадав страшно: настановив старшим над винокурнями. «Спокусишся — пропадеш. Загнуздаєш себе — людиною зроблю». Я загнуздав. Нутроші горіли, а я викочував бочки прочанам і міщанам. Траплялись роки, що по п'ять тисяч золотих талярів лавра виціджувала з тих бочок. Коли отець Єлисей забрав мене звідти, я пірнув у книжки, і грамоту видобув, і писання святих отців наших зубок затвердив. Сам ухопився за письмо. Пошану здобув серед братії. Навертаю опиусів до тверезості. Іноді ж... — скрушно закінчив Кизаревич.

Неспішно плуганячись, коні везли поїзжан повз зазелені верболози і заплавні луги. Вони наздоганяли й проминали гуртки молільників, котрі звідкілясь прознали про патріаршу службу. Перед самим Межигір'ям сунула суцільна юрба. Неподалік від монастирської брами люди розпорошувались, усідалися на травцю, розкладали їжу й підкріплювались.

Ісайя Копинський, сивочолий могутній стариган, котрому б дерева рубати чи гатити молотом по ковадлу, неприродно тонким, як на його статуру, голосом покрикував на братію, заклопотану приоздобленням церков, трапезної, общежительних будинків. Лаврентій без вагань підійшов під благословення, Кизаревич зверхньо кивнув головою: мовляв, лаврські не пара межигірським.

Борецький даремно потерпав: ігумен не призабув ні крихітки з пишної і веломовної відправи патріаршої. Два хори ченців під опікою регента завчали тропарі і кондаки. Далеко за межі монастирські були виставлені спостерігачі, щоб завчасно повідомити про появу патріаршої валки дозорним на дзвіницях, а вже ті подадуть знак дзвонарям. Кизаревич зазирнув мало не в кожну шпаринку, обникав бур'янища на задвірках:

— Нічо, нічо! Гратки на вікнах є... У півтора хлопа височини. Все ж не завадило б поставити кого, — бурмотів під ніс.

— Чого ти як свекруха? — спитав Лаврентій.

— Часи непевні. Латиняни вдатні на підступи. Стрілочка провище... Спис пролетить... Пулгак бахне... Поминай, як звали...

— Кого?

— Кого, кого! Святителя. Феофана-патріарха.

Лаврентій похолов усередині: справді, латиняни вдатні. Припилювати годиться.

Близився вечір. Несподівано почулися вигуки дозорців, бамкання дзвонів. Зі Спаської церкви вийшов хресний хід на чолі з убраним в ризи Копинським у білому клобуку, з уставками, слухами і источниками. Посхоплювались з трави прочани, стовплюючись обабіч найждженого путівця. Вигнані Кизаревичем за мури каліки і недужі вмощува-

лися ближче до брами, виставляючи культи рук та ніг, страхітливі виразки, нарости, гупі... Прилучившись до хресного ходу, Лаврентій кам'янів од вигляду спотворених тіл: «З цих недуг та каліцтв годилось би читати про розвій унії в краї. Постаралися!» Сліди унії виглядали жахливими.

Чув перешіптування:

— Доторкнуса патріарха, зцілить...

— Поцілюю слід його ноги, якщо унію знесе...

— Борзій його уніти підловлять...

— Узримо, припилюємо! — розплющилися очі сліпого. — Себе ошукати не дамо.

— Хіба лиш наші душі видере з ляцьких пазурів? Край зведе з колін.

Далі Лаврентій не прислухався. Найсуттєвіше, з чим пов'язувалось прибуття патріарха, було пойменоване. Воно визначало також мету — звести край з колін. А край — це людність, це поспільство; без нього найродкша земля — пустка.

Перед юрмами людей зупинилася валка возів і брожків. Супроводжувана вершниками в кунтушах і смушкових шапках з червоними верхами, зі списками, на яких тріпотіли прапорці, викотилась наперед важка карита, грузнучи в піску обкованим обіддям коліс. «Козаки Сагайдачного!» — схвально прокотилося в юрмі.

Вершники зіскочили з коней, розсунули натовп; півколо козаків присунулося до карити. Від застиглих неподалік возів і лектик до півкола увійшли Сагайдачний, Борецький, Плетенецький, щоб зустріти на місці високого візитатора. Вони вклонилися Феофану, котрий поблагословив їх, козаків, прочан. Людські погляди були прикуті до невисокого на зріст худорлявого аскета з промовистими розумними очима під високим чолом, у білому клобуці з нашитим на нім парчовим хрестом, прикрашеним перлами і сердоліком, із серафимами на закриллях; оксамитова мантия звисала з пліч, які охоплював омофор. Висохла рука віддала причетникові довгий жезл. Два чільних київських архімандрити — Плетенецький і Борецький згідно з чином зустрічі взяли патріарха під пахви і повели до храму. Сагайдачний простував перед ними, ніби прокладаючи шлях. Він ступав твердо і певно, підкидаючи червоними сап'янцями довгі поли важкої табинової опанчі з чамлетовою підбивкою. Опанчу прикрашали потреби — довгі кручені петлі з протягненими в них шнурами, кінці яких звисали біля пояса.

Копинський підійшов під благословення у супроводі монастирських старців. Гетьман став збоку, мовби утверджуючи присутністю своєї особи, за котрою стояла оружна сила поспільства — реєстрові козаки і низовики, — відновлення освячених віками зв'язків і підпорядкованості київської православної митрополії константинопольському патріархові, нагло і зневажливо обітнутих унією.

Борецький і Плетенецький теж одійшли вбік, стали поруч із Сагайдачним, а Феофана повели до Спаської церкви чільні братчики монастиря. На паперті ієродиякон могутнім голосом провістив прибуття найвищого окормителя церкви, виголосив передбачувану кано-

ном здоров'я, яку підхопили обидва хори. Феофан, відбувши вітальну частину церемонії, повернувся назад, давши змогу недужим і калікам доторкнутися до свого вбрання; декотрих поблагословив і, не розуміючи подячних вигуків, розгублено кліпав очима. Лаврентій, опинившись поруч, переказав їх добірною грецькою мовою, долучивши від себе, що прибульцєві складають шану, вітають і дякують багато тисяч людей цього краю, що вони лиш незначна крапля з того неосяжного людського моря, котру підведе з колін і поставить на рівні ноги їхня власна твердість і рішучість високого візитатора. Феофан цілком по-домашньому, як мудрий і проникливий дідусь, зупинив Лаврентія, зауважив, що не варт везти катитися перед конем, тобто не треба забігати вперед, і поцікавився, звідкіля шановний достойник досконало знає грецьку. Лаврентій запевнив, що він лише один із багатьох знавців; їх патріарх може здібати чи не в кожному монастирі.

Гримів антифон, добре дібрані і дбало поставлені голоси злагоджено виспівували хвалу, славу і багатоліття.

Феофан виголосив коротку проповідь про чистоту віри і відданість їй, пронесену апостолами, святителями, мучениками крізь тортури, зневаги, утиски, кровопролиття. Він не завагався розтлумачити, що має на увазі не когось окрімного, не двох-трьох мужів, а цілий обшир, де б'ються віддані і мужні серця, де крізь плевели латинства потужно проростає знак правдивості. Лаврентій піднесено переповідав слова патріарха простим язиком; переповідав як розумів, як сприймав їх, щоб вирозуміли ті, хто сюди добувся, б'ючи ноги, і щоб рознесли по всій землі, до найдалшого хутірця і найменшої селитьби.

Після відправи Ісайя Копинський повів патріарха до трапезної, де всадовив за чільним столом поміж Сагайдачним і Плетенецьким — з правого боку, Борецьким і Копинським — з лівого. За рештою столів розмістилася братія. Біля порога стали товстун Никодим з келійником Плетенецького могутнім Іларіоном, припильнуюючи, аби всім було вдосталь брашна і питва — наливки, медів, узварів; задля такого випадку печерський архімандрит дозволив споживати все, тим паче, що проминули і піст, і великдень. Три столи збоку, ближче до стіни, були пустими. Копинський звідомив, що до них будуть запрошені козаки, миряни і вбогі каліки. Іларіон вискочив надвір і небагом привів нових співтрапезників.

Лаврентій зауважив, що за спільною згодою кермування у трапезній кріпко прибрав до рук Сагайдачний:

— Наш клопіт нині — справа не стільки духовна, як світська, торкається всіх насельників, хто б вони не були — козаки, горожани, посполиті, ченці. Найвищий час дати почути голос серця опікунові душ наших.

— Прагне душа моя, прагнуть кості мої, як земля прагне дощу влітню спекоту... Дожив я, дочекалися очі побачити поновлення православ'я; а достойників, щоб стали на чолі руху, шукати недалеко, — виразно промовив сивий, як лунь, старець поруч з Копинським, його намісник. — Аще і Авраам багато радів, приймаючи бога, тако і ми радуємося, зряще тя, нас посещающа.

Іншими словами те саме твердили миряни, недужі, прочани. Кожен промовляв спокійно, розважливо, не озираючись від страху, що на нього впаде пекучий канчук чи шабля. В очах не спалахувало торжество, одначе вони не опускалися долу, а дивилися на своїх чільників. Лаврентій чув ніби зойк усієї землі, вимовлений окремими устами.

— Credo reus integram restitutum iri¹, — з одягу було видно, що промовив середніх літ сотник, підстрижений під горщик, із закрученими вусами і сміливим поглядом. — Усе козацтво вірить.

Лаврентій почув, як невдоволено засопів Плетенецький і пошепки сказав гетьману:

— До чого тут латина? Твій сотник Зіновій Хмельницький завжди щось утне!

— Хоробрий і мудрий воїн, — теж пошепки озвався Сагайдачний. — Його далека дорога чекає.

Почувши латинський вислів, Феофан здійняв тоненькі вицвілі брови на чоло:

— Вдруге зраділа душа моя, почувши вчений вислів; а вперше — коли почув грецький язик. Чую, бачу, певен, що є тут вчність, є поштивість, не відбігла людність од храму духу свого... Закликаю вас дотискатися до часу, коли вождь воїнства правовірного справить своїм народам бенкет із жирного м'яса, ніжного туку, зі старими винами, дбало очищеними... І меч господа обгарений буде кров'ю, пересичений туком овнів.

Промовляючи про яства і питво, сам патріарх обмежився тонкою скибочкою хліба і келишком води, приправленої вишневою наливкою. Звісно, йшлося не про бенкетування! Всі розуміли його, поділяли сподівання, тому так сталося, що мало хто погамував голод тілесний, їхні поривання спрямовувалися до втілення голоду і спраги душі. Від патріарха залежало зробити вирішальний крок.

Кизаревич попередив, що повертатимуться рано. Тому Лаврентій встав удосвіта і, не забаряючись, вийшов із відведеної йому келії на монастирське подвір'я. Лаврський намісник з Іларіоном і послушниками вмошували на возі якісь клунки. Біля мурів походжали козаки. Просто на землі, притулившись один до одного спинами, спали каліки. За брамою димно горіло вогнище, біля нього грілися прочани.

— Сідай, отче. Поїдемо, — Кизаревич вихопився на воза. — Копинському забаглося показати Лісники і печеру затворника Антонія...

— Поблизу Гнильця? — стрепенувся Лаврентій.

— ... похизуватися своєю святобливістю. Так, біля Гнильця.

Лаврентій теж вибрався на воза.

Коли прибули до Лісників, Кизаревич заходився лаштувати місце для молебства біля замшілої дерев'яної каплички, де вже товпилися сельчани. Серед них Лаврентій побачив Корчину Коча, вирлоокого Овсія Списа, братів Турів — обважнілих, з сивиною.

¹ Вірю, що справедливе діло переможе (лат.).

Доки не з'явилися старші, Лаврентій заходився розпитувати, як живуть недавні болотні люди. Жилося їм сутожно: весь час треба відбиватися од возних, суддів, підсудків, а городи бур'яном заростають, немає коли прополоти. Перед великоднем навідувалася княгиня Анна, звеліла погостити до крові старого Гервасія Тура за те, що випустив із льоху якогось підсудка. Пора б виходити на оранку, дак мало не всіх коней забрано до полку княгининого родака — Карла Ходкевича.

— Оди! Корчина не приневолений. Неводом Дніпро цидить, — озвався Остап Тур. — От коли б... Коли б патріарх зніс унію, урвалось би княгині! І ми зажили б!

Молебство не затрималося. Правив його сам Феофан, віддаючи належне засновникам Печерської обители — Антонію та його наступникові Феодосію Печерському.

При закінченні служби неподалік од Лаврентія зчинилася метушня. Козаки заламували руки і в'язали Овсію, поряд лежав переламаний кимось спис із наблищеним вістряем.

— Ляцький шпекг! На вербу його!

Замотузованого Овсію кинули на воза.

Рогачку на Оболоні обступили поважні пани — у кунтушах, в деліях, при шабельках. Котрийсь із них звелів зупинити патріаршу валку. Верхокінні козаки, що скакали з обох боків путівця, охороняючи кариту з Феофаном, вихопилися вперед, ставши трьома рядами перед рогачкою. Списи як були з прапорцями, так і спрямувались на панів, козаки лиш чекали знака сотника Хмельницького.

На путівець ступив повнуватий, випещений достойник у кунштованому доломані, густо погаптованому спереду візерунками із золотити. Біленький і теж химерно гаптований візерунчастий шалик охоплював м'язисту шию; подібні прикраси нещодавно з'явилися серед вишуканого панства із Франції і йменувалися жаб'ячим словом — жаб'б. Були ще якісь витребеньки на рукавах, на плечах; з-під розстебнутого доломана визирала табинова камізелька; важкий золотий ланцюг звисав із шиї.

Лаврентій силкувався відновити в пам'яті щось знайоме, пов'язане із вродливим сотником, з його розумними очима, з обачливо зрештовувалося, бентежило і діймало, мовби незаживлена рана, як їдучий трунок, котрий пропікає нутроші. «От-от, трунок! Саме трунок! Ну-ну! Ще зусилля — коли, де? А-а-а!» — мало не лягнув себе долонею по чолі: там же, за Сяном, у Ярославі, куди він подався з Баркулабова.

...Тоді десь перед різдвом він простував від католицького гімназіуму, пам'ятного ще з отрочтва, до кам'яниці князя Олександра Острозького, воеводи волинського, куди ходив за новими книгами, привезеними для князівської книгозбірні. Несучи під пахвою два об'ємисті фоліанти, побачив на дворіщі пошарпаний візок і відразу впізнав його: після повернення Лаврентія до Ярослава вже втретє навідується сюди чигиринський підстароста Михайло Хмельницький, потерпаючи за свого сина Зіновія, відданого на науку не без клопотання коронного гетьмана Станіслава Жолкевського.

Уперше Михайло прибув просто із Жовкви, невеликого містечка північніше Львова, власності коронного гетьмана. Які між ними були взаємини, на чім ґрунтувалися, Лаврентій не знав. Йому вистачало того, що швидкоокий отрок почувався впевнено, тримався з гідністю, не запобігав ласки у княжат Костянтина й Івана. Навчаючи княжат, Лаврентій щосуботи і щонеділі вділяв трохи часу й Зіновію, котрий приходив з гімназіуму і просиджував цілими днями у книгозбірні. Дидаскал захоплювався тим, як з натяку, з півслова отрок сприймав думку, розвивав її, нагадуючи цим іншого вихованця — Петра Конашевича. Іван і Костянтин поступалися Зіновію у витлумаченні латинських текстів Ксенофонта, Тита Лівія, Юлія Цезаря; писання першого автора він переказував цілими сторінками без найменшої похибки.

І ось цей, третій, приїзд Михайла Хмельницького. Разом з ним прикотив візок із Яворова, недалекого містечка по той бік Сяну; на дверцятах закритої карити виднівся герб, званий «шептом» — хрест на підкові. «Певно, крестники Олександра Шептицького, — здогадався Лаврентій. — Віленське унітського архімандрита...» Поважний пан поволі вибрався на дворіще, висадив двох хлоп'ят. «Миколко, Юрку! — звернувся прибулець. — Вшануйте князя Олександра, і я вас відпущу побігати...»

Під час учти Лаврентій дізнався, що приїжджий навчав правників відомого рицаря Мальтійського ордену пана Шептицького і оце привіз їх до єзуїтського гімназіуму. Миколці і Юркові, небожам віленського архімандрита, призначено служіння творцеві; хто ж їх сумлінніше приготує, як не отці єзуїти? Князь Олександр, послідовний ворог усього латинського, невдоволено буркнув, що в такому разі хлопців доцільніше припровадити до Львова, до братської школи. Княгиня Анна, прихильниця єзуїтів, гостро заперечила: львівські братчики, зайняті зведенням кам'яної Успенської церкви, занехаяли школу, там хлопці нічого не здобудуть, там навіть півня не навчать кукурікати. «Анно, Анно!» — осудливо зауважив князь.

То були останні слова князя, які чув Лаврентій. Він вийшов на дворіще, де Костянтин з Іваном і Зіновієм вправлялися у фехтуванні. Прибулі отроки мовчки спостерігали, як Зіновій спритно вибив шпагу з рук Костянтина і відтіснив до муру Івана. Приїжджі презирнулися і ззаду кинулися на Зіновія. Вони б повалили отрока, якби обурений такою підступністю Лаврентій не вигукнув:

«Назад!»

Зіновій рвучко обернувся і, пополотнілий, пішов зі шпагою на Миколу та Юрка, зневажливо буркнувши: «Ляцькі-перекинчики!»

Невідомо, чим би все обернулося, якби в кам'яниці не зчинився галас, а на вулицю не вивалився гурт двірських. Вони заходилися мотузувати тілистого, брезклого чоловіка, який щосили відбивався. Сталося те, про що згодом передавалося з уст в уста: слуга отруїв князя Олександра Острозького.

Лаврентій не відходив від осиротілих Костянтина й Івана до самого похорону, розраджував їх. Протягом цих скорботних днів він жодного разу не бачився з Зіновієм, поки той сам не нагадав про се-

справа православ'я перемагає. Минув час, коли «в ряді церковнім сон спали», а дб вівтарів і престолів продиралися люди од господарств і земледільств, або од ремесла жовнірського, в нагороду заслуг своїх, надто неуки і простаки великі, в письмі святім небігли, двоєженці і мужобійці; Захарія зі спокійною зневагою називав їх сміттям людства, бо ж не відав, де частіше перебував пресвітер — у корчмі чи в церкві.

Не утримався від сміху Лаврентій, пригадуючи ще з Острога, Луцька й Берестя тих єпископів, котрі кинулися до Риму. Кирило Терлецький — лис, двоєженець, забійця і здирця, у багатьох ексцесах замішаний, чого добре свідомий повіт Луцький. Потій порочний у браку віри.

Лаврентій торкався писалом тексту, пропонуючи виправлення; їх траплялось небагато: Копистенський володів власною виробленою мовою, гріх було б порушувати її, хіба щось посилити, вирізнити. Перечитуючи писане, натрапляв на відомі імена ромейського історика Лаоника Халкокондила, німецького хроніста Навклеруса, ченців Маріануса і Гвилгелма Мартинуса, Граздіуса Декатона, письменників Альфонса Целіуса, Бокаччо, польського хроніста Мартина Бельського, успергенського абата Конрада фон Ліхтенау і його зубовне скреготання, вбране в псалмові словесні шати: «Веселися тому, матко наша Риме, бо ся отворяють заповори скарбниць на землі, аби ся до тебе стікали потоки і громади скарбів незліченні! Радуйся з неправоте синів людських, поневаж в нагороду так великої злості дається тобі заплата. Тішся з помічниці своєї незгоди, де ж ся з студні пекельної пропасті винурила, аби ся до тебе великої скарбів купи згромажили — маєш, чогося завше пожадал! Заспівай же тепер овую пісеньку: «Звитяжилим світ сей, але злістю людською, а не моєї віри побожністю».

Незчувся, як день обернувся на ніч. Соломія запалила світильник, залишивши на столі високе горня з узваром і кусень свіжоспеченого хліба. Не відриваючись від читання, Лаврентій вдихав дразливий запах; його рука полапцем відшукала хліб, відщипнула крихту; пережувавши, ковтнув, запив узваром, погортав листочки назад, відшукуючи опис становища в Речі Посполитій, що становив першорядний інтерес, відкривав спосіб мислення Копистенського. Ось воно: ніде за всі літа патріархи не дали турчинові так багато, як за один рік папезу та його двірським дають із усіх крулівств чиншу і данин біскупи, арцибіскупи, примаси, нунції і їм подібні. За ювілеї, за відпущення, за молоти посвячені, за мечі такі ж, за індульгенції, за диспенсації. Останнє виглядало потворним — платити за дозвіл одружитися. Захарія спокійно і в'їдливо йменував ті вельми нечестиві речі ташуванням: картярі-шахраї таке чинять. Не проминув він і достойників, котрі до того вдавалися, пригадав Шишку Крупецького... Ет! Схибив миського Михайла Копистенського владичив, десять літ з чого тільки не злуплював — і з двора, і з пса, обернув єпископію на латину. «Аби на Русі не було Русі», — промовляв на вальному сеймі про таких шишок Ян Гербурт-Щасний. Розумно вчинив Захарія, змальовуючи

здириство Шишки, не проминувши ще одного місця у промові Гербурта-Щасного: у Короні постали звичаї — принука, беззаконня і здириство, катування такі, що варт ксьондза Крупецького вважати за апостата...

На сьогодні Лаврентій втомився надмірно. Злипалися очі, опускалися руки. Роздягнувшись і вкладаючись на ложницю, він не без доброї заздрості подумав, що його старший колега в Острозькій академії набув таких знань, яких йому, Лаврентієві, не поталанило здобути. Добре влаштоване життя: якщо одному не вдалося дотиснутися, воно подвигає до мети другого, третього, десятого, і все ж осягається потрібне. «Я теж десь ще знадоблюся», — подумав з полегкістю і заснув.

Чи не цілу седмицю Лаврентій допізна просиджував над писанням Копистенського, відчувши потужний подих його незмірної праці. Іноді «Палінодія» уявлялася йому туром, під захистом якого ратники рухаються на здобуття чужої твердині. Тільки той уявний тур виглядав інакше, ніж насава, — не дерев'яним, котрий займався від водорожого вогню, а скованим із найліпшої крици товщиною в кілька цалів. Ніяка армата його не вразить. Рушуться, кришаться на порох мури латинства, і ратники видобуваються на простору стогну Риму біля собору святого Петра, де тремтить від жаху понтифік. Якби ж так...

Призабув Кревза застереження *poli me tangere*¹, надаремне його полерували в Римі, не в коня корм! Лаврентій згоджувався з визначенням Захарії, що наступник Шептицького на Троїцькій архімандрії у Вільні — «відступник і проклятий Хам, котрий сміється з вітцівської нагоди, що його голова не щось інше, як череп'я, то єсть, власне без вапна, мова — слова без розуму, глиняні доводи, фортели і софістики, його докази — порожні горіхи», йому так щастить, як голому в кропиві або мусі в окропі.

Попри захоплене сприйняття «Палінодії», Лаврентія точив хробачок сумніву: чи на часі писання Захарії Копистенського?

Наплодивши невеликих шкілок, Лаврентій невідступно думав, як визначити їх місце, статус, обсяг знань у ширшій системі просвітництва: воно неодмінно постане при дальшому розвої краю, які б перепони не ставили перед нею католики і уніти.

Природно, що таких фундаторів, яких мала Острозька академія, віленська і львівська братські школи, нині навряд чи вдасться знайти, за винятком лаври з її статками, скарбами і становиськом. Його шкілки уявлялися йому початковим осередком примноження знань, про які згадував ще Іоанн Вишенський. Але вони охоплять всіх молодих насельників, відчинять браму кому до школи середнього рангу, як-от братська богоявленська школа, кому до академій, нехай спочатку іноземних, а далі й свої не забаряться постати, кому до ремесел військової арени, до продукування книг, знаходження корисних мінералів.

¹ Не чіпай мене (лат.).

Його роздуми обітнув Корчина Коч: кликали до гетьмана. У великій світлиці він побачив Борецького, Плетенецького, Копищенського, Памво Беринду, кількох цивільних, сотника Хмельницького. Поруч з ними пошепки перемовлялися відомі Лаврентієві ігумени — прот монастирів воєводств Київського, Волинського і Брацлавського Кирило Любартівський, похмурий і зосереджений чернець, та прот монастирів воєводств Руського, Белзського і Подільського, благообразний старець — аскет Феодосій із Манявського скита.

— Зачнемо! — сів на чільне місце Сагайдачний; виглядав стомленим, заклопотаним; цілу седмицю не стрічаючись ні з ким, Лаврентій не здогадувався, чим у ці дні зайняті мислі гетьмана. — Державні справи. Корона відбивається на три сторони: з полуночі — од свейрених нетривке. Йй знадобляться наші голови і наші шаблі. Круль Сигізмунд уже надіслав рескрипт мені: потрібує шабель козацьких. Два полки під орудою полковника Федора Винницького я спрямував до Праги на поміч Максиміліану Баварському і Карлу Биквою — три і півтисячі реєстровців. Ми теж багато чого потребуємо. От і скажемо вголос перед панамі радними на сеймі. Най вписують наші вимоги до конституції.

— Пан гетьман дозволить? — спитав швидкоокий сотник Хмельницький. — Послухайте-но конституції! Шістсот сьомого року: «За спокійною вірою грецьку, за многістю справ учинить не можемо, відкладаем до другого сейму». Конституції восьмого і дев'ятого років: «Відкладаємо». Вісімнадцятого року: «Понеже люди грецької віри ґрунтового примирення віри своєї і внесення статті на минулому сеймі про те вчиненої вимагали...» Далі — звичне: до другого сейму відкласти. Коли ж почнуть і вчинять?

— Сотнику, негоже гетьмана недолугим вважати. Хочу, щоб ми послушали волинського чашника пана Лаврентія Древнинського, він має відбути сейм і проголосити на нім всі неправди шляхти, старост, підстарост, інших панів. А що казатиме — послухаємо тут, долучимо знадібне, вилучимо зайве. Пане Лаврентію, прошу відчитати. Худорлявий, високочолий чоловік, в очах якого зачався сум, підвівся, узяв папір.

— Якби не важлива небезпека, що Короні загрожує, і не про неї судити тепер належало, я б не наважився з-за відомих причин проголосувати...

Він був прийнятний Зизанієві не лише тим, що носив однакове наймення. З вигляду слабкий, а диви — і голос могутній має, вільно думку в слово переливає, від постави певністю і гордістю віє.

— Нехай пан чашник, оскільки він є послом до сейму... — нетерпеливився Сагайдачний. — Там місце для словесної борні. Тут послухаємо головне.

— Головне таке. Круль чи не більшу частину ратників зажадає від народу греко-руського. Як же він може підставляти груди свої на захист держави, коли полум'ям зайнялися домашні стіни? В помітніших місцях церкви запечатані, майже порозтягвані, в монастирях

замість ченців худобу тримають. У Могильові, Пінську, Орші попи розігнані, монастир Лещинського обернений на корчму. Діти без хрещення помирають, тіла померлих з міст, як стерво, вивозять...

Древинський озирнувся, помітив співчутливі погляди.

— Не квапся, розгорни все, — зауважив Борецький.

— Я головні засади побіжно викладу для вас. Послухайте один з уступів. Мертве тіло благочестивого коли хочуть за місто провести, то ті самі ворота, якими ходять і їздять всі, навіть іудеї і татари, презирають так, що змушені собі православні знаходити ті ворота, през які сморід і одну токмо нечистоту міську вивозять. Навіть в одержанні води бідні ущемлені, ченців, неприхильних до унії, ловлять, б'ють і, на вільній дорозі хапаючи, до темниць кидають. В чини громадянські людей гідних і вчених не пускають за те, що з унією не з'єднані. Громаді суми забирають. Тим часом проти справедливості, проти прав і вільностей нам нав'язують хтозна-кого. Архієпископ полоцький, роджений у Володимирі від чоботаря, утворив собі шляхетську фамілію Кунцевич. Перемисль владика Шишка Хлопецький-Крупецький — син пастуха. Володимирський — син львівської міщанки Стецькової. Холмський владика, прозваний Пакость, — віленського крамника син — у одного з бургомістрів украв сукно, і коли б не клобук ченця, пішов би він на шибеничний гак. Луцький єпископ Почапівський за віком годиться хіба що в диякони. Отже, нікого з природних шляхтичів унія не надала до числа чільних людей. Далі я розгорну тезу, чому одступлення од патріархів призвело край до нестерпного стану, що круль має сповнити всі прописи сеймових конституцій. Закінчення ось яке. Від двох десятків літ на кожному сеймику, сеймі і вальному з'їзді гіркими слізьми благаємо, але випросити не можемо, щоб ми при правах і вольностях наших збереженими zostались, щоб братія наша таких утисків не терпіла. У противному випадку буду змушений звернутися до найвищого судді з воанням: «Суди мі, боже, і розсуди прямою».

— Згожаємось! — упівголоса вимовив аскет Феодосій. — Як нас самих потщаніє висловлено, так і всіх ченців, посполитих, чорних і тяглих.

Усі повагом вийшли. Сагайдачний, ніби не зважаючи на двох незнайомців, що сиділи в кутку, затримав Лаврентія.

— Що хочеш почути від мене, Петре Конашевичу? — стрепенувся Лаврентій. — Чи зауважив я замислений тобою злам у моцненні краю, передовсім його поступування? Не сліпий. Не глухий. Не безсерця. І бачив, і почув, і відчув. Проросли висіяні в тебе Стефанові зерна. Не відмовляючись од словесної прі, стискаєш руків'я меча?

— Ще не стискаю, не приспіла пора. Зате привертаю увагу круля, що моя рука не порожня, — зауважив повернення Хмельницького із статурним старшиною, маленькі очі-свердлики якого обвели по чергово Сагайдачного і Лаврентія. Слідом за ним з'явився другий — з променистими, розумними очима. — Продовжимо готування, — Сагайдачний цілком змінився: розважливість поступилася місцем владності, м'якість — рішучості, замисленість — вимогливості. — Коротко і вичерпно кажи, що на полудні?

— Калга-мурза і десять тисяч на Перекопі, — озвався прибулець. — Ще одна орда східніше Дністра. Султан Осман суне на північ. До трьох сотень тисяч. Все, — він замовк, ніби води до рота взяв.

— На Білій Русі що?

— Унітське плюгавство, — обізвався другий. — Лютують Рутський, особно Кунцевич. Могильов, Полоцьк, Вітебськ, Орша... Іскри вистачить, щоб спалахнуло. Вмирає Карпович.

— Військо, військо! — вимогливо наполягав Сагайдачний.

— На полудень ляхи рухаються за велінням Карла Ходкевича. Чотири тисячі панцирних піщів, вісім тисяч прусів і поморян, двадцять тисяч панцирних рейтарів...

Лаврентій спершу здивовано глянув на Петра Конашевича. Він розумів, що чільному воєннику потрібно знати про рух і таборування супротивного війська. Навіщо ж вивідувати про коронне воїнство? Он воно що означає натяк на непорожню руку: гетьман прагнув знайти силу, на яку покладається круль, щоб діяти самому безомильно.

Сагайдачний, відпустивши незнайомих Лаврентієві людей, озвався до прибульця з розумними і променистими очима:

— Якове! Візьмеш три сотні реєстровців. Рушиш до Умані. В усі кінці посилай верхокінних вивідувачів. Поміж Уманню і Могильовим, на Поділлі... Жоден татарин не повинен приховатися од твоїх очей.

— Я весь до послуху! — знову спалахнули очі-свердлики. — Наказний гетьман Бородавка порубає татар.

— Якове, не на гостроту твоєї шаблі покладаюся, — поморщився Сагайдачний. — Гостри розум свій. Коли покличу, щоб незагайно став біля мене. Йди, Якове, квапся.

— Тепер про твою дорогу, Зіновію, — промовив Сагайдачний, коли Бородавка пішов. — Десять тисяч набереться на Низу. Просмолиш чайки, надбаєш пороху і селітри. Вділю тобі три тисячі мушкетів нових, з Кролівця крамники привезли. Чекай чауша з моїм знаком. На полковників не озирайся.

Хмельницький, розуміюче кивнув, вийшов.

— От ми й одні, отче, — втомлено промовив Сагайдачний. — Задля чого я змусив тебе сидіти і слухати? Знаю твій небуденний розум. Ти тепер посвячений у таїни ближчого року. Прошу мовити: як поведуться в Литві? Питаю не як книгочія і мудреця — як людину, що має гостре око і вмє мислити. Не хочу ножа в спину од мстивого Ходкевича. За Москву. Не призабув?

— Отже, так. Карпович помирає. Крім нього у Вільні є два номіанти — Смотрицький і Бобрикович. Кого братія обере архімандритом? Не знаю. Залежно від того, як поведеться Смотрицький. При смерті не лише Карпович, а й Олександр Шептицький. Щоправда, уніти мають Льва Кревзу. До останнього перейдуть оружні відділоромів. Є ще вікарій Лисорук. Ось хто буде боронити полоцького біскупа Кунцевича і всю унію. — Сумніви знов обсіли Лаврентія. — Хто піде за тобою? Теж не знаю. Із-за твоїх зальотів до можновладців: ти обстоюватимеш усіх тих спольщених князів і князенків. А посполіті знов забуті, хоч рука твоя не порожня.

— Звірюся тобі, — по довгій мовчанці заговорив гетьман. — Во-станне стану на прю поруч із зацними. Занадто багато збурили в мені і ти, і твій братанич Стефан... Ти знаєш людей. Кого мені вирядити до Полоцька? Мужа кріпкого і розважливого. Мені потрібні там очі і вуха.

Лаврентій подумки перебирав людей у Вільні, в Корці, в Києві, не знаючи, на кому зупинитися. Нараз пригадався козарлюга, посвячений недавно у ченці, — Ілля. Назвав його.

— Попрошу отця Єлисея, — погодився гетьман. — Славно, що він козацьким старшиною був.

Ще Лаврентій назвав Корчину Коча — от хто стане в поміч Іллі. Та ще коли здибає на Білій Русі Болотного Дика. За три доби Корчина встигне доскакати до Києва, звідомити. Сагайдачний пильно вислухав, поміркував:

— З Корчиною і з Диком перемовся сам. Крута каша там вариться.

Увійшов джура:

— Пане гетьман, крулівський чауш!

— Клич! — Сагайдачний ніби відав, хто має до нього завітати. —

Давно чекаю...

Чауш, подавши гетьманові рурочку з привішеною печаткою, швидко вийшов. Сагайдачний розірвав шнури, перечитав.

— Круль Сигізмунд пише, що він чекає прибуття до Варшави гетьмана його крулівської милості війська Запорізького. Близиться час! — він згорнув рурку, поклав на полицю. — Навідаю лавру, поговоримо з патріархом — і до Варшави!

Останні слова пов'язали в голові Лаврентія більші і менші події останніх седмиць — відвідання Сагайдачним монастирів, пишні відправи в них при напливі прочан і насельників, відрядження на сейм Древинського, галасливі зібрання людей на Подолі і в Старому місті, збирання гетьманом звісток із полудня, півночі і заходу. Був певен, що від усього цього не стояли осторонь ні Борецький, ні Плетенєцький, ні проти монастирів, ні старшини цехів рукомесників і крамників, ні сам патріарх Феофан.

— Нагадай крулеві про знесення унії! — з викликом звернувся до Сагайдачного і прочитав у його погляді м'яку й лагідну згоду. У відповідь почув:

— Тсс, — Петро Конашевич приклав палець до уст. — Ні слова! Не забудь Корчину вирядити.

Розділ XLII

Якийсь нивар орав поле, коли цар Дионісій прямував шляхом своїм. Не маючи чим вшанувати царя, нивар кинувся в річку, зачерпнув обома руками води і приніс цареві; і цар прийняв, і усміхнувся, і поставив йому те в заслугу. Самі розумієте: неможливо, зачерпнувши води, принести дар державцеві. Та цар прийняв дар заради старання того, хто приніс його. Тож доречно пригадати мовлене апостолом Павлом: «Ніхто не шукай своєї, але кожен — користі ближнього свого». Так поєднав Лаврентій похвальне слово інокса Фоми з апостольськими словами, вивівши з притчі повчання на користь усієї громади краян.

Невідомо, яким робом доносились до Києва звістки з Варшави. Згодом їх занотує у своєму «Літописці» нинішній спудей братської школи в Києві Яким Єрлич. Після прибуття до Варшави гетьмана незагадно покликали на раду до Сигізмунда III і крулевича Владислава. Сагайдачний — «справця великий і добрий, на котрого багато що покладалося в раді; і як він радив, на те згожались пани гетьмани і крулевич його милість». Вирішено було йти на турка під Хотин; Владислава визначено директором тієї війни, а Сагайдачному дано верховенство над усім козацтвом. «На твою опіку віддаю сина мого», — присилував себе на приязне слово завсігди мовчазливий Сигізмунд, прозваний за це німим.

Згодом прилинуло зі Львова, куди прибули Сигізмунд із Владиславом, замешкавши в кам'яниці арцибіскупській. Було свято вознесіння. Після мші круль виїжджав до Кракова. Чільні достойники прийшли його провести. Сагайдачний, що стояв біля воріт, уклонився, а Сигізмунд руку положив йому на голову і мовив: «Узявши на поміч господа бога, ото я з вами сміло йду противно неприятелям нашим». Гетьмана, зовсім не перечуленого картинною крулівською ласкою, бентежило інше: «Ваша крулівська милість, коли до Запорізького війська прилучиться кальницький полк Федора Винницького, відпроваджений до Богемії?» — «Прилучиться, прилучиться...» — непевно пообіцяв Сигізмунд. Сагайдачний виїжджав зі Львова увечері, і знамення йому було: земля затряслася, з вікон шиби випадали, люди з кам'яниць вибігали зі страхом великим.

Лаврентій поїхав провадити Іллю і Корчину Коча.

Києвом гасали вершники, виганяючи з корчем, торговиць і гульбищ захмелілих козаків, не один з котрих просадив усе, що здобув у поході. Лаврентієві потрапляли на очі обвішані зброєю верхівці в самих шароварах, без шапок і шликів. Бачив і босих пішців, яких осавули гнали нагаями за Старокиївську гору. Щоправда, нагаї по спинах не гуляли, щоб до пори до часу покірливі пияки не відібрали їх і не обернули проти господарів. Здебільшого ж цокотіли копитами доглянуті, вигуляні коні з добрими молодцями в сідлах, з пістолями і пулгакими, з шестоперами і списами.

Кияни напрочуд добре визначали, хто й куди їде, кого куди го-

нять. Якщо захмеліли — то до Якова Бородавки, пішців — до Хмельницького, молодцюватих — до Сагайдачного, в козацьку столицю Терехтемирів, де збиралися реєстровці й міські воєнники.

Вуличками і провулками повзли чутки, лихі звістки.

Стражник Лаш нібито писав крулеві, що староста кам'янецький втручається у судові справи, не належні йому — в такі, що учинилися грішною мірою: приміром, хтось повісився або мотузом задавився; згорів, наковтавшись горілки, чи втопився; або ж хмільні поб'ються до смерті.

Волиняк під Коростенем звідомив, що котрийсь шляхтич з уніатським попом займаються содомським гріхом, злодійськими витівками і богомерзотними балачками. Шляхтич ходить по храму яко за войовник: несуть перед ним меч дворучний, а люди його все перед ним з мушкетами і шаблями, ніби перед гетьманом литовським; чини у нього заведені — хлопів своїх поймає кого дворецьким, кого скарбником, кого підчаєм. І все рабунки чинить, і тяглих побиває, вгмонити нема кому. Навіть трясіння землі його не злякало.

Один киянин, що наздогнав їх біля Овруча, казав, що бачив, як із гори Кисилівки гналася лишка за півнем; проковтнула його живого, і крила вистромилися їй з боків: то ж півень не простий — монастирський. Злетіла лишка на тих крилах, хутряний хвіст вогнем узявся, й обернулася вона молодою дівцею краси писаної; попрошувала повз вікна уніатського намісника, що збирався йти мшу правити. Корсаку мову відібрало, а дівця перекинулася сатаницею й здиміла.

А то чув Лаврентій, як просторікували крамні брати під Мозирем, що їхні старости колодників наряджають для всякої своєї користі; що вони пиячать цілими тижнями; хмільний віт витягнув з темниці розбійну жінку Параньку, до себе на постіль приволік. Як заснув, Паранька вийняла у нього з-за пазухи ключі, випустила ув'язнених шпів, рабівників, перебійців і зробилася у них отаманшею.

В Річиці шляхетський син Кметь з надільницями своїми прижив семеро дітей, жодного не охрестив, тому що надільниці ті були двоюрідними сестрами, а іудей-орендар, котрий опікувався трьома церквами, ніяк не хотів поступитися шістьма талярами: три — за хрещення, три — за приховання покровності.

Отець Ілля і Корчина плювалися, гніваючись на таке непотребство. Особливо, коли перед розставанням відвідали зарічну Миколаївську церковцю, відчинену в складчину: хто дав орт, хто півталяра. Попові і мирські діти при відправі вештались у вітварі; під час піснеспіву на церкву напали п'ятеро блазнів-шпинів, затіяли бійку; миряни, поклавши на таці білі пелени зі свічками, збирали гроші на звенення обителі в недалекім лісі, щоб і ченців утримувати, і самим до відправ навідуватися. Деякотрі в храмі прикидалися несповна розуму, ще інші понапинали вбері пустинників, носили на собі вериги, розколюшавши волосся і посипавши спудзою голови.

На майдані сатанинські грища творилися, ведмедчики і штукарі в бубни били, на цимбалах видзвонювали, в долоні плескали, стіною на стіну ходили для кулачного бою.

— Беззаконня, шидерство, блядослів'я, — обурювався отець Ілля,

відвертаючись і запинаючи лице каптуром, щоб не бачити й не чути.— Озирнись-но, Корчино! Бачиш пугівець під лісом?

Там повільно пересувалась валка з кількох возів — на полудень простували зігнані з осідків поліщуки в пошуках привітнішого місця хай і неподалік од татар-бусурманів: від них чи відбитися, чи сховатися можна, не те що від своїх запроданців, які знали всі сховки, вміли зламати опір якщо не силою, то підступом.

Тут і розлучився Лаврентій з Іллею та Корчиною, наказавши:

— Не гайнуйся, отче, зі звітками. І ти, Корчино, не барись! Позирайте на полоцького біскупа, не проминайте пригод на порубіжжі з московитами. Розшукай Болотного Дика!

Знали, що розлучаються, можливо, й назавсім. Тому довго стояли на узліссі, роздумуючи про суетність і скороминучість життя.

Соленики ще на воротах стріли Лаврентія звісткою, що майже цілу седмицю їх навідує чернець, нагадуючи, аби він по приїзді неодмінно прибув до Аннинської гостиниці в п'ятницю; зрештою, той чернець і зараз чекає його в хаті.

У світлиці сидів Памво Беринда. Лаврентій зауважив у його руках подовгастих ковчежець з шкіряними ручками.

— Копистенський просив захопити його писання,— вірно витлумачив погляд Памво.— Упевнений, що все прочитано й похибки вилучені.

— Складай у ковчежець,— Лаврентій похапцем зібрав на столі стосики аркушів, пильнуючи, щоб не переплутати.

— Маємо трохи часу,— остудив його квапливість Памво.— Доки зійдуться достойники, доки вечерню відправлять...

— Отже, все домовлено, все погоджено без мене? Хіба забули, що я все-таки член митрополичого капітулу, нехай і доберестейського... Нічого, аби мудро вчинили!

Вони встигли якраз на закінчення вечірньої відправи у домовім храмі гостиниці. Коли Ісайя Копинський зачинив царські врата і разом з Кизаревичем попід руки вивів патріарха Феофана, Лаврентій з Бериндою протиснулися крізь другий, щільний, плече до плеча, ланцюг козачої охорони; перший оперізував вулицю і всю гостиницю. Знайомий джура пропустив їх до вітальні, звідти до храму. Лаврентій побачив гетьмана, полковників, декотрих старшин, архимандритів, ігуменів чільних монастирів, зацних киян. Вони товпилися біля аналоя з Євангелієм на нім, розподілившись на три кола — світське, військо і духовне. Маршалками у них були якийсь не знайомий Лаврентієві пан, певне, хтось із міського уряду, Сагайдачний і Плетенецький. Гетьман стояв біля аналоя, замислено окидаючи поглядом усю громаду, мовби зважувався докінчити задумане, виношене й обмірковане. Лаврентій не знав, що все те остаточно утвердилось у Петра Конашевича після відвідин Варшави і Кракова: при напінненні про відновлення прав і діяльності поспільства «німий» Сигізмунд спромігся двічі вичавити із себе: «Конституції... Конституції...»

— Не з лихого умислу прагнемо ми утвердження наших вільностей і прав,— важко зітхнувши, почав гетьман.— Східне, грецьке

православ'я закорінилося на Русі понад шість сотень літ тому. Воно простувало з насельниками вищого, середнього і нижчого стану крізь печенізькі й половецькі набіги, витримало кривавий тягар монгольських орд, ставши хоругвою душ людських. Більше того — воно сполучилося з вирозумінням свого споріднення з руським народом, з Руссю, зробилося заповітною часткою її самої. Так нехай же пишно колоситься віра у наших душах, нехай оживиться думна і духовна частка Русі, щоб уся вона сповнилася благості і чистоти. За те подає голос звияжне військо Запорізьке, усе поспільство, весь люд руський і оружний. Маю певність, що голос народу почує патріарх Феофан, котрий має повноваження патріархів антиохійського та олександрійського, а головне — константинопольського відновити руську православну митрополію.

В імені святого духовенства київських монастирів і храмів, убережених вірними від унітської повені, в імені мучеників, полеглих вогнепальною, водотопою чи катівською смертю, об тім же благов Феофана лаврський хімандрит Плетенецький. До нього прилучилося все коло світських: ставши на коліна, вони простерли руки до патріарха.

— Я не даю відмови... — патріарх Феофан окинув пильним поглядом зібраних.— Не даю і згоди... Негречно омилювати того, хто довіряється тобі. Кличу на раду до себе людей ліпших, благочесністю, мудрістю й обачністю позначених.

Поблагословивши всіх, Феофан рушив до своїх трикоміркових покоїв. У храмі три кола згромадились довкруг маршалків. Лаврентій не без пекучої гіркоти, змішаної з передчуттям зламу в житті своєму і цілої посполитої спільності, зіставив зібраних тут одновірців з тими, кого він стрів чверть віку тому на Берестейській синоді. Разюча відмінність! Там підминалась під неблаганне латинство сама людність руська, позбавлялася права бути собою. Тут блиснув промінчик надії, з'явився новий щабель, на який вона підійметься, вивищившись і утвердившись. Надія і його, і всіх. Разом, спільно, не відсторонюючись, не забиваючись у самотину, у відокремленість, якою позначили себе зацні, шляхетні, маєтні. При всякім набожженстві їм затишно і придобно перебувати в гнізді можновладності, вимоцуваної на спинах і карках підданців. У підданців, рамена яких розправляться, є ще й голови, які гордо піднімуться... Ще ж є руки, які захопляться за шаблі, є очі, які бачать мету, і серця рвуться з ланцюгів. І Лаврентієм грановане слово — воно теж перебуває тут, запале в душу, увібране і відчуте серцем, злите з гострим вістрям...

У ці і в наступні дні Лаврентій дізнався про дарування Феофаном двох грамот. В одній з них патріарх дав ставропігію братству, а після відвідання Никольського монастиря, послухавши спів хлопчиків грецьким язиком, дав другу, благословляючи заснування братства отроцького та інших товариств малолітніх киян і всього краю, аби вони не були залежними від апостатів, пастирів «законопреступних»; останнє речення він записав, поступившись наполяганням Лаврентія.

Лаврентій розбирав нашвидкуруч накидані гетьманські універсали, вносячи необхідні граматичні виправлення, щоб усякий чительник і сам ввібрав у душу кожне слово і другому розтлумачив. А Соболь з посмішечкою теплою шикувач ті універсали друкарськими літерами; склавши на столі відповідні до розміру аркуша прямокутники, обтягав їх кріпко прядивною мотузочкою, щоб не розсипалися, вправляв у дерев'яні рамки і переносив на верстат. Звичними рухами закручував гвинт, відпускав його, і на стіл лягала картка з видрукованим текстом. Коли їх набирався стовпчик, Соболь відносив братові Борецького — Андрієві. Той знав, куди й кому їх пересилати.

У Києві Борецький доручив розносити універсали своєму синові Стефану й Сашкові Зизанію. Лаврентій не перечив, утішаючись, що крім затвердження грецьких і словенських текстів син здивуватиметься з людьми, чути розмови, вбиратиме їхні жалі і болі; якщо ж десь устряне в сутичку з унітами — теж користь; довідається, що затверджене і сприйняте в школі треба обстоювати й силою.

Вербицького забрали до лаврської друкарні, де він виготовляв окружні послання Плетенецького і Борецького, а також супліки православних депутатів.

Наближалася покрову. За дві седмиці перед святом Стефанко Борецький прибіг до Лаврентія з лаври, сказав, що його прислали відразу аж двоє — Беринда і Копистенський. Замурзаний білоголовий отрок з навкісною чорною смугою через лице, поблискуючи синіми очима і ковтаючи слова, звідомив, що він ще від учора в друкарні, що отець Захарія і Памво довго мудрували біля верстата, а він, Стефан, так і заснув на купі паперу, аж оце його розбудили, тицьнули в руки рурочку — нехай отець Зизаній перечитають і відтиснуть у своїй друкарні, таких паперів знадобиться ого скільки.

Лаврентій розгорнув рурочку. На папері була видрукована грамота патріарха Феофана, звернена до всіх краян. Очі звично і скоро вбирали канонічні й догматичні постулати про православ'я. Східна віра, утверджена сімома вселенськими, а також помісними соборами, канонічна, а хто від неї відійшов, той еретик і відступник... Ну, це все відоме. А от новіше! Зважився патріарх! Він читав:

«... Многи вам искушения и скорби предлежат, сего ради ослабленныя руки и ослабленныя колѣна исправите и тецѣте путемъ спасенія держающе. Многи бо скорби праведных, но от всѣх их избавит Господь. Възглаголем же второе совѣт благ, яко да изберете себе епископа, апостолом и правила узаконенного, ему жъ престолъ и наслѣдіе, яко в древнемъ завѣте левитомъ... Повеленій же и запрещеній мира не боящеся, яко нѣкогда родители Моисеевы не боящеся повеленія Фараона. Такожде и апостолове синагоги Еврейскія и Пилатова и Иродова не устрешшася суровства... Проповѣдяху и поставляху учителя и пастыря... Аще же сего не сѣтворите скорби и нужды и иждевенія тще, и бездетны и безплодны будут».

Лаврентій звернув увагу на дату:

— Днесь перше число. Чом на грамоті значиться тринадцате?

— Хіба скажуть? — він був не по літах мудрим отроком. — Знадобилося, от і написали.

«Чого домагатися від отрочати? Не відає ж він. Я теж не все спостиг. Кривдно мені? Як сказати... Сполечнику Борецького і Копистенського, навчателю гетьмана належалося би бути втаємниченим... Он як — належалося би! То моє вражене почуття промовляє. Ні, вони не криються переді мною. Он і тоді, в домовій церкві, Феофан зізнався, що не знає сам, вволить наполягання гетьмана чи не вволить. Після стрічі з Сигізмундом Сагайдачний переконав патріарха; тепер він не убоявся круля і ляхів... Ось же написано: «Повеленій же и запрещеній мира не боящеся...» Якщо родителі Мойсееві не злякалися повеління фараона, то чого лякатися ерусалимському патріархові? Все воно так, а дату змінив... — І раптом Лаврентія осяяв здогад: — Еге ж! За півтори седмиці скільки вірних дізнається і притече до Києва! Певно, що так! У Бересті нас запродали кілька збіглих єпископів, не було згодження всієї пастви. Приснопам'ятний Костянтин Василій Костянтинович писав: ніщо не може бути безсоромнішим і беззаконнішим, як вчинок шести чи сем лихих людей, що по-злодійському змовились... Митрополит і єпископи, мними пастирі, у вовків претворились. Воєвода київський назвав їх хриstopродавцями і юдами. Феофанові сказали, як усе скоїлося. От він і хоче почути воляння од усієї землі, прагне перекопатися, що глас гетьмана, архімандритів і прочих чільних людей є не щось інше, як висловлення волі всього поспільства, всього краю. Від дати на грамоті до свята всього два дні. Якщо писання Феофана потраплять на очі Заславському, Корсаку чи тому ж Рутському з Кривозю й Лисоруком вкупі, за два дні вони нічого суттєвого не вигадають, ні жовнірів, ні ромів стягти до Києва не встигнуть. А козаки у гетьмана під рукою, та й побоїще з турками не за горами...»

— Твоя правда, Стефку, — Лаврентій поклав руку на рамено отрока. — Знадобилося, то й написали. Ти не знаєш, що у мене брат був, твій тезко...

— Стефан? Де він?

— Немає... Його могила біля Москви, у селі Рубцовому. Над річкою... Біля криниці під старезним дубом...

— Ким він був? — запроменилися очі малого.

— Те саме робив, що й ти. Поширював серед людей мудрі писання.

— Побіжу ж: мене чекають.

Дивлячись йому вслід, Лаврентій згадав латинський вислів: *ut declaratio fiat!*¹ Той вислів аж ніяк не торкався меткого небожа Іова Борецького.

Все сталося так, як мислив Лаврентій. На покрову до Києва набилося люду, люду! З Лубен, Прилук, Переяслава... З Бару, Брацлава, Кам'янця... З Волині і Підляшшя... З Черкас і Білої Церкви... Правилось у всіх церквах і монастирях. Він бачив, як прибульці, котрі не знаходили притулку, вкладалися спати просто під мурами монастирів, на березі Дніпра, на торжищі. Іноді підсідав до них, затівав розмову.

¹ Нехай буде кинуто виклик! (Лат.).

— Що там ваші старші... — почув од лубенського ниваря, родину якого слуговини князя Вишневецького геть вимордували: старих батьків забили нагаями, братів, ніби худобу, продали князям Ружинським, сестер забрали до покоїв служницями, покоївками, коханками. — Хто дужчий, до того й хиляться. Мають і яства поживніші, і ложниці м'якші, і горбів не наживають... Одного волимо: нехай не біжать на ситніші пироги, якщо живляться нашим хлібом. Нехай стоять в обороні всієї землі.

Архімандрити, ігумени і протопопи з казальниць проголошували: «Пригляньтесь, оберіть гідних, котрим вірите, патріарх Феофан висвятить їх в єпископія».

— Наша єпископія — пістоль та шабля, — почув якось Лаврентій мовлене низовським осавулом; верхокінні козаки від світанку до ночі цокотіли копитами своїх коней, опікуючись дотриманням належного спокою і безпеки. — А ще рало та ковальський молот.

Лаврентій подумки охоче погодився з осавулом. Справді, іереї збирали у словесні оболонки устремління всіх цих людей, що прагнули волі. Він переконався, що оновлюється передовсім не церква, оновлюється поспільство українське.

Плетенецький звелів йому взяти участь у патріаршій відправі в лаврському храмі, де з уст самого Феофана Лаврентій почув підтвердження своїх думок і здогадів: патріарх на власні очі побачив, що поспільство прагне до утворення української спільності, вирізьблення і становлення її у церковному осередку, а головне — у відстоюванні прав і вільностей, в розвої рільництва, ремесел, братств під оружним захистом війська Запорізького.

Яким би втомленим не повертався він додому в ці дні, кількома ласкавими словами й ніжними дотиками приголублював змарнілу Оксану, котра вправно вимішувала проскурки, витискувала на них дерев'яною печаткою церковний герб. Хоч вона і хвалилася, що матушка Никифора нею вдоволена, та в її голосі не вистачало повноти, дзвінкості.

Лаврентій запалював світильник і знову схилявся над рукописом свого «Катехісису». Дещо скреслював, дещо дописував, а то й цілком переінакшував, почувачи, що істина якою недосяжною була, такою і залишалася. Його охоплював розпач: одному не під силу відкрити бодай краєчок запони... Чому ж одному? Були попередники, є сполучники-однородці; зрештою, поруч зі списаними його рукою сторінками «Катехісису» чекали свого осмислення і перетлумачення зжовклі аркуші Михайла Сяноцького і князів Чарторийських.

Він відсунув «Катехісис». «Не спокушайся, Лаврине, латинськими софізмами, до добра не доведуть». Втомлено опустив голову на руки. З п'ятьми виступили різко окреслені постаті чільників і сатаниць на вістрі голки; вістря — для людей, площина — для тих створінь... Деміург того світу і Творець сього... В сукупності виникало відображення багатолікого, розмаїтого, суперечливого всесвіту чи багатьох всесвітів; про них згадували Дант, Аквінат, спалений Бруно... «Чи варто й себе спалювати на кострищі своїх сумнівів? Що це дасть? Кому? Мені? Навіщо... Всім? Тоді варто». З-за вікна простяглася

кріпка, жилава рука, й поклала могутню длань на латинщину; друга з'являлася слідом, — пестила словеса простої мови. Знав, що то була з'ява Стефана. Він помітив Лаврентієву знесиленість і став поруч; його мужня, безтрепетна вдача переливалася до братового серця: «То ти вірно: простий язик! То ти вірно: прості душі! Славослів'я творцеві — не що інше, як вияв поривань до волі; уярмлення унітське не варт пояснювати лишень гріховністю світу. Разом, брате, повертатимемо і язик, і звичай, і пісню, і гаївку тим, хто їх створив зі своєї співучої душі і відкритого серця».

Увечері 6 листопада Лаврентія покликали до Аннинської гостиниці. В домовому храмі правив службу патріарх Феофан спільно з митрополитом софійським Неофітом і єпископом стагонським Аврамієм. Неофіта знали і в Києві, і на Волині як одного з небагатьох, хто не похитнувся після настання унії; в оточенні жовнірів і посіпак Рутського він освятив церкву в Межигір'ї; до нього на Волинь їздили молоденькі дяки, диякони, священники, яких він безжально шпетив протягом року і потім урочисто висвячував, промовляючи в кінці обряду: «Пастир повинен знати яко своє стадо, тако і дорогу, котрою його вести».

Лаврентій із вдячністю глянув на його пооране зморшками, озрене відблисками вогників од лампад і свічок лице. Навіть світло місяця не пробивалося крізь вікна, щільно завішані доглядачем гостиниці Онисифором.

Посеред церкви стояв роздягнений межигірський ігумен Ісайя Копинський. Лаврентій здогадався: Копинський сподобився бути першим посвячеником. Ісайя вартий тієї відзнаки! Він п'ятнадцять літ служив Антонієвій печері невідлучно, настановляв нечисленних ще перших учнів братської школи, посеред межигірських іноків визначався проповідями і благочестям. Феофан прорік канонічну формулу посвячення, навхресно помазав його чоло миром.

Сталося! Перший єпископ відновлюваної митрополії. Лаврентій спіймав себе на тім, що думка про відновлення видалася йому лживою. Поспільство ж не зникало; придалене кровопрагнителством унітів, занепадало, притлумлювалося, втрачало ласу до маєтностей і влади шляхту, яка охоче оберталася на загоничів українського люду до католицької кошари. Відчував сумовиту піднесеність: піснеспів, виконуваний злагодженим і зумисно пригашеним хором чільних ієреїв, і позавішувані вікна викликали порівняння з відправами первісних християн, гнаних Діоклетіаном та Нероном, з римськими катакомбами і з вугластими скельними брилами. Чей же і тут, в Києві, теж пролягають вириті руками печерських ченців піщані катакомби. Нализувались імена гонителів і катів: Нерон — Батий — Сигізмунд... Спливала і супротивна низка імен: Косинський — Наливайко — ... На третьому затримався і не без вагань прилучив Сагайдачного. Чому? Він не згірший двох перших, то правда. Але йому ніколи не зітнуть голови у Варшаві: його опіці Сигізмунд доручив сина...

За три дні так же тихо і потаємно висвятили на митрополита Іова Борецького, Аврамія — на єпископство Туровське і Пінське. Пізно

вночі виходячи з Аннинської гостиниці, Лаврентій здибався з Памво Бериндою:

— Чом не Плетенецький? — спитав.

— Печерські архімандрити і київські митрополити досі не злучилися в одній особі, — Беринда виглядав стримано-урочистим. — Може, згодом дотиснеться. Отець Єлисей не почуваеться на силі.

— Ходімо, Памво, зі мною, — запросив. — До лаври тюпати й тюпати, моя ж селитьба в двох кроках.

Угамували голод холодною вареною сочевицею, пирогами з капустою.

— Що мислиш? — спитав господар, уможуєчись на синовій ложниці, бо на свою поклав гостя. — Маємо митрополита й двох єпископів.

— Любий навчателю, чим печалуетесь, чим радієте? — озвався Беринда. — Що висвятили цих, а не тих, кого б хотілося? Згадайте настанову Ієремії при висвяченні Михайла Рогози: якщо гідний буде, ви побачите, якщо не гідний — теж. До чого веду? Хіротонія — тільки обряд; усе залежатиме від обранців: зведуть вони на ноги дідицтво православне і утвердяться самі чи заплугавлять. Матимуть опертя на... Много б я прорік, якби не страшився з лічби збитися. Не останне — язик наш, наші книги.

— Бач, куди драбантуеш! — крикнув Лаврентій; він не сподівався такого повороту в розмові.

— Гетьман наполіг на сих, що висвятили. Кривдно, що ні Копистенський не домістився, ні Карпович... Це з одного боку. З другого — є Борецький. Бачили, як він напнув віжки в Михайлівському Золотоверхому? І торгових дворів надбав, і друкарню завів, храми опорядив. Митрополію теж триматиме належно.

— Памво, ти згадав язик... Спостеріг, як прості витлумлюють проповіді, грамоти, універсали?

— Маю очі! — відгукнувся Памво. — Аби як, з п'ятого на десяте... От я й застановився на тім, про що ми на риболовлі говорили. Ми з вашим Івасем дещо надбали в Лісниках, ще б треба, дак час підстьобує...

— Часом не про свій «Лексис»? — здогадався Лаврентій. — Що ж ти надбав до нього?

— Десь дві тисячі карток. Мало! — потерпав Памво. — Не хотілося мені кланятись... Все ж, отче, зважусь. Візьму-таки ваш «Лексис», як раніше умовилися.

— Бери, бери! Не катує себе, — очі Лаврентія злипалися. — Я ж казав... Повторю: у моїм віленському «Лексисі» зазначено, що видрукуваний він з острозького рукопису. Дерзай, Памво.

Розділ XLIII

Многочисленно блаженно Феодосія князі і єпископи хотіли спокусити, в суперечках перемогти, але не змогли і, ніби об камінь ударившись, відскакували... І був він вдовам заступник, і сиротам помічник, і старцям заступник, а просто кажучи, всіх прибулих до нього навчивши і утішивши, відпускав і знедоленим подавав на їх нужди і харчування... Заступався за многих перед суддями і князями... Шанували його не заради дорогих чи світлих одягів або великого багатства, але заради чистого життя, і світлої душі, і пошани його многих... Козлячі шкури були йому вартішими світлого одягу, власяниця ж — почесною царською багрянцею...

«Номоканон» переднім словом Памво Беринди вийшов з лаврської друкарні та вчасно і доречно, що годі було ліпшого бажати. Видана для священного чину, наділеного владою «в'язати і рішати душевні болісті», книга сприймалася як порадник при розгляді складних канонічних і догматичних питань. Борецький якраз відправив митрополічу службу в Михайлівському Золотоверхім, де, за його згодою, оселився й Ісайя Копинський. З підкресленою врочистістю освятив він примірник книги, визначивши цим актом, що поновлена Київська митрополія керуватиметься правилами семи вселенських соборів і прилеглими до них настановами. Того ж дня ченці, вибрані з послушників, рознесли «Номоканон» по всіх храмах і монастирях Києва.

Після відправи в домовому храмі з'явився змучений, заляканий, оброслий Федір Накривало. Пошуковуючи поглядом по парафіянах і обслугах, набачив Лаврентія, протиснувся, зашепотів на вухо:

— Як очманілий поспішав з Вільни... Гетьмана б побачити... З отцем Леонтієм Карповичем погано, ледве душа в тілі тримається... Іде Сморицький сюди... Мене віленці послали.

— Лавріне, заопікуйся гінцем, — наблизився Борецький. — Феодоре, чом припізвився? Чекали тебе ще три дні тому, — Лаврентій з прикритою подумав, що не все йому відомо, що його обізнаність неповна;

чому Іван Матвійович криється від нього? Борецький покликав брата: — Андрію, сповісти гетьмана. Лавріне, веди Федора до трапези. За трапезою Федір звідомив, що при зібранні всієї братії святодухівської у Вільні Карпович згодився на висвячення себе у звання номіната єпископа володимирського і берестейського, а Сморицького — у сан пресвітера, від чого останній рішуче відмовився, виставляючи причиною своє смирення.

— Останній рік Максим справді був тихшим води, нижчим трави. Граматику видрукував, чом навчав. Знову привернув до себе іноків, — говорив Федір. — Сморицький листа привезе. Не засягне Карпович єпископства: вельми плохий...

Погамувавши голод, гонець хитро позирнув на Лаврентія: — Чом же не питаєте? Я ото підобідував і все чекав — питаєте, — з-під кустих брів вимогливо дивилися молоді очі.

- Про що?
- Про ваших киян, там живучих.
- Кажі!

— Отець Ілля не зумів зачепитися за Полоцьк, у Вітебську осів. Горнутья люди до нього. Корчина Коч сам здивав мене у Вільні й оце послав. Зле їм ведеться. Кунцевич лютує. Я сюди поїхав, а Йосафат гайнув до Могильова опечатувати церкви і витолочувати людей. Лисорука наблизив до себе, слухає його нашіптування... — Федір провів долонею по щетині на лиці, пригадав: — Дугу-Шлакківського не забули? Гасає зі своєю «Золотою ровтою», зробився правою рукою Кунцевича. У крові і сльозах до рамен. Татари — й то милостивіші! — гонець підвівся з-за столу. — Прощайте, отче, пора в путь. Ще не сказав... Смотрицький, коли почув, що Феофан у Києві, аж затремтів. З келії Карповича не відлучався, за архімандритом упадав, з братією — хоч до серця притуляй... Пильнуйте!

Увечері Федір поїхав.

Мелетій прибув до Києва наприкінці листопада. Борецький відвів йому келію в Михайлівському монастирі. Прибулець побіжно озаймував митрополита з обставинами на Білій Русі і в Литві, наголосивши на утисках і знущаннях несамовитого Кунцевича; він обереженько, ненав'язливо, мовби ступаючи по слизькій кризі, кілька разів зронив, що для тих країв потрібен пастир, сповнений мужності й дужості, хворобливому і слабосилому там робити нічого; геть забув про лист братчиків, а Борецький не спитав Смотрицького про його повноваження, цілком довірившись прибульцеві.

Дізнавшись, де Мелетій перебуває, Лаврентій захопив із собою його «Граматику», поквапився туди. Він нагодився до келії тоді, коли звідти виходив Борецький. Не приховуючи схвильованості, Лаврентій промовив приятні і ласкаві слова привітання колишньому своєму спудеєві.

Мелетій зробив коротенький крочок вперед і теж привітався. Привітався скоромовкою, якось знічено, мовби щось приховував. Підсунувши крісло, запросив гостя сідати, сам же щільніше зачинив двері, ніби опасаючись, щоб їх розмови хтось не підслухав.

Простягнувши вперед «Граматику», Лаврентій легенько поплескав по ній рукою:

— Як же мудро, Максиме, ти вчинив, що потщився, що сотворив ось це! — він не помічав чи не хотів помічати холодної стриманості. — Це ж ти пресвітером станеш! Нарешті ступиш на сходинку, яка давно чекала твоїх ніг.

Аж пізніше збагнув він, якої кривди завдав колишньому своєму спудеєві згадуванням про пресвітерство: Мелетій плекав куди честолюбніші наміри. Мав Смотрицький і певні побоювання, зв'язані з прихованням ним листа віленських братчиків, що далеко відтрутило б його від становища, яке сподівався досягнути. Тому прихід Лаврентія не викликав у нього особливої радості. Пожвавився він при появі Копинського, вибачився і випровадив Лаврентія з келії, посилаючись на невідкладні денні потреби.

Під вечір Смотрицький у супроводі Копинського і Борецького поколесував у кариті до патріарха.

— Ісайя — муж святого життя, засновувач багатьох монастирів. Про Аврамія і Борецького не кажу, відомі всім. Із ще не посвячених є теж гідні: Курцевич — князенко, має диплом Падуанського університету; Ісаакій Чернецький і Паїсій Іполитович — високовчені мужі. Хто ти еси? — спитав Феофан.

Мелетій відповів грецьким язиком. Згадав і про батька, і про дідаскалів своїх, не забувши полестити Борецькому, назвав декілька німецьких університетів, де перебував із князем Богданом Солонівецьким.

Феофан не без вдовolenня підтримав розмову, що нагадувала йому солодкі словесні баталії з легатом Климентія VIII П'єтро Альдобрандіні, освіченою людиною, яка зуміла свого часу без ущипливості передати лиху звістку про берестейську унію з франкським елге у Царграді де Сезі, який іноді з'являвся в Єрусалимі у темному ялказі і в безтурботну балаканину встромляв дотепні вислови, прагнучи порушити машурат — нетривке замирення між Високою Портою і державами Католицької ліги на користь союзників із Протестантської унії. Зусилля француза злучалися з підступами англійця Томаса Роу...

Феофан бачив розум і жагу діяння досі не знайомого йому Смотрицького, відзначав його миттеві відгуки на кожен поворот чи новий доказ; не залишилась непоміченою певна скутість співрозмовника, але її він відніс на кошт аскези Мелетія, і цей висновок теж вдовольнив патріарха: вдача людини освіченої, світської, скута обтяжливістю аскези; такий ієрей прагнутиме ширшого поля діяльності. Тож доречним буде обдарувати його...

Наступного дня у домовій церкві при затулених вікнах і замкнених дверях після діяконського і пресвітерського висвячення почалася хіротонія Мелетія Смотрицького на архієпископство Полоцьке та єпископство Вітебське і Мстиславське. Лаврентієві чомусь пригадалося Федорове застереження: «Пильнуйте!» Он куди націлювався велебний Мелетій, упадаючи за архімандритом Леонтієм Карповичем!

Почався врочистий чин посвячення в єпископи. При співі молитви «Святий боже» Плетенецький і Копистенський, як протопресвітер і протодиякон, із середини храму ввели Мелетія, одягненого у звичайне священицьке вбрання, до вівтаря. Борецький, як митрополит-архієрей, поставив його перед престолом. Тут, зробивши три поклони і приклавшись чолом до престолу, Мелетій вкляк на коліна і, склавши на хрест руки, поклав на них голову. Борецький з відкритого Євангелія прочитав молитву посвячення, інші єпископи почергово покладали на голову Мелетія праву руку. Після ектенії Смотрицького облачили в саккос, омофор, хрест, нанаяію і митру. При надяганні кожного предмета кожен проголошував грецьким язиком: «Гідний».

На завершення хіротонії новопосвячений заходився відправляти літургію з неодмінним у подібних випадках читанням Євангелія. Мелетій розкрив важку об'ємисту книгу, щоб прочитати, як Ісус йшов

крізь неземне сяйво, як укляклі на колінах учні славословили і вшанували його. Читання теж входило до чину хіротонії, становлячи заповідальне напучування: в усьому і скрізь бути послідовником божого сина, не перейматися захопленою осанною, тому що невдовзі обачно чекати лютої вимоги: «Розіпни його!»

Вклонившись одесною, ошую і просто перед собою, Смотрицький ковзнув поглядом по ледь освітлених лицах; хиткі вогники вихоплювали то очі, то чола, то підборіддя, іноді затінювали їх, і тоді святителі видавалися примарними силуетами... На якусь крихітну мить погляд Мелетія затримався на цілком освітленому обличчі Лаврентія, й одразу ж очі його опустилися, прикипіли до розкритих сторінок. Ось тоді чоло і скроні Мелетія засіялися дрібними блискучими крапельками, що висвічувались і згасали, утворюючи на чолі сяйну мінливу смужку; губи затремтіли, ворухнулися, силкуючись вимовити початкове речення, та ослаблі пальці судомно здригнулися, не маючи сили утримувати важкий фоліант.

Для Лаврентія час ніби подрібнився на невимовно короткі, хоч і досить тривалі, миттєвості, протягом яких — поки Євангеліє падало... падало... падало... — в його уяві промайнув лихий вчинок Мелетія у родині князів Соломерецьких, де молодий Смотрицький заступив дидака Зизанія; промайнуло потаємне зібрання віленських братчиків, де дошкульні докори лютою зливою хльостали округле, з коротенькою чорною борідкою, лице Мелетія; пригадалися викриття, вміщені уніатами в тоненькій книжечці «Подвійна вина» і щиросердні вболівання недужого Леонтія Карповича про долю обдарованого послушника ввіреної архимандриту обители; пригадалося видруккування «Треноса», якому Карпович і Лаврентій так раділи, а Карпович карався у міській темниці. А вчорашня радість при зустрічі з автором «Граматики» — і його холодна стриманість... Лаврентій подумки твердив: «Падіння... Падіння.. Падіння...» — і в наступні миттєвості гарячково шукав Мелетієві виправдань: втома після обтяжливої, повної небезпек дороги; шохвилинне очікування несподіваної кулі або удару списом на збурених Кунцевичем землях, чи засідки ромів, чи... Може, Мелетій злякався, що корецький протопіп і тут, у Києві, стоїть поряд як живе обвинувачення і докір сумління? Смотрицький не показав листа віленських братчиків, отже, він зважився приховати його, збагнувши, що відкрився путівець до становища, рівного Потієвому, вищого від Терлецького, завиднішого від Кунцевичевого... Варт було Зизанію зробити крок уперед, нагадати про лист братчиків — і... Лаврентій широко співчував Мелетієві. Як би там не було, це його учень! Непомітно відступив назад, ховаючись у храмовій пітьмі за плечима іереїв.

Від сухого, приглушеного стуку, виниклого при ударі важкого фоліанта об підлогу, здригнулися Борецький, Копинський і Аврамія Стагонський. Вони ще не усвідомили, що сталося; зате швидкий розумом і багатий досвідом Феофан незгайно витлумачив це як привістку. Скоріше то був порух душі патріарха, змушеного постійно жити серед бусурманів, де спліталися і рвалися тенета інтриг, підступів, омилування, де за більший чи менший бакшиш вивисувалися

і умертвлялися святителі, де законом вважалися і прилюдно оголошений султанський фірман, і потаємне вбивство у темному підземеллі. Нахиливши білий клобук, він болісно зітхнув і тихо промовив:

— Бачите, що є. Недовго перебуватиме з нами... Незабаром буде зело велій супротивник церкви Христової.

Коли виходили з Аннинської гостиниці, Лаврентій відчув доторк чиеїсь руки до свого плеча. Вивільнюючи прохід, ступив ліворуч, озирнувся. Одноокий Онисифор виніс на ганок ліхтар зі свічкою, щоб крий боже, ніхто не спіткнувся і не впав на сходах. У жовтій смузі світла вирізьбилося лице Копистенського, зосередженіше і суворіше, ніж завжди. З-під камилавки вибивалося геть проморожене волосся. І коли Захарія заговорив, здалося, що й голос його проморожений наскрізь, проте в нім прослизнув і повів теплого березневого вітерцю:

— Лавріне, не квапся, брате... — легенькі пальці лягли на руку, лагідно стисли її. Раніше не встиг, даруй. За «Палінодію» вкляюся. Отроцьке обрратимство у вогні не горить...

— ... У воді не тоне, — підхопив Лаврентій і попросив: — Облиш, га?

— Бачив? Він теж був з нами в Острозі, — Захарія не засуджував; він мовби ставив свою віху, від котрої з нещадною вимогливістю почне нову лічбу людського життєпису. — Майся на осторожності.

— Єдинак не затримує поступу.

Лаврентій не омилився.

Зима стояла така морозяна, аж дерева тріщали. Від Аннинської гостиниці, оточеної щільним натовпом киян, від'їхала валка саней у супроводі козаків. Борецький із Сагайдачним, у добрячих кожухах, прикриті ведмежою шкурою, рухалися вслід за оружним відділом. Феофан із митрополитом софійським Неофітом і Аврамієм Стагонським просувалися слідом, на деякій відстані; похитуючись, приминали сніг сани з Копистенським, Зизанієм і Бериндою, — Памво був єдиним ієродияконом, кого взяв із собою новий митрополит для висвячення ще кількох єпископів, названих храмовими общинами, мирянами і ченцями.

У козацькій столиці Терехтемирові сан єпископа володимирського і берестейського, на який претендував Карпович, було надано архимандритові місцевої обители Іезикілю Курцевичу, котрий і гадки не мав, у яке копіткє й переобтяжене розмаїтими пелгримаціями життя йому доведеться невдовзі поринути.

З Терехтемирова, прихопивши три тисячі козаків на чолі з Яковом Бородавкою, Сагайдачний з усім синклітом прибув до Білої Церкви. На єпископію Луцьку і Острозьку патріарх висвятив учня Мелетія Пігаса архимандрита Черницького Ісакія Борискевича, що відбув десять літ на Афоні.

В маєтності князя Стефана Четвертинського — містечку Животіві — Феофан надав єпископство Холмське і Белзьке Паїсію Іполитовичу. За два роки Захарія Копистенський видрукує книгу бесід про чотирнадцять послань апостола Павла, думка про яку виникла саме

в цьому містечку, в розмові з побожним князем, а укріпиться в містечку Буші, поблизу волоського порубіжжя, де Феофан, прощаючись із супровідниками, дав щиросердну пораду:

— Маєте святителів своїх. Нехай же вони дотримуються всіх вимог істинного благочестя і любові, скорботи і гоніння зі всякою покорю переносити,— стоячи в довгому, до п'ят, кожусі у колі церковних зверхників перед вишикуваними верхокінними, Феофан відчував, що йому жаль розлучатися з гостинними господарями; не відає, що його чекає в Єрусалимі; і він звернувся до козаків, як до свого війства: — Ставши на торжищі посеред града, всім во слух глаголю вчання... Преклоняю перед вами главу свою, по сьому умовляючи, хай би від цього часу не ходили до Москви на рід християнський бранню.

Верхівці сплигнули з коней, схилили коліна і хоругви. Феофан, сівши до санок, зустрівся поглядом із Лаврентієм, підкликав його:

— Будеш моїм протосинкелом тут. Згода? Приглядай за непевними і сповіщай.

Не виключено, що в такий спосіб Феофан натякав на домовленість із Філаретом Микитовичем, досягнуту ним і викладену в непростий спосіб єдиному, хто спроможен був зрозуміти,— Лаврентієві. Проте то тільки думалося, певності не було.

Коли поверталися додому, Копистенський сказав:

— Лавріне, перекладеш бесіди Іоанна Златоуста? Ми з Плетенецьким сотворимо передне слово. Памво виправить похибки, От і віддячимося Четвертинському за гостинність. Згода?

— Є митрополія, будуть і книги,— відгукнувся Лаврентій.

Снігова пороша заховала в неосяжній далині сани Феофана. «Відстані, відстані! — здригаючись від неможливості виміряти їх, подумки твердив Лаврентій.— Від Антонія і Феодосія до Берестя і Києва. Чим обернуться вони? Різниця не тільки у відмінностях між козячими шкурами і царською багрянницею. Передовсім вона полягає в тім, ким ти станеш для краян — збіглим здирцею, кровожерливим хижакком чи удовам заступником, сиротам помічником, мужам соратником». Останнє цілком узгоджувалося з його умонастроєм.

Розділ XLIV

Відступники нескінченно творили і творять над нами беззаконня, виставляють нас на посміховисько і загальне посоромлення, не боячись бога, не зважаючи ні на який людський сором, всупереч правді, всупереч людському обов'язку, не рахуючись із загальними законами... Де і кого з православних власті не зустрічали б, вони негайно наказували їм з'явитися до ратуші, де без усякої скарги за обвинуваченням місцевого повіреного, передавали їх із гайного до суду райців, не даючи можливості скористатися законними правами; після цього в той же день поодиноці допитаних під загрозою катувань відразу кидали до тюрми ратуші. Так звідомляв Корчина Коч, зазначаючи, що віленську

трагедію описав Мелетій Смотрицький у книзі «Виправдання невинності»; книжку він обіцяв надіслати згодом, натомість додав списки: 1) посаджені до ратуші Семен Іванович, Ян Катович, Федір Кушеліч, Богдан Борисович, Василій Баранович, Василь Колаковський, Василь Друховина, Кристоф Васильович, Стефан Загорський; 2) в тюрму під ратушею посаджені Семен Красовський, Борис Симонович, Ісаак Волкович.

Лаврентій уважно вчитувався у книжку «Виправдання невинності», видрукувану надзвичайно хутко, по гарячих слідах, коли прибіг Стефанко Борецький: кличуть до гетьмана.

— Католики лютують, прагнуть убезпечити себе в Литві й Польщі від протестантів і православних,— переглянувши звідомлення Корчини, промов'яз Сагайдачний.— Я покликав чільних старшин, архимандритів, єскопів... Їм необхідно знати,— він відчинив двері до спочивальні.

Там, схилившись до столка, вимережував щось на папері вузькоплечий чоловік у натільній сорочці, голомозий, з відстовбурченими вухами, з тонкою гороб'ячою шиєю.

Вловивши скрип завісів, він озирнувся. Лаврентієві впала в очі знайома барма на грудях.

— Степку! Де ж тебе носило? Позаторік як ти добувся до мулятьян? — Степан Волинський відклав писало, підійшов під благословення. В його стриманих рухах прозирали твердість і певність.

— Де був, там немає! — суворо промовив Степан, не приховуючи теплих вогників в очах.— Важніше, що я вдома... А добувся... Без пригод.

Втішено дивлячись в очі один одному, згадали розмову в Корці.

— Я говорив про короля Якуба...— зшерхлі губи Степана здригнулися.— Не омилився! В Архангельську був посол Дюдлей Дикс, привіз казну. Від нього були послані до Москви дворянин Фінг і купецький фактор Сміт, вони віддали царю Михаїлу двадцять тисяч казни. Згодом прибув посол Мерік, привіз царю і патріархові Філарету поминки коштовні: солонку кришталеву, обкладену золотом з діамантами і перлами, однорога срібного визолоченого, лева і струся таких же, корито та рукомийник срібні, фляшки визолочені, різні сукмани індійські... Просили, щоб їм було відкрито дорого до Персії... Бачте, отче, не надаремно я відбув пелгримацію до Англії.

Почуте і болем, і радістю торкнулося Лаврентієвого серця, бо через брата Стефана кривно пов'язувалося і з його долею, і з долею цілого краю.

— Як же так? — з подиву виставив уперед руду борідку.— Гайнув на полудень, а повідаєш про північне окілля?

— У світі все пов'язане... Хіба давно свейський король ходив під Новгород? Тепер він же, Густав Адольф, запросив союзу з Москвою, прислав послів Бремена і Горна кланятися, щоб цар Михаїл відвів заповождів від польської корони.

— І то все тобі належить знати? — дивувався Лаврентій.

— Мені стоїть за обов'язок визнавати те, що приховується, замишляється...

— І ти пам'ятаєш все — де, що, коли з ким було? Імен не забуваєш?

— Як же інакше? Від сьогодні імена переходять часом у вчора, часом у завтра. Ні добрих, ні лютих час не минає, — роздумливо прокрік Волинський; видно, він сам не раз мізкував над тим. — У непам'ять поринають ті, що не набули сутності ні в житті, ні в смерті. Я їх називаю ніякими. Наука ж моя від вас, отче! Коли привчали затверджувати німі слова...

— Які? Не відаю!

— Ми їх не чули, бо ті слова до нас не озивалися.

Джура перепинив їхню розмову, покликавши до великої світлиці. Степан надягнув верхню сорочку, згорнув руркою папір.

— Ходімо. Гетьман із сейму повернувся.

Сагайдачний, Борецький, Плетенецький, Беринда гостро сперечалися. Слідом за Лаврентієм і Волинським увійшли знадвору ще двоє старшин козацьких — права рука гетьмана Оліфер Голуб і писар Лаврентій Пашковський.

— Він тебе дурив конституцією, а сам запроторив дві з половиною тисячі реєстровців туди... — допікав Сагайдачного митрополит.

— Не гарячкуйте, преосвященний, — поблажливо зронив Сагайдачний. — І сейм був. І знов конституцію штрикнули нам у зуби. Із гетьманства мене турнуло коло.

Дружина гетьмана Настя Повченська запросила всіх до столу. Сагайдачний сів на чільному місці:

— Шановні мої сполечники, навчателі, побратими. Близиться час, коли мусить розлучити нас меч і пістоль. Тож прагну, аби ви діяли не із зав'язаними очима, виділи, що чиниться у вас під боком і трохи далі. Військо повинно мати певність, що ніхто йому ножа в спину не встромить, — він трохи помовчав і кивнув на Волинського. — Ось наш крайнин Степан Ворон. Він спостерігав увіч... Говори, брате, докладно і виrozumіло.

— Про Католицьку лігу світських і духовних князів Максиміліана Баварського для протистояння Протестантській унії пфальцького курфюрста Фрідріха IV згадаю побіжно. Війська обох властителів стяглися до Праги. Кажу це тому, що те бойовище може боляче зачепити нас. Сигізмунд послав туди козаків.

— Не треба про минуле. Заопікуємося нинішнім днем, — втрутився гетьман. — Обставини вельми важливі.

— Почну від Царгорода, де не раз здивався з англійським послом сером Томасом Роу. Він із простих купців, збагатився при Єлизаветі Тюдор. Його дід мер Лондона. Сам він відбув вишкіл в Оксфорді, близький з принцом Уельським. Мандрував за золотом до Індії, після чого король Якуб відправив його до Високої Порти. За сприяння великого візиря Гюрджю Мухамед-паші, котрий смертельно ненавидить віденського імператора, патріарх Кирило Лукаріс і сер Томас Роу подвигли султана Османа на війну з Польщею, що почалася побоїщем під Цецорою.

Тим часом, як я почислив, майже в один день із висвяченням Ісайї Копинського і вас, преосвященний Іове, зав'язалося побоїще під Прагою, куди круль Сигізмунд спрямував Калницький полк реєстровців полковника Федора Вінницького, до якого згодом прилучився і я. Обставини там склалися ось як:

Курфюрст Христіан I Ангальт-Бранденбурзький, намісник Верхнього Пфальца, повів свої полки од Раковника до Праги, щоб перетнути путь Шарлю Бонавентурі де Лонгвілю, барону де Во, графу де Бюкуа, простіше мовлячи — Карлу Биквою, одному з кращих габсбурзьких полководців. Курфюрст вів своїх воїв упевнено, як і Генріх Матес Турн, головний провідник військ чеських та моравських станів.

Опівночі протестантське військо стало на Білій горі з мадярськими кіннотниками на фланзі в Рузані, чекаючи від Гостивеців наступу баварського війська на чолі з курфюрстом Максиміліаном та Биквоєм.

Військо баварське, передовий відділ армії Биквоє, рушило на сільце Рузані, де безгурботно розташувалася на спочинок мадярська легка кіннота.

Курфюрст Ангальтський не наважився атакувати баварців, побоюючись за свої бойові порядки на Білій горі.

Зате кілька кінних полків імператора під проводом офіцерів з білими перев'язами атакували ліве крило чехів, очолюване старим Генріхом Турном. Зав'язалася люта січа. Верхівці Турна втримали позиції.

Син Христіана I принц Ангальтський, стріляючи із пістолів, зі своїм полком вривався в гущавину баварців Биквоє. Максиміліан звелів охопити із флангів безумців принца, роз'єднати на дві частини і розгромити, що й було виконано.

Посилюючи натиск, Биквоєм під заказником Гнізди зчепився із найманцями чеських і моравських станів, котрі за півгодини полягли під натиском баварців.

Курфюрст Ангальтський відмовився від небезпечних спроб зупинити розгромлене військо біля Золотого ядра на Градчанах. Його зустрів король Фрідріх у позолоченій кірасі із пфальцьким девізом на хоругві — *Diverti pecio*¹, в супроводі п'ятисот вершників особистої охорони. Кидатися в битву не було сенсу, й верхівці спішилися біля стін Праги, приєдналися до її оборонців, які через Страгівську браму пропускали вози з оружними людьми.

З міських редутив гримнули армати, зупиняючи найбільш заподлиливих вояків Биквоє; ті позадкували на безпечну відстань, Страгівська брама зачинилася, заперта на важкий дубовий засув і на кріпкі ланцюги; із заздалегідь надбаного каміння і землі позаду брами виріс вал.

У Празькому граді король Фрідріх Пфальцький тримав раду з курфюрстом Ангальтським, з Турном, з виборними од городян, які запропонували щедру поміч казною. Турн поривався ринути із нови-

¹ Завжди переможеть.

червоні черепичні дахи великого міста, багатолюдні лави оружних людей у різноколірному обладунку — вони накидалися один на одного, все ближче поступаючи до міста. То було не щось інше, як окреслене Степаном Волинським побоїще під Прагою. Ще ближче, десь унизу, вирізнилося ще одне оружане стовпище — зі списками, з кривими ятаганами: султан, потрощивши Жолкевського, сунув на північ, до порубіжжя між мультянською і подільською землями. А ось і воєнники з промовистими очима — наказний гетьман Яків Бородавка скаче зі своїми полками під Умань. І сотник Хмельницький смолить чайки, і козаки вантажать їх зброєю, харчем, вогненным зіллям. «Стійте! — ледь не вихопилося із стиснутих вуст Лаврентія. — І ти, Якове, і ти, Зіновію, стійте! Використайте нагоду! Католики в особі круля ніби зумисне підставляють своє військо під нищівний удар козаків. Пихате панство не встоїть, латиняни будуть потрошені. Хіба не байдуже, з чого скористатися, аби домогтися потлумлення захланних латинників?» Таки не байдуже. Ні, не байдуже! Лаврентія ніби хтось штовхнув під серце: «Зри!» З надхмарної височини він уздрів і розпізнав розлитий поміж зеленими полотнищами плавнів Дніпро. Де-не-де білили закіптюжені хати-мазанки, зіставлені до купи на якімось узгір'ю чи біля потічка. Їх поєднували страхітливі чорні пасмани, що звивалися, корчилились, простягаючись далі на полудень. Аж десь біля моря вони з'єдналися, наче в лійку, вливаючись через Перекоп до Криму: «Татари ясир гонять». Таки не байдуже! Потрощивши військо Сигізмунда, нехай воно й католицьке, чи не потраплять краяни у ще гіршу неволю? Полоняниками стане вся людність, вона потрапить живим крамом на торговиці Істамбула, Трапезунда, Синопу. Чи не витне турецький кривий ятаган віру православну разом із тими, хто її сповідає? Чого тоді будуть варті всі принагідні розмисли Лаврентія? Його ж проклянуть... Звідкілясь згори виринуло лице брата: «Не на ту стежу ступив, Лавріне!» Перед ним виникло гінке, повне життєвих соків і жадоби зростання молоде дерево посполитої устроєвості. Від його окоренка жадібно випростовувалося рясне пагіння. Воно й справді: хіба гетьман не нагадував могутнього хортицького дуба, а його старшини, полковники, радні — того клечання, що відгалузилося від кореня? Лаврентієві вдалося, що вони, зібрані сюди, складають своєрідний сейм придніпровського краю. І що належалося би вклонитися дбалим садівникам — православним ієреям. Вони спушили ґрунт, щоб зросли і думні мужі, і воєнники, і навчателі. І щоб набули кріпості шкілки, школи, учидлища, посіяні і Бериндою, і Земкою, і ним, Лаврентієм. Звідти теж вийдуть зрілі мужі на заміну, на підмогу, на поступовання. Невисловлена, зачаєна думка була і у велебного Мелетія Смотрицького. Так, була. І тепер є. Гетьманову Лаврентій збагнув. Мелетієву ж... Коли вона відкриється? Сагайдачний далекоглядно вчинив, не висловивши до кінця своєї думки. На зраді, на підступі і віроломстві не зведеш нічого.

Розплющивши очі, Лаврентій відчув, що його лице залилося гарячим кольором сорому. За свою похапливість, непоміркованість і упередженість. Він почув, як гетьман просив Борецького нагадати волинському князеві Пузині, нехай відправляє під Брацлав армати

і порох. Плетенецький і Кизаревич заопікуються ковальськими цехами: знадібні списи, шаблі, ланцюги. Сказав гетьман і про сідлярів, кожум'яків, ратаїв, пекарів. Всіма справами за його відсутності відатимуть Голуб і Пашковський.

Отець Лаврентій зосереджено вслухався в оповідь і в розпорядження, думним поглядом охоплював ті терени, де вже скроплювалися кров'ю і встелялися тілами бойовища, і ті, котрі лиш очікували на них.

Крізь задуму пробився до Лаврентія голос гетьмана:

— Ти мудро чиниш, заопікувавшись отрочатами. Освічені завжди побивають темних.

— Понад сто шкілок є! — Плетенецький не втримався з похвалою.

Теплі слова гетьмана і та похвала струснули Лаврентія. Йому привиділося, що його ще безвусі чительники з Лісників чи Никольського монастиря ежать, прохромлені списками і кулями. З глибини свідомості в ньому зник непоступливий голос брата Стефана, який і прорік устами Лаврентія:

— Сохрани і помилуй тебе господь, пане гетьмане! І нехай це останній раз ти тянеш руку за крулем і католицькими кровопрагнителями. Інакше не буде тобі прощення, Петре Конашевичу!

Розділ XLV

Остало ще папі римському і царству його отригнути хулу на вишнього, на благочестя гоніння веліє сотворити, православних томити й мучити і антихриста, царя всіх сповнених лютостей і підступів диявольських, породити... До місяця, до обставин і до болю пекучого прилучилися слова Іоанна Вишенського, пригадані Лаврентієм.

Першу коротку звістку про прибуття Смотрицького до Вільни Федір привіз одразу після різдва. Мелетій гіркою сльозою і гарячим словом провів у останню дорогу Леонтія Карповича. В надмогильному слові новопосвячений владики, промовляючи про високі чесноти покійного, не завагався ствердити, що заповіт Карповича про подвижницьке життя у згоді з вимогами і настановами православ'я тільки він, Смотрицький, спроможний сповнити. Так оте казання було сприйняте і витлумачене братчиками; вони без остороги обрали владику Мелетія архіандритом Святодухівського монастиря.

Обійнявши два найповажніших пости в Литві та Білій Русі — архієпископа і віленського архіандрита, — він розпочав свої відправи у Ев'ю, в храмі друга і сподвижника отрочих літ князя Богдана Соломерецького, остерігаючись протидії Рутського, Шептицького, Крєвзита й Лисорукових ромів. З Дугою-Шлабківським вони нахабно з'явилися на похорон Карповича.

До першої відправи у Святодухівському соборі, сповіщав згодом Корчина, миряни у складчину виготовили Мелетієві архієпископське

облачення; як належиться владиці, ввели його до храму, підтримуючи з обох боків попід руки. Роми слідкували за кожним його кроком, та Смотрицький не виходив за монастирські мури. Гірше велося отцю Іллі у Вітебську: його двічі побили вночі невідомі, храм запечатили, і він змушений був переправитися на східний берег ріки, де в лісі поставлено таємний скитик. Дізнавшись про висвячення Смотрицького, Кунцевич кинувся до Вільни на раду з Рутським і Кревзою, якого уніти висвятили на біскупа Смоленського. Олександр Шептицький недужий, певно, не надовго переживе свого постійного затятого опонента — Карповича.

Вагоміша звістка надійшла на початку лютого. Канцлер Великого князства Литовського Лев Сапіга одержав надіслані гетьманом Сагайдачним і митрополитом Борецьким для скріплення універсали про посвячення ієреїв. Маючи на оці крулівські декрети («Не визнавати! Заборонити! Відкинути!»), Сапіга звернувся з пересторогою до Рутського, попереджаючи про можливість заворушень і кровопролиття від занадто крутих дій: «Сила у козаків багато значить, і вона небавом знадобиться проти турків». Сигізмунд наполягав: «Краще я втрачу крулівську владу, аніж дам схизматикам ієрархію». Сапіга приклав печатку до універсалів, не відаючи, що Рутський послав Сигізмундові ябеду: мовляв, Смотрицький запанів, як бог на небі, наче для нього духовної і світської зверхності круля на землі не існує. Йосафат Кунцевич, повернувшись із сейму, заходився перехоплювати універсали Смотрицького, осатаніло переслідуючи православних.

Лаврентій Древинський, посол і чашник волинський, списав і надіслав до Києва крулівську грамоту: якись Смотрицький і Борецький, змовившись із підданим султана, ворога віри християнської, — якимось ошуканцем, нібито патріархом єрусалимським, посланим з метою шпигунства турецьким султаном у наші госуларства, осмілились принижувати верховну владу нашої крулівської величності й без відома, подання і зволнення нашого прийняти якесь посвячення, один на митрополію Київську, а другий — на архієпископство і владицтво Полоцьке. Наказувалося ввіймати й ув'язнити означених осіб.

«Це Лисорук, — подумав Лаврентій. — Скільки люті, заздрощів, пихи...»

Богдан Соломерецький дав Смотрицькому копію крулівської грамоти з повелінням виселити підозрілих осіб із своїх маєтків, припровадивши їх до гродських урядів.

Утворилася слідча комісія, зібрана винятково із латинян і унітів. Її висновки й вимоги надіслав до Києва отець Ілля. Смотрицький, засвідчувала комісія, — пойменувавшись полоцьким владикою, висвячував попів не тільки для епархії Полоцької, але й для митрополіції; вершив усі інші справи, пов'язані з саном єпископа; прилюдно служив у Вільні і розсилав своїх посланців з універсалами в різні кінці князства Литовського з метою розголошення, що справжні митрополіти і єпископи прокляті, а вони (себто щойно поставлені) призначені на їх місця.

28 марця, після того, як Смотрицький не з'явився на виклик, Рутський прокляв його, відлучив од церкви і відсік од громади мечем ду-

ховним. Круль теж не забарився, наказав віленському магістрату покарати лжеієрархів, митрополита і єпископів, як шпигів і бунтівників та виключити зі свого складу всіх помічених у сприянні Смотрицькому й у визнанні над ними його влади. Напередодні Лазаревої суботи і почалася розправа, про яку писав Корчина Коч; виявляється, що надісланий ним опис становив лише частину видрукуваної польською мовою книжки Медетія Смотрицького «Verificatia niewinności», яку привезли двома седмицями пізніше. Книжку уважено перечитали і Копистенський, і Борецький, і Зизаній, і Беринда. «Яке перо! — захоплювався Лаврентій. — Він таки взявся за розум!»

Писане неспростовно потверджували оповіді біженців, що з'явилися в Києві, про те, як роми їх мотузували, волочили до судів, морили голодом, катували до крові.

В Менську ділянку, раніше виділену магістратом під храм, передали для зведення мечеті татарам, що погодилися на унію, а зв'язаного священника посадили в бочку з-під квашеної капусти і кинули в річку. Луцький староста Семашко віддав іудею церкву під корчму, те ж скоїлося у Холмі і Львові.

Лиховісний латинський вітер гострим лезом торкнувся і Києва: намісник Рутського Корсак і воєвода Олександр Заславський нацькували годованців уніатського гімназіуму на пограбування Софійського собору, Воскресенського, Хрестовоздвиженського, Пречистенського та інших храмів. У чорних реверендах і ширококрисих чорних капелюхах, вони вимахували смолоскипами й горлали:

Clarum Regnum Polonorum
Est coelum Nosilorum,
Paradisus Judalorum
Et infernus Rusticorum¹.

Уніти обложили і Михайлівський Золотоверхий монастир; лише з прибуттям козацького відділу вдалося розігнати нападників.

Борецький з Копинським і Лаврентієм у цей час проводжали Сагайдачного. На ганку стояла заплакала Настя, закутана хусткою до очей. На дворищі біля набитих усілякими припасами возів джури готували оружжя; під навісом лисуватий дід свіжував бичка.

— Іване Матвійовичу! — спохмурнілий гетьман звернувся до князя церкви як до давнього друга і наставника. — Кого б нам послати до Варшави? Щоб зумів твердістю пригасити гнів сенаторів проти митрополії. З крулем я порозуміюся.

— Тоді Курцевич, ти його знаєш з Терехтемирова.

— Нехай бере книжку Смотрицького, долучить до неї мою епістолію. Я напишу Сигізмундові... Що ж я йому напишу? — гетьман довго сидів у задумі; врешті стрепенувся, схопив писало: — Ось що. З-за утисків воєвод, старост і підстаростків остерігаюсь залишити Київ без опіки військової. Круль належно поцінує загрозу опинитися під Хотиним без козаків.

¹ Світле царство поляків є небесним царством для панів, раєм для іудеїв і пеклом для русичів (лат.).

Іезикіль Курцевич змотався до Варшави на диво швидко, скориставшись підставами із свіжих, невтомлених коней; через дві седмиці він, змарнілий і усміхнений, зайшов до гетьмана, який розмовляв з Борецьким:

— Подіяло! Прийняли милостиво, допустили до руки. Сказали: маєш нашу прихильність, передай іншим, аби вчинили так само, тоді здобудуть нашу ласку.

— Не віряться...— засумнівався Борецький.

— Тоді нехай ваше преосвященство візьме...— Курцевич протягнув цупкі, з привішеними печатями крулівські глейти — охоронні грамоти.

— Владналося... Чи надовго? — роздумливо прорік Сагайдачний.— Поутрю рушаю.

Після нового побоїща, влаштованого латинянами біля черкашинського двору, Борецький наполог, щоб справщики книг перебралися до Михайлівського Золотоверхого. Призвичаївшись до невеликої світлої келії, Лаврентій заходився над перетлумленням «Бесід». Соболь і Вербицький подалися до лаврської друкарні: Тарас Земка покликав на поміч.

Увійшов і важко сів на лаву Борецький: він зблід, щоки запали.

— Любомудрствуєш, Лавріне? — пекучі чорні очі митрополита зясяли по-молодечому яскраво, піднялися раніше гірко опущені кутики вуст; гострий ніс надавав його обличчю гордовитого виразу.— Тиха, непоказна, та вкрай необхідна твоя роботизна. Не те, що моя: на виду, серед люду, лицем проти лица.

— Промовляти з казальниці ти вмієш,— Лаврентій теж перейшов на довірливий тон; від того, що Іван Матвійович став митрополитом, молода приязнь не пригасла: вони були сполечниками і однодумцями.— Дуже обтяжливо?

— Ніколи не передбачав такого. Волосся на голові підіймається: коли встигати? Минулої седмиці відбув малий синод: парафіяльні общини розпорошені, треба згуртовувати. Потрошеною і розхитаною виявилася моя сукцесія. Скільки попів і протопопів змушений висвячувати з писарчуків, з підколінної шляхти... Затверджують відправу на слух, не вміють її витлумачити.

— Нелегка твоя ноша. Пошукай, хто б ще рамена підставив. Мої малі чительники підростають, кинь оком на них.

— Все те — півділа. Друга половина — громадський устрій. Як Петро Конашевич відбув, усе на мене звалилося. От тобі злучення духовного і світського.— Борецький не бідкався, не виставлявся таким собі рачителем і окормителем краю; Лаврентій розумів, що йому хотілося з кимось відвести душу, поділитися обтяжливими клопотами.— Тривалий час ми жили за литовськими статутами, а вони нам ні до чого: тягнуть нас під Корону. Візьми хоча таке. Кожен наш крайневських, Ходкевичів, Потоцьких, Сангушків, круля. Пани радні урізують число городових козаків, тим самим побільшуючи громаду низовиків. Каштеляни і воеводи витинають цілі села, а насельники су-

сідніх тікають на Низ. Татарський напад їм видається безпечнішим від ляцької неволі.

— Своім синам проповідуєш те ж? — не без ущипливості спитав Лаврентій.

Він довго чекав відповіді.

— Ще у Львові я видрукував книжку про виховання чад,— стримано відповів Борецький.— Маю намір повторити її друком. Поновлення митрополії означає також мощування громади. У них — сейми елекційний і конвокаційний, сеймики, суди коронні і гродські, староства, воеводства. Все те накинуто на нашого краянина, щоб, як шкапа, тягнув ляцького воза. Настав час скинути й хомут і обітнути посторомки,— помітивши нетерплячку Лаврентія, застеріг:— Ще маленька заувага. Ти, знавєць у цих справах, не заперечиш: чимало осередків і початків державності вироблялося під хоругвами релігійними.

— Ти теж за аг тих осередків? Гляди, щоб не надірвався. Зненацька до келії, хряпнувши дверима, увірвався якийсь чоловік, вбраний у чорне, запилений, змучений; посинілі губи судомно хапали повітря:

— Ковток води...— прохрипів він і осів на підлогу, біля одвірка, безтямно поводячи очима. Лаврентій кинувся до цебра з водою, зачерпнув дерев'яним кухликком, дав напитись. Доки прибулець пив, Лаврентій упізнав у нім гетьманського джуру, якого було послано з Хмельницьким на південь.

— Велено передати вам, кире Іов... Шукав вас... Звідомили, що тут,— поступово прибулець отямився.

— Кажі! — звелів Борецький.

— До Криму дісталися спокійно. Дорогою захопили турського язика. За намовою вашого зичливця Лукаріса до Москви послано грека Фому Кантакузіна... Він уже там... Хмельницький звелів передати, що помочі Осману не буде. Зіновій убезпечив козацькі курені від нападу зі сторони Понта Евксінського. Татарська орда теж не вирушить до Дністра, боячись повернення Хмельницького. На угорській і семиградській землі султан посадив Бетлем-Габора, на волоській — сина воеводи Міхая, їм велено стояти супроти цісаря, щоб не дати останньому допомогти польському крулю,— прибулець передихнув, благально позирнув на Борецького.— Прошу незабаром сповістити гетьмана.

— Гаразд. Все сповню,— трьома різкими і рішучими запевненнями відгукнувся Борецький.

— Мені пора,— звівся на ноги прибулець.— День відлежуся в баби-зелейниці і...

— Бери Стефана, сідлайте коней,— Борецький покликав брата Андрія, сів до столу, хутко щось написав.— Ось поминальна молитва. Не крийтеся з нею. Гетьман знає, як її читати. Сховавши папірець за пазуху, Андрій вийшов.

— Спасибі тобі, Лавріне, трохи душу полегшив, розрадив,— роздумливо сказав митрополит.— Московити не підуть на християн разом з турками.

— Ти не переказував мені, як там ведеться, — попрохав Лаврентій, тицьнувши пальцем позади себе. — Під Хотином...

— Тоді наберися терпцю, — відчиняючи двері, Борецький почув цокання підков.

Літо видалося рідкісне — безхмарне, дзвонкове. Зате на землі грізно кублилися хмари, розтікаючись вусібіч людськими ланцюжками-ручаями, більшість з яких не минали Києва. Як то завжди трапляється в скрутні часи. Від них спливали й заповоняли місто розмаїті чутки — добрі і лихі.

В середині серпня, йдучи до друкарні, Лаврентій стрів біля Хрещатицького урману кількох калік перехожих з кобзарем, котрі тамували спрагу з викладеного камінням джерельця; забачивши його, вони підійшли під благословення. Вволивши їх прохання, він поспитав:

— Хто будете?

— Низовики ми. Ходили з Хмелем-сотником. Крим і Царгород мушкетним димом обкурили. Катарги потопили. А що вже ясиру, ясиру ослобонили!..

Знаючи, що до Борецького майже щотижня прибували гінці від Хмеля, що митрополит у повному обсягу ознайомлений з перебігом подій, Лаврентій порадив і такій мимолітній звістці. Козацька сила брала верх над силою бусурманською. Проминувши свою келію, поквапився повідомити Борецького. Правда, тепер доступитися до митрополита було куди важче, ніж раніше. На відшибі, поблизу цегляного муру, притулювся невеликий флігель — приземкуватий будиночок на шість вікон з черепичним дахом, ганком і навісом над ним. Поблизу смажилися на сонці чи ховалися у затінку пелгрими із Слобожанщини, Вишневещини, Литви, біженці з Брацлавщини, Волощини; випадали дні, коли ченцям та послушникам непросто було пробиратися поміж клумаками, лантухами, розстеленими джаргами з дітьми на них; тут же походжали черниці-жалібниці, даючи пити недужим, обмиваючи рани скаліченим, підгодовуючи голодних. Лаврентій прилучався до них, виконуючи треби, — сповідав, причащав, розраджував. І тоді не раз чув жахні оповіді про турків-яничарів, які вирізували цілі села і містечка, сунучи чорною хмарою — від овиду до овиду — на північ, до Кам'янця і Хотина. Його серце обливалось кров'ю: коли ж всеблагий змилюється і не насилатиме лиха?

Лаврентій подався до лаври, де мав для молитви місце в лівому притворі Успенського собору. Він довго і гаряче молився, благаючи вишні сили дарувати православному воїнству перемогу над супростатом. Незбагненним чином у його молитвах небесні сили, ніби опустившись із надхмарної височини, набули виразних земних рис. Ангели сили і влади проступали в ликах козацької старшини, полковників, кошових отаманів. Ангели престолів виявлялися гетьманами, курінними отаманами, сотниками. Ангели начал вирізьблювалися як митрополит, єпископи, архимандрити і проти. З решти брали початки і сила, і влада, і престоли, бо після знесення в Бересті київської митрополії передовсім духовні плекали пагінці її поновлення. Чим усе

завершиться? Якби-то потлумленням унії і латинства. З цим благанням звертався Лаврентій ще раз до вишніх сил у примарній надії, що звитяга над турком сприятиме утвердженню престолів: духовного — митрополичого; світського — гетьманського; посполитого — ремесницького, козацького, землеробського. Чим гостріші сумніви виникали у нього, тим палкіше молився.

Заспокоєний, він прибув до Михайлівського монастиря. На ганку дороги йому заступив келійник Борецького:

— Не велено.

— Не впізнаєш?

— Родаки у них. Та ще... — зам'явся. — Гуменша.

— Нічого, нічого, — Лаврентій пройшов до просторого, затемненого фіранками покою, подібного до мешкання.

Борецький, обійнявши за плечі сина Стефана, щось вичитував братові Андрієві. Тут же стояв ще один брат — Порфирій. У кріслі сиділа сухенька ігу́ня жіночого монастиря Никифора Федорівна, підтакуючи Іову.

— Ходіть, ходіть! — побачивши Лаврентія, випровадив кривих Борецький; залишився тільки Андрій. — Що тебе привело?

— Хмельницький вікторію над турками здобув, молільники потверджують. А що Андрій привіз?

Борецький стрепенувся:

— Знаю... — на його чоло насунулися зморшки. — Радість не ходить без суму. Доведеться нам правити панахиду... Якова Бородавку страчено. Ганявся за здобиччю, не привів своїх під Хотин... Он який трафунок... — Борецький говорив уповільнено, ніби ще не одірвавшись від родинного, теплого й близького, від пов'язаних з цим клопотів, без яких людина не відчуває повноцінності життя навіть тоді, коли вона зреклася світу, зануреного у криваву каламуть лиха, напастей, гріховності, тим паче, коли той світ підставив її під дошкульні вітри, як свого опікуна й оборонця. — Ще й з ляхами негаразд; ніякої підмоги козакам. Як то було, Андрію?

— Ось як: увірвалися наші до обозу турецького. Гетьман умовляв Ходкевича ударити разом, той відмовив у підмозі. Старшини обурилися: «Хіба це сполечники? Повертаймося додому!» Хтозна, як би сталося, коли б не прибув крулевич Владислав. Він прислав краківського каштеляна Яна Собеського, знайомого козакам з московського походу. Що правда, то правда: язики у каштелянів підвішені добре. Заливався Ян солов'єм і таки умовив. Я бачив Петра Конашевича, переказував усе, писання віддав. Боже, скільки там люду полягло, скільки покалічено... Другий Київ вибудували б!

— Коли ти від'їхав? — спитав Борецький.

— Ходкевич і Владислав занедужали. Наші з армат гатили по турках, а вони по наших. Хоч шансів накопали, та коли летить отаке, як кавуння, куриться... Упаде — і як гахне... Збожеволіти можна. Ото крулевич і коронний гетьман у наметах боки вилежували, а Петро Конашевич орудував.

— Гаразд. Іди, Андрію. Мені погомоніти треба...

Брат митрополита вийшов.

— Схилимо коліна й помолимося, — несподівано суворо проказав Борецький.

— Що трапилося? — скрикнув Лаврентій, холонучи від лихого передчуття.

— Круком прилетіло... На Афоні у скиті помер Іоанн Святогорець, Вишенським рекомий.

Лаврентій мало не зомлів од лихої звістки. Суворий, непоступливий, чесний муж, навчатель, словом котрого він перевіряв своє життя, який служив йому взірцем і світочем, преставився... Далеко від рідного краю. В суворому затворі. В непорушній мовчазності. Лаврентій уявив собі неосяжний водяний простір з розбурханими, запіненими хвилями; далеко на овиді — тоненька опояска землі з піднесеними на ній церковними банями. Десь там і сконав... Сльози, затуманивши очі, розчинили в собі видіння, постало інше — криниця під старезним дубом, цвинтарець над річкою, що прихистив тіло другої любові й дорогої йому людини — брата Стефанка. Північ і південь... Протилежності сходяться, стикаються, витворюючи нову єдність. Народження і смерть — теж протилежності... Життя посередині. От йому ушукувати місце для термини десь посередині, для загробного життя ближче до Тустані... Ставши перед кіотом навколішки, надовго зацепеніли. Коли підвелися, затуманені пекучі очі митрополита наче віддалилися далеко-далеко. Ковтнувши клубок, що застряв у горлі, він глухо промовив:

— Не милостива до нас доля... Втрачаємо пересічних, втрачаємо чільних... серце заходиться від болю. Всім відміряно тією мірою, яка їм належить. І ми не вічні! Чув, що Андрій оповідав? Скільки там людей полягло — зацних і убогих, вродливих і потворних... За що? Звісно, не за ляцьку неволю, й ворогування. За те, щоб розділені латинством брати здобули спокій, осягли свій край. Увечері я відправлю заупокійну службу і за них, і за Іоанна Вишенського. Він такий же воїн, як і вони.

Хотинська війна тривала п'ять седмиць. Мало хто серед польського, литовського, українського поспільства знав, як, коли й за що наклали головами батьки, сини, кохані, де вони поховані і чи взагалі віддані землі? Зате вість про смерть Карла Ходкевича від рани і лихоманки протягом кількох днів добулася до його малжонки Анни, колишньої Галшки Острозької, кинувши її в розпач. Короткий, скупий рік кохання випав їй на долю, бо не звідала вона більшого жіночого щастя — материнства.

Котилися лихі новини і про гетьмана: тяжко поранений, та не покидає бойовища, через своїх старшин і полковників справляється з усім огромом справ. У середині місяця кияни дізналися, що обидва війська, туркське і ляцьке, вибралися з шанців, якийсь час постояли одне навпроти одного і розійшлися кожне в свою сторону. Султан обдарував крулевича велетенським слоном і породистим конем, а Владислав віддячився конем і двома кунштотними арматами з вибагливою карбівкою.

За усталеним у польському війську звичаєм, пани заходилися лаштувати бал-парадиз на честь вікторії. Козацький обоз таборував

на відстані льоту стріли від польського, освітлений лише поблимуванням багать. Коли підпиле шляхетство з гучними вигуками милувалося фейерверком, крулевич Владислав згадав про козаків, звелівши своїм інтендантам відвезти реєстровцям і низовикам двадцять п'ять великих бутлів волоського вина, сорок вісім бочок меду і двадцять чотирьох барильця горілки. Щедрий дар на уцілілих тридцять тисяч із сорока. Лаврентія аж пересмикнуло, коли почув про це. «Відкупне? За ледве вистачило б тих бочок, щоб наповнити пролітою кров'ю...» Не оминула крулівська ласка й Петра Конашевича: сім анталів мадярського вина, бочка рейнського, бутя котнарського та погрібець з дюжиною волоських срібних фляшок з лікарняними горілками. «Оце і все — за врятування крулевича під Москвою, за розум, обачність, мудрість на Хотинській війні, за її виграш? Тьху! Хіба варт сушити собі мозок і серце, зрощуючи таких мужів, як Петро Конашевич? Тьху! Казав же: не водис з панями, не запобігай у них ласки!»

Тепер ночами Лаврентієві примарювався якийсь куточок, де він опочине на віки-вічні. Тільки де? У Львові? Ярославі? Вільні? Києві? Тустані? Хто відає! І чи важливо це? Головне — щоб від нього простягалися незримі ниті, які пов'язували його за життя зі сходом і заходом, півднем і північчю, з Вишенським і Стефанком, щоб ті напнуті ниті зупиняли ворожнечу і збісність, захланність і підхлібство, пронизуючи і світло, і темряву. І щоб ковзала його душа по тих нитях від імені до імені. Якби не було імен? Тоді б край із краєм знаходив спільні імені до імені. Якби не було імен? Тоді б край із краєм обернеться. Стверджувати мову через ту грудочку персті, в котру він обернеться. Стверджували ж і Данте, і Аквінат, що всесвіт нескінченний, хоча й обмежений. Його можна уявити кулею неосяжних розмірів без кінця-краю і водночас найдрібнішою порошинкою, до розмірів якої він може стиснутися, об чім говорив Клавдій Птолемей. А вістря голки обертається площиною, щоб дати простір для поступу своєму крихітному всесвітові...

Наприкінці жовтня Лаврентій разом з Бериндою встиг закінчити всі обтяжливі справи над «Лексисом». Памво охоче згодився на нове, поширеніше найменування книги — «Лексіконъ славенороскій и именъ тлькованіє»; Лаврентій же не заперечував проти присвяти її Бериндиним благодійникам і зичливцям — панам Дмитрові і Данилові Балабанам. Вони удвох віднесли об'ємистий рукопис до Тарасія Левковича Земки, у лаврську друкарню: Памво вважав, що ні Софійський, ні Вербицький не впораються зі складностями, та й шрифти, фарба, папір у лаврській друкарні ліпшого гатунку. Маленький, рухливий, круглолидий Тарасій Левкович стиснув тоненькі губи, сколошкав волосся:

— Хитруни, от хитруни! Хочете пропхатися поперед старших? Не вдасться! Чекайте!

— Скільки літ? Книжка вкрай потрібна. Навіть патріарх Феофан велів... Усі язиці да хвалять творця!

Тарасій Левкович обронив: раніше, ніж за п'ять-шість літ книжки не побачать. Що ж, і це було непогано.

У лаврі була невелика церковиця князів Корецьких. Біля неї чен-

ці влаштували криту галерею, де за велінням Плетенецького клали для одужання поранених. Чи не кожен п'ятий з хотинського війська щодня віддавав богу душу, тому щорання то Захарія, то Памво, то Лаврентій соборували і причащали помираючих.

Сповнивши належне над козаком за найменням Прокіп, Лаврентій, опустивши очі, простував до виходу, коли майже біля самих дверей хтось у жіночому одязі заступив йому дорогу. Підняв погляд і побачив брезкле, з міхурцями під очима, із стисненими губами, лице княгині Анни Корецької. Вона навмисне стала так, щоб Лаврентій поступився їй дорогою. Не пам'ятаючи себе, він здійняв над головою дароносицю, лице його спотворилося, рудувата борідка підстрибувала. Із гортані вихопилося хрипке і грізне:

— Хай ізидуть із храму освяченого блудниці і блудодійствующі, хай не осквернить їхнє тлінне дихання ні храму, ні мучеників у нім конаючих.

Кмітливі лаврські причетники хутко підхопили попід руки тілисту княгиню і вивели з галереї...

Його чекав Стефан Борецький:

— Гетьманова кличуть... Петра Конашевича привезли...

Лаврентій і Памво подались до виходу.

— Я з вами, — наздогнав їх Захарія Копистенський. — Отець Елисей ще вночі навідав його. Не розголошували, щоб не викликати занепокоєння серед киян.

На подвір'ї стояли нерозсідлані коні, декілька возів, парокінна ресорна бричка й вибагливо оздоблена лектичка з напнутим табинним верхом золотисто-зеленого кольору. Засмучені джури ходили подвір'ям, не піднімаючи очей.

— Води! Гарячої! — визирнула з дверей заплакана гетьманова. З-за її пліч визирав сивуватий, одягнений у розшитий візерунками камзол зі шнурами спереду, чепуристий чужоземець.

— Лавріне! Лихо сюди навідалося... — зупинився Беринда біля входу.

Недобре передчуття охопило й Лаврентія; ноги обважніли.

— Ходімо.

Чужоземець спотвореною польською мовою пробелькотів, що він повинен оглянути і промити рану, накласти свіжий перев'яз, тож нехай покликані заждуть. Одначе з дверей визирнула заклопотана Настя:

— Кличе! — звернулась до навідувальників. — Оце Борецький сидів, Плетенецький. Вас покликав... — вона зірвала злість на чужоземцеві. — Не набридай! Тільки знає наливку дудлить.

При виді Сагайдачного на ложниці — знекровленого, безпомічно у Лаврентія сльози закипіли на очах; насилу стримав їх, поблагословив гетьмана.

На невисокому столку при ложниці лежали згорнуті руркою папери, звисала на шнурах червона ляпка — крулівська печать. Гетьман побачив завітальників, пожвавився, спробував звестись на лікті і, зойкнувши, припав спиною до полотняного простирадла, заплющився; коли прийшов до тями, погляд його був спокійним і звичним.

— Чом стоїш, навчателю? Он вільний стілець. Сідай, голубе Памво! Давненько я не випускав своїх стріл, а ти не кривдив крамників. Захарія, Плетенецький з Борецьким, ще ви двоє — от і всі, хто зі мною верстав дорогу життєву. Ти, отче Лаврентію, діймав мене приязню з панством... Покладав я надію ось на що: не сліпі ж вони, не глухі, чей же у них є щось людяне. Хіба не стрепенуться, озиваючись звиязтву козацькому? Не обізвалися! Зрїть самі, чим відкупляються! — він показав очима на згорток паперів.

Коли випала зручна хвилина, Лаврентій прочитав, що круль Сигізмунд визнає заслуги козацького війська («Щоб тебе чорти в пеклі визнавали!»), заслуги гетьмана і надсилає зі своїм підскарбієм нагородні гроші, крулівську хоругву, булаву в три тисячі талярів та золотий ланцюжок у п'ятсот талярів з похвальною грамотою. («А щоб ти захлинувся ненавистю посполитих!»). Свою милість і вдячність війську Запорізькому обернув на обіцянку-цяцянку надавати нові вільності і права вдесь до більші. Зі своєї скарбниці милостиво зволив виділити гроші тим, хто був під Хотином із Сагайдачним і на Понті Евксинському з Хмельницьким, не проминаючи ні родичів, ні вдів товариства козацького. Нікчемними талярами відкупляється за пролиту кров!

— Вісім талярів на душу альбо за душу, — замислено прорік Беринда, котрий теж прочитав. — Здешевіли козацькі душі після Хотина: круль у безпеці!

— Не все ще знаєш, — поглянув на нього Сагайдачний. — Скільки було в реєстрі до Москви і Хотина? Шість тисяч. Набігли комісари коронні, скреслюють реєстр до... тисячі! Чули? Ото і є нагорода вдесятеро, — сплеск гніву й обурення знесилив гетьмана; деякий час він, важко дихаючи, мовчав. — Твоя правда, отче Лаврентію. Візьми папери на підвіконні — мій відпис крулю. Вголос читай. Подяку обмини мушу її виявити, як підданець.

— А любо... — читав Лаврентій, — зі сторони високодумних і вельможних їх милостей панів коронних Вишневецьких, Конєцпольських, Потоцьких, Калиновських та інших, на Україні, власній предковичній вітцівщині нашій, владу свою неслухно поширюючих, повівають на нас, військо Запорізьке, холодні і непривітні вітри, хочащі славу нашу в персть вселити і нас, братію свою... в підданство і ярмо роботизняне собі безбожно схилити; однак сподіваємося, же кгда Ваша Величність возхоче і звелить, то в ніщо бурі і вітри онні престануть і в тишину преложаться. І не так нам є жалісно на панів названих, як на старостів нецнотливих, їх синів і п'яниць, котрі ні бога не бояться, ні найсуворіших Вашої найсвітлішої Величності монарших мандатів не слухають: бо скоро я, гетьман, за указом Вашої Величності, на Хотинську військову службу з козаками з України вийшов, тоді вони, старости, зараз козачків бідних зачали на всякі роботизни без жодного розбору і піклування часто виганяти, бити, і везеннями неслухняних мордувати, що жалісно і тяжко козакам, з служби Вашої монаршої військової, з ранами ще неугоєними і черви повними, повернених, було від жон і матерів своїх чути, і сльози з очес їх спадаючі видіти... Ваша ж найясніша крулівська Величність, яко вітець милостивий, мо-

Розділ XLVI

Філософ Платон у книзі, поійменованій «Федон», стверджує, що душа вільного є її володаркою пристрастей своїх; і якщо оволодієш собою, то з усіх оволодінь це перше і найважливіше, а найганебніше і люте — якщо будеш своїм еством переможений.

Ось тоді Лаврентій і зважився на мандрівку тим шляхом, який раніше подолав до Москви його спудей Петро Конашевич. «Великий Катехізіс» закінчено. Сини вбилися в колодочки. Першій про свій намір повідомив Оксані. «Поїдеш ти, я тут теж не зостанусь. Ні хати своєї, ні родаків нікого немає».

Він аж ніяк не сподівався, що лиха доля призначила йому подолати стільки перепон, стільки завад і обставин, що коли б він знав про них заздалегідь, навряд чи вистачило б для того терпцю, сили, витримки. Проте доля була мудрою: вона обачно приховала все. Якби вистачило снаги записати все хоч би побіжно, воно упродовж п'яти років виглядало б таким чином.

Дуже важко і складно далось Лаврентієві переложення «Бесід». Звіряючи латинські, грецькі, гебрійські тексти із словенськими, нерідко доходив до отупіння, тому що непогасима туга бриніла в нім, вибиваючи зі звичного думного річища, покрадьки підсовуючи йому запалі в голову вислови і твердження, хоча отакі, як із Платонового «Федона». Траплялося, що він забувався і рука його вимережувала не те, що лежало перед очима, а те, що спліталось у думках. Тоді доводилося брати чистий аркуш і, стискуючи зуби від розпачу: стільки праці пропало! — переписувати знову. Це приводило його до тями.

Він залишав друкарню і простував до Борецького, до рук якого перейшли всі видимі і потаємні ниті керуванням цілим краєм, оскільки Оліфер Голуб, новопоставлений гетьман, ще тільки приновлювався до свого становища. Лаврентій пильно перечитував усе, що стосувалося Литви і Білої Русі; робив чіткі, стислі виклади для Івана Матвійовича.

Після «Верифікації невинності» Смотрицький узявся за писало, аби створити «Оборону верифікації від образ величності», де обстоював постулат, що не світська влада має призначати єпископів; єдиним, хто владен це робити, є патріарх константинопольський, котрий має право на Русь, потвержене засадами вселенських соборів. Навчили ми, — писав Мелетій, — у церкві божій терпіти насилля, не чинити його. Вигнання наших з ради міської, із цехів, позбавлення вільності право не допустить. Не думай, що з падінням вашої унії права у вітчизні нашої і справедливості світу впасти повинна. Теренціїв дурень Тразон думав, що коли він упаде, то й небо разом з ним упасти повинно. Якби так заходилися робити, то це б призвело не до заспокоєння Русі, але до позбавлення спокою, зробило б руських вигнанцями з вітчизни. Тоді б відплатила Литва руському народу, а Польща грецькому... як злий син добрій матері за хороше виховання, увіткнувши їй ніж в серце.

Майже щотижня надходили цидули від Корчини Коча і отця Іллі. Зміст їх особливо не різнився: Кунцевич збіснів так, мов зумисно наражається на відсіч. Опечатав усі церкви. Не визнає шлюбів, узятих від православних попів, розлучає подружжя; натомість віддає молодих чоловіків на втіху пристаркуватим паням, а малжонк — немичним шляхтичам. Отцю Іллі погрожував закувати в кайдани і кинути до темниці.

Через місяць після написання і через два дні після кончини Сагайдачного добулася до Києва грізна пересторога Кунцевичу від литовського канцлера Льва Сапіги. Канцлер відзначав, що мешканці воліли краще бути турецькими підданцями, аніж зазнавати таких утисків од шляхти і латиників. Невірно, що лиш деякі ченці єпархій Борецького і Смотрицького і лиш окремі київські шляхтичі противляться унії, — все військо Запорізьке наполягає перед крулем, щоб Борецького і Смотрицького в їх єпархіях затвердити, а Кунцевича з його колегами скинути. Вони і дії Кунцевича викресали ті небезпечні іскри, які загрожують всьому нищівною пожежею. Сапіга різко заперечує право Кунцевича топити, рубати, катувати неунітів. Коли гвалтують людське сумління, зачиняючи церкви, коли зловживають милостями і перевагами, від круля наданими, то на нас не зважають, коли ж з приводу цих безпутств у народі зчиняється заворушення, яке належить утишувати, то нами діри затикають. Видається кориснішим розрив з унією, цією непогамованою спільницею, бо ми ніколи у вітчизні своїй не мали такої ворожнечі. Опечатування і закриття церков, знущання над будь-ким призводить до руйнації. Ви втратили і тих, хто в Полоцьку у вас в послушенстві був; з овець зробили козлищ, навели небезпеку на государство, а може, й загибель усіх католиків. Ви посилаєтесь на папежа. Та якби понтифік бачив, які від унії безпутства чиняться, він, без сумніву, дозволив би те, проти чого ви боретесь. Круль наказав церкву в Могильові розпечатати, відкрити, і якщо ви цього не виконаєте, я сам звелю це зробити; іудеям, татарам не борониться в областях крулівських мати свої синагоги і мечеті, а ви опечатуєте церкви. Щодо полоччан та інших крамольників проти вас, то ви самі викликали їх збурення...

— Сапігу жахають чутки, що ми розірвемо з ними всякий союз. Хто ж проти турків і татар стоятиме? — уловив Лаврентій головний зміст листа канцлера.

— Колись це станеться, — підтвердив побоювання канцлера Борецький. — Лев Кревза сів на престол смоленського владки, підпряжеться до Кунцевича.

— Не квапся. Мелетій теж не ягнятко. Кунцевич зачинає храми, Смотрицький відчиняє. Коли не вдається, освячує каплиці, скити, молитовні дома. Щоб опечатати, їх спершу треба відшукати, — не погодився Лаврентій; свою неприязнь до Смотрицького він загнав настільки далеко, наскільки спромігся: очікування небезпеки вимагало того. — Корчина повідомляє, що роми з Лисоруком перебралися до Вітебська.

— Відпиши, Лавріне... — Борецький довго ходив по світлиці, доки не дійшов висновку. — Нехай Мелетій повертається до Вільни!

Отець Ілля в середині літа звідомив, що на зелені свята Смотрицький відбув архієпископську відправу в маленькій лісовій церквці, де не завагався увіткнути до своєї проповіді декілька непевних зауважень. Навіщо йому було казати, що Юдіф відрубала голову Олоферну і визволила місто від облоги? Для чого було згадувати, що хирлявий Давид убив велетня Голіафа? Слова Мелетія люди зустріли голосними вигуками схвалення і витлумачили як натяк.

— Чим відвести лихо? — смутився Борецький. — Оліфер Голуб показував мені писане волення вітебчан до запорожців про поміч і захист.

— Насувається зима. Може, вона остудить пристрасті? — висловив надію Лаврентій.

— Не годиться чекати. Поїдеш сам?

Лаврентій погодився. Виїхати ж не встиг: сталося непоправне. Чудом вислизнувши з міста і повернувшись до Києва, Корчина Коч згодом переповів, як воно було.

Виявилось, що Кунцевич, лютуючи у своєму біскупстві, тривалий час приховував власну приналежність до латинян. Мешканці Полоцька, дізнавшись про прибуття до Києва патріарха Феофана, зажадали, щоб Іосафат разом з ними навідав православного владику, дістав благословення; різка лайлива відмова Кунцевича викрила його. Полоччани відсахнулися од нього, і майже вся єпархія перейшла на бік Смотрицького.

Дванадцятого листопада отець Ілля простував до перевозу через Двину, щоб відбути відправу у лісовій церквці. На деякій відстані за ним назирці рушили роми; біля старої кояги наздогнали; виступив наперед Дуга-Шлабківський: «Хапай схизмата!» Роми кинулися лупцювати Іллю, хтось кілком ударив по голові. Непритомного священика скрутили ланцюгами і, відволікши до арцибіскупського дому, замкнули на кухні.

— Ось тут-то й об'явився, отче Лаврентію, наш спільний знайомець Болотний Дик, альбо Мар'яно Кутя. Я до нього довго приглядався, він мене відразу впізнав, коли в юрмищі міщан кинулися до вічевого дзвона, звідти посунули до владичого двору, де роми засіли — брами позамикали, мушкети і пулгачи просунули крізь стрільниці. Мар'ян Кутя, сиріч Болотний Дик, порядкував: «Хапайте бервено, висаджуйте браму!» Роми здійняли стрільбу, і перша ж куля поцілила Дика. Двоє вдатних хлопаків підхопили бервено, до них ще прилучилися... Гах-гах-гах! Брама роззяпилася, люди кинулись до дому. На ганок вискочив розхристаний, простоволосий Кунцевич: «Стій, схизмати! Ні кроку вперед, бидло! Прокляну!» Один із хлопаків схопився за бартку і цюкнув арцибіскупа по голові; другий хлопак обмотав ноги забитого мотузом, і його, як стерво, поволокли і кинули в Двину. Отця Іллю винесли з кухні. Теж мертвого... Усією громадою хоронили...

Лаврентій з гнівом і співчуттям слухав, як через півтора місяця Вітебськ почало оточувати військо — піщці, верхівці, армаші. Лев Сапіга, недавній обвинувач Кунцевича, призначений головою комісії для покарання убивць збіснілого арцибіскупа, шиковав військо так,

щоб і жителів не випустити з міста, і козаків відбити, якщо з'являться на поміч.

— Що тут почалося! Зігнані на стогну городяни протягом трьох днів спостерігали, як зводиться поміст із плахою. Плакали голодні діти, конали знеможені старики. Нікого не випускали неблаганні роми. В останній день на поміст вибралися двоє — кат із сокирою і уніатський піп з Вільни, йменованій Лисоруком. Відітнуті катівською сокирою, скотилися з помосту голови двох бурмістрів і вісімнадцяти городян, котрі тягли і вкинули в річку ненависного Кунцевича. Їх майно пограбували жовніри. Ближче до вечора з дзвіниці скинули вічовий дзвін. Пізньої ночі воєнники Сапіги докінчили руйнацію невеликих православних церков.

От і все, що знав Корчина Коч. Він забув додати, що сто городян і він у їх числі засуджені до страти. Вони врятувалися втечею. Ратушу розтягли по цеглці. Вітебськ позбавили магдебурзького права.

— Не все, Лаврентію, знаєш про Вітебськ, — Борецький узяв з полиці стосик невеликих подовгастих карток. — Рутський поквапився сповістити нового папежа Урбана VIII; у тебе в руках відпис понтифіка. Читай.

Після загальних міркувань папіж остерігав і підганяв Сигізмунда III «Як легко може трапитися в Росії, повчають лише справжні лиха, — писав він. — Непримиренний ворог католицької релігії — схизматична ересь, чудовисько нечестивих догматів, вторгається в сусідні провінції і, хитро прослизнувши в наради козацькі, озброївшись силами найхоробріших воїнів, насмілюється обстоювати справу сатани. Встань, о цар, знаменитий поразками турок і ненавистю нечестивих! Прийми оружжя й щит і, якщо загальне благо вимагає, мечем і вогнем знищуй сю виразку. Дійшло до нас, що там влаштуються схизматичні братства, видаються нові закони проти уніатів, нехай же королівська влада, покликана бути захисницею віри, спинить таке блюзнірське буєство... Де жорстокий злочин вимагає помсти, проклятий той, хто стримує меч свій від крові! Отже, могутній король! Ти не повинен утримуватися від меча і вогню. Нехай відчує ересь, що за злочинами йде покара».

Лаврентій повернув картки, не допитуючись, звідкіля вони взялися; хтось утаємничений і мужній роздобув.

— А Рутський, Рутський! — уперше Лаврентій бачив Борецького таким лютим. — Підхлібник! Пересмикується перед кардиналом Бандіні: мовляв, якщо пани радні хочуть сповняти крулівські накази, то не боятися козацької могутності. Здогадуєшся, до чого йдеться? Отож-бо й е! Рутський під'юджує круля наслати на нас військо. Воевода Заславський дістав зволення... Скажу яке! Не зволення це, а смолоскип... У нього побували київський війт Федір Ходика зі своїм дорадником Созонтом. Влаштують дійство з печатанням церков, ми кинемось обстоювати їх — от і є привід для розправи на взірць вітебської.

Закінчувалась весна, заходилося на літо: Лаврентій, не розгинаючись, перелопачував гори рукописів і книг, звіряючи тексти, роб-

лячи в уже відтиснутих аркушах виправлення. Рукопис пильно переглянули Копистенський і Беринда. Плетенецький з Копистенським написали передне слово. Іноді цілий день праці — і це при його обізнаності — давав змогу внести до аркушів два-три виправлення. Ні, він не проклинав такої долі, не нарікав на неї, а, як працюючий віл, тяг свого воза.

Калістрат Пилипович Соленик, майстер на всі руки, тепер виходив з двору вдосвіта разом із синами-близнюками; втрюх вони перестилали покрівлю лаврської шпитальної церкви біля воріт. Зголоділі сини повертались увечері, Соленик — уночі, напідпитку, вихваляючи щедрість намісника Кизаревича і комірника Никодима. Огрядна Соломія приглушувала його гучні вихваляння макогоном чи кописткою й кивала чоловікові на Лаврентія: он як тяжко працює людина, ні краплини не споживе...

З балаканини Соленика усамітнений Лаврентій дізнався, що козаки скинули бездіяльного Оліфера Голуба і на його місце посадили Каленика Андрієва, що до лаври прибився мультянський поєводи Петро Могила, який зріс у родині загиблого під Цецорою Станіслава Жолкевського і побував на Хотинському бойовищі. Його батьки добре потратилися на зведення Успенської, або, як її ще йменують у Львові, Волоської церкви.

Іноді Лаврентія навідували сини Іван і Сашко; пили узвар, їли вареники з вишнями. Іван — високий, статурний, з пушком на верхній губі, якимсь обронив, що архімандрит Плетенецький недужий, на ладан дихає, і всі справи лаври перебрав до своїх рук Копистенський.

— Чого ж мовчали? — спалахнув Лаврентій; ослаблений від тривалого сидіння, поремствував на себе: «Я теж мудрий... Відчахнувся, затворився. Встигнути б навідати живого...»

Він устиг. Могутній келійник Плетенецького Іларіон забачив Лаврентія серед соборних старців, увів до світлиці, де згасав на ложниці ще один любий його серцю краєнин. Захарія непомітно ворухив губами, біля узголів'я Памво Беринда упівголоса читав Євангеліє. Плетенецький розплющив очі, помахом вий звелів Лаврентію наблизитися, нахилитися; посинілими губами попрохав:

— Продовжуй, Лавріне... Окрім тебе ніхто не содіє...

Уранці Зизаній відстояв заупокійну службу над тілом померлого Єлисея, в ієромонастві Євфимія, Плетенецького. Із закрижаним серцем слухав казання Копистенського на чесний погреб архімандрита. Суворо, мужньо й гаряче говорив завсігди мовчазливий, не охочий до порожніх слів, Захарія.

У лаврі прибавилася ще одна могила; побільшилось їх і в серці Лаврентія. «Надходить, зближається і мій строк. Строк усіх строків... Добре, що стежка ще звивається. І що по ній ступлю ще кілька кроків».

Борецький не омилився: вийт Федір Ходика з дорадником Созонтом, супроводжувані галасливими молодиками з унітського колегіуму, ходили по Подолу і вішали на церковних брамах великі воскові печаті, скріплюючи ними протягнене крізь дужки міцно зсукане прядивне мотузчя.

— Що ж це діється, отче Іове? — прибіг Лаврентій до Борецького. — Як же конституції? Як же обіцянки Сигізмунда винагородити нас удесятеро за Хотин?

— Як? — Борецький ошалілими від гніву очима дивився просто у вічі Лаврентію. — От і винагороджують. Удесятеро! Удвадцятьо! Стократно! Даруй, Лавріне... — він трохи охолов. — Мусимо приймати виклик. Я дав знати Каленику. Завтра прибудуть полковники Яким Чигринець з Андрієм Лазаренком. Збирають військо в окольних городах.

Випроваджуючи Лаврентія, він між іншим зауважив:

— Конецпольський повернувся з полону після Цецорської поразки. Сигізмунд настановив його коронним гетьманом. Як тільки розпечатаємо церкви, ринеться сюди...

Раніше з'явився в Києві призвідець вітебського нещастя Мелетій Смотрицький зі своїм келійником. Рано-ранесенько він під'їхав до Аннинської гостиниці, розбудив одноокого доглядача Онисифора. Той не наважився впустити пелgrimів без зволення старших і побіг будити ректора братської школи Касіяна Саковича: після кончини Плетенецького ректор сповняв нагляд і за монастирем, і за школою, і за гостинницею.

— Заходьте, преосвященний! — зичливо привітав Сакович прибульця і провів до комірок, які недавно займав патріарх Феофан.

Про появу Мелетія Лаврентій дізнався від сина: під час щоранкової молитви спудеїв братської школи отрок побачив поруч із ректором незнайомця з панагіями, і хтось зі старших сказав, що то укладач граматики Смотрицький, за книгою якого вони вчать.

Переживши протягом останнього часу стільки болісних втрат, Лаврентій кинув усе і поквапився до гостиниці. Для нього тепер не мали значення завдані Смотрицьким кривди, як і темний поголос про його зносини з уніатами; вивітрилася, поблякла зустріч Мелетія з братчиками у передмісті Вільни Росі, у серці Лаврентія утвердився образ вразливого і розумного отрока Максима. Випадок з Євангелієм при хіротонуванні вважав несподіваною прикрістю, хоч вона долікала й досі.

— Де він? Хочу побачити! — ускочивши до вітальні, затермосив Онисифора.

— Хто? Чого кидаєтесь? — остудив його доглядач.

— Полоцький владика де? Кожи борзо.

— Ходімо.

У сьак-так прибраній комірці Саковича, мовби це був тимчасовий притулок, у кріселках за столом сиділи ректор і полоцький архієпископ. При раптовій появі Лаврентія вони замовкли; подив і невдоволення промайнули на їх лицах одночасно. Смотрицький оговтався раніше, підвівся і простягнув руку для благословення. Лаврентій звично нахилив голову. Не такої зустрічі він чекав.

— Як вам ведеться, отче, в Києві? — видушив із себе Смотрицький. — Сподіваюся, що моя граMATика... що я додав до науки вивчення слова. Суперництва тут бути не може...

Лаврентій збагнув: між Саковичем і Смотрицьким велась мова

настільки далеко від його відвідин, що ні один, ні другий не спромоглися відсторонитись від тієї бесіди і виявити хоча б крихітку приязні. Мелетієві він беззастережно вибачив, віднісши його стан на кошт недавно пережитого, коли саме життя полоцького владики перебувало під загрозою. Сакович міг би хоч усмішку зобразити, підвестися з крісла.

— Я на хвилиночку, — уприкрено позадкував. — Дізнався про приїзд... Скільки нас, острожан, уціліло? Ні брата Стефана, ні Вишенського, ні Княгиницького, ні Петра Конашевича... — голос Лаврентія затремтів; зусиллям волі він стримався. — От і звиділись. От і добре: є до кого промовити, є з ким повітатися... — вклонившись, узявся за ручку дверей.

Ідучи від гостиниці, нещадно картав себе за безпорадні, безсилі слівця-хробачки. І обмірковував, як прийде на нову зустріч. Вона буде цілком відмінною. Видно, він останніми днями розминувся зі Стефаном.

— Поїхав твій Смотрицький! Поїхав! — після недільної відправи повідомив Борецький, вразивши Лаврентія негаданою звісткою.

— Чого ж він приїздив? — не дібрав розумнішого запитання Лаврентій.

— Двічі говорив з ним, — зам'явся Борецький, відвівши погляд у вікно. — Допитувався про Вітебськ. Мелетій подався до Кирила Лунського в Царград. Повіз свій «Катехізис». Ну, і ще якась дешиця у нього є, — митрополит ухилився від розмови. — Завтра Чигринець і Лазаренко розпечатуватимуть церкви. Будемо збирати попів, яких розігнали уніти.

Минала зима. Новий печерський архимандрит Захарія Копистенський ще раз переглянув «Бесіди», видрукувані в останні дні минулого року. Тарасій Земка додав до кількох примірників посвяту князю Стефанові Четвертинському і дозволив випуск книги. Тут же Захарія звелів Лаврентієві братися до тлумачення Андрія Кесарійського на «Апокаліпсис».

Лаврентій ніс під пахвою примірник «Бесід» з лаврської друкарні, коли його увагу привернули вершники, що прямували до Симонівської церкви. Вони спішилися, старшина щось промовив до козаків, і кілька з них наблизились до брами. Один вихопив шаблю з піхов, обрізав мотузку з восковою ляпкою. Інші збили залізу колодку, розчинили браму.

— Давай сюди, пане! — покликав старшина.

Незабаром у темнім провалі брами зайрив вогник свічечки. Козаки розпечатали храм. Разом з усіма Лаврентій зайшов усередину і, скоряючись порухові серця, віддав попові свою новеньку книжку. Храм був обдертим і спустошеним, а «Бесіди» мовби повертали його до життя.

Ще одна зима позаду. Занадто скоро вони минають, кожного разу накладаючи карби на душу, на серце, на мозок; примножуючи мудрість, безжально висмоктують силу, пригашують поривання.

От хоч би таємне прибуття з Низу кошового отамана Івана Гирі

з запорожцями разом із греком Марком Федоровим, наближеним чорногорця Олександра Ях'ї, сина султана Магомета, вивезеного матір'ю з Туреччини.

Борецький скликав — теж таємно — єпископів Копинського, Стагонського, Курцевича. Борецький прагнув скористатися нагодою підняти з поміччю козаків православних невольників Туреччини, щоб підтримати претендента на трон султана Олександра Ях'ю.

Лаврентія туди не запрошували; як дізнався він згодом, на Запорогах зібралось кілька десятків тисяч козаків для підмоги Ях'ї, вони нав'язали приязні стосунки з ханом кримським Шагин-Гіреєм. Та Олександр Ях'я поквапився до Москви пошукати підтримки й там. Запорожці розійшлися; повстання не вдалося. Натомість Станіслав Конецпольський привів на Україну тридцятитисячне крулівське військо і три тисячі німців-цісарців; передбачувана Борецьким загроза обернулася я... о.

В останні дні перед появою ляхів Лаврентій закінчив виправлення тлумачень Андрія Кесарійського на «Апокаліпсис», нова книга не радувала його. Невідступно снувалися думки про Волинь, Поділля, західні околиці Київщини: скільки там з'явилося нових сиріт, вдів, могил, попилиць... «Де той, хто розділить овець і козлищ — вбогого і багатого, праведника і грішника? Стій, Лавріне! Всі твої закляття міг би повторити латинник-католик, обернувши їх проти тебе, православного, а ще турчин і татарин, які кидаються водночас на першого і другого... Боже, пощади мій розум і моє серце, розбурхані апокаліптичними видіннями, щоб я не збожеволів!»

Крулівське військо викорчовувало небезпеку: Конецпольський погромив козаків, збурих Канів і Терехтемирів, спалив Черкаси й отаборився нижче Крилова. Змити кров з рук і гонору свого...

Туди ж полковники Дорошенко, Голуб, Ізмаїл, Тирський — наказний гетьман — привели реєстровців і низовиків. Зібралось коло. Гетьманом вигукнули Ізмаїла. Поставили обоз, скріпили колеса ланцюгами. Закипіло побоїще. Долю його вирішили три тисячі закованих у лати цісарських рейтарів: вони увірвалися до обозу, змусивши козаків відступити до Куркового озера, де зав'язалося ще одне побоїще. Реєстровці і козацька старшина скинули з гетьмана Ізмаїла, вигукнули Дорошенка і пішли на поклон до Конецпольського, давнього приятеля Сагайдачного. «Петре Конашевичу, ти чуєш там, під землею, що діється? З ким ти був заприятельний, той катує краян! Невже земля не розверзеться і не поглине знавіснелих кровопрагнителів?» — карався Лаврентій.

За укладеною в урочищі Медвежі Лози угодою, в реєстрі лишалося шість тисяч козаків. Конецпольський залишив п'ятнадцять тисяч свого війська під орудою полковника Казановського для нагляду за схизматами, розмістивши його в Трипіллі, Василькові, Оржищах, Стайках, Фастові так, щоб вони могли незабаром прибути до регіменту, посланого у Київ.

На київських вулицях чулося іржання і цокання копит ляцьких коней, від якого моторошно ставало на душі. От тобі й Хотин! От тобі й подяка за пролиту козацьку кров.

Після тривалої візитації до Константинополя і Палестини повернувся до Києва Смотрицький. Лаврентій, відносячи до Тарасія Левковича виправлені відбитки переложення Андрія Кесарійського для друку, неподалік від лаврських воріт побачив обшарпаний візок, охлялих шакап і дебелого лобуря в сіряку, який піднімав на глузи підвусого форналя-мультиянина. Лаврентій упізнав Єлисея Ялковського — келійника полоцького владики, а невдовзі побачив і самого Смотрицького, супроводжуваного могутнім Іларіоном — недавнім келійником Плетенецького; новий архіандрит зробив його ближчим дорадником.

— Отець Захарія звелів мені відпровадити вашу честь до брами, — долинув до Лаврентія рокітливий бас Іларіона; не називаючи Мелетія ієрархічним іменем, дорадник звертався до нього як до простого мирянина. — І не буде вашій честі в жодній з належачих до Печерської обителі кам'яниць ні притулку, ні покорму.

Лаврентія охопив жаль до змученого дорогою, зів'ялого і блідого Смотрицького; борідка архіандрита сколошкалась, округлі очі зацьковано, не зупиняючись ні на чім, перебігали з мурів на вікна, з вікон на Іларіона, з нього — на жебраків і калік.

— Мені доручено припилнувати, щоб ваша честь неодмінно полишила межі лаври, — наполягав Іларіон.

На мить погляд Смотрицького спинився на Зизанієві, і Лаврентій хитнувся йому навстріч; гірка незадавна згадка про зустріч в Аїнінській гостиниці здалася дріб'язковою.

— Ходіть до мене, преосвященний. Спочинете, оговтаєтесь.

Смотрицький зверхньо хитнув головою: ні! — вмовився у візку і штурхнув у спину Ялковського:

— Ідьмо!

Іларіон підійшов до Лаврентія:

— Отець Захарія передав мені передне слово до вашого тлумачення. Тарасій Левкович чекає.

— За віщо його? — спитав Лаврентій.

— О! То зух! Нехай подякує Саковичу.

— За що?

— Хіба не знаєте того базіки? Роздзвонив, що Смотрицький приїхав лаштувати злучення уніатів з православними. Уявляєте — після Куркового озера і Медвежих Лоз!

Вони пішли до Копистенського; архіандрит, завалений книгами, відбитками, рукописами, зустрів їх похмуро.

— Виштовхали того перекинчика? — запитав різко; не чекаючи відповіді, кивнув на високий стос паперу, затиснений між товстими мармурово-синіми палітурками, стягненими шнурами. — Впізнаєш? Моя «Палінодія». Ларівоне, поклич Земку! — з причілкової кімнати з'явився Тарасій. — Бери мою роботоньку. Нехай інтролігатори кунштотно опорядять її, зроблять застіжки, корінець, кутики прилаштують і повернуть мені. Чуєш, Тарасе? Мені! Зостанеться «Палінодія» в єдиному примірнику. Лежатиме у мене. — Суворе обличчя Копистенського не здригнулося.

— Чому? — вражено скрикнув Лаврентій. — Роки праці, муки мозку, мужність серця...

— А-а... — Захарія безнадійно махнув рукою і скривився, як від болю; Лаврентій бачив: давнього сполечника, одноступця, несхитного й ніби невразливого, мучить якесь безсилля. — Поступитися одному задля всіх — що в цім важкого? — переказав по-своєму латинський вислів і знову сховавшись за личину невразливості, додав: — Не мій рішенець... Тарасе, бери на верстат «Лексикон», а ще «Тріодіон». Той, що з твоїми синаксарами. Буде книга на руську бесіду покладена. Чув, Лавріне?

Лаврін почув. І тоді ж вирішив, що час настав:

— Отче, відпусти мене. З синами.

— Куди налаштувався?

— До Москви поколесую...

Після тривалої суперечки архіандрит відпустив-таки. За півроку до своєї кінни.

Не заперечував проти подорожі Лаврентія Борецький, передаючи тому послання до Філарета Микитовича:

— Мене ще покійний Петро Коначевич звідомив про твою здибанку з московським патріархом у Вільні. Кому, як не мені, відомо, що поширюється, набирає сили посполите прагнення стати під руку Москви. Я навіть кира Борисковича відпровадив туди з проханням взяти наш край під окормлення. Чи помітив ти, отче, таку зовнішню рису? Архангел Михаїл є покровителем Києва. Те ж саме ім'я має православний цар. Але це я так, до слова. Головне от що: ти теж при бесіді наголошуй там на нашому прагненні до злуки. Рано чи пізно все те станеться і ми житимем за одним порубіжжям.

Дізналася про скорий від'їзд чоловіка з синами й Оксана. Давно чекала, мучилась, переживала, знаючи, що Лаврентія ні умовити, ні відволікти від замисленого не вдасться. Без жодного слова докору, без нарікань заходила прати, готувати харч. Тим часом з поміччю Соленика Лаврентій купив на торговиці пару коней, домовившись із Пилипом Калістратовичем, що огирі перейдуть у його власність після того, як він відвезе Оксану хоч би до Ляцької брами. Сини сіли

Скрипучий віз, похитуючись, покотив до Ляцької брами. Сини сіли поруч з матір'ю. Це ж уперше вони розлучаються з нею надовго.

Дивлячись услід, Лаврентій приклав руку до грудей: там щось пекло і боліло, неначе відривалося. Здавалось, ще трохи — і він впаде без дихання, світ йому в очах померкне. Він зібрався з силами й опанував себе. Хіба не він правив заупокійні служби і припроваджував померлих до місця останнього спочинку, промовляючи напучувальні слова розради тим, що залишилися топтати ряс! Між померлими і живими менша відстань, ніж поміж сущими. Гріховний потяг до земного належить відсторонювати від вишньої праведності. Думай про потойбічне, де творець погамує, пригасить усі пристрасті й жалі. Розлука тимчасова. Вони з'єднаються там, угорі... Не тілесно — духовно! Відбілені, очищені від усього гріховного. Рвані, болісні міркування не погамували розпачу. Він схилив голову, приховуючи сльози... Запокоюйся! При тобі зростають дві гілочки кривні — Іван і Сашко. При

думці про синів печія в грудях поступово занімала, сльози висохли. Треба жити, треба трудитися, хоча несподіване й гірке злучення небесного та земного довгий час дійматиме його.

Розділ XLVII

В книзі Єноха праведного пишеться: «Раніше всього, коли ще нічого не було, заснував бог сотворений світ, потім сотворив усю твар — видиму й невидиму, а після всього сотворив людину за образом своїм. І тоді розділив бог зароди людини вічність на часи, і на роки, і на місяці, і на дні, і на години — щоб людина збагнула зміну часів і передбачила кінець свого життя. А коли погине вся твар... тоді часи погинуть, і не буде років, не буде лічби днів і годин... Настане єдина вічність...»

Чому те писання згадалося Лаврентієві? Прогайнувавши три місяці в Путивлі, Зизаній нарешті дістав царське зволення на прибуття до Москви. Поїхав, коли сніги неторканою білиною вкрили неохопні поглядом ліси і ниви. Лаврентій сів у сани поруч з молодшим сином, а старший узявся за віжки.

Усі троє справно потрудилися, переставляючи візок з коліс на пологзя, і от сани, поскрипуючи, легко ковзають утореною колією; коненята звільна тупають, помахуючи хвостами; вкутаний у кожух Іван поцьвохкує батіжком — розважається, щоб не хилило в сон. Двоє стрільців позаду і двоє спереду, виряджені для супроводу за царським повелінням, вказують, куди їхати. Лаврентій співчуває їм: на морозі, під гострими повіями вітру... Вони верстають дорогу, проїдену кілька років тому Петром Конашевичем і військом Запорізьким, — до Єльця, Лівен, Серпухова. Ця обставина породжує зливу думок: скільки люду і коней перейшло тут ще за княжих часів, та й пізніше... Стикалися тут приязнь і ворожнеча, доброта і лють, вірність і зрадливість... І скільки разів криваві побоїща породжували пророкування про недалекий кінець світу? Чи не тому, що не тільки людські серця, а й сама земля не в силі була витримати апокаліптичної муки, крові, смертей? Що тим набувалося? Руїни й могили...

На околиці Єльця вони зупинилися на півдня у теплій хаті при березі закованої льодом ріки, щоб дати коням відпочити. Повновида, приязна господня Євфимія пригостила Лаврентія і його синів вісьняними коржами, приправленими соленими грибами, подала смаженої риби; запивали їжу таким міцним хлібним квасом, що дух забирало. Біля матері, тримаючись за пілкі складчастої спідниці, позирали на прибульців славненькі хлопчик і дівчинка — на відміну від дусявої й кирпатої мами, чорняві, гостроносі.

— Моє добро, казакком-черкесом оставленное, — тепло говорила Євфимія. — Прилепився к моему сердцу ваш лучник-Яша Каневский, Его стрельцы немного покалечили. Вот он и взвалил на свои плечи

хозяйство. Славно мы пожили, слова лихого не слыхивала от моего Якова. Из крепости меня выкупил.

— Де ж твій Яшка? — спитав Лаврентій, уловивши в простій оповідці більше, ніж взаємини між чоловіком і жінкою: приналежність до різних племен і земель не стала на заваді їхній любові.

— Где же ему быть, как не о нас заботиться? — щиро подивувався Євфимія. — В лесу он, бревна заготовляет. По снегу-то легче их волочить. Летом новый сруб поставим.

— Не поривається назад на Україну?

— Кому своя земля не дорога? Вестимо, поривається... Да, вишь, корешки здесь... Держат! — поклала руки на голівки хлопчика і дівчинки.

«Який там кінець світу! — глузував із себе Лаврентій, сидячи у саянах. — Люди любляться, зачинають і народжують дітей, не мізкуючи, що погинуть. Після смуту, після нашестя ляхів сякий-такий лад Філарет Микитович із сином Михаїлом дали сій землі. От би й нам! Передихнути, оговтатись... Чи ж дадуть? Ні! Не дадуть... Тоді хіба зібратися на силі і...»

Коли проминули Лівни й Серпухов, коли частіше почали з'являтися серед засніжених полів, іноді приткнуті під узгір'ям, іноді розсіпані в ярах чи притиснуті до лісу, більші й менші поселення, його охопило неясне збентеження.

— Що тобі, батьку? — передаючи віжки молодшому братові і вмошуючись біля Лаврентія, щоб обігрітися, зазирнув йому в очі Іван.

Лаврентія зворушив потяг сина розділити з ним бентегу; чутливий росте Іван, не прищепило йому лихо черствості.

— Не відаю, сину, — довірливим теплом хлюпнула хвиля у серці.

І нараз збагнув: непокоїть його доля многолітньої праці — «Великого Катехізису», в якому він дбало й обачно припасовував речення до речення, повизбирувані з писань думних людей багатьох народів, перетворені ним у мудрості свого краю. От-от — чи перетворені? Чи стали вони своїми, кривими? Для нього — так, стали. Він перепустив їх крізь свій мозок і серце, крізь душу перепустив і вимережив на папері, щоб і зацному і ницому поширити обрії, аби небо над ними піднялося, очищене ним од чорного диму пожеж, солоного смороду крові, затхлого духу руїни. Та чи дійдуть вони, чи стануть світанком для людей? Не відав. Знав бо: то залежить не тільки від нього. Велика перепона стояла у них на шляху, і йменувалася вона Філаретом Микитовичем. Якщо й у Вільні, ще будучи митрополитом, Філарет Микитович нерідко виявляв круту вдачу, то, ставши співправителем зі своїм сином Михаїлом, він не пом'якшився, не злагіднів. Його пильне око не пропустить жодного відхилення від догматів, а Лаврентій не хотів обходити нового знання. Як же проминути Міколая Коперника, що змістив землю із центру всесвіту, обернувши її на планету, що обертається навколо Сонця? Проминути не дозволяли порядність і чесність. Довелося шукати прийнятних тверджень, аби хоч краєчком торкнутися змін в уявленні про світобудову; зірки рухаються — от і

все, що дозволив собі у «Великому Катехізисі» Лаврентій, спритно приховуючи, що він замахнувся на один з наріжних каменів застарілих уявлень про створення світу як непорушної сфери, де розміщені зірки з двома світилами — денним і нічним. Якщо поталанить, то це прослизне повз пильну увагу московських книгоціїв. Щось вагоміше, як-от міркування Данта й Аквіната про нескінченність і обмеженість всесвіту чи твердження спаленого Джордано Бруно про незчисленну кількість світів, у Лаврентія рука не піднялася б написати: знав, куди везе, кому потрапить на очі.

«А-а! Крапля камінь довбає! — заспокоював себе Лаврентій. — Я щось скажу, другий, третій... Мені доводитимуть хибність, еретичність написаного. Що ж, прикинуся недолугим: мовляв, похибки вкралися. Варто кивнути на тлумача, який, клятий, схибив, хоч його й не було, сам же переложив», — радіючи з вигаданої ним невинної хитрості, Лаврентій вдоволено посміхнувся, випроставши борідку з-під кожуха.

— Полегшало, батьку? — спитав Іван.

— Зміни, сину, Сашка. Нехай подрімає.

— Протопіп Лаврентій, — громовим голосом прорік глашатай і в супроводі двох дяків ступив до палати; по обидва боки її важко сиділи бояри — у високих хутрових шапках, у розшитій вбері, з блискучими брязкальцями на грудях, з унизаними перснями руками. Оддалік на троні, зі скіпетром і державою в руках, застиг трохи блідий, сумирний молодик, поруч з ним на такому ж троні чинно сидів у патріаршій мантиї і клобуку величний старець. Лаврентій упізнав патріарха і, ступаючи по м'якому барвистому килимі, розстеленому на всю палату, заквапився до нього; за крок зупинився, опустивсь на коліно і схилив голову під благословення. Не дочекавшись, спідлоба зиркнув угору, помітив зичливу посмішку на лиці Філарета Микитовича:

— Вклонися перше самодержцю, — упівголоса сказав патріарх. — Такий звичай.

Лаврентій вклонився Михаїлу, повернувся до Філарета, і той, підвівшись, осінив його великим благословенням, тричі сотворивши хрестне знамення. Прибулець, стоячи спиною до бояр, не бачив, як вони здивовано презирнулися: небачена честь! — і теж підвелися.

— Доручаю вам опіку над рабом божим протопопом Лаврентієм Зизанієм-Тустановським, знаним мною з часів литовського полонення. Жалую йому прожиток, корм, питво і утримання на царському дворі, щоб йому ні в чому не було ні тісноти, ні кривди, ні нестачі, — звернувся до бояр Філарет Микитович і, притишивши голос, призначив йому зустріч у своїх покоях, звелів бути на недільній відправі у Покровському храмі.

Увечері Філарет Микитович прийняв Лаврентія в затишній, оздобленій світлиці, мимохідь зауваживши, що тут вели державні розмови Борис Годунов, патріарх ерусалимський Феофан, єпископ з Литви Ісакій. Останньому була дана відмова на прохання митрополита Борецького про прийняття України під високу царську руку: государство не має задля того ні сили, ні казни, ні війська.

Філарет Микитович з похвалою згадав про те, що й Лаврентій умовляв покійного гетьмана на поновлення православної ієрархії, і висловив надію, що з часом вона перейде в повне окормлення Московської патріархії, а поки що підпорядкування підтримуватиметься через протопопів і єпископів; патріарх обіцяв уділяти пожалування православним храмам і обителям, жалувати військо Запорізьке.

— Скажи, отче, чи не похитнуло твого духу нечестиве латинство польське? Чи сповнив ти заповідане мною? — звернувся патріарх до їх колишньої умови. — Вірю, що твої руки твердо виписували на папері і гріховні напасти не скаламугили голови.

Лаврентій поклав на стіл рукопис свого «Великого Катехізису». Філарет Микитович поглянув на титульну сторінку:

— «Книга глаголемая по-грецьки Катехизис, по-литовськи Оглашеніє, руським же язиком нарицається беседословіє... у вопросах і ответах, реку во образе хотящого розуметі і во образе могущего разум дати». м! Довга назва... Як дорога до Литви і назад, — здорбувся на жарт Філарет Микитович; він підняв рукопис, ніби визнаючи його вагу, і відклав на стілець. — Оглашеніє... Кирило Єрусалимський теж пойменував свою книгу оглашенієм. Не ліпо многим книгам під одним іменем бути. Підеш, отче, на поклоніння до Троїце-Сергієвої лаври. Приймуть тебе, як належить царському гостю. Мав ще щось привезти?

Лаврентій передав йому послання Іова Борецького. Філарет Микитович прискіпливо переглянув, промовив:

— Нетерпеливиться їм під нашу руку привести всю людність. Збиратимемо силу, збиратимемо!

Він підвівся, кряжистий, приземкуватий; охоплені промінцями зморшками очі дивилися пильно, вимогливо, не моргаючи; звична владність, успадкована від давнього, спорідненого з Рюриковичами, роду Романових, не придавлювала, проте змушувала до безперечного послуху.

— Добро, отче, йди! Тебе сьогодні навідають... — зронив багатозначно.

Сяяли золоті маківки церков і соборів, засліплюючи очі. При виході Лаврентія зустрів келійник патріарха:

— Твої чада, отче, побудут в людской избе. За ними присмотрят. А тебе недалня дорожка стелется, — показав поглядом на легкі санки, вистелені килимом, запряжені баскими кінями в дорогій збруї з бронзовими площками, з поцяцькованою дугою і дзвіночком під нею. Кремезний, червонопикий молодець, бавлячись віжками, блиснув розбійницькими очима на Лаврентія, супроводжуваного келійником патріарха. Всадивши гостя до санок, келійник махнув рукою: «Пшел!» Візничий гикнув, свиснув, і коні легким, мовби в танці, грайливим кроком, виметнули санки на вулицю і з малиновим дзвоном понеслися кудись униз, лякаючи простолюдинок, вкутаних у вовняні барвисті хустки з брязкальцями на шиях, вишукано вбраних дворянок, служилих та піддячих, котрих у Москві висіялось жаровні, густо. Біля харчевень і корчем підсліпувато поблимували жаровні,

на яких пеклися млинці й оладки. Проминувши кам'яниці й дерев'яні хорони, відсторонені од вулиці кріпкими огорожами, санки вислизнули в поле, проскочили безлистий березовий гайок, вихопилися на узгір'я й зупинилися серед скупчення дерев'яних будинків, із зубелів яких звивалися догори тонкі, прозоро-сині стрічки диму. Меткий хлопець у червоній сорочці, перетягненій тонким пояском з китицями, розчинив дощані ворота під вугластим дашком, з ликом Миколая Мирлікійського. Санки хвацько влетіли на дворище, коні наче вкопані застигли біля різьбленого, візерунчастого ганку, з вікна визирнуло бородате лице, і не встиг Лаврентій вибратися з саней, як його вже міцно стиснув в обіймах думний дяк Томила Луговський.

— Отче, дай денежку на похмелку! — простягнув ручище молодець-розбійник.

— Геть, гнидо! Батогів тобі на конюшні! — горлав Томила; його зріджена, посивіла борідка смішно підстрибувала, очі, налиті гнівом, полізли на високе чоло. — Ходімо, Лаврентію, мій друже віленський, до дому, де у нас і припасено, і наготовлено. І молодки веселі нам будуть прислужувати, і душа веселіє матиме, — спокійно і люб'язно, ніби й не сталося вибуху гніву, припрошував Луговський. — Стрінеш ще приятеля... Я вчора у Думі тебе бачив, радість-то яка!

Аж занадто простора світлиця, вистелена килимами, прикрашена оленьчими рогами, неодмінною божницею в краснім кутку, дихнула на Лаврентія теплом, затишком, пахучими прянощами. Поміж вікнами застиг стіл, щедро заставлений смаженим і печеним. Круглими плесами поблискували тарелі з холодцем. У скляних бутлях, невеличких бочівках і приземкуватих суліях поки що сумирно дрімав хміль. Посеред світлиці з кришталевиими кубками в руках стояв князь Іван Мезецький.

— Добро пожаловать, гость дорогой! — схилив він кучеряву голову, подаючи кубки Лаврентієві і Томилі. Оддалік стріляли поглядами три гарненькі дівичі в пістрявих сарафанах, у кокошниках, із туго зафлетеними, звислими на плечі косами.

— Мої дівичі слухняненькі, — кивнув на них Томила, спорожнив кубок і рукавом обтер вуса. — Віра, Надія, Люба. Хочу — милую, хочу — караю. Прислужуватимуть нам!

Наповнюючи гранчасті келихи, Томила розповідав, як Філарет Микитович винагородив його за вірність і злигодні, звідані в Литві: пожалував трьома заможними селами неподалік од Твері, дав садибу й дім на Пресні з дворовими. Все у нього є, всім він задоволений. І така в його душі сердечна і любительна приязнь до Лаврентія виникла, що Томила охоче все переділить, оддасть половину дорогому гостю.

Слухаючи Томилу, Лаврентій відчув під грудьми таке ж гостре поколювання, яке виникло у нього при прощанні з кореччанами. «Це ж доведеться поглинати хмільне... — здригнувся. — Якщо відмовлятимусь, то смертельно скривджу Томилу. Хоч круть, хоч верть...»

— Як у нас водиться? — просторікував господар. — Твоє — це моє, моє — це твоє! Гуляй душа без кунтуша! Так у вас на Литві кажуть? Забудь про свою епітрахиль!

І понеслось-поїхало на цілу седмицю, що промайнула, як одна суцільна доба, сповнена хмелем, бесідами, спогадами, жалями, радощами...

— Не розчарувала тебе Надія? — посміхаючись, вранці допитувався Томила. — Не карайся, відмолиш свій невільний гріх, покаяння приймеш.

— Не согрішав я і не согрішу, — з несподіваною для Томилу суворістю відгукнувся Лаврентій. — Якщо замолоду не перелюбствував, то де вже в похилих літах... Ти б мені краще повів...

— Ні, ні, ні! — Томила уперто не хотів починати небажану для нього розмову про ставлення Філарета Микитовича до послання Борещького, про відвідини Москви Борисковичем, про жодні важливі справи. — Ти поїдеш — і квит! Я ж можу до воеводства не дотиснутись. Наговорились ми з тобою у Вільні. Годі! Ти згадуєш цю присутність? — Томила шпигав товсті щоки Надії. — Чого ще тобі заманулося? У нас на масляну і жеруть, і п'ють, і люблять, як кому заманеться.

«Свої звичаї, свої судження має кожен насельник, — міркував Лаврентій, доки Томила наповнював келихи сиченим медом. — Світильником для тіла є око. І якщо око твоє буде чистим, то все тіло твоє буде світлим. Якщо ж око твоє буде лихим, то все тіло твоє буде темним. Якщо світло в тобі є пільмою, то яка ж тоді пільма?» Міркування евангеліста Матфея видавалося йому якраз доречним для оцінки унад Томилу. Хіба можна віддавати найзаповітніше чуття за для принагідної примхи зверхника?»

— Однолюб я, Томило! Мене Оксана чекає в Тустані. Надія ж... Вона славна дівка. Не для блуду вона.

— Її у мене випрошував князь Іван, у нього дружина померла.

— Так віддай! Нехай живуть... Де ж князь? — поспитав Лаврентій. — Вчора був...

— Покликали... — Томила не договорив, що на Сіверському порубіжжі порушилося замирення, і Філарет Микитович послав туди його, віддану людину.

В суботу Луговський сказав:

— Годі! Другим воеводою в Казань їду. Не звидимось більше, приятелю любительний. Хочу наслідок... скажу, що приглядався я до литовських справ... Вирізнював із них малоросійські... — він промовляв цілком тверезо, мовби й не бравничав цілу седмицю. — Судив я про них за приятельством з тобою. Довгою бачиться мені дорога до злуки, довгою! — махнув рукою, вийшов, сів у запряжені трійкою вороних сани. Лиш сніг завихрився.

Наступної седмиці Лаврентій ходив по московських храмах, заздро відзначаючи їх оздобу і благоліпність. Настоятелі, звідомлені патріархом і освяченим собором, приймали його зичливо; відбулися спільні відправи на Таганці, на Пресні, в Китай-городі. Після цього поїхав уклонитися святині — Троїце-Сергієвій лаврі, її могутнім фортечним мурам, під якими поліг лясцький полковник Чаплинський, де безпорадно тупцювався зі своїми жовнірами і рейтарами крулевич Владислав.

Стефана убієнного поминати при кожній відправі в Покровському храмі.

— Пам'ять людська нетривка, — сумно обізвався Лаврентій... — Пам'ять землі — нескінченна.

Косинський провів їх і до церкви Миколая Гостунського — звичайного руського храму з червоної цегли, прикрашеного білими мальованими наличниками. Іван із Сашком презирнулися і всередину не зайшли; з їхнього виду Лаврентій зрозумів, що вони сюди навідувалися раніше, певно тоді, коли він бражничав з Томилюю. Тому всі перейшли у дворище, в глибині якого вистромлював над снігом жерстяний дах веселий дімок; від нього вусібіч розбігалися прокидані в заметах доріжки.

— Благовірний цар повелі улаштувати дім од своєю царської казни, де буде звершатися печатне діло, і нещадно¹ даяше од своїх царських скарбів ділателів — диякона церкви Миколая чудотворця Гостунського Івана Федорова і Петра Тимофеева Мстиславця... — Косинський, затримавшись біля входу, промовляв піднесено і повільно; Лаврентієві ж пояснив: — Я затвердив післямову Федорова до московського «Апостола». Федоров же був у моєму Острозі... Задовго до загибелі батька. Мама мені говорила про нього, коли читати вчила. І про вас, отче, і вашого брата. І про ваших приятелів Іоаннів — Вишенського і Княгиницького. Не проминула й дидаскала Івана Матвійовича Борецького...

Лаврентій був зворушений до глибини серця. До всього пережитого ним додалося велетенське і неосяжне, що й раніше проступало окрімними гранями, визначеними діями і днями, а тепер окреслилося доконано і трепетно долями не лиш поодиноких людей, а цілого єдинокровного племені русичів, відвічно споріднених. Ось із цього куточка вийшов друкар Федоров, до Руського, Волинського і Київського воеводств простуючи, щоб сюди ж прибули Вишенський, Княгиницький, Борецький, Стефанко, хай не в плоті і крові, зате знайшли вони тут оселю для свого духу, думок, поривань. І він, Лаврентій, прилучився до них. Чим не куточок рідного краю, ошатний і приятний, зведений працелюбними руками москвитів! Не бояр, не князів, не дворян — тих же ремісників, ратаїв, цеглярів, друкарів, роботизна яких долає всілякі порубіжжя і поєднує всіх...

У друкарні Косинський зупинився біля стоса книжок, перемовився із синьооким чоловіком у заляпаному друкарською фарбою кафтані. Той узяв три книги, загорнув їх у папір, подав:

— Ваша книга, отче Лаврентію. «Оглашеніє», — і вклонився.

Тому, хто створив книгу омріяну, виплекану, продуману, не потрібно багато часу для її прочитання. Особливо коли залишаєшся наодинці з нею: синів у ізбі не було, пішли з Косинським оглядати Китай-город і торгові ряди. Коли ж повернулися, застали Лаврентія за диким заняттям: він виривав аркуші з книги і з моторошним реготом жбурляв під ноги, топчучись по них. Зблідлий Косинський позадку-

¹ Щедро.

вав до дверей і виметнувся геть. Потім Лаврентій, притиснувши до грудей порожні палітурки, упав лицем на ложницю і заплакав.

... З книги «Засідання в книжковій палаті 18 лютого 1627 року з приводу виправлення «Катехізиса» Лаврентія Зизанія»: «В літо 1627-го, лютого у 18 день. За наказом государя святійшого патріарха Філарета Микитовича Московського і всія Русі богоявленому ігумену, що на Москві із завітошеного ряду, Іллі та від книжної справи Григорію Онисимову велено говорити з корецьким протопопом із Литви з Лаврентієм Зизанієм про виправлені статії з книги «Оглашеніє», котору він з Литви привіз свого складу і бив чолом государю святійшому патріарху, щоб її виправити... А говорити їм велено з ним на государевім казеннім дворі, в книжній палаті, перед государевім боляриним князем Іваном Борисовичем Черкаським та перед думним дяком Федором Лихачовим».

... Уже їдучи до Києва, Лаврентій раз по раз вертався до того прикрого засідання, як товклася вода в ступі і де він спершу зважився осадити ігумена Іллю: «А то нині дійшов ти мене, а потім і я тебе діжду», — та не вийшло; руки йому вкоротили рішуче, без пробачень. Що їх найвразливіше допекло? Постулат із Второзаконня про самовладність людини. Лишень її належиться обожнювати, від неї і до неї йде все, що у світі існує: «Самовладністю людини звертається до доброчесності, якоже і до злоб. Ними же вшанован бисть Адам од бога». Ілля аж підскаочив: «Прямо розумій, то і прочіі од тебе укріпляються, а не відпадають». — «Та як же! Чи не тако є?» Виходить, що не тако. «Ми ж рекохом: прямо не так, а ось як — падає людина самовладністю, возстає ж владою і виправленням божим». Вони мудрі — владністю? Хто ж тоді Піко делло Мірандола? А його трактат про гідність людини?

Як п'явки вчепились у твердження: «Отець убо болій сина і духа святого є, понеже від нього оба мають буття і божество. Отець сина і духа святого зібра». «Від якого богослов'я взято? — заволав Ілля. — Звідкіля зібра? Ми збирання святої трійці не глаголем, віруєм бо, яко єдинокупна свята трійця. Так і сповідаємо». Довелося викручуватись.

І у витлумаченні різниці між іпостасями вони доконали Лаврентія. Він усміхнувся про себе, відновивши в пам'яті, як усі роздрочилися, коли зайшлося про страждання плоті божественної і плоті людської.

Ілля: «То убо ти, Лаврентій, і божество з плотію постраждати глаголиш?»

Лаврентій: «Тако глаголю, понеже по з'єднанню склада страждала плоть, страждало і божество».

Ілля: «Не глаголь убо сього, Лаврентій, еже з плоттю страждало божество; сіє убо Арій і прочіі еретиці глаголють».

Лаврентій: «Тако есть. Сього ради і постраждав бог з плоттю, понеже в єдиному був складі».

Ілля: «Сиріч, в єдиному складі досконалий бог і досконала людина? Не постраждав бог з плоттю. Ти убо глаголеши: «Бог постражда». Аще бог постражда, то і все божество постражда: син, отець, дух».

ризи, сосуди, хрести, Євангеліє і самі їх носять на вівтар, торкаючись таким чином своїми огидними руками того, на що вони лише дивитися гідні. А коли я їм робив зауваження з цього приводу, то не тільки не бачив виправлення з їхнього боку, але навіть накликав на себе гнів... Дивна справа! Вони довіряють своїм духовним совість, а хрести, Євангеліє довірити не можуть».

Сакович нарікав, що вироблення книг у Литві і Польщі дотримуються ущипливого спрямування, примножує чвари, суперечки, незгоду. Ось як він висловився: «Ми діти одного вітця, сини однієї матері, навіщо ж ми розриваємо між собою згоду? Чому один другого відсилаємо до пекла? Навіщо взаємно один другого анафемствуємо?» Правда, похвалив кілька книг, серед них «Бесіди», і Лаврентій поморщився: похвала укладеній ним книзі з боку Саковича видалася йому нещирою; Сакович запевняв, що їх читають під час трапези в київському братському монастирі у присутності такої поважаної людини, як Смотрицький, котрий із пелгримації на Схід привіз дорожні думки про ставлення до унії, до братств, до шкільної справи.

«Отакої! Сакович свою зраду православ'ю виправдовує тим, що його мислі поділяє полоцький архієпископ! — ледь не скрикнув Лаврентій. — На яких підставах? Звідки взяв? Може, від самого Смотрицького? Так і є.» На наступній сторінці Беринда виклав розмову між Копинським і Смотрицьким, коли останній шукав, де йому прихилити голову після повернення з мандрів і коли його не прийняв Захарія Копистенський. Мелетій тоді попрямував до Межигірського монастиря, і Копинський запитав: «Чого тебе лихий носив по тих Єрусалимах і Палестинах? Нікого не спитав, нікому не сказав...» — «Пидомо́ща, zezwoleniem u błogosłownstwim¹ митрополита Борецького. Він доручив мені передати листа патріарху».

Ще запис: «Смотрицький звирився межигірському архімандриту, що привіз від східних ієрархів соборну грамоту про позбавлення братств ставропігійних привілеїв, щоб більше не рядили собі потіть. Він показав ще одну грамоту, якою визначалося, що на Русі бути тільки одному екзарху від константинопольського патріарха і таким екзархом був поименований Мелетій».

У неділю православ'я, коли відправлявся обряд анафемствування еретиків, Борецький оголосив патріарші грамоти про ніцування ставропігій братських. Його і полоцького владика вголос проклинали, як відщепенців. Вони удвох перед багатьма собором духовенства, шляхтою, війтом, бурмістрами і всім поспільством православним вирекли прокляття на унітів, показали себе чистими, незаплямованими.

Захарія Копистенський завбачливо подав на митрополичий суд написані ще минулого віку грамоти патріархів Максима і Рафаїла з вимогою підтвердити за Печерським монастирем ставропігійне право. Борецький не без вагання згодився вписати ті грамоти до книг свого духовного суду. Обачно вчинив Захарія, на смертному одрі лежачи.

чи! Невдовзі ми його оплакували. Братчики з усіх околиць написали константинопольському патріарху Лукарісу прохання, щоб той з'ясував, що саме від нього привіз Смотрицький. Лукаріс пояснив, що даною Смотрицькому грамотою зносяться ставропігійні права тих братств, а також монастирів, котрі дістали ці права від пізніших за Ієремію патріархів, що не мали повноважень надавати їх. Братства віленське і львівське здавна користувалися привілеями, управляються самовладно, при відправах ніякого імені, крім патріаршого, не поминають, нікому не підкоряються.

Дійшло з Волині: Смотрицький відвідав Волинь, відбув розмову з Олександром Острозьким, сином волинського воеводи Януша Заславського. Випрошував собі Дерманську архімандрію. Вірогідно, що намовив його на те Рутський. В Межигір'ї почувався зле, а віленські братчики до нього були лихими. Скидається на те, що вони досягли угоди. В чім?

«Написаному вірити. Здійнято із власноручного листа князя Олександра, писаного в Луцьку і посланого навздогін Смотрицькому. Перехопив у Костянтиніві Чорний, інок печерський». Далі подається уступ з листа: «... Ти відкрився переді мною, вельмишановний владико; це так справедливо, що, давши слово, ти готовий дати нам і рудико; ти не відкидаєш того, в чому запевняв славнозвісного митрополита київського Йосифа Рутського, що готовий нам дати руку спілкування... (тут проминаються теологічні міркування про писання Смотрицького)... Отже, оскільки непостійна воля людська аж до смерті, то я дуже хотів би мати писемне потвердження, не тому, що не довіряю тобі, достошановний владико, — ні, а для власного спокою. Інакше, маючи на увазі попередні факти, я постійно буду непокоїтися, чи досягну мети...»

Лаврентій побачив велику прогалину між останніми рядками листа князя Олександра, вписаним на верхній частині аркуша, і записом, який починався в нижній частині; здогадався, що доскіпливий Памво полишив місце для занотування свідчень, щодо яких має сумнів. Він змушений був визнати, що Смотрицький перейняв унади найудатніших відщепенців — зміїну гнучкість Іпатія Потія і лисячу хитрість Кирила Терлецького, коли зупинився на даті 6 червця.

... До Дубни прибув Рутський. У замковому костюлі воеводи відбувся 6 червця обряд приєднання Смотрицького до унії. Мелетій пробував рік унітське сповідання віри за усталеною формою і подав Рутському списане на папері, скріпивши власноручним підписом. Виговорив собі умови: бути уніатом потаємним до одержання відповіді з Риму, мешаючи в Дерманському монастирі й залишаючи за собою право знокаючи в Дерманському монастирі й залишаючи за собою право знокаючи з православними; титул полоцького архієпископа у нього не відбирається й після оголошення про його перехід на унію, навпаки, в його окормлення віддаються також Смоленська, Чернігівська, Володимирська і Луцька єпископії; він не позбавляється права висвячувати православних попів у підлеглих йому єпархіях і при відправі поминаючи константинопольського патріарха, змінюючи в душі зміст цього поминання.

Про таємний перехід Смотрицького на сторону унітів Йосиф Рут-

¹ З відома, з дозволу і благословення (пол.).

ський звідомив папежа Урбана VIII і кардинала Бандіні, сповістивши про таємні артикули цього переходу: 1. Звернутися до Кирила Лукаріса з проханням прислати «сповідання віри»; оскільки в нім, без сумніву, будуть схизматичні і лютеранські відхилення, їх розгляд сприятиме приниженню авторитету патріарха; 2. Скористатися приналежністю до православ'я і готувати до унії схизматиків, поширюючи погляди як західних (latinogum), так і східних (graecogum) отців церкви; 3. Обмірковувати причини невдалих спроб погодження унітів і схизматиків, схилити противну сторону до спільного собору, заручившись згодою найвпливовіших осіб; 4. Невдовзі видрукувати міркування щодо пелгримації Смотрицького на Схід, а також катехізис православної віри, домогтися, щоб їх схвалила духовна цензура, тобто київський митрополит; 5. Скористатися з практики єзуїтів, які спілкуються зі схизматами у світській одіві. Католикам грецького обряду, мешканцям областей з грецькою вірою дозволялося приймати посвячення від схизматичних єпископів; щоб не бути вигнаним і підготувати насіння для нового засіву. Папіж відгукнувся: «Слава у вишніх... Мелетію Смотрицькому!»

Мелетій відправив листа Кирилу Лукарісу, зазначивши, що на нього справив незгладне враження лист патріарха до львівського арциєпискупа Дмитрія Соліковського. Цей давній лист сприяє римському віросповіданню, виказуючи в усіх частинах східної церкви справжнє однодумство із західною; православні не зневажають столицю святого Петра, віддають належну повагу, дотримуються однієї з нею віри. Смотрицький пише, що сподівався розвіяти свої сумніви, виниклі після означеного листа Соліковському, особистою розмовою з Лукарісом і ознаймуванням з творами патріархів Геннадія (константинопольського) і Мелетія (олександрійського). Виявивши, що зберігся лише Геннадіїв «Трактат про сходження св. Духа проти латинян», а «Чотири книги про догмати» спалені, Смотрицький звернувся до творів Лукаріса, в яких помітив суттєві суперечності. Далі він просить Лукаріса навчити, чого треба триматися: ухвал Нікейського і Тридентського соборів, чи тих, проти яких спрямовані ці собори. Таким чином, «Віросповідання» Лукаріса було б дуже корисним для Смотрицького, як керівництво при виданні власного катехізису. «Якщо ти, блаженніший отець, відмовиш мені в моєму проханні, то, бачить бог, я зроблю те, з чого побачиш, що душа моя буде врятована».

«Що ж він замислив, підпрігшись до латинян? Останнє його твердження можна читати й інакше, ніж написано, — ламав голову Лаврентій, кожною жилкою відчуваючи розставлену Смотрицьким пастку. — Очевидно, тлумачити це слід так: якщо Лукаріс не прилучиться до послання Мелетія, то може втратити владу над руською церквою в Литві і Польщі, не матиме змоги навіть навідуватися в русько-литовські землі. Тим часом зверхником тут буде Смотрицький, як екзарх».

Вчинки, висловлення, дії з разючою силою свідчили проти Смотрицького. Лаврентій було піддася їх могутній доказовій силі і схаменувся. А ось це хіба не доказ? «Хіба той, хто відмовляється від послушення римському єпископу, повинен втрачати своє добре ім'я?»

Чи ось таке: «Жоден польський круль не вважав образою для себе і крулівської величності той факт, що руське вище духовенство діставало посвячення від константинопольського патріарха».

Щось тут не так. Невже Мелетій сам снує якісь тенета? А якщо Мелетія обмірковано й підступно вплутують у них, користуючись його м'якістю?

Лист Смотрицького віленському братству: «Прибув до Києва Іван Дубович, інок уніатський, повідаючи себе бути посланим од ксьондза Рутського Йосифа. Іменем всіх його преложоних духовних, до його милості господина отця митрополита нашого і всіх його спол єпископів, — з тим жадаючи, аби господин отець митрополит наш і я при його милості на певному якомусь місці з ксьондзом Рутським Йосифом зезволисмо (которие зо всіма своїми недругами папежа оставити хотять, пред се взявши зась ся отдати под послушенство патріарха константинопольського), абисьмо се о том з обоєї сторони намовили... Далі ідуть принагідні міркування, яким чином усе це сповнити, оминути завади; а ось тут Смотрицький, вдаючи, ніби переповідалося, що нок, зі спритним лукавством підсовує тезу; Лаврентію видать вашу віто і є старанно прихована мета: «Если би при тім, і то милість вашу дати дійшло, іж круль його милість і весь сенат бути на тім хотят, абисьмо ми способом землі Московської свого патріарха мали». Наприкінці він застерігає братчиків, що про згадуване перебування в Києві Дубовича і бесіду з ним Мелетій сповіщав лише їм, впевнений, що вони і «заховати те в собі, і радити о том можуть».

«Прорізалися ріжки у відпалого владики полоцького! Прорізалися! — обурено шепотів Лаврентій; він штовхнув кватирку, щоб ковтнути свіжого повітря. — Скільки ж то хисту, гнучкості, спритності треба видобути з себе заради нікчемної мети — зіп'ястися на найвищу сходинку ієрархічної драбини! Не однієї! Обоє ієрархій — і православної, і уніатської. Потій і Терлецький супроти нього немовлята безпорадні. Невже ніхто не зауважив? Вій же пнеться в патріархи!»

Зауважили. Щось прознав Ісайя Копинський. Після появи в Києві Дубовича він заходився розсилати округні послання, зміст яких зводився до одного: стережіться, бо наші зверхники зніуюються з уніатськими, а це вже віщує лихо! Борецький і Могила намірилися заткнути рота відомому своїм суворим подвижництвом і відданістю православію Копинському, відібрати у нього монастирі на Вишневецьчині. Не вдалося: за Копинського заступилися низовики і реєстровці, їх депутація з'явилася у Михайлівській Золотоверхий монастир при шаблях, пістолях, гаківницях і домоглася свого.

З Дермані порозбігались усі ченці. Самотність Мелетія порушив печерський архімандрит Петро Могила за два тижні до м'ясопуста; він їхав до Перемишлянського повіту оглянути свої маєтності. На третій седмиці великого посту, вертаючи назад, Могила знову говорив з відмовником. Якщо судити з листа, негайно надісланого Рутському, досягнуто згоди на скликання собору в Гродеку.

Шоста седмиця посту. До Гродека прибули Борецький, Могила, Борискович, Паїсій Іполитович. Смотрицький ознаймував їх зі своїми міркуваннями про розбіжності між східною і західною церквою.

лією, насправді ж то була досить простора світлиця у тім самім флігелі, де містилася канцелярія митрополита,— депутати побачили не зовсім одягненого Смотрицького, дубенського протопопа Федора Леонтійовича, диякона Ісайю. Останній спробував зупинити депутату: мовляв, їх преосвященство владики Мелетій одпочинок взяли після виснажливої дороги; та могутній Андрій Мужилівський схопив його за кбвнір кафтана і відставив убік, ніби неживу річ. Мелетій опанував становищем найшвидше: накинув на плечі кафтан, застебнувся, перекинув через голову ланцюжок наперсного хреста, випростав із широких рукавів руки, готуючи їх до поцілунку — пошанівку, належного чільним пастирям.

— Отче архієпископе! Київський собор таврує тебе ганьбою за спрямоване проти православної віри східної гидке писання, і хоче знати одне: збираєшся ти триматися своєї «Апології» чи ні?

Смотрицький зневажливо зміряв поглядом речника з голови до ніг: заношений кафтан, укриті пилом черевчища; крута, м'язиста шия дроворуба; довгі чорні патли, помащені конопляною олією; широко розкритий рот, всіяний дрібними, як у щуки, зубами. То й що? Мужилівський — не щука, Мелетій — не піскар.

— Я піду на собор і особисто дам пояснення стосовно цього твору,— Мелетій спокійно перебирав китичку від пояса.

Лаврентій схвалював його спокій: бач, домовлялися разом, а відповідь тримати нарізно... Молодший перед старшим. Чому цього домагається Могила? Він же всього лиш архімандрит, один з багатьох...

— Ти принижуєш не мене, а собор,— Мужилівський володів спостережливістю полювальника.— Спершу мусиш відповісти нам, противно не будеш допущений до соборних говорень.

Смотрицький спритно вхопився за напіввисловлену Мужилівським обіцянку і відповів, що вважає свою «Апологію» цілком православним твором і тут же заходився визначати, наскільки обізнані депутати: чи дотримуватимуться вони канонічних засад, чи діятимуть напролом.

— Собор твоїх міркувань не вимагає, справа для нього ясна,— набундючився Мужилівський.— Потрібна відповідь на поставлене питання.

Смотрицький визнав свій твір з погляду догматів віри православним. Коли до нього вкралось щось неприємне при описі нестроєння східної церкви, не пізно обговорити і виправити.

— Вона ж друкується! — гримнув Мужилівський, тріпнувши патлами.

— Що за біда! — владно заперечив Смотрицький.— Друкування легко припинити.

— Не відаєш ти, отче архієпископе, як у Вільні уніти вихваляють твою «Апологію»,— у Мужилівського ніби пісок на зубах заскрипів.— Вікарій Лисорук з Дугою-Шлабківським загнав до річки ціле село і перехрестив їх на унітів, спираючись на твою «Апологію»: мовляв, все одно потраплять у лабеті папежа.

Так ні з чим депутата і покинула келію. До флігеля тісно підступили ченці Михайлівського монастиря. Депутатів пропустили, а в

диякона Ісайю і протопопа Федора Леонтійовича полетіли огризки яблук, кінське лайно, викрики: «Геть унітів з монастиря!», «Ганьба перекинчикам!»

Приголомшений Лаврентій плівся слідом за депутатами, відчуваючи поруч плече свого учня і сполечника Памво Беринди; другий його учень, приналежний до того ж острозького вивідка, припишк у келії від страху за свою долю. Лаврентій відстав і повернувся до флігеля. Він був певен, що лихі чутки зумисне розпускаються із лаври і першим помічником Петра Могили зробився запопадливий Філофей Кизаревич, котрий встиг перелицювати передне слово до казань авви Дорофея, писане над ще неохололим після смерті тілом Захарії Копистенського.

Надворі звечоріло. Біля флігеля натовп поменшав, лише невеличкі гуртки продовжували диспутовати, від них долинали погрози дати унітам спитувати жаб'ячої циці.

В келії був тільки Смотрицький; видно, готувався до відпочинку.

— Сідай, Максиме,— негучно промовив Лаврентій.— Зараз нас тут троє: я, ти і мій брат Стефан. Скажи мені, у чім твоя провина? Багато я тобі пробачив. Навіть повержене Євангеліє при хіротонуванні... Навіть прихований тобою лист віленських братчиків...

Мелетій дивився на нього своїми округлими, пекучо-чорними очима, в яких завжди ховалась іскринка карого. Нині вони були непроникні, як горобина ніч. На мить у них відслонилася вузька світлинка:

— Моє писало створило...

Світлинка зачинилася. Лаврентій зрозумів, що шляхетна вдача Смотрицького не дозволить йому ні зізнатися, ні назвати однодумців.

— Ти кличеш православних до злуки з унітами. Розумієш, що садовиш унітів на православному шию?

— Не так! — аж пересмикнувся Мелетій.— Хіба важно, чие над чим? Зате витвориться згромаджена спільна сила протикатолицька. Не литиметься кров краян.

— Тоді... Чому тоді круль охоче видає декреталії на скликання згоджувальних соборів? Буде таке: католики осідлають православного коня. А ти не будеш ані арбітром, ані вершником. Присягаюся тобі, Максиме, моїм іменем, іменем мого брата Стефана, забитого ляхами під Москвою... Доки ти будеш потрібен твоїм підковувачам, доки не пойменуєш їх привселюдно...

— Не муч мене, отче Лаврентію! То мені над силу.

— Вони тобою прикриються і викинуть, як ганчірку.

Вранці до лаври прибіг брат Борецького Порфирій із цидулою від Мелетія, повною нарікань, що з ним ведуться переговори через третіх осіб.

Тим часом Андрій Борецький поквапився перевести Смотрицького з його причетниками в безпечнішу келію. Була причина: на дорозі до монастиря він бачив цілий натовп козаків, що сунув до Золотоверхого, побрязкуючи шаблями, вимахуючи пістолями.

— Діждемось унітського вилупка! — горланив ватажок.

— Шкода кулі на нього, — засумнівався другий.

— Мотуз на дерево — і буде гойдалка.

Андрій покликав Смотрицького до вікна:

— Погляньте, владико!

З віконця було видно, як гуртки городян, козаків, прочан умошувались на траві, під деревами, у видолінках, звивистим колом облягаючи монастир. Якби й з'явився намір накивати п'ятами — не вдалось би.

Мелетій зблід, здригнувся. І все ж витримка не зрадила його; а може, то була усвідомлена неможливість приховати від людських очей будь-який свій крок. Він сів до столу і нашвидкуруч написав ще одного листа Борецькому: мовляв, він уже не обстоює своєї «Апології», в разі необхідності поклопочеться, щоб припинити її друкування, і згоден потурбуватись, аби книга не поширювалася по всьому государству. «Маючи на увазі сказане, я прошу бути допущеним до собору, де, не вступаючи ні в які сперечання, спільною радою можна було б знайти спосіб для справування означеного діла».

Андрій наздогнав Зизанія аж біля Хрещатицького урману, тицьнув цидулу до рук.

— Чом би й не послухати його? — прочитавши цидулу, вголос розмірковував білобородий старець Аврамія Стагонський. — Хіба не траплялися...

— Не в наших умовах, — різко обітнув Борецький. — Ми його покривали тихцем, келійно. Умовляли як? Доки відзиву не дістане — цить! Досить моїх грамот, якими його оббілював.

— Сюди шкодника! — затенорував Ісайя Копинський. — Я теж писав грамоти, отче митрополите, тільки ви мене за вухами мали¹.

— Панотче Йосифе, він що, й у Вільні таким був? — постукував пальцями по столу Ісакій Борискович.

— Давно не видів... Мелетія притримував покійний Карпович, — пригадував віленський намісник і ректор Йосиф Бобрикович. — Що слизький, як вугор, не перечу. Вмі чоловік біле на чорне і чорне на біле обернути, аби його зверху було.

— Годі грати вар'ята! — обірвав ті висловлення рішучий Петро Могила; його навальна певність мимоволі підкорила Лаврентія; хоча досі не стрічався з мультянським воеводичем, окрім учорашньої здибанки, та судження своє про нього склав, вважаючи, що мало хто зважиться встрявати в диспутацію з новим печерським архимандритом, якщо не хоче ходити з вищипаним пір'ям. — Що маємо вагоме, речове? Це його «Тренос», його «Верифікація невинності», супліка до круля і сейму, шалений опір унітам і латинянам аж до загибелі Кунцевича. Кладемо це йому на карб? — обвів усіх поглядом. — Отож-бо! Поклавши пляму на нього, зганьбимо себе. Ми так рішили з отцем митрополитом: нехай Смотрицький наперед зречеться висловленого схизматства, згодиться на покаяння за содіяне... Що там? — різко за-

¹ Вважати віслюком.

питав Могила дорадника Іларіона і підсудка Самійла Володкевича, які набралися сміливості з'явитись до чільних мужів.

— Не зважились би, коли б... — спіткнувся Іларіон. — Давай, Самійле!

— Судді, підсудки, возні — спільна братія, як і ченці, — почав зі вступу Володкевич і перейшов до діла: — Келійник Смотрицького Ялковський зробив запис у гродські книги. Занотовано, що воевода Заславський за надання Дерманської архимандрії дістав від полоцького владики згодження... — битим жаком був Володкевич, бо не зважився вимовити вголос, пошепки додав: — ...проказати римський символ віри. Рутський був при тім.

Ще мить — і зчинилась би веремія, та Петро Могила не випустив з рук кермування:

— Можеш іти, Самійле. З отцем митрополитом ми передбачали щось подібне. Смотрицький прилучиться до нас.

Лаврентіє! видалася слушною думка: хоч у сих, хоч у тих, Мелетій знайде якийсь притулок.

Після тривалих розмірковувань вирядили за Мелетієм до Михайлівського монастиря митрополита, трьох єпископів, декількох протопопів, причетників.

У монастирській церкві закінчувалась відправа. Віруючі клали останні поклони, хрестилися й виходили геть. Мелетій, сидячи на криселку біля криласа, чекав депутації. Перед ним стовпилося півколом декілька ремісників та козаків. По довжелезних вусах Лаврентія зі спини признав Соленика; його кремезний сусід з непримиренним виглядом виповідав Мелетієві:

— Ми набули цю святиню нашою кров'ю. Готові зберегти її або власною кров'ю, або кров'ю тих, хто став би зневажати її чи відступати від неї.

Калістрат Пилипович Соленик загрозливо докинув:

— Махлюйте, махлюйте, біс вашій матері! Дістанеться тут і Савлу, і Павлу.

— Скільки, Юдо, взяв за наші душі? — прикипів третій поглядом до затремтілих вуст білого мов крейда, непорушного Мелетія; вибадушені очі Смотрицького, як налякані миші, перебігали з лица на лице.

Якийсь гарячий козак, що стояв біля полоцького владики, напів-висмикнув і з брязкотом кинув шаблюку до піхов, останнім полишивши храм.

Борецький став перед аналоєм з Євангелієм на ньому, навколо застигли єпископи з протопопами; причетники ввели Мелетія у коло. Прочитавши очищувальну молитву, митрополит звернувся до полоцького владики:

— Як ти в особі трьох скрибентів, від церкви не апробованих, усій церкві східній, матці своїй, смів і важився ересі і блуди задавати? У видрукуваній тобою «Апології» видно дух нечистий і гордий, ти вводиш у церкву прокляті ересі — папську, маніхейську, савеліанську, диш у церкву прокляті ересі — папську, маніхейську, савеліанську, аполінарієву й інші — несть їм числа. Рци! Наш слух відтворений!

Смотрицький, не втрачаючи самовладання, зіслався на попередні домовленості й пертракції, які він відбув з отцем митрополитом і печерським архимандритом.

— Були чи не були? — допитувався, впевнений у ствердній відповіді; її вистачило б, аби, не вдаючись у догматичні тонкощі, прилучити до своєї особи обох чільних ієреїв, загородитися ними.

Борецького врятував непередбачений трафунок: до храму внесли мари з померлим ченцем, слідом увійшли священник з дяком, хор; залунала стримана урочисто-сумовита відхідна молитва над небіжчиком. Лаврентій, вклоняючись небіжчику, краєм ока бачив, як з полегкістю зітхнув митрополит і запросив депутатів перейти до келії.

Смотрицький наполягав, щоб йому довели більш переконливо, яку нечестивість містить його «Апологія», за що саме так жорстоко накинулися на нього. Борецький кивнув слуцькому протопопові Андрію Мужилівському, котрий приніс із собою віддруковані аркуші книги. Не переймаючись тим, наскільки вишукано він поводить, Мужилівський послинив пальця й зашарудив сторінками, подекуди зупиняючись і перечитуючи заголовки — про приватний суд; про повне блаженство душ праведників після виходу з тіла; про те, що пекло і ад — те ж саме; про муки грішників і дияволів уже тепер...

Вивудивши кричущу суперечливість між твердженнями автора і догматичними засадами православ'я, Мужилівський вигукував:

— О-го-го! О-го-го, отче архієпископе! Хіба мало тут супротивного церкви нашій і ганебного для православ'я?

— У нас приватна розмова. Немає умов для поглибленого розгляду, — знайшов зачіпку Смотрицький. — Хотів би наполягти... Ознаймуємо весь собор і дійдемо згоди.

— Забагато хочеш, отче архієпископе! Смотрицький один проти цілого собору. Ти хто? Патріарх? Протосинкел? Не дамо поганій дівці морочити всім голову, — Мужилівський вихопив із-за пазухи приготований ще у лаврі папір, додав: — Про це ми з тобою говорили. Годі! Якщо хочеш бути на соборі і вважатися своїм, передовсім виконай писемно викладені членами собору вимоги. Ось вони. Перше — присягни, що віднині не будеш збаламучувати руської церкви ні словом, ні письмом, не відступатимеш від неї. Друге — прилюдно зречися своєї «Апології» і прочитай з амвона те, що нами буде дано для її прокляття і для твого каяття у грісі. Третє — не повертайся в Дермань, zostaвайся тут, в Києві. Ну?

— Накладена на мене покара... Вона куди важча, ніж моя провина, — спалахнули образою очі Смотрицького.

— Ти жорстоко образив руську церкву і, головне, людність, котра їй вірна, — розсердився Беринда. — Перед поспільством ти повинен спокутувати свій гріх. Герасим Данилович у труні здригається, чуючи тебе з того світу.

До келії заходили все нові й нові попи, монастирські старці, і кожен висловлював Мелетію гіркі і діткливі закиди.

— Згода, — не витримав Смотрицький. — Прошу одного. Позбавте мене від сповнення важких і принизливих умов.

— Все! — підсумував Борецький. — Чекай, доки пісок не висиплеться.

У препоясаній посередині скляниці — клепсидри пісок з верхньої половини стікав до нижньої. Смотрицький не відводив погляду од насипного жовтуватого горбка.

Лаврентій не поривався вихопити свій примірник «Апології», вчитати помічене схизматство Мелетія. Він переконався у нечесній грі Могилі і Борецького. Оголена зумисність, неприхована брутальність, прагнення будь-що зломити опір Смотрицького — все те утвердило Лаврентія на думці: якась домовленість між ними і Смотрицьким існувала, її чільні зверхники й прагнули приховати. Мовчання за прощення? «Хіба зі мною московські справщики повелися гречніше? Куди ж діватися Мелетію? Його змусять зрестися «Апології».

Він вгадав. Андрій Борецький подав полоцькому владиці товсту крейдяно-білу irtку.

— Що се? — спитав той.

— Відмова від писання свого... Потрібен підпис. Рукою власною.

Смотрицький уважливо ознаймувався зі всіма позиціями акту зречення «Апології». Якщо він виявить згоду на сповнення зазначених умов, може прийти на собор. Дещо змінивши і переписавши акт, Мелетій відіслав його учасникам собору без свого підпису: він ще на щось сподівався.

У віттарі на Смотрицького мало не кинувся Петро Могила: Володкевич таки видобув копію запису з гродських книг. Уже не стримуючись, Борецький заговорив з притиском:

— Що ж ти, вилупку, не підписався? Знов хитруєш? Знов лисячі виверти, аби нас омилити і пошити в дурні. Бери стилос і... Коліна задріжали? Іларіоне, ходи підсоби преосвященному. Чого озирался? У мене є припасена для тебе далека печера. Там і згниєш!

— Де черкнути? — знесилено опустився в крісло полоцький владики. — Щось в очах потемнішало.

Почувши сердитий гомін у церкві, Петро Могила підвів Мелетія до іконостаса, звелів прислухатися. Чоловічі голоси вигукували:

— Юшку з нього випустити!

— Нагодуємо осетрів!

— У компанію до Грековича!

Смотрицький затремтів.

— Нехай обмине мене чаша сія.

Він квапливо зрікся своєї «Апології», присягнувся не виїздити з Києва і сховався в куточку ризниці, з трепетом чекаючи анафемствування.

Під час літургії після читання Євангелія на амвон зійшов віленський намісник Смотрицького Бобрикович; усе духовенство і сам Мелетій стали навколо амвона. Петро Могила роздав кожному по свічці і по аркушу «Апології». В храмі залягла мертва тиша. Бобрикович володів гарним голосом, і його читання долинало до найдалшого закуття:

— Я, Мелетій Смотрицький... — далі йшло визнання в перекрученні православних догматів, відзначалася провина Касіяна Саковича,

котрий у спотвореному вигляді надрукував означену «Апологію» польською мовою. — Засвідчуючи своє каяття, висловлюю зневагу до «Апології», роздираю її, потоптую ногами, пам'ятаючи клятьбу, котру вчинив... в той час... коли був висвяченим і рукоположеним в архієпископи найсвятішим ерусалимським патріархом Феофаном під владу константинопольського патріарха.

Закінчивши читання, Йосиф Бобрикович розірвав і кинув під ноги поданий йому аркуш з «Апології» й звернувся до Смотрицького з питанням:

— Чого дотримується велебний отець Смотрицький — відданої до друкування «Апології» чи щойно прочитаного акту зречення?

— Я кінцево зрікаюся свого неправославного твору. Прошу вважати написаний власною рукою акт зречення висловленням мого каяття.

Після цього на амвон зійшли митрополит Борецький і луцький єпископ Ісакій Борискович. Борецький прокляв «Апологію» з усіма її ересями, вирік анафему на Касіяна Саковича, розірвав ті аркуші, що тримав у руці, підпалив і потоптав. Слідом за ним те ж саме проробили всі ієрархи. Прокляття книги закінчилося гасінням свічок, як символічних знаків того пекельного вогню, якому згодом будуть піддані ересієрархи.

Лаврентій пережив і перетерпів усе так, ніби сам зазнав найганебнішого покарання: «Максime! Максime! Я свою книжку теж рвав і топтав! Стримайся! Не вчини непоправного, стримайся!» Гірко картав себе за те, що в отроцькі роки не підтримав суворого ставлення Герасима Даниловича до сина. Ледве дждався пори, коли свічкогаси напустили пiтьми в храм, коли зі сходинок шезли останні старці, каліки й недужі. З бічного входу з'явилися Борецький з єпископами, Петро Могила і трохи згодом — Смотрицький. Пресвітери з Андрієм Мужилівським залишилися на ночівлю в лаврі.

До Борецького колобком підкотився Тарасій Земка, очікувально застиг. Могила покликав Іларіона, який небавом з'явився зі жмутом паперів у руках. Тарасій Левкович щось запитав. Борецький пошарудів аркушами, висмикнув потрібний, наблизився до світла, голосно прочитав: «Аполлеіа¹ Апології книжки діалектом руським написаної, польським зась ве Львове друкованої». Ось так і почнете. Опісля переглянемо. Похибки справимо. За седмицю буде?

Тарасій Левкович запевнив, що буде, якщо йому дадуть у поміч Свирида Соболя і Олександра Вербицького: на три верстати покладуть. Лаврентій знав, що йшлося про видрукування книжки з описом перебігу подій нинішнього дня, знав, що серед підписів чільників Київської митрополії не буде імені й підпису шостого єпископа — Смотрицького, зате Памво Беринда і він, Лаврентій Зизаній-Тустановський серед багатьох інших засвідчать: так було!

А ще Лаврентій вгадував, що такого більше не буде. Вражений неблаганною суворістю собору, Мелетій дасть волю вилитися назовні усій пекуцій жовчі, котра зібралася в нім, виплюсне її в лице своїм

¹ Спростування.

шельмувальникам. Тому, хто від рала і борони дотиснувся до вершечка і кого огріли голоблею по голові, помста затуляє очі. Він присягнув не виїздити з Києва — він покине Київ і поквитається. Хіба ж вони самі не підштовхнули Мелетія до створення «Апології»? Хіба не обещували дати відгук? Хіба не вистачило їм трьох седмиць, щоб погортати тоненьку книжицю? Він, Мелетій, один зважився намацати стежку до пригашення ворожнечі... Якщо ви такі мудрі і правдиві, чом не застерегли: се відкинемо, се промінемо, а ось те — придасться?..

Лаврентій пішов назирці за Смотрицьким та його келійником Ялковським. Проминувши лаврську браму, вони звернули ліворуч, де їх уже чекала карита київського унітського намісника Корсака.

— Максime! — вихопилось у Лаврентія. — Куди ж ти, сердешний? То ж навіки!

— Вчителю вчителю! — здригнувся голос Мелетія; він підійшов до Лаврентія, дихив чоло до його плеча. — Нездало мене вчив... Ти проминув випадок, коли... Випадок... — йому важко було говорити. — З твоєї спини вимочовують собі сходинку до трону... Затям собі! Могила всіх пожере. Йому співатимуть осанну!

Ніби стидаючись, що дав собі волю, Смотрицький квапливо сів у кариту, вигукнув:

— До Дермані!

...Слідкуючи за подальшою долею Смотрицького, Лаврентій дізнався, що вже з Дермані він за сприянням унітського намісника Корсака звернувся до суду з протестацією проти київського собору, визнав свою «Апологію» суто православною, а своє зречення від неї вимушеним, викликаним смертельною загрозою життю, побоюванням, щоб Печерська обитель не була обагрена кров'ю.

Відбулося ще декілька соборів — у Києві, Львові, Володимирі для встановлення згоди між унітами і православними. Та вони нічого не дали, ворожнеча розпалювалася. Після останнього собору 5 червця 1629 року Мелетій Смотрицький повернувся до випроханого Дерманського монастиря і більше ніколи ніде не з'являвся. Він так і не став арбітром між унітами, католиками і православними, між польським примасом і київським митрополитом. Він став затворником-самітником...

Розділ L

Отець же наш Феодосій смиренням і послухом усіх переважав, працею, подвижництвом, і ділами, бо ж був він тілом могутнім і міцним і з задоволенням усім допомагав, і воду носив, і дрова з лісу на своїх плечах, а ночі проводив у безсонні... Коли ж братія почивала, блаженний, узявши виділену кожному частину зерна, молотів його і ставив на місце. Іноді ж, коли було багато оводів і комарів, уночі виходив, сідав над печерою, оголивши тіло своє до пояса, і прях вовну для плетіння взуття, наспівуючи Давидові

псалми. Все його тіло було вкрите многістю оводів і комарів, які кусали його і пили його кров. Отець же наш перебував непорушним, не підводячись до ранкової години...

Вертаючи з Гнильця, де мав намір навідати краян із Корця, та нікого не зустрів — сільце виглядало вимерлим, Лаврентій довго молився біля каплички засновників печерських — Антонія і Феодосія. Чесноти обох передавалися від покоління до покоління, несуттєве забувалося, викарбувалося від покоління до покоління, несуттєве постать невразливого і витривалого відлюдника-трудівника — постав його перед собою і звіряй свої вчинки, своє життя... Навіть повчально, як виграновується характер-бовван. Ні, не так, Антоній з Феодосієм не скидалися на бовванів. Нескінченні напасти, криваві набіги, розпорошення населників у лісах і пушах вимагали сотворення взірця невтомного трудівника, невразливого до погоди, швидкого на слово і діло, спроможного при скруті власне існування покласти за громаду. Навколо подвижників гуртувалися розпорошені населники, і знову поновлювалися громадки, громади, подовжувався рід руського племені, примножувались звичаї...

Охоплений лихим передчуттям, Лаврентій повертався до Києва. Бентежили недобрі вісті з півдня, сходу, із заходу. Наближені до Могилы говорили, що йде на Україну гетьман Конецпольський, аби спершу козаків, а затим по всій Україні русь винищити геть аж до Москви. Про те ж саме митрополиту Борецькому козаки-реєстровці сповіщали. На вулицях міста побільшало рейтарів і жовнірів. Якесь ватага замислила увірватися до Михайлівського монастиря. Челядник Петро і троє його товаришів, боронячи браму, були геть посічені, решта ченців встигла з оружжям стати при брамі і відбити наскок.

До Києва зі своїм відділом просувався коронний стражник Самуїл Лаш-Тучапський. На великодній неділі вирізав усе село Лисянку — як мужів, так і жон; де стріне українця — скатує і заб'є.

А що ж козаки? Після поразки під Медвежими Лозами настановлений Конецпольським гетьман Дорошенко збирав сили, вичікував. До минулого року Сигізмунд III двічі кликав козаків на поміч — проти кримського хана і свейського короля. Збиралася рада у Прилуках і в Каневі і відказала: «Круль польський і пани радні пожитки всілякі у нас відняли, на море нам ходити не велять, ми від цього зубожіли, на службу проти свейського нам піднятися немає чим». Минулого ж року Дорошенко загинув у Криму. Гетьманська булава ненадовго дісталася Грицькові Чорному, безвільному посіпаці ляхів. Вийшли козаки із Запоріжжя, утворили коло, приступили з розпитами до Чорного, чом він такий прихильний до шляхти і унітів. Змушений був зізнатися, що присягав на унію. За це позбувся голови. Гетьманом вигукнули Тараса Федоровича Трясила, котрий і повів військо до Переяслава.

У митрополита Лаврентія вже чекали його молодший син Сашко і Стефан Борецький.

— Нема кого послати, щоб були віддані і надійні, — сказав Іван Матвійович. — Ти не повинен перечити, Лаврентію: свого віддаю теж.

— Усе сповнимо, що велено, — в один голос запевняли молодики.

— Повторіть, що слід зробити, — сказав Борецький, походжаючи по світлиці. — Вголос!

— Добутися до гетьмана в Переяславі. Нехай нагледає за перевозами й остерігається реєстровців, — на одному видихові повторив Сашко, й батька вразила його безоглядна рішучість кинутися на зустріч небезпеці.

— Негоже ви одягнені, — покартав обох Лаврентій. — Хто вам повірить, що ви не пробираєтесь на Запороги? Отче митрополите, краще якесь дрантя на них нап'ялити. Черевики геть — босими хай ідуть. Дурниками прикинуться. Я пошлю з ними Корчину Коча.

Коли хлопці пішли, Борецький сів, тримаючись за серце, і важко дихаючи:

— Якщо повернуться, не переживемо... Ні я, ні мати...

— Мені не легше, Іване Матвійовичу. А що, аж так погано все склалося?

— Погано, Лавріне. Визнання відновленої митрополії круль поставив у пряму залежність... Прилучити нас до унітів, як теляток до матки. Після викриття Мелетія він знову схопився за меч. Конецпольський і Потоцький пересувають свої полки. Якусь німецьку королівську роту ведуть. З Лашем-Тучапським просуваються якісь роми — збісніла ватага, послана смоленським біскупом Кревзою під орудою віленського вікарія Лисорука і капітана Дуги-Шлабківського. Вони посікли Лисянку.

— Як же так? І турків ми побиваємо, і татар, і на Інфлянт ходимо... — не розумів Лаврентій.

— І московському цареві вклоняємося! — додав Борецький. — Останнє й силкуються видерти з корінням. Тобі відомі пертрактації з чорногорцем Ях'єю? Ми не хочемо бути безсловесною худобою, вививаємося з латинських кошар — нас туди знову заганяють.

У повільній, болісній мові митрополита Лаврентія ще чув розмисли державного мужа, котрий розумом охоплює всі куточки свого краю, відає, де, що і як діється, куди і як спрямувати перебіг подій. І разом з тим відчував щось неминуче, роковане, що нависло над обома.

— Страх як погано, що немає між нами воєнника з талантом, рівним Петру Конашевичу, — стиха промовляв Борецький, наче сам до себе. — Тарас Федорович, новий гетьман, спроможен домогтися однієї, від сили двох вікторій. Цього мало: дві-три поразки не зломлять ворога. Тут знадібний ум, який би розчислив побоїща на роки. Щоб ми з наших шкіл, передовсім із твоїх, Лавріне, виростили йому на підмогу сотників і хорунжих з-посеред забитих, катованих, спрацьованих братів наших менших. Ти не чув їх оповідей! От де справдішні лицарство — прямодушне, чесне, віддане. Які уми носять в собі ці молодики! Які із них будуть полковники, яка генеральна старшина росте! Знаєш, Лавріне, з гною виростають найпоживніший хліб і найкунштовніші троянди! Даруй, що проминув реєстровців. Панські унади роз'їли їх, як іржа залізо. Не вони... — Борецький стрепенувся, очі його

го заярили дивним світлом. — Їм треба дати знання законів і статутів, навичок господарського й адміністративного устрою. Я тобі лишень переповідаю недавно почуте. Не здогадаєшся від кого! Чигиринський сотник Зіновій Хмельницький поділився своїми роздумами. Він не один такий! Повнитиметься Україна мужами і умами. Ну, іди!

Почали надходити обнадійливі чутки.

Неподалік від Києва при перевозі козаки ввіймали німецького капітана і самого Конецпольського ледь не схопили — втік.

У якусь ніч козаки викрали з польського обозу двох гайдуків, котрі охоче повідомили, що Конецпольського немає, ляхи не чекають нападу. Наступної ночі козаки вдерлися до обозу, затіяли криваву січу. Після світання Потоцький побачив потрощений обоз, майже дві тисячі забитих, а трьох найбільших армат і кількох гаківниць не дорахувався й поквапився надіслати Конецпольському реляцію, що полягли не поляки, а схизмати.

З півдня, зі сходу поспішали окремі люди і сотні до Переяслава, траплялися й більші відділи. В окопі над Дніпром такий відділ напав, як зазначив згодом літописець, «на роту одну вельце багатую, мудрую, зо вшістких панят, ім'я їй було Золотая рота на хоренкві¹ коло золотее було — на світанню вшістких побито, і ноги не випустили, і там в окопі поклали і ховати не стали». І з крулевичевою ротою, що з Луцька прибула, щось подібне трапилося. Полягли німці і гайдуки, що за Дніпром були. Всього ж війська до десяти тисяч загинуло.

З уст в уста передавали, що Конецпольський молився в наметі матці бозці: «Найясніша панно, винеси мене оттоль здорового». Дивлячись на побитих, витираючи сльози, Конецпольський мовив до ченців: «Ото ж унія — лежить русь з поляками!».

І змушений був Конецпольський просити конференції; він-бо добре знав, кого обстоював Тарас Трясило — отих самих випищиків із реєстрів. За що їм відібрали рицарство? Хіба вони шкодували своєї крові, боронячи Корону? Отож вони й порахувалися із реєстровцями. Останні помирилися з Конецпольським, видавши Тараса на страту.

Серце Лаврентія обмерло: схоплено двох пахолків, котрі робили підкоп під шопу, де чекав останньої дороги до Варшави Тарас Федорович Трясило. І обмерло не без причини: обидва пахолки не призналися, хто вони, як йменуються, звідкіля. Перед тим, як мали відтяти їм голови, один у другого пробачення попросив — тричі, по-православному. Невідомо, хто то був, та більше ніколи Лаврентій не бачив свого Сашка, а Борецький — Стефана.

Митрополит, який сприяв повстанцям, відчував, що то остання битва, у керуванні якою він так чи інакше брав участь, і занедужав. Втрачаючи сили, викликав до себе Ісайю Копинського й передав йому опікування митрополією.

До Лаврентія на милицях прибився Корчина Коч — безногий, посічений. Він мовчки вклав у руки обмерлому батькові Сашків зизаній. Притиснувши його до серця, довго і німо стояв Лаврентій, а очу-

¹ Хоругви.

нявши, сховав у торбину до Стефанкового. Черга за ним, Лаврентієм. Чуючи серцем поклик, відгукнувся йому. Зі старшим сином попрощався в Москві. Залишився святий обов'язок — навідати Оксану, котра обдарувала його синами, терпляче простувала життєвою стежкою поруч із ним, безвідлучно від синів. І от тепер їх немає при ній; старшого, може, тимчасово, молодшого ж — довічно.

Цілу ніч провів Лаврентій у лаврі, молячись за Сашка.

Другого марця 1631 року Андрій Борецький, сяк-так одягнений, із засльозеним лицем, прибіг і покликав Лаврентія до Михайлівського монастиря. На ганку флігеля стрівся Памво Беринда, кинув:

— Не баріться, отче! Він відходить...

Лаврентій поквапився до світлиці. На півдорозі його мовчки пропустили двоє мужів — пропечений бодем, темний, як грозова хмара, Петро Могила і луцький єпископ Ісакій Борискович.

Іван Маїлович непорушно застиг на ложниці, невибагливій, застеленій зім'ятими простирадлами і зсунутим набік рядном: видно, хворий метався в непритомності. Зараз йому полегшало: притуманені карі очі полишив біль, вони дивилися ясно і проникливо; опущені до низу кутики вуст здригнулися, надали обличчю Борецького умиротвореного вигляду. Він поворухнув пальцями — підкликав дружину ігуменю, котра здійняла з його чола мокрий рушник, спитав:

— Могила повернувся зі Львова?

— Тут я! — озвався печерський архимандрит. — Загнав коней...

Встиг!

— Владика Ісакій тут?

— Аз єсмь!

— Звертаю до вас прохання і напучування, як до своїх благодійників. Похороніть моє грішне тіло в Золотоверхім... Скільки літ він мені слугував рідним осідком і фортецею проти унітів. Дай зволожити губи... — ковтнувши із поданого дружиною горнятка, продовжував: — Тобі, отче Петре, і владіці Ісакію доручаю Михайлівський монастир з усією братією. Пригляньте за моєю вбогою маєтністю. Вас назначаю опікунами над кривими — братами Андрієм і Порфірієм, над матушкою ігуменею. Віддаю до лаври і Золотоверхого мої власні книги — грецькі, словенські, латинські, а паче — нашою простою мовою.

Він підкликав поглядом Могилу:

— Ти замислив започаткувати свою школу в лаврі на противагу братській. Не роздмухай ворожнечі! Обещуй мені! Навіть під неблагословенням заказую тобі, щоб школа для цвічення діток християнських у братстві київським була фундована, а не десь-інде. Цей, Петре, пункт моєї останньої волі є найпотрібнішим.

— Присягаю до богоявленської школи свій фундуш на колегію присовокупити. Хотів, аби братство в подячність шанувало мене як фундатора школи, старшого брата й опікуна.

— Петре, братчики у Львові Успенський храм вивершили... — напружившись, Борецький відновлював у пам'яті забуте. — От що!.. Як заповіт Конашевича сповняють? Я ж за те в одвіті перед небіжчиком. Що скажу? — закашлявся, зблід, непорушно витягся.

«По хвилі підкликав Лаврентія і Беринду, помовчав, набираючись сил, і виштовхнув крізь посинілі губи:

— Ви останні...— промовив незрозуміле для решти, та цілком сприйняте обома.— Послідковуйте! Хай прямою буде стежа...— і знову тривале забуття без руху, без ознак життя.

Ігуменя притулилася губами до високого чола:

— Прощай, Іване, і прости. Скоро звидимося...

На дев'ятини Борецького печерський архімандрит порозумівся з киянами під недремною і твердою волею козаків:

«За згодною проською всіх їх милостей і отців наших духовних і стану шляхетського, і обивателів київських всякого стану, внесених [до] братства церкви і монастиря Богоявлення в Києві... старшим братом, опікуном і фундатором того святого братства обителі і школи любовне в той братський реєстр подписуюсь.

11 марця 1631 р.

Петро Могила».

Невдовзі єпископи висвятили Копинського митрополитом.

Після похорону Борецького Лаврентій більшу частину свого часу проводив у невеликій келії — сухій, затишній, привітній, вділений йому Кизаревичем як давньому і заслуженому лаврському старцю. Він справно сповняв тисячне, іноді семитисячне, правило, обравши собі сповідальником не владного архімандрита, а Ісайю Копинського, смиренно пояснивши, що людям похилого віку не годиться звірятися у своїх гріхах молодшим: не збагнуть, не зрозуміють.

Він упевнився у вірності свого вибору наступного року, коли після коронаційного сейму по смерті Сигізмунда III Петро Могила привіз крулівську грамоту.

— Тепер Київ-Пустинська обитель наша, — повідомив на зібранні лаврських старців.

— А як же отець Серапіон Бельський? — спитав Лаврентій.— Він же там двадцять літ...

Бельський був тут же, і Могила звернувся до нього:

— Я теж хочу знати — як?

— Доживатиму віку, — сухенький жвавий ігумен не хотів поступатися. — Не старцювати ж...

Відповідь Могили не вдовольнила.

... Попереду густого натовпу ченців, серед яких, задихаючись від кушпели, переставляв ноги Лаврентій, четверики коней тягли кілька армат, рухалися оружні послушники під орудою кількох старшин.

Молебен під зачиненою брамою монастиря тривав якраз стільки, скільки знадобилося, аби обслуга налаштувала мідні тупорилі дула і вивергла з них дим, огонь і ядра. Брама, зірвана із завісів, упала, відкривши вхід. Ігумен Бельський із декотрими ченцями встиг утекти, завбачливо сховавши монастирські цінності в потаємних місцях.

Решту братії, якій не було куди тікати, вивели на подвір'я. Суворий і рішучий Могила доручив Самійлові Володкевичу з Іларіоном визнати, де сховані коштовності. Серце Лаврентія заходилося співчуттям до іноків і новіціятів: замолюючи свої гріхи, вони не відали, що

впали у ще тяжкий гріх — не захотіли доброхітно віддати в чужі руки надбане багатьома роками тяжкої роботизни, молитвами, пожертвами.

Лаврентій поквапився до складених на подвір'ї колод, біля яких сиділо семеро отроків, приналежних до його монастирської шкілки. Височенькі, зміцнілі в роботизні; тепер їм сповнилося по п'ятнадцять літ; загрубілі м'язисті руки зуміли б замість тесла вхопити й шаблюку чи пістоль. Чув, як Могила підкликав свого ключаря Никодима, бачив, як той подав знак оружним послушникам — і потягли до колод ченців, здираючи полотняні холошні, щоб зробити доступними для архімандритського впливу худі, задубілі сідниці. Віжки виявилися замашними і прикладистими, просто прикипали до тіла. Та і єство Могили було невтомним і невтолимим — через посмуговані тіла воно так добулося до скарбів.

Могила підпався до отроків; певно, його щось не задовольняло. Лаврентій заступив йому дорогу:

— Не руш їх, воеводиче мультянський. Не забувай, що ти в Києві, а не в Сучаві.

— Щось... трапиться? — вибалушився Могила, скрипнувши зубами.

— Тобі, воеводиче, замало мого найліпшого учня, котрого ти знесилив і потоптав?..

— Кого?

— Максима Смотрицького. Потоптав, добуваючись до митрополичої стежки?

— Одна церква, один світильник, один пастир! — напірав Могила, повторюючи вже чуті Лаврентієм від кира Єпіфанія слова; нині вони обернулися іншим боком: за ними в підтримку Могили виривалися друзі до мультянського воеводича круль і пани радні — повторувалась історія з Петром Конашевичем, тільки у священницькому виконанні.

— Простуй своєю дорогою. А вони най своєю поступовують.

Стільки було сили і зневаги в голосі Лаврентія, що архімандрит відступив.

— Що добре умишляше — творити, всі ж сопотивляхуся... — Могила звелів полоти собі на руки, багатозначно позирнувши на катованих: мовляв, Понтій Пілат теж умив руки...

Не чекаючи продовження і закінчення урочистостей, Лаврентій пішов геть. Він не помилився, що від плода назвав і дерево...

У Лаврентія не виникало ні хитань, ні сумнівів щодо рішення, яке день при дні зріло в його серці, проростало в усє єство. Він не поклав до своєї торби жодної видрукованої з його участю книги, узяв лише «радзивілівську», гебрійську та слов'янську біблії, рукописні книги Михайла Сяноцького і княгині Чарторийських. У нього була мета, не надовго відтіснена роботою над «Великим Катехізисом». До отроків, старших і молодших, неодмінно прийде його велика книга, висловлена простим язиком. Після граматики Смотрицького і «Лексиса» Беринди настане час її народження, щоб проторити путь іншим, уже не бо-

гослужбним, не релігійним, а історичним, повчальним, юридичним, пісенним, віршованим. Тебе чекає дорога, Лавріне!

Він сховався поклонитися могилкам Плетенецького, Копистенського, Сагайдачного і Борецького. Лиш після того набрався сміливості потривожити могутнього старигана з тонким голосом — новопоставленого митрополита Ісайю Копинського:

— Іду, отче митрополите. Остогидло мені словоблудство, гризня за можливість, неправдивість...

Могутній стариган проникливо позирнув на нього, скрушно похитав головою:

— За п'ятнадцять літ служіння біля Антонієвої печери чого тільки не обмірковував... Не буду відговорювати. А от відкритий лист від мене візьми! Тобі дозволено відправляти службу богу на всьому терені митрополії, в будь-якому храмі. Всі треби дозволяються: хрестини, вінчання, похорон. Інакше не прогонуєшся.

Наостанку ще раз пройшов повз селитьбу свого колишнього спудея Петра Конашевича, попрощався із Солениками. Через Хрещатицький урман, де вже вози вторували дорогу, піднявся до лаври, окинув поглядом Дніпро з плавнями, Подол, Софіївський собор і подибав до Ляцьких воріт, крізь які понад десять років тому в'їхав до Києва. Розірване посередині склепіння арки поросло чубатою лободою, неначе на ній заснув казковий Зелений драб. Праворуч і ліворуч на кілька кроків повідбігали, понижуючись, мури та й позанурювались у буйну ширицю. З обох сторін до путівця шнурувалися звивисті топчачки, котрими гасали отрочата. Невисокі мазанки світилися білими простирадлами стін.

Чому так важко полишати місто? Ідеш, а голова весь час поривається обернутись назад... Життя свого добрячий відрізок, який не повториться і не поновиться, віддано йому... Перед самою аркою якийсь дідуган виступив із-за муру, тримаючи за руку хлопчика. У Лаврентія сльозилися очі, розмиті риси лиця стрічного він спершу не розглянув, провів по очах рукавом.

— Памво! — скрикнув, аж біль пронизав серце. — Як же ти добувся! Ледь ноги переставляєш...

— Туди... — Беринда тицьнув посохом у небо. — Туди легше, та не швидше... Як же тебе, навчателю, не відпровадити за місто? Оце з отрочатком... Навчатиму! Мій останній найбільший обов'язок, — Памво погладив отрока по волоссячку-конопельках. — Отуха моя. Решта — паздир'я, кушпела... Яка ж тебе повабка покликкала?

— З віком набувають подобенства даскал і спудей, як тато і син, — Лаврентієві не відлягало від серця. — Час поступатися кріпшим, ладніше витесаним. Як дід поступається своїм місцем заради онука... Я... Я свого не побачу...

— Ти, любий навчателю, розплодив словесних дітей своїх... Іду, бачу: біля підвороття твою граматику гортають, затіпану, замусолену... Шкілкою маленькою... Вчаться.

— Правду кажеш? — підбадьорився Лаврін.

— Як завжди. Куди ж ти?

— Звідсіль — до Святошина, далі — до Ірпеня, Житомира, Кор-

ця. Послужу там, якщо княгиня Корецька не обзавелась духовником. Дальня моя дорога — до Тустані. Оксана виглядає...

Довгим поглядом він попрощався з Памвою, не знаючи, що лише дві седмиці відділяють творця словеноруського «Лексикона» від вічного спокою; а за два місяці поруч з ним замурують у лаврі труну з тілом справщика книг, розпорядника друкарського Тарасія Левковича Земки...

Княгиня Анна Корецька відмовилась від зустрічі. Корець знелюднів. Городами ганяли пси та коти...

Обважніла і брезкла княгиня ще наряджалась у побиті міллю шати. Розповніла Раїнка Лугова і кістлява, як смерть, Люба Коцюбенко, шамкаючи беззубими ротами, вихваляли вроду княгині: буде бал, найблискучіші лицарі поведуть їх до мазурки і полонезу.

Лаврентій обачивши звиродніння покатоличеного залишку коліс славного роду, не затримався в Корці.

Не затримався він і в Острозі, де, крім мурів і кам'яниць, не було ні колишнього благочестя, ні давньої владності князівської; вразило запустіння й безлюддя в облуплених, посічених негодою будівлях друкарні, книгозбірні. До академії його, перехожого старця, не пустили рейтари, котрі маршували на стогні, де раніше розважались спудей.

Затримався аж у Гощі — втопленому в ліс невеличкому сільці, чимось подібному до водяного поселення поблизу Устя. Ледве добувся до нього: три дні кружляв стежками, ночуючи в сухому листі, доки не натрапив на отроковицю з кошиком ягід, вона й привела.

— Сідайте, батюшечко, вгощайтесь... — припрошував титар. — Зволите показати, правдешній ви піп чи розстрига?

— Одна морока — правдешній чи ні... — повернулася од діжі, в якій вимішувала тісто, дебела господиня. — Он чотирьох дітей настругав, п'яте буде, а нехрещені бігають.

Рада-радесенька, Оришка наготувала купіль, витягла зі скрині припасені рушники. Звідкілясь і куми повитикалися. Лаврентій не змусив себе просити — одягнув епітрахиль, роздмухав вугілля в кадилі, на чистеньку дошку поклав хрест і Євангеліє... До пізньої ночі встиг охрестити не менше трьох десятків гошанських отроків і отроковиць. Бідкався, що хрестиків не захопив із собою. Тій біді зарадив коваль — накував маленьких, гарненьких, блискучих.

Другого дня пішли шлюби. Вінчалися і старші, і молодші. Третього дня на цвинтарі освятив могилки. Дуже нахвалювали прибудного дня на цвинтарі: всі молитви — як мачинки переміті, одна до одного попа гошани: хоч із себе непоказний і голосом підупав, а співає душевно, тулиться; хоч із себе непоказний і голосом підупав, а співає душевно, особливо «Достойно» і «Херувимську» на літургії. Онисим Крячко, що дячком підпрігся до нього, старався, підтягав. Тож порішили громадою улаштувати попові свято, бо за всі роки відмолив їхні гріхи.

Вдосвіта рушили полювальники за дичиною, а коли сонце видряпалося на вершечки сосен і яворів, у затишному урмані, розчищеному від підліска і хмизу, в дерев'яному жолобі лежав засмажений вепр, а в казанах упріло ніжне м'ясо молоденької сарни. Була тут і

риба, і птиця, і плоди городні. Жіночки поприносили наливки, а титар — двоцебровий дзбан варенухи.

— Як же ви відгородилися від світу? Звідкіль сюди набилися? — спробувавши варенухи, запитав Лаврентій.

— Хутірець тут був. Три хати. Стан мисливський, — оповідав підстаркуватий титар. — Доки Януш Острозький владарював... Коли ж розповзлися добра Острозькі за жіночими спідницями в чужі чоловічі руки — Замойських, Заславських; та ще Анна Костчанка-Ярославська на догоду визувітам, — сказано: волосся довге, а розум короткий — на батькові скарби лаштувала колеюми, щоб латинити наших дітей, — ось тоді ми один по одному заходились перебиратися сюди. Ночами. Обживалися. Усі дороги й стежки позасажували тереном, глodom колючим, щоб ніхто не продерся — ні пішець, ні кінний. Стороною ж порубали просіки, наїздили їх, от і обминали нашу Гощу вшелякі рабівники, оружні люди, а визувіти й уніти — ті лиш наїждженими путівцями пересуваються. Зоставайся і ти у нас, отче!

Не зостався. «Оксана мене чекала все життя, виглядає й досі».

Потаємною стежкою гошанські полювальники вивели його на битий шлях, що вів до Луцька; на спині він ніс важеньку торбу із в'яленим м'ясом, а свою, київську, почепив спереду.

Ненадовго затримався Лаврентій і в Луцьку. До братства його не допустили: прокотилася звістка про смерть ненависного Сигізмунда III; тож братчики побоювалися необачним вчинком накликати на себе лихо. Повсюдно точилися суперечки, кого коронувати: по собі померлий залишив чотирьох синів, а п'ятий упокоївся. Православні здебільшого схилилися до того, щоб обрати крулем прихильного до козаків Владислава, уніти і латиняни підштовхували Яна-Казимира.

Все те не зачіпало Лаврентієвої душі. Зі свого дихання, з биття серця, з ломоти в ногах він висновував, що ніякі царі, ніякі крулі його не обходять, тим паче кипіння пристрастей, поривань, устремлінь; торкаючись корінця книжки у торбі, вже не відчував колишнього хвилювання. жадібного бажання впитись очима у вишикувані рядки буквиць, крізь їх накреслення проникнути і до того змісту, який вони виражають своїм шикуванням, і до того, котрий криється позаду нього; а ще ж є й видимий усім, та не всім доступний, — той, що ховається під буквицями... Таким робом він вивчав іноязичні тексти для перетлумачення. Нині ж не вистачало ні снаги, ні бажання просто розкрити книжку і кинути погляд на буквиці.

Він саме йшов подивитися на новозакладений Хрестовоздвиженський братський храм, коли на стогну виїхав загін вершників. Гошанський титар, що був серед них, упізнав Лаврентія:

— Ось, отче, на сеймик прибув. Відбиватимемо у католиків епископії, архімандрії...

— Навіщо вони вам? — під'юдив його Лаврентій.

— А то як сказати, як сказати! — накукурічився титар. — За тими криються і поновлення наших магістратів, і вимоги, щоб ремісникам руки розв'язали, і щоб суди за руським правом діяли...

— Де ж ви тої мудрості набралися? Чи вдієте щось? — допитувався Лаврентій.

— Ось моя мудрість... — титар відслонив комір — за ним синіли глибоко увіп'яті в тіло пасмуги. — Чи вдіємо? Умовилися наші послі так: не погодяться сповнити вимоги — відмовимось обирати круля. Ходімо! Старшини проголошуватимуть козацьку грамоту. З Прилук прибули.

Козаки згоджувалися на обрання крулем Владислава, якщо той знесе унію, відбере від унітів чуже добро і віддасть тому, кому воно належить, поновить права і вільності. Якщо ж ні... Високий, ставний козак, змахнувши грамотою, рішуче прорік:

— Тоді нам довелось б шукати другого шляху для заспокоєння свого сумління.

— Хто ж у них гетьманом? — спитав Лаврентій титара.

— Якийсь Кулага-Петржицький. Не впрягається в панську кариту. Ще й печерський архімандрит Петро Могила чи не щодня провідує. Щос так виломиться з того!

— Вам с не до панської совісті волати, — Лаврентій зів'яв од розмови: скільки він їх переслухав, скільки разів переконував у підступності шляхетській. — Маєш, титарю, при собі двох найпевніших райців. Ось цього... — торкнувся руків'я його пістоля, застромленого за широкий черес, — і оцього... — поторгав рукоять шаблі. — Вони не омилять! — після кончини Сагайдачного, потоцькими, лашами, шептицьки-литої на Україні конаєпольськими, Лаврентій з оголеною ви-разністю і нестерпно болісним усвідомленням бачив одну дорогу; проторювати її доведеться борнею, омивати її доведеться потоками крові — своєї і ляцької. — Так що помисли, гошанський титарю, й іншим перекажи.

Доки титар переказував товаришам мову перехожого попа, доки ті перекази почули і польські та унітські вивідувачі й кинулися на пошуки небезпечного драпіжника, щоб припровадити його до темниці в Любартівській замку, Лаврентій був далеко. Не уяснений до кінця поштовх, неусвідомлене стремління, давня незагоєна рана великого лісовими дорогами, перелісками, напіввимерлими селами до певного місця, котрого він не зважувався назвати навіть подумки, хоч воно жило в пім, бантежило, завдавало болю. Не всі сув'язі з цим мно-гогрішним світом обітнулися; крім заповітного плаю до Оксани була ще незрима нить з вузликом посередині, який він будь-якщо повинен розв'язати, аби стати цілком вільним; заради цього не жаль втратити три-чотири седмиці. Таки змусив себе звернути на острозьку дорогу, щоб добутися до тієї поодинокі оселі самітника, у котрого теж не зосталось на землі нікого. Вони обидва, нехай з різних сторін, набли-жались до останньої межі, то вельми важливо, що до останньої. Початкові ж стежки вони топтали поруч, здебільшого і подальшою доро-гою простували у згоді. Останній його учень, котрий уцілів у кривавій ворохобні світу, — як його проминути? Чи не сам Лаврентій неусві-домлено підштовхнув його до дій, із котрих склалася ціла доля?

Так він опинився в Дермані, так стрівся з відбіглим від правосла-в'я епископом Мелетієм Смотрицьким.

Навряд чи має вагу те, як правилася служба за унітським обрядом з упімненням при виголошенні символу віри, що дух святий сходить від отця і від сина, з найменуванням главою церкви не константинопольського патріарха, а римського папежа, з цілою низкою обрядових відмінностей, помітних для звичного ока та привченого слуху і майже не помітних для пересічного молільника.

Лаврентій пильно приглядався до кожного поруху Смотрицького, вслухався у виголошуване ним, примічаючи, що чільним пастирем обителі не володіло ні піднесення, ні одухотвореність, ні те незбагненне осяяння, яке охоплює священнослужителя під час приведення ним пастви до трону всевидячого, всеблагого, всепрощаючого творця, котрий визначає кожному сушому його долю. Мелетій виглядав зломленим і пригніченим, він не служив, а лиш відбував відправу — сповняв завчений ритуал. Тому колишній даскал вирішив називати його отрочим найменням.

— Благослови, Максиме, по персті ходящого, — останнім наблизився Лаврентій до амвону, не підіймаючи голови; він не спромігся б задалегідь уявити, який вплив справить на вразливого ієрарха, ще не так давно чільного окормителя кількох епархій, співбесідника з патріархом, учасника анафемствування своєї книги, а тепер заглибленого в себе самітника, котрий здобув ласку, прихильність, зрештою й притулок тим же робом, що Юда свої тридцять срібняків.

— Хто еси? Недобачаю... — побілівши, хрипко запитав Смотрицький, і голос його перетнувся; в ньому ще бриніла приглушена роками й катаклізмами струна, котра святешно відзивалася на те ім'я, на все, що з ним пов'язувалося, — вранішню росу і лугові трави по пояс, чутний із-за Вілії повідальний і м'який, ніби свіжий бджолиний віск, благовіст, швидкі струмені річки і вкрите краплями бровасте лице Стефана Зизанія... Чи не він випадково виринув з невимовної глибини пережитих років? Внутрішньо здригнувшись, повторив: — Хто еси? Очі геть слабі маю...

— Я тебе дочекаюся, самітнику відторгнений... — пообіцяв Лаврентій. — По службі, коло храму.

— Хто б не був... Замчисько знаєш? Там альтанка моя. Йди. Видряпавшись пологим схилом на пагорб за селом, Лаврентій примітив у мурах фортеці невелику брамицю. Від неї простяглась насипана піщана доріжка, з обох боків обсаджена подвійною низкою квітів: до середини — ромашки, з краю — чорнобривці. Дві смужки квітів видалися Лаврентієві стежками, обмірковано і задалегідь налаштованими на погреб. У кінці насипу причаїлася огорнена тонколистою повійкою кругла альтанка. Звідси відкривався вигляд на всю мальовничу долину і далі — ген аж до овиду, ледь помітно помережаного деревами.

Лаврентій переступив кілька сходинок і сів у виплетене з лози й покрите вовняним коцом крісло навпроти другого такого ж. Посередині на візерунчастих ніжках застиг стіл з кількома книжками на нім, притисненими камінцем, щоб вітер не гортав сторінок. Саме в цей куточок сховався дерманський архимандрит, вибираючись із цегляних мурів Троїцького монастиря в пошуках самотності. Повз альтанку пройшов

озброєний гайдук і зник у брамиці. Невдовзі по легких кроках Лаврентій, не озираючись, здогадався, що наближається Смотрицький.

— Втретє питаю, — хто ти еси, що безоглядно покликав мене до днів отроцтва мого? — Смотрицький сів у вільне крісло, на хвилину прикривши свої випнуті очі тонко померезаними повіками.

«Вії у нього теж збіліли», — ворухнувся жаль у серці Лаврентія; притлумивши його, одізвався:

— Не тебе я, владико полоцький, кликав до днів отроцтва твого. Я позвав до днів молодості моєї свавільного і своєумного отрока Максима. Нехай його з'ява засвідчить убожество мого серця і мислі, яко наставника недбалого і непильного.

— Боже-боже! — звів очі д'горі Смотрицький. — Покликати отрока, щоб при нім катувати сивочолого? — він упізнав, хто перед ним, незважаючи на лахміття, на виснаженість, на бруд.

— Ми повинні спізнатися знову, випробувані роками і подіями, щоб порозумітися... — Лаврентій помовчав, кинувши погляд на стяжки з ромашок і чорнобривців. — Бачу, що й тут себе не зраджуєш. Покаже все!

— Як то? — скрикнув Смотрицький.

— Воно в'їлося в твоє ество. Ти завжди заперечував, коли слід було стверджувати, і здебільшого стверджував, коли поставало заперечення. Від «Треноса» до «Апології». Від «Апології» до ось цих квітів, де темне змішується зі світлим.

— Вінок по самому собі, — сумовито пожартував. — Певно, єдиний обміркований вчинок. Суворо поцінований. Ось ця відстань від муру до альтани трохи протяжніша, ніж келія ченця, й незмірно коротша від стезі пастиря кількох єпископій, — Смотрицький пожвавився; останній вислів належалося покласти на кошт його вродженої пристрасі до полемізування.

— То, Максиме, знову із латинського дійства. Ми наодинці, глядачів немає.

— Даруй, Лавріне, звичку мою, — сумирно пробачився Смотрицький. — Не вона ж привела тебе...

— Ні, не вона. Всі сто п'ятдесят похибок сивочолого мужа в його «Апології» я вичитав сповна, — він був суворим і відвертим. — Жодного слова не зречусь. Що ж привело мене до тебе?.. Скажу відразу: я відчув якусь кривду, заподіяну сивочолому схизматику, в котрім увидів Максима. Того малого свавільця, якого доводилося обстоювати перед Герасимом Даниловичем. Всі ті пертракції потаємні... То Смотрицькому доручають писати цю апологію і обіцяють схвалити, то від неї сахаються, як від чуми... То Борецький видруковує грамоту на захист Смотрицького, виявляє довір'я, то проклинає його книгу. Поясни!

— Пояснити? Що пояснювати? — зірвався з місця Смотрицький і, зів'явши, сів. — Одна помилка веде до драми, друга — до трагедії, з третьої глузують. Я уникнув третьої...

Лаврентій зажадав пояснень. Які драми? Нічого вовну до голови пхати!

— Найпроникливіші не збагнули! Ти теж! — загарячував Смотрицький.

няли, заледве еретиком не зробили. Все на землі від землі йде, Максиме. Люди чорні й тяглі, шляхетні і прості, можновладці і раби. Зри-но на вшеляке династичне древо. Хто і що там є? Вітець, мати, син, слуговини, челядь, оружна охорона, цивуни — і посполиті, котрі дають поживу і до поживи. До вселенського поділу християнства так було. Після розпаду кожен відлам, східний і західний, усе це взяв, учепився пазурами; немає чим, крім небесного відзеркалення земної житності, з'ясувати зверхність папежа, патріарха, круля, імператора. Він втомлено замовк.

— І це говориш мені ти, мій дидаскал? — брови Смотрицького по-лізли од подиву на чоло. — Чом же раніше води до рота набрав? Чому я сам змушений був дошуковуватися?

— Чому, чому... Ти сам вдихаєш повітря чи тобі його дають? Як-що ти сам не робиш свого кроку, якщо робить інший — це його крок. Та крапля крові, що не пройшла крізь серце, не несе тепла, а та, що не пройшла крізь голову — не несе думки... Дитина при пологах чорно трудиться, щоб у світ ступити. Питаєш!

Смотрицький підвівся, неспішно походив по альтанці, обміркову-ючи почуте; ні, воно не було ні чужим йому, ні ворожим, ні супротив-ним. Щось подібне у значно обмеженішій обсягу спадало йому на думку, бентежило, хвилювало, збивало із пливу, та жодного разу не поставало у такій повноті й осяжності. Самому треба скрізь і в усьому. І завжди. Інакше воно не стане твоїм. Його марні прагнення поєд-нати унітів з православними виростали з того ж кореня, що й виснов-ки дидаскала.

— Ти, Максиме, забув спроби... — прозірав у його міркування Лаврентій. — Невдалі спроби. Іноді криваві, як Флорентійська унія, іноді безкровні, як Кревська й Городельська, іноді насильницькі, як Берестейська. Що дали ці спроби? Берестейська, зокрема, започат-кувала занепад Польщі. Мені до душі круль франків Генріх Наварра. Йому поталанило замирити протестантів і католиків. Це не навіжений Сигізмунд...

— З твоїх слів виводжу судження... — Смотрицький знову сів у плетене кріселко, вкрите коцом. — Стояти над релігіями і віровчен-нями?

— Ніхто не дозволить того ні тобі, ні мені, хоч... — Лаврентій уперше посміхнувся з полегкістю. — Хоч ми це вчинили, не звертаю-чись за дозволом. Здоровий глузд підказав. Повернули до коріння, звідкіля виростає не тільки один могутній стовбур. Найчастіше він оточений тонкими пагонами, і стоять вони так густо, що до самого стовбура не дотиснешся, доки не вирубаєш гілля. Стовбур з віком трухлявіє, поруч з ним вихоплюється вгору нове гінке дерево! Весь сенс у невпинній зміні й оновленні світу, відтак — і мислі, і уявлення про нього. Знаєш, яке своє діяння я вважаю найбільшим? Коли зби-рав трьох-чотирьох отроків і показував їм буквиці.

— Може... Може, й так, — мляво погодився Смотрицький; його думка нині схоплювала все набагато загайніше, ніж замолоду, й ви-магала часу. — А академії? Острозька, львівська.

— Вони з отроків починалися. Щоб ті отроки мужами ставали. Як я, ти, Борецький, Конашевич. Несть їм числа.

— Не всяке мале діло обертається діянням.

— Такому знавцеві, як ти, Максиме, потрапляли на очі писання Данта, Томи Аквіната про одночасну нескінченність і обмеженість всесвіту? Чи Джордано Бруно про многість світів? Птолемеєве пись-мо? Все воно і нескінченне, і обмежене...

За альтанкою повечоріло. Лаврентій почав збиратися.

— Піду. Он який гак накинув, щоб тебе навідати. Певен, що від-нині ти перебуватимеш не сам. Завжди знайдеться у тебе слово — щось мені заперечити, із чимось погодитися. Прощавай, Максиме.

— Дай я тебе хоч поблагословлю. Не погребуєш благословен-ням збіглого пастиря?

— Навіш? Максиме? Попрощаємось, як люди.

Вони обнялися.

Не відриваючи погляду від дидаскала, що віддалявся, Мелетій перехрестив його навздогін; був схильний твердити, що подорожній звіддала скидається на свого брата Стефана; ще через мент у ста-рих ослаблих очах він подвоївся.

Лаврентій спустився з кам'яного схилу, минув монастир, пере-йшов велетенську таріль видолінка. Аж там озирнувся й ще раз по-бачив зменшену відстанню постать у чорному.

Призахідне сонце щедрою жменею кидало Лаврентієві під ноги золотого проміння, освічуючи далеку дорогу до заліснених, непо-хитних карпатських верхів, до велетенських скель Тустані — його останнього притулку на цій збуреній землі. Там, за гонами, за поло-нинами, вибираючись на шерехату брилу, його вірно і невтомно ви-глядає Оксана — з тим невичерпним терпінням, з яким чекають тіль-ки з великої любові, котру вони разом донесуть уже аж до кінця.

Львів — Рига — Вільнюс — Київ — Москва — Гродно — Луцьк, 1970—1985

СЛОВНИК РІДКОВЖИВАНИХ СЛІВ

абіє — відразу ж
 абовем — тому
 авва — отець
 адамашка — кольорова шовкова тканина
 альтембасовий — атласний
 анлав — чернецька перев'язь
 антал — барильце в 60 пляшок
 антифон — спів двох хорів
 аплікувати — практикувати
 бакай — вибоїна на дорозі
 барва (барма) — ліврея, одяг
 барвяноходець — ліврейний слуга, лакей
 брожок — візок
 бачмажник — черевик з дерев'яною підошвою
 бовч — калабаня
 брашно — їда, пожива
 будар — стражник
 бута — пиха, гонор
 валечний — військовий, бойовий
 векша — білка
 велій — великий
 ветувати — забороняти
 вивернення — хмиз
 вижел — пєс
 виконтерфікувати — змалювати, пояснити
 вимаглювати — викачати, виваляти
 витрикуш — чільний член братства
 вікарій — заступник
 водлуг — згідно
 гуф — натовп
 гобзувати — множити
 голдовний — підневільний
 горлатна шапка — зроблена з хутра горл соболів
 далешній — той, що прибув здалека
 деспект — зневага
 десперація — відчай
 джарга — вовняна ковдра
 диван — турецька державна рада
 дигнитарство — гідність
 дискос — підставка на низькій ніжці, куди священник кладе проскури
 диспенсація — відпущення гріхів, проща

довстипний — гострий
 дробниці — ювелірні прикраси, що нашиваються на церковне облачення і книжкові палітурки
 дуфати — сподіватися
 екземпля — приклад
 елге — посол
 елекційний — виборний
 елетовий — жовтий
 епітїмїя — церковне покарання
 епітрахиль — частина одягу священника, надягається на шию
 жегель — парус
 залецати — доручати
 зафрасуватися — засмутитися
 зацний — знати, шляхетний
 згощатися — їджуватися
 зизапій — кукіль
 змаза — пляма
 змамїти — обдурити
 знута — угиск, примус
 зодїї — пояс по всій окружності еклїптики, розділений на дванадцять частин
 зубель — димар
 зуповальний — загальний
 ізполеруватися — набути гарних манер
 інкваст — чорнило
 інстїгатор — обвинувач
 інтролігатор — палітурник
 істочник — частина головного убору архієрея
 кабїйка — картуз без козирка
 каламайка — шовкова тканина
 камка — льняна тканина
 катарга — турецьке веслувальне судно
 кламливий — брехливий
 клевет — товирш
 коблина — плата попові зерном
 ковч — соусник
 коломия — рів з водою
 комяга — човен
 конвокаційний (сейм) — скликається після смерті короля і виконує функції верховної влади до обрання нового короля
 кондиція — становище, умова вчителювання вдома
 контенції — зносини
 контроверсія — контрдоказ
 котча — всякий віз, екіпаж, карета
 кратир — конусовидний посуд з двома ручками
 крочити — їти
 кугляр — фігляр, блазень
 кунштовний — мистецький, вишуканий
 куртія — платформа
 кушир — водяна кропива

привілля — кривик
прожний — даржний
порт (від «проепістат») — верховний ієрархичний одного або кількох монастирів
пуглак — пушниця-самона
райця — місцький радник
регула — правло
покош — бунт
поната — католицький храм
рухлядь м'яка — хитро
санбеніто — канелях з широкими кресами
скудальний — сончарний
скусний — вправний, майстерний
скутечний — справжній
сгухи — частини архієпископського вбрання
спопечник — прш
спула — пола
стихар — нижній одяг священника
стона — наоща
струсь — трайс
стяжка — смужка
сукцесія — спадок
сумт — розправа
тестамент — послання
типарня — друкарня
титар — оліку, засновник
трость — исало, неро
тук — жуп, достаток
уставки — вшиті вставки на лавах
ушплення — обмеження
хіротонія — посвячення духовної особи у сан
цаль — оубж
пвічення — навячання
цвун — дрбний уривочек
чаш — зонеч, посланець
чечул — табля
шамлетовий — асччий
шафр — санфр
шидерство — загування, змушення
шиш — нероба, дрбний заоді
шкитавий — бродячий
шадер — скіпка
юркельт — латня
ялкас — валяна шапочка

лантвот — урядовець
лєгувати — заповадати
лєктика — легкий візок
лжия — ложка з тонкою довгою ручкою
лжика — асччя
лжичья — лікарня
лжоний — вільний, бродячий
лжжонка — дружка
лжран — жеморандум
лжросодорування — помазання елеем
лжсолог — сучасов
лжхана — таварна з готелем
лжчтний — прикарний
лжманіє — думка
лжнох — в юн
лжша — мєса
лжаліччя — жінка, що працює на ноділі
лжрочитий — златий
лжскупччність — хибність
лжцвання — приписання
лжнотат — наречений епископ
лжнотатія — годо
лжбулка — верхня оболонка
лжас — охорожня спамота
лжашня — верхній чоловічий одяг
лжорт — спомова одишчя, чєртє таваря
лжотуха — надія, вїха
лжотханья — безодня
лжпавнєнт — нодого
лжпанатія — іконка, коситься на ланцюжку на шиї
лжпанан — лат-перевязь із хрестом на шиї
лжприматія — мандрїтка
лжпрєрь — земля
лжпина — солов
лжпир — вєжа
лжпідсверник — нівнїчно-східний вїтер
лжпінш — гамір
лжпмондрїки — поволотні штани
лжпоршисчя — спокисчя
лжпорєб — похороп
лжпощат — передоручити
лжпмоннок — задалєгїть обжованєний почєсний дар
лжпорічник — одноліток
лжповар — урядовецько
лжпотир — чаша сферичної форми на високїй ніжїї
лжпотілїччї — заглїшчї, задовїти, побїти
лжправєнт — прїбїток
лжпрєзїлїччї — переважачоучї, чїдовїчї
лжпрєшатї — заборонятї

З М І С Т

Частина перша. ЛАВРЕНТІЙ	3
Частина друга. СТЕФАН	86
Частина третя. КОНАШЕВИЧ	183
Частина четверта. МЕЛЕТІЙ	356

Литературно-художественное издание

К н и ш ь Г е о р г и й А р с е н ь е в и ч

ОБЕТ

Роман

Художник

Безниско Евгений Иванович

Львов, «Каменяр»

(На украинском языке)

Художній редактор *Б. Р. Пікулицький*
Технічний редактор *З. Ф. Стецьків*
Коректор *І. М. Микига*

НБ № 1782

Здано на складання 31.10.88. Підписано до друку 23.03.89
БГ 02659. Формат 60×90^{1/16}. Папір офсетн. № 2. Гарнітура літературна
Офсетний друк. Умов. друк. арк. 24,75. Умов. фарбовідб. 25,75
Обл.-вид. арк. 30,34. Тираж 30 000 пр. Замовлення 1561-8
Ціна 2 крб.

Видавництво «Каменяр». 290008 Львів, Підвальна, 3
Львівська книжкова фабрика «Атлас». 290005 Львів, Зелена, 20

Сдано в набор 31.10.88. Подписано к печати 23.03.89.
БГ 02659. Формат 60×90^{1/16}. Бум. офсетн. № 2. Гарнитура литературная
Офсетная печать. Усл. печ. л. 24,75. Усл. кр.-отт. 25,75
Уч.-изд. л. 30,34. Тираж 30 000 экз. Заказ 1561-8
Цена 2 р.

Издательство «Каменяр», 290008 Львов, Подвальная, 3
Львовская книжная фабрика «Атлас». 290005 Львов, Зеленая, 20

Ч а с

Ч а с

Ч а с

Ч а с

Книш Г. А.

К53 Обітниця: Роман /Худож. Є. І. Безніско.— Львів: Каменяр,
1989.—394 с.: іл.

ISBN 5-7745-0037-3 (опр.): 2 крб., 30 000 пр.

Роман-хроніка українського радянського письменника відтворює картини
гострої антифеодальної боротьби на Україні в першій половині XVII століття,
опору католицькій експансії на східнослов'янські землі, пов'язаного з іменами
видатного просвітителя Л. Зизанія, гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного
та ін.

К 4702640201-029 41-89
М214(04)-89

ББК 84Ук7
У2